

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

1820-1823 OSMANLI-İRAN SAVAŞI

**Eralp Yaşar AZAP
2502160408**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Mahir AYDIN**

İSTANBUL-2021

ÖZ

1820-1823 OSMANLI-İRAN SAVAŞI

Eralp Yaşar AZAP

Doğunun hâkimi olmak için yüzyıllardır birbirleriyle mücadele eden Osmanlı ve İran devletleri, 1820 yılında başlayan ve yaklaşık üç yıl devam eden savaşın sonunda imzalanan I. Erzurum Antlaşması sonucunda, aralarındaki sorunları geçici de olsa çözüme kavuşturmuştu. Bu savaş, II. Erzurum Antlaşması'na giden süreçte ve sonrasında yaşanacak yağma saldırıları, muhasaralar ile çatışmalar bir kenara bırakılırsa doğunun iki önemli gücü arasında gerçekleşen son büyük savaş olacaktı.

XIX. yüzyılın başından itibaren, her iki ülkeyi de siyasi hedefleri doğrultusunda kısaç içerisinde almaya çalışan İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinden Fransa, yüzyılın ilk çeyreğinin geçilmesiyle birlikte, bu alandaki mücadeleyi kalan iki devlete bırakmak zorunda kaldı. Kafkasya, Hindistan ve Ortadoğu'da başlayan sert mücadelede Osmanlı ve İran devletleri, rakipleri karşısında hayli zayıftı ve ayakta durmak her iki devlet için de büyük problemli. Osmanlı ve İran devletleri, bir yandan büyük güçlerin toprakları üzerindeki mücadelesini savuşturmakla meşgul olurken diğer yandan geçmişten bugüne aralarında var olan birçok meseleden dolayı siyasi ve askeri olarak karşı karşıya gelmeye başlamışlardı. İki devletin sınır hattında konargöçer olarak yaşayan Kürt aşiretlerinin yarattığı sorunlar, İranlı hacılar / ziyaretçiler, tüccarların sıkıntıları ve şehzadeler Abbas Mirza ile Muhammed Ali Mirza arasındaki siyasi rekabetin Osmanlı topraklarına sirayet etmesine Rusya'nın teşvikleri de eklendiğinde, İran için savaşıma yetecek sebepler olgunlaşmış oldu.

Bu tez çalışması; iki ülkeyi savaşa götüren sebepleri, savaşın askeri boyutlarını ve barışa giden diplomatik süreç ile antlaşmayı konu edinmektedir. Çalışma, muhtelif dillerdeki ana kaynaklar ve arşiv belgeleri kullanılarak vücuda getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Kaçar Hanedanı, Savaş, Erzurum Antlaşması.

ABSTRACT

1820-1823 OTTOMAN-PERSIAN WAR

Eralp Yaşar AZAP

Having fought with each other for centuries to be the sovereign power in the East, the Ottoman and Persian States resolved their problems, though temporarily, as a result of the first Erzurum Treaty signed at the end of the war that began in 1820 and lasted for approximately three years. If we are to leave aside the lootings, sieges, and conflicts that took place during the process that ended with the signing of the second Erzurum Treaty and in the aftermath of the Treaty, this was the last great war waged between the two significant powers of the East.

From the beginning of the 19th century, Britain, France and Russia attempted to exert dominance over these two countries in line with their political goals. After the first quarter of the century, France had to withdraw from this struggle. Both the Ottoman and Persian States were quite weak in comparison to their opponents in the fierce struggle that began in Caucasia, India, and Middle East and it was extremely difficult for both countries to not to collapse given the circumstances. On the one hand, the Ottoman and Persian states were occupied with fending off the great powers' fight regarding their lands and on the other hand they began to face each other politically and militarily due to many issues that transpired between them in the past. Due to the problems caused by the Kurdish tribes who lived nomadically on the borderline of the two states, the grievances of the Persian pilgrims / visitors, the spreading of the political competition between the princes Abbas Mirza and Mohammad Ali Mirza to the Ottoman lands along with the encouragements of Russia, Iran had sufficient reasons to wage war.

This thesis study addresses the reasons that led the two countries go into war, the military dimensions of the war, and the diplomatic process that brought peace and the treaty. The study employs primary sources from various languages and archival documents.

Keywords: Ottoman State, Persia, Qajar Dynasty, War, Erzurum Treaty.

ÖN SÖZ

Osmanlı ve İran devletleri gibi iki ülkenin geçmişine dair yapılacak çalışmalar sadece bu devletleri değil, Kafkasya ve Ortadoğu’da yaşayan milletler ile bu coğrafyalarda sonradan kurulan tüm devletlerin tarihini de doğrudan ilgilendirmektedir. XVIII. yüzyılın sonundan itibaren bir Türk boyu olan Kaçarların hâkimiyetinin başladığı İran’da, XIX. yüzyıla girilmesiyle birlikte tıpkı Osmanlı Devleti’nin siyasî serencamını kurgulayan aktörlerin, aynı amaç doğrultusunda burada da devreye girdiği görülmektedir. XIX. yüzyıl bir anlamda, Osmanlı ve Kaçar Hanedanı’nın siyasî ömrünün tayin edilmesi açısından, bir ortak kader yüzyılı olarak nitelendirilebilir.

Literatürde son yıllarda iki ülkenin müşterek tarihiyle ilgili yapılan akademik çalışmalarda artış yaşanması, bu ülkelerin tarihine ışık tutan arşivlerden istifadenin geçmişe oranla biraz daha kolaylaşmasının getirdiği rahat çalışma ortamının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Yapılan bu çalışmaların büyük çoğunluğunun doğrudan siyasî meselelere değinmesi bizim yönümüzü, iki ülkenin askerî ve diplomatik tarihinde önemli bir aşama olarak görülebilecek ve üzerinde çok fazla durulmamış bir savaşın ele alınmasını cazip hale getirmiştir. Diğer yandan, Türkiye’de son yıllarda revaç bulmaya başlayan askerî tarih çalışmalarının estirdiği cezbedici rüzgârın, bu çalışmaya başlamadan evvel bizi de etkisi altına aldığı söylenmelidir. Dolayısıyla bu çalışma en temelde, iki ülkenin askerî tarih araştırmalarında bir boşluğu doldurması amacıyla hazırlanmıştır.

“1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı”, Osmanlı Devleti’nin modern bir orduya kavuşmadan önce, sahada kendisini gösterdiği son savaştır. İran da bu savaşla, XIX. yüzyılın başından itibaren başlattığı askerî modernizasyon sürecinde ne aşamaya geldiğini, test etme imkânı bulmuştur. Bu savaş, sebep ve sonuçları itibarıyla, iki ülke ilişkilerinde yüzyıllardır çözümlenemeyen mezhep ve sınır meselelerinden ticarete kadar birçok konunun doğrudan muhatabıdır ve sonucunda imzalanan Erzurum Antlaşması ile bu savaşın, diplomasi tarihinde önemli bir yeri vardır.

Bu tez çalışması; giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümü; konu, literatür ve kaynakların değerlendirildiği kısmı içermektedir.

Birinci bölüm, iki ülkeyi savaşa götüren sürece genel bir bakışın verildiği kısım ile Osmanlı ve İran devletlerini savaşa götüren sebeplerin tematik olarak sınıflandırılarak verilmeye çalışıldığı bölümdür. İkinci bölümde, savaş öncesi askerî hazırlık, üçüncü bölümde harekât ve dördüncü bölümde barışın diplomatik müzakere süreci ile antlaşma ele alınmıştır.

Hiçbir akademik çalışma, tek başına yazarının ürünü olmadığı gibi, bu çalışma da birçok insanın katkılarıyla vücut bulmuştur. Çalışmanın Türkiye ayağının önemli bir kısmında vaktimi geçirdiğim Osmanlı Arşivi'nin değerli çalışanlarına ve özellikle Meliha Nur ÇERÇİNLİ ile Nalan AFACAN'a, İSAM Kütüphanesi'nin kıymetli çalışanları ile ihtiyaç duyduğum anda bana taleplerimi ulaştıran Süleymaniye ve Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nin fedakâr personeline şükran borçluyum. Bu ilmî merkezlerin dışında, IRCICA Kütüphanesi çalışanlarının ve hususen Doğan DENİZ'in yardımları da benim için unutulmayacak kıymette olmuştur. Zira yazma sürecinin büyük bir kısmı COVID-19 küresel salgınına tesadüf eden bu tezin nihayete erebilmesine vesile oldular. Eksik olmasınlar...

İran'daki araştırmalarım ve uzun süren ikametim sırasında bana destek olan kıymetli dostlarım Mohammad Hossein SADEGHİ, Rovshen YOLCHUYEV, Kentaro ENDO ile benim için varlığı büyük anlam ifade eden, her ihtiyacım olduğunda yardımına koşan kardeşim Mohammad Amin Keikha SHAHİNPOUR'a minnet borçluyum. Yine başta Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İran Meclis Kütüphanesi, Esnad-ı Millî'nin değerli personeli ile Dehkhoda Uluslararası Farsça Öğretim Merkezi'nin kıymetli hocaları, elden geldiği ölçüde tezim için gerekli kaynaklardan rahatça istifade etmemi kolaylaştırdılar. Hepsine teşekkürler...

Tahran'da bulunduğum süre zarfında, ilmî her konuda görüş alışverişinde bulunduğum ve beni hiçbir zaman kapısından geri çevirmeyen, Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü'nün kıymetli hocası Dr. Goodarz RASHTİANİ ve Kaçar tarihinin önemli uzmanlarından Dr. Golamhossein ZERGERİNEJAD ile Tarih Bölümü'nün başarılı öğrencisi Farideh SOLEYMAN da bu çalışmanın araştırma sürecinde bana çok yardımcı oldular. Sağolsunlar...

Aynı dönemde akademik çalışmalara başladığım veya bu çalışmalarını yürüttüğüm birçok ismin de üzerimde hakkı bulunmaktadır. Osmanlı Arşivi'nin

araştırma salonunda birlikte ter döktüğüm ve içinden çıkamadığım hususlarda çok yardımlarını gördüğüm başta Aydın KURT, Salih DEĞİRMENCİ, Mesut DEMİR ve Hasan Ali ÇAKMAK ile birçok konuda çalışmama doğrudan katkı sağlayan kıymetli dostlarım Cafer SARIKAYA ve Başak KİLERCİ'ye çok teşekkürler. Ayrıca teknik birçok meselenin halli için her aradığımda yanımda bulduğım ağabeyim zer ÇEVİK'e de sonsuz teşekkürler.

Doktora eğitimime başladığım yıllarda kendileriyle tanıştığım, bazı hususlarda bilgilerinden istifade ettiğim, zihnimdeki toz bulutlarını dağıtarak beni yönlendiren hocalarım Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ, Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ ve Doç. Dr. Metin ATMACA'ya, askerî tarih alanındaki kıymetli fikirlerini ve kaynaklarını benimle paylaşan Doç. Dr. Mehmet Mert SUNAR'a ve son zamanlardaki yoğun mesaisine rağmen çalışmanın sınırlarının belirlenmesindeki katkılarıyla teze cihet veren hocam Prof. Dr. Gültekin YILDIZ ile usanmadan sıkılmadan benimle ilgilenen, çalışmamızı şekillendirip tezin içeriğine çok ama çok değerli katkılar sunan hocam Prof. Dr. Fatih YEşİL'e ayrı ayrı teşekkürler.

Son iki teşekkür, hayatımın merkezinde yer alan ve bu çalışmanın ilmî her aşamasına doğrudan katkı sunan iki insana... İlki, aynı anda iki doktora tezi yazılmasının vermiş olduğu ağırlığın altında ezilmeden beni yreklendiren, yer yer kendi çalışmasını bırakarak doğrudan tezimle ilgilenen ve manevî desteği haricinde bu yolda maddî özveride de bulunan eşim Pınar'a... Bir diğeri, tanıdığım günden bugüne beni hep farklı bir yere koyan, hayatımın her aşamasında var olan, benim için bir hocadan ve danışmandan çok ötesi kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Mahir AYDIN'a... İyi ki varlar...

Her akademik çalışma gibi bu çalışma da konuyla ilgili son sz söyleme iddiasında değildir. Diğer yandan tüm gayretlerimize rağmen çalışmamız, sehven yapılan hataları ve eksiklikleri de içerisinde barındıracaktır. Elbette tüm bunlar, yazarının hanesine yazılmalıdır. Ama biz umalım ki çalışmanın ilme faydası, zararından fazla olsun.

Eralp Yaşar AZAP

İstanbul / 2021

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	x
HARİTALAR LİSTESİ.....	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN SAVAŞININ SEBEPLERİ

1. Savaşa Giden Süreç ve Uluslararası Dengeler.....	16
2. Savaşın Sebepleri.....	31
2.1 Van Muhafızı Derviş Paşa'nın İki Ülke İlişkilerinde Yarattığı Gerginlik	31
2.2 Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın Aşiretleri Himayesi ve Neden Olduğu Problemler.....	36
2.3 Mezhep Farklılığının Siyaseten Kullanılması ve İlişkilere Etkisi.....	42
2.4 Bağdad'da ve Baban Sancağı'nda Nüfuz Mücadelesi.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN SAVAŞININ HAZIRLIKLARI

1 Askerî Mühimmat ve Malzeme Sağlanması	57
2 Askerî Mühimmat ve Zahire Ulaşımı	65
3 İaşe ve Savaşın Finansmanı.....	72
4 Askerin Sağlanması.....	83
5 Orduların Durumu	99
6 Muharebe Sahasının Özellikleri	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN SAVAŞININ CEPHELERİ

1	Savaşın Başlaması.....	144
2	Eleşkird-Bayezid-Hamur Cephesi.....	150
3	Muş-Bitlis Cephesi.....	153
4	Van Cephesi.....	162
5	Eleşkird Bozgunu.....	169
6	Kars Cephesi.....	180
	6.1 Kars Yeniçeri Ağasının İhaneti.....	187
	6.2 Osman Paşa'nın Mücadelesi.....	192
	6.3 Hüsrev Paşa'nın Mücadelesi.....	200
7	Bağdad Cephesi.....	209

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BARIŞ GÖRÜŞMELERİNİN BAŞLAMASI VE ERZURUM

ANTLAŞMASI

1	Diplomatik Müzakere Süreci.....	235
2	İstanbul'a ve Tahran'a Elçi Gönderilmesi.....	252
3	Erzurum Antlaşması	257
SONUÇ		265
KAYNAKÇA.....		269
EKLER.....		293
ÖZGEÇMİŞ.....		309

HARİTALAR LİSTESİ

- Harita-1 İstanbul'dan Erzurum'a Gönderilmek İçin Trabzon'a Gelen Mühimmatın Sevkiyat Güzergâhı..... s. 63
- Harita-2 Bağdad'a Gönderilen Mühimmatın Sevkiyat Güzergâhı.....s. 64
- Harita-3 İran Kuvvetlerinin Hoy ve Salmas Üzerinden Van Bölgesine Harekâtı.s. 133
- Harita- 4 Van'ın İhtiyaç Duyduğu Mühimmatın Van Gölü Üzerinden Sevkiyatı.s.135
- Harita-5 İran Kuvvetlerinin Bağdad ve Süleymaniye Bölgesine Yaptıkları Harekâtın Taarruz Mihveri.....s. 143
- Harita- 6 İran Ordusunun Şark Hattındaki Harekât Güzergâhı.....s. 147
- Harita- 7 Hoy'dan Saldırıya Geçen İran Kuvvetlerinin Erçek / Erciş Kuşatması.s.168
- Harita- 8 İran Kuvvetlerinin Kars Harekâtı.....s. 196
- Harita- 9 Mahmud Paşa'nın İran Topraklarına Düzenlediği Harekât.....s. 227

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo-1 Kars Nüzül Emininin On Yedi Aylık Masraf Cetveli (1822-1823).....	s. 81
Tablo- 2 Abbas Mirza'nın Azerbaycan ve Revan'daki Silahlı Kuvvetleri	s. 110
Tablo-3 Davud Paşa'nın Silahlı Kuvvetleri	s. 123
Tablo-4 Kars'ta Mevcut Asker Sayısı (1822)	s. 182
Tablo-5 Kars'a Sevk Edilen Askerin Dökümü	s. 204

KISALTMALAR LİSTESİ

A.AMD	Bâb-1 Âsafî Âmedî Kalemî
A.DVN	Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemî
A. DVN.DVE.d. Defterleri	Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemî
A.DVNS.MHM.d. Defterleri	Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme
A. DVNS.ASK.MHM.d. Asakir Defterleri	Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme-i
A. DVNS.NMH.d. Defterleri	Bâb-1 Âsafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale/madde
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT	Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemî
A.MKT.d.	Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemî Defterleri
A.SKT.	Bâb-1 Âsafî Sadaret Kethüdası Kalemî
AE. SMHD.II.	Ali Emirî Mahmud II
Aeblg	Ali Emirî Belge
Bkz/bkz.	Bakınız

BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C.ADL	Cevdet Adliye
C.AS	Cevdet Askeriye
C.DH	Cevdet Dâhiliye
C.DRB	Cevdet Darbhane
C.HR	Cevdet Hariciye
C.ML	Cevdet Maliye
C.ZB	Cevdet Zabtiye
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.BŞM.NZE.d.	Bâb-1 Defterî Baş Muhasebe Nüzül Eminliği Defterleri
D.MKF.d.	Bâb-1 Defterî Mevkufat Kalemi Defterleri
Fasc.	Fasikül
FO	Foreign Office
Haz.	Hazırlayan
HAT	Hatt-ı Hümayun Tasnifi
HRT.h.	Haritalar
km.	Kilometre

MAD.d.	Maliyeden Müdevver Defterler
MHD	Muahedeler
No.	Numara
pp.	Sayfalar
s.	Sayfa
S.	Sayı
TNA	The National Archives
TSMA.e.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak
TTK	Türk Tarih Kurumu
vrk.	Varak
Vol.	Volume (cilt)
Yay.	Yayınları, Yayınevi
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

1820-1823 Osmanlı-İran savaşı'nın tez konusu olarak seçilmesindeki sebep, Osmanlı Devleti'nin 1826'da yaşadığı büyük askerî dönüşümünden evvel, son devletlerarası savaşındaki askerî organizasyonunun ve İran ordusunun durumunun tahlil edilmek istenmesiydi. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin savaş organizasyonunu, Mora'daki isyan dolayısıyla tam olarak gerçekleştirebildiği söylenemese de bu durum da düzenli orduya geçmeden önceki Osmanlı ordusunun vaziyeti hakkında, bizlere bir şeyler söyleyebilirdi. Bu amaç doğrultusunda yapmış olduğumuz tez çalışmasında, Osmanlı ordusunun ana iki cephede birden mücadele verdiği İran karşısındaki lojistik organizasyonu, insan seferberliği ve iki ordunun harekât alanındaki mücadelesi ile yapıları incelenmeye çalışıldı.¹ Dolayısıyla çalışma içerisindeki bölümler, ağırlıklı olarak bu incelemeyi destekleyecek biçimde kurgulandı. Bu kurgu, siyasî ve diplomatik yönlerden de tamamlanmaya ihtiyaç duyduğundan, iki ülkeyi savaşa götüren süreç, uluslararası dengeler, savaşın sebepleri ve bitişinin de ele alındığı kısımlar, tez çalışması içerisinde yerini aldı. Bu tez çalışması, ilgili savaşın siyasî ve askerî meselelerine doğrudan odaklanarak farklı dillerde kaynakların kullanımıyla hazırlanan ilk akademik çalışma olması nedeniyle, hem askerî hem siyasî tarih literatüründe bir yer edinme çabasıdır. Yukarıda zikredilen hususlarla çizdiğimiz ve kurguladığımız çerçeve itibarıyla bu tez çalışmasının ispata çalıştığı ana argüman, Osmanlı ordusunun İran ordusu karşısında neden tutunamadığıyla sahada kazanmış görünen İran'ın neden masada aynı sonuca ulaşamadığını ortaya koymaktır.

Genel anlamda kaynaklar ve literatür bahsine geçmeden önce, üzerinde çalışma yaptığımız savaşın başlangıç yılı, tezin başlığı ile metin içerisinde bir devleti kastederek kullandığımız “İran” lafzı, savaş içerisinde yeniçeri kullanılıp kullanılmadığı ve Sultan II. Mahmud döneminde yapılan savaşlar arasında Osmanlı-İran savaşının literatürdeki durumu üzerine bir şeyler söylemek gerekir.

¹ Bu ana cephelerden biri merkezi Erzurum olan Şark cephesiyken, bir diğeri de Bağdad cephesiydi. Bağdad haricindeki muharebe alanları, Şark cephesi içerisinde bulunmaktaydı.

Ele aldığımız savaşın başlangıç yılı, şimdiye kadar yapılan çalışmaların neredeyse tamamında, “1821” olarak verilmiştir. Her ne kadar 1821 yılı, savaşın etkisini artarak gösterdiği ve iki devletin de siyasî / askerî tüm gücünü daha fazla sahaya sürmeye gayret ettiği bir yıl da olsa savaş, bize göre 1820 yılının son aylarında başlamıştır. Terim olarak savaşın; örgütlü, ölümcül bir şiddet uygulaması olarak tarif edilmesi ve İran’ın da ordusuyla 1820 yılının Eylül ayından itibaren Osmanlı topraklarında bu tarife uyan eylemlere girişmesi, iddiamızın gerekçelerinin ilkidir. Diğer gerekçe ise; Osmanlı Devleti’nin meşru müdafaa anlamındaki ilk reaksiyonunu, yine bu saldırıların hemen akabinde ve 1820 yılı içerisinde gerçekleştirerek, İran’a askerî olarak mukabele etmek için saldırıya uğrayan bölgelere asker / mühimmat sevk etmeye başlamış olmasıdır. İki devletin de 1820 yılında resmî olarak savaş ilan ettiğine dair bir hüküm yahut fetva bulunamasa da Osmanlı Devleti’nin, ilk uygulamaları baz alındığında, 1821 yılında meşihattan yine meşru müdafaa amaçlı aldığı fetva, bizce birtakım gerekçelerden dolayı geç alınmış bir hukukî karar olarak görülmektedir. Zira 1820 yılında, her iki devlet de yukarıda tarifi yapılan savaş hâlinin şartlarını taşıyan eylemlere, artık girişmişlerdir.²

Diğer bahis, Osmanlı ve İran devletlerini yahut sadece İran’ı ilgilendiren bazı çalışmalarda, İran Devleti’ni kastederek devlet adını karşılayacak biçimde “Kaçar”, “Kaçarlar” tabirlerinin kullanıldığının görülmesidir. Fakat Kaçarlar, ele aldığımız savaş dönemi de dâhil olmak üzere, yaklaşık yüz otuz yıl İran Devleti’ni yöneten bir Türk hanedanı olmasına rağmen bu hanedanın ismi, Osmanoğulları Hanedanı’nda olduğu gibi resmî olarak devlete ismini vermiş değildir. Kaçar Hanedanı’nın İran Devleti’ni yönettiği yıllara ait resmî belgeler ve uluslararası antlaşmalardaki devlet adını içeren terkiplerde “İran” kelimesinin kullanıldığının görülmesi dolayısıyla, biz de çalışmamızda devlet adını zikrederken buna dayanarak “İran” kelimesini kullanmayı tercih ettik.³

² İran’ın 1820 Eylül ayından itibaren başlayan ve aynı yıl içerisinde devam eden saldırıları ile Osmanlı Devleti’nin gösterdiği reaksiyon hakkındaki bazı belgeler için bkz. BOA, HAT. 825/37413-H; BOA, HAT. 807/37195; BOA, HAT. 807/37195-H; BOA, HAT. 807/37195-C; BOA, HAT. 825/37413-A; BOA, HAT. 825/37413-J; BOA, HAT. 825/37404-N. Meşihattan alınan fetva için bkz. BOA, HAT. 806 / 37171.

³ Eğer vakanüvisler esas alınırsa örneğin Rıza Kulu Han Hidayet’in “ Devlet-i Kacariye” tabirini kullandığı da görülebilmektedir. Bkz. Rıza Kulu Han Hidayet, **Tarih-i Ravzatü’s-Safa-yı Nasrî (Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah)**, Tahran 1380, s. 7772.

Bu çalışmanın askerî tarih ve tarihçileri için önem arz eden yanlarından birisi, Osmanlı Devleti'nin 1826 yılında kaldırdığı ve tarihe “hayırlı olay” olarak geçen Yeniçeri Ocağı'na mensup neferlerin, savaştaki varlığının ne olduğunun beyan edilmesi beklentisiydi. Zira modern “Mansure” ordusunun kuruluşundan önceki son savaş olan Osmanlı-İran savaşı, siyasî ve askerî kontrolü gün geçtikçe zorlaşan ocak neferlerinin bir bakıma sahada izlerine rastlanabilecek bir mahiyet arz etmekteydi. Tespitlerimiz, merkezde bulunan Yeniçeri Ocağı neferlerinin, bu savaşın her iki cephesinde de olmadığı ve doğal olarak sıcak savaşın içerisinde yer almadıkları yönündeydi. Bu hususta savaş esnasında İstanbul'daki Yeniçeri Ocağı Ağalığı, Sadrazam ve Sultan II. Mahmud arasındaki yazışma ehemmiyetliydi. Ocak merkezi, savaş devam ederken Osmanlı kuvvetlerinin şark hattında yaşadığı mağlubiyetler ve asker sıkıntısından dem vurarak, savaş içerisinde görev almaya hazır olduklarını beyan etmiş, özellikle sekbanlara verilen ücretlerin kendilerine verildiği takdirde, savaşa katılabileceklerini ifade etmişti. Lakin itibarı çoktan zayıflamış ve gözden düşmüş bir vaziyette olan ocağın bu teklifi, fikir olarak masaya yatırılmış gibi görünse de Sadrazam'ın Sultan II. Mahmud'a sunduğu gerekçelerle açıktan reddedilmişti. Merkez bürokrasi, ocağın bu teklifini devletin yararına değil, ocağın maddî ve siyasî menfaatlerine zemin oluşturacak bir teklif olarak okumuştur.⁴ Dolayısıyla adımlarını da buna göre attı ve savaş sırasında merkez ile taşradaki ocak neferlerinin muharip güç olarak savaş coğrafyasına sevk edilmesine dair bir emareye rastlanılamadı. Ancak ocak neferleriyle alakalı burada altının çizilmesi gereken bir husus vardır ki o da muharebe sahasındaki kaleler ile şehirlerde varolan ocak neferlerinin, yer yer kale savunmalarında yer yer savaş sahasında İran'a karşı mücadele etmiş olmalarıdır. Bu nedenle bilhassa Erzurum, Kars ve Van gibi şarkın önemli şehirlerindeki taşra yeniçerilerinin, savaş esnasında çok az da olsa bir varlık gösterdiğinden söz edilebilir.

Sultan II. Mahmud dönemindeki savaşlar baz alındığında, Osmanlı-İran savaşı ile ilgili yapılan bu çalışma; Rus, Yunan ve Mısır harplerinin işlendiği çalışmalara göre farklı bir yerde konumlanmaktadır. Bu harplerle ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmalarda hem harekât hem lojistik-ikmal ve insan seferberliği mevzuları hem de orduların yapısı tek bir çalışma içerisinde işlenmemiş, dolayısıyla savaşın safahatını

⁴ BOA, HAT. 795 / 36884.

doğrudan etkileyen unsurlar arasındaki bağlantıyı bütünsel olarak görmek çok da mümkün olmamıştır. Rus ve Yunan harplerinin harekât ve insan seferberliğini ayrı ayrı işleyen başarılı çalışmalar olmakla birlikte, genel olarak Sultan II. Mahmud dönemindeki harplerin lojistik meselelerine değinen çalışmalar yapılmamıştır. Bu yüzden bu çalışmanın, Osmanlı ordusuyla ilgili bütünsel bir askerî tablo çıkarmaya çalışması açısından önem arz edebileceği düşünülmektedir.

Bu tez çalışması yapılmadan önce literatür içerisinde, Osmanlı-İran siyasi ilişkilerini bir periyot olarak sunarak tahlil eden, özelde aşiretleri de ele alan ve içerisinde doğal olarak Osmanlı-İran harbine değinen kronikler haricinde farklı dillerde hazırlanmış çalışmalar bulunmaktaydı. Ayrıca, savaşın içerisinde görev yapmış şahısları, savaşla ve o şahıslarla alakalı siyasi meseleleri de kapsayan çalışmalar yapılmıştı. Şimdiye kadar yapılan tüm bu çalışmalar, savaşın askerî ve diplomatik boyutlarına doğrudan odaklanmaktan ziyade şahsı ve olayları merkeze alarak yapılmış, özellikle şahsı ve şahsın zaviyesinden savaşın gidişatını, bölgedeki siyasî meseleleri ve iki ülke ilişkilerini olabildiği kadar açıklamaya çalışmıştı. Tarafımızdan, yapılan bu çalışmaların ulaşılabilenleri incelendikten sonra meselelerin eksik bırakılan kısımları tamamlanmaya çalışılmış, görülemeyen hususlar bu çalışmalardan tamamlanmış ve yenilik olarak konunun önemli birtakım siyasî ama özellikle askerî ve diplomatik kısımları literatüre kazandırılmaya gayret edilmiştir.

Yine çalışmaya başlamadan evvel yapılan Türkçe, Farsça ve İngilizce literatür taramasında, doğrudan savaş askerî veya siyasî açılardan işlediği görülen az sayıda çalışmaya rastlandığını ifade etmeliyiz. Türkiye’de yapılmış ve tespitlerimize göre bu alandaki en eski çalışma olan, 1972 yılında İstanbul Üniversitesi Son Çağ Tarihi Kürsüsünde Emine Güleç tarafından hazırlanan “*Cevdet Paşa Tarihine Göre 1820-1823 (1236-1239) Yılları Arasındaki Osmanlı-İran Münasebetleri ve Erzurum Antlaşması*” adlı mezuniyet tezi, bu az sayıdaki çalışmalardan biriydi. Güleç’in, kaynak olarak az sayıda eserden faydalanması, arşiv belgesi kullanmaması ve konuyu çok sınırlı şekilde işlemesi, çalışmasından yararlanmamızı imkânsız kıldı. Bunun dışında, yine Türkiye’de makale bazında Aziz Tekdemir tarafından kaleme alınan “*XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı*” adlı çalışma, Türkiye’de savaşın literatürde bağımsız olarak yer almasına

vesile olan birincil kaynakların kullanıldığı bir çalışmaydı. Ancak bu çalışma, makale bazında ve belli sınırları olduğundan, savaşın tüm safhalarını vermekten ziyade, konuyla alakalı genel olarak bir çerçeve çizmekteydi. Kayseri Şer’iye Sicili özelinde savaşın etkileriyle kendisini sınırlayan ve konuyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme sunma iddiası taşımayan bir diğer çalışma da İlyas Gökhan tarafından yayınlanan **“1821-1823 Osmanlı-İran Savaşları ve Kayseri’ye Etkileri”** adlı makaleydi. Bu çalışmada yer yer bilgi hataları yapılmakla birlikte özellikle savaşın harekât ve siyasi / diplomatik kısımları ele alınmamıştı. Metin daha çok, Kayseri bölgesinden alınacak askerler, akçe ve zahire üzerine inşa edilmiş ve çalışmada savaşın lokal anlamda yansımalarının neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştı.

Türkçe olan bu çalışmalar haricinde, yine ilkler arasında yer alan bir diğer çalışma, Graham Williamson tarafından İngilizce olarak yazılan **“The Turko-Persian War of 1821-1823: Winning the War but Losing the Peace”** adlı makaleydi. Bu makale, savaşın askerî boyutuyla alakalı bir şeyler söylemesi ve kaynakçası itibarıyla bazı önemli eserler ile İngilizce arşiv belgelerine işaret etmesi açısından değerliydi. Uluslararası ölçekte, Osmanlı-İran savaşıyla alakalı sürekli referans alan bu çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri, Türkçe kaynaklar ile Farsça eserleri değerlendirmekten uzak olmasının yanında, savaşa genel olarak bir bakış açısı kazandırma açısından ilk yapılan çalışmalardan idi. Bizce bu çalışmanın en önemli kısımları, dönemin seyyahlarının verdiği bilgilerinden ve sair verilerden yola çıkarak orduların yapısının ve durumunun ortaya konuluyor olmasıydı. Bu sebeple çalışmanın kaynakçası, bizi doğru kaynaklara yönlendirmesi açısından faydalı görüldü.

Osmanlı tarihiyle ilgili yapılacak akademik bir çalışmanın inşa sürecinde istifade edilmesi gerekli belgeleri içerisinde barındıran Türkiye’deki arşivler, bizim çalışmamız için de önem arz etmekteydi. Bu arşivler arasında bize en çok bilgiyi verdiği ve çalışmamızı büyük oranda şekillendirdiği için **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, müstesna bir konumdaydı. Osmanlı Arşivi’nde yer alan defterler, dosya tasnifleri, analitik olarak tasnif edilmiş ana ve alt fonlar ile haritalar, çalışmamızda yararlanılan seksiyonlar arasındaydı. Bunlar arasında analitik olarak tasnif edilmiş **Hatt-ı Hümayun “HAT”** fonu, çalışmanın omurgasını oluşturdu. Bunun dışında içerisinde yoğunlukla askerî malzemeyi

barındıran analitik tasniflerden *Cevdet Tasnifi “C”* de çalışmamız açısından önemliydi. Askerî malzemenin yoğunlukta olduğu fakat dosya usulü tasnif edilmiş *Bâb-ı Âsafî “A.İ”* fonundaki perakende evrakı içerisinde barındıran alt fonlar ve defterler de çalışmaya büyük katkı sağladı. Keza savaşın lojistik organizasyonunu ve cephelelere asker sevkiyatını en ayrıntılı şekilde veren *Mühimme A.İ DVNS.MHM.d*, *Askerî Mühimme “A.İ DVNS.ASK.MHM.d”* ve *Maliyeden Müdevver Defter “MAD.d”*, *Bâb-ı Defterî “D”* gibi fonların içerisinde yer alan defter serileri de aynı işlevi gördü. Ayrıca, savaşın siyasî ve diplomatik süreçlerine ışık tutan defterleri ve birkısım evrakı içeren *Ali Emîrî Tasnifi “AE”*, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı Tasnifi “TSMA.e”*, *Name-i Hümayun Defterleri “A.İ DVNS.NMH.d”* ve *Düvel-i Ecnebiye Defterleri “A.İ DVN.DVE.d.”* fonları içerisinde yer alan belge ve defterler, çalışmanın şekillenmesinde önemli rol oynadı.

Savaşın taraflarından olan İran’da, Osmanlı Devleti’nin arkasında bıraktığı evrak hazinesine benzer bir yığının günümüze ulaşamaması ve var olana da erişimin problemli olması dolayısıyla, millî arşiv ve kütüphane hüviyetinde olan Tahran’daki *“Sazman-ı Esnad ve Ketabhane-i Millî-i Cumhuri-i İslamî-i İran”* kurumunda araştırmaya açık tasnifler üzerinde yapılan çalışmada, konumuzla alakalı az sayıda vesika bulunabildi. Yine önemli bir evrak yığınınına sahip olduğunu düşündüğümüz Tahran’daki *“Gülistan Sarayı”* içerisindeki arşivden de keyfi sebepler ileri sürülerek istifade etmemize izin verilmedi. İran’da, çalışmamıza katkı verecek yeteri kadar Farsça belgenin arşivlerde bulunmaması veya günümüze ulaşamaması nedeniyle, çalışmayı etraflı tahlil edebilmek için, Farsça kronikler ile yine aynı dildeki ilgili birçok çalışmadan yararlanılmaya çalışıldı. Diğer yandan, savaşın diplomatik süreçlerine katkıda bulunan İngiltere’nin evrakını muhafaza eden İngiliz Arşivi *“The National Archives”* da yapılan çalışmada, imkânlarımızın kısıtlılığı ve küresel salgın nedeniyle çok sınırlı sayıda belgeye ulaşılabilirdi. Örneğin Foreign Office’de yer alan ve 1820-1823 yılları arasındaki İstanbul’daki İngiliz misyonu ile Londra arasındaki yazışmaları ihtiva eden defterlerin, az bir kısmı görülebildi. İngiltere’nin savaşa bakışı, savaşın çıkış ve bitiş sürecine katkısının bilinmek istenmesi dolayısıyla görülmesi arzulanan ama birkısmı görülemeyen bu evrakın incelenemeyen kısmının çalışmamızda yarattığı eksiklik, İngiltere’nin her iki ülkeyle de resmî yazışmalarını içeren Farsça, Türkçe ve İngilizce tez, kitap ve belgelerin kullanılması ile savaşı

ilgilendiren bazı kritik meselelere değinen dönemin önemli basın organı **“The Times”** Gazetesi’nin çalışmamıza dâhil edilmesi yoluyla aşılmaya çalışıldı.

Arşiv belgelerinin bize verdiği malumatı büyük oranda desteklediğini ya da bu malumatın içerisindeki boşlukları tamamladığını gördüğümüz kaynaklar arasında yer alan vakanüvislerin Türkçe ve Farsça eserleri, çalışmamızda yararlanılan ana kaynaklar arasında yer aldı. Türkçe olanlar arasında Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi’nin **“Şânî-Zâde Tarihi”** ve aynı yılları anlattığı kısımlarda Ataullah Efendi ile her anlamda örtüşen Cevdet Paşa’nın kaleme aldığı **“Tarih-i Cevdet”** ve özellikle müzakereleri tüm detaylarıyla veren Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi’nin **“Esad Efendi Tarihi”**, çalışmamız için önemliydi. Keza Farsça olarak kaleme alınan Ali Kulı Mirza’nın **“Eksirü’t-Tevarih”**, Mirza Fazlullah Şirazî’nin **“Tarih-i Zulkarneyn”**, Muhammed Hasan’ın **“Tarih-i Muntazam-ı Nasrî”**, Muhammed Taki Sepehr’in **“Nasihü’t-Tevarih”**, Rıza Kulı Han Hidayet’in **“Tarih-i Ravzatü’s-Safayı Nasrî”** ve Abdürrezzak Big Dunbulî’nin **“Measir-i Sultaniye”** adlı eserleri de istifade edilen çalışmalar arasında yer aldı.

Savaşın askerî anlatısının haricindeki kısımlarını şekillendirmek amacıyla bazı telif eserlerden ve tezlerden yararlanma yoluna gidildi. Rusya ile İngiltere’nin iki devlet arasındaki ilişkilere ne derecede müdahil olduğunu ve İran üzerindeki politikalarını görmek için Geoffrey Hosking’in **“Rusya ve Ruslar”**, Muriel Atkin’in **“Russia and Iran 1780-1828”**, Laurence Kelly’nin **“Diplomacy and Murder in Tehran: Alexander Griboyedov and Imperial Russia’s Mission to the Shah of Persia”**, Edward Ingram’ın **“Britain’s Persian Connection 1798-1828 Prelude to the Great Game in Asia”**, Percy Sykes’in **“A History of Persia”**, Akdes Nimet Kurat’ın **“Rusya Tarihi”**, Abdurrıza Huşeng Mehdevi’nin **“Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran ez İbtida-yı Deveran-ı Safeviye ta Payan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cehani”**, Mahmud Mahmud’un, **“Tarih-i Revabıt-ı Siyasi-i İran ve İngiliz der Karn-ı Nuzdehom”**, Ali Asgar Şemim’in **“İran der Dovre-i Saltanat-ı Kacar”** adlı çalışmaları, konuyla alakalı yararlanılan telif eserlerden bazılarıydı. Yine aynı hususlara temas ettiği için yararlanılan basılmış / basılmamış önemli tezler bulunmaktaydı. Bunların başında konuyu ele alışı ve kapsamlı kaynakçasıyla alanda önemli bir boşluğu dolduran Serkan Keçeci’nin **“The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus againts Its Southern Rivals 1821-1833”** adlı doktora tezi,

Hatice Kerimov'un "*Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı 1816-1827*" adlı yüksek lisans tezi, Özgür Türker'in Rusça ve Farsça kaynaklarla harmanladığı "*Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi 1779-1813*" adıyla yayımlanan doktora tezi, Mustafa Aydın'ın "*XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfuz Mücadelesi 1800-1830*" adlı doktora tezi, Feth Ali Şah dönemindeki dış politikayı anlatan ve bir yüksek lisans tezinden beklenenin fevkinde bir çalışma ortaya koyan Cem Uncu'nun "*Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası*" adlı yüksek lisans tezi ve İngilizlerin Ortadoğu'ya girişı ile diplomatik misyonunun tüm serüvenini birincil kaynaklarla ortaya koyan Nurcan Özkaplan Yurdakul'un "*İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi? Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları*" adıyla yayımlanan doktora tezi, yararlanan akademik çalışmalar arasındaydı.

İki ülkenin siyasî ilişkilerinin tarihine temas etmesi açısından önemli olan ve yer yer savaşın safahatına da değinen telif eserler ve tezler de bulunmaktadır. İlk olarak tezleri ele alırsak, çalışmamıza başlamadan önce konuyla ilgili bize fikir veren, ele aldığımız devredeki Osmanlı ve İran devletleri arasındaki siyasî ilişkileri görmek açısından çalışmamıza katkı sağlayan çalışmalardan biri, 1976 yılında Yahya Kalantari tarafından hazırlanan "*Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*" isimli doktora teziydi. Bu çalışma, birincil kaynaklarla hazırlanması ve yol gösterici kaynakçası dolayısıyla, alanda önemli bir boşluğu doldurmuş, Türkiye'de yapılmış ilk akademik çalışmalardan biridir. Çalışma ayrıca, Osmanlı-İran savaşını da kapsamlı olarak ilk defa ele alan telif bir eser hüviyetindedir. Yapıldığı dönemin şartları baz alındığında tezde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki evrakın analitik tasnifi olmamasına rağmen bu kadar titizlikle kullanılması ve konulara ilk defa Farsça kronikler de görülerek yaklaşıması, alanında çalışmayı ön plana çıkarmaktadır. Kalantari, literatürde daha sonra değinilecek birçok meseleyi çalışmasında ilk defa zikreden şahıstır. Bu husus sadece savaş için değil, genel olarak ele aldığı dönem içerisindeki Osmanlı-İran ilişkilerinin değerlendirilmesi açısından da geçerlidir. Çalışmanın savaş kısmı; lojistik, ikmal ve seferberlik gibi askerî meselelerden ziyade savaşın diplomatik, siyasi ve kısmen organizasyon meselelerine odaklandığı için askerî tarih çalışmalarında önemli görülebilecek bir mahiyet arz etmez. Lakin çalışmada hususen savaşın sebepleri,

barış süreci ve diplomatik müzakerelerle alakalı kısımlar, rafine bilgileri içerisinde barındıran kısımlardır.

Yine Sıtkı Uluerler tarafından hazırlanan “**XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)**” adlı tez de ağırlıklı olarak arşiv belgesi kullanmasına rağmen, siyasî ilişkilerin seyrini göstermesi açısından önemlidir. Bu çalışma, Kalantari’nin çalışmasından sonra Türkiye’de iki ülke arasındaki ilişkileri bir periyot olarak sunma gayretindeki sayılı çalışmalardandır. Fakat çalışmada ağırlıklı olarak Türkçe eserler ve Osmanlı arşiv vesikaları kullanıldığı için, çalışmanın farklı dillerdeki literatürden tam anlamıyla yararlandığından söz etmek mümkün değildir. Keza çalışmada Osmanlı-İran savaşına değinilmekle beraber olaylar genel olarak siyasi ve diplomatik çerçevede ele alınmaya çalışılmış, konusu da olmaması dolayısıyla savaşın askerî anlatısı ve bununla ilgili detaylar ön plana çıkarılmamıştır.

Yılmaz Karadeniz tarafından hazırlanan ve daha sonra yayımlanan “**Kaçar Hanedanı (1795-1925)**” adlı doktora tezi de bu hanedan özelinde Türkiye’de yapılmış ilk çalışmalardan biridir. Çalışma neredeyse tamamen Farsça kaynaklar incelenerek oluşturulmuş, savaşla ilgili kısımlarda olayların detayları değil genel hatlarıyla siyasi hususları anlatılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Karadeniz’in çalışması, savaş özelinde siyasî ve askerî meseleleri etraflıca ele almamaktadır.

Savaş içerisinde görev almış Serasker Hüsrev Paşa’nın, siyasî ve askerî faaliyetlerini konu alıp Türkiye’de yapılmış önemli biyografi çalışmalarından biri sayılan Yüksel Çelik’in “**Şeyhü’l-Vüzera Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası**” adıyla yayımlanmış doktora tezi de Hüsrev Paşa özelinde savaşa bakmamızı kolaylaştırdı ve tarafımızdan görülemeyen meselelere değinmemize katkı sağladı. Çelik’in bu çalışmasında, Osmanlı-İran savaşının anlatısı aslında, daha fazla Hüsrev Paşa’nın harp içerisindeki siyasî ve askerî faaliyetlerini ele alacak biçimde kurgulanması gerekirken, konular beklenenin fevkinde ayrıntılarına girilerek işlenmiştir. Çalışmanın savaşla ve Hüsrev Paşa’nın bölgedeki görevleriyle ilgili kısımlarında Türkçe vakanüvisler, bazı Türkçe telif eserler ile Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır. Bu çalışmanın savaşla ilgili bölümünde, kendisinden önce ve sonra yapılan çalışmalara nispetle savaşın siyasî meselelerine ve ana konusu olması

hasebiyle Hüsrev Paşa'nın valilik, seraskerlik ve savaş sırasındaki vazifelerine çok daha detaylı olarak değinilmiştir. Bunun dışında ilgili çalışmada önemli olduğunu düşündüğümüz birkaç hususa değinilmemiş, doğrudan Hüsrev Paşa'yı ve İran savaşının seyrini ilgilendiren Kars Yeniçeri Ağası Koç Ali Ağa'nın savaş sırasında Hüsrev Paşa'ya tertip ettiği süikastın bertaraf edilmesi meselesi ile savaşın sebeplerinden biri sayılan tüccar mallarının Hüsrev Paşa tarafından gaspedilmesi ve bunların kıymetlilerinin hangileri olduğuyla bu malların nasıl iade edildiği meseleleri tarafımızdan ele alınmıştır. Keza ilgili çalışma, tıpkı savaşı doğrudan merkezine almayan diğer çalışmalar gibi tabiatıyla savaşın insan seferberliği, harekâtı, lojistik unsurları ve diplomatik müzakereleriyle alakalı mufassal bilgi verecek bir muhtevaya da sahip değildir.

Savaşta görev alan bir diğer seraskerin hayatını konu edinen ve Mehmet Doğan tarafından hazırlanan **“Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860)”** adlı doktora tezi de tez çalışmamız hazırlandığı sırada tamamlanmıştı. Çalışmanın İran savaşını ilgilendiren kısmı, Rauf Paşa'nın şark seraskerliği ve Erzurum valiliği görevleri merkeze alınarak hazırlanmıştı. Bu çalışmanın ilgili kısmında temayüz eden ve daha önce ayrıntılarına girilmeyen bizim açımızdan en önemli mesele, Erzurum'da gerçekleşen diplomatik müzakerelerin yazılmasıydı. Ayrıca Hüsrev Paşa ile ilgili Çelik tarafından hazırlanan çalışmadan sonra, Rauf Paşa'nın da Erzurum valiliği ve şark seraskerliğini bağımsız olarak işleyen bir çalışmanın ortaya çıkması, savaşın insan merkezli değerlendirilmesi açısından önemliydi ve bu durum, metni tesis sürecinde bize de fayda sağladı.

Ağırlıklı olarak iki ülke arasındaki siyasî ilişkilerin seyrine veya hudut sorunlarına değinen üç doktora tezinden biri olan ve Melike Sarıkçıoğlu tarafından hazırlanan **“Osmanlı-İran Hudut Sorunları 1847-1913”** adlı yayımlanmış doktora tezi, çalışmamızın kapsamı dışındadır fakat bu tez, Türkiye'de mevzuyla ilgili yapılan ilk çalışmalardandır. Gerek Osmanlı gerekse de İran arşivinin kullanıldığı, Farsça-Türkçe eserlerden de istifade yoluna gidilen, Sarıkçıoğlu'nun çalışmasından daha önce yapıp İngiliz Arşivi'nden fazlaca yararlanılması hasebiyle konuya farklı bir bakış açısı katan, Sabri Ateş'in Türkçe'ye **“Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914”** adıyla çevrilmiş doktora tezi, alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Ancak bu çalışma, Osmanlı-İran savaşının siyasî, aşiretlerle ilgili

meselelerine ve antlaşmaya değinmekle birlikte, konuyu çerçeve olarak ele almakta ve çok ayrıntısına girmeden önemli yorumlar yapmaktadır. Buna karşın, Abdolvahid Soofizadeh tarafından hazırlanan **“Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)”** adıyla yayımlanmış doktora çalışması, geniş bir periyodu ele almasına rağmen, yeterli oranda birincil ve ikincil kaynaktan istifade etmediği için, aynı mevzuları ele alan diğer çalışmalarla mukayese edilemeyecek derecede konuları yeterli şekilde tahlil edip yorumlamaktan uzaktır.

Feridun Adamiyat tarafından hazırlanan **“The Diplomatic Relations of Persia with Britian, Turkey and Russia 1815-1830”** adlı tez ise, Avrupa’da çok erken yıllarda yapılan ve Osmanlı-İran savaşının diplomatik müzakere sürecine değinen önemli bir çalışmadır. 1949’da Londra’da doktora tezi olarak sunulan bu çalışmanın ilgili bölümü, The National Archives’ta bulunan raporlar, mektuplar ve yazışmaların ele alınmasıyla oluşturulmuştur. İngilizlerin müzakere sürecine katkılarını ayrıntılarıyla ele alan çalışmanın bir açıdan eksikliği, süreçle ilgili bilgi veren Osmanlı arşiv kayıtları ve Farsça eserlerin kullanılmamış olmasıdır.

Sınır hattında ve Bağdad’da meskün Kürtlerin buharlaşan iki ülke hudutları üzerindeki / içerisindeki durumlarını tahlil eden Erdal Çiftçi’nin **“Fragile Alliances in the Ottoman East: The Heydaran Tribe and the Empire: 1820-1929”**, Metin Atmaca’nın **“Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)”**, Yener Koç’un **“Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s-1890s)”** adlı doktora tezlerinin yanında, Bağdad ile Irak’ı çeşitli açılardan inceleyen Mehdi Jawad Habib Al-Bustani’nin **“Bağdad’daki Kölemen Hakimiyeti’nin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa’nın Valiliği (1749-1842)”** ve Ebubekir Ceylan’ın **“The Ottoman Orgins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East”** adlı doktora tezleri, önemli akademik çalışmalardır. Tüm bu çalışmalar, XIX. yüzyılda Osmanlı-İran ilişkilerindeki önemli mevzuları ele alan ve yer yer savaşa temas etmeleri hasebiyle çalışmamıza katkı sunmuşlardır. Örneğin Erdal Çiftçi’nin doktora tezi, savaşın en önemli sebeplerinden biri sayılan Haydaranlı Aşireti’nin geçmişini, yaşam alanlarını ve savaşa denk gelen süreçte yarattığı problemleri ele alması açısından bizce büyük önem arz etmektedir. Keza Yener Koç da, aşiretler ekseninde süreci ele alan

çalışmasıyla alana önemli bir katkı yaparak meseleyi etraflıca ele almıştır. Irak coğrafyasındaki Kürtlerin ve Kölemenlerin siyasî geçmişi, merkezle olan ilişkilerinin değerlendirilmesi ve savaş öncesi ile sırasında nasıl hareket ettiklerinin görülmesi açısından başta Atmaca, Bustani ve Ceylan'ın çalışmaları bizden önce bu konulara temas eden çok önemli çalışmalar arasındadır ve muhtevaları itibarıyla kendilerinden önemli ölçüde yararlanılmayı mümkün kılmaktadır.

Tez çalışmalarının dışında, çeşitli açılardan Bağdad'ın siyasî tarihine temas eden telif eserler de bulunmaktadır. Bunlar arasında, Tom Nieuwenhuis'in, XIX. yüzyılın ilk dönemindeki Irak'ı ele alan ***“Politics and Society in Early Modern Iraq: Memluk Pashas Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831”*** adlı çalışması, Davut Paşa'nın Bağdad valiliğindeki meselelere ve nisbeten savaşa değinmesi dolayısıyla önemlidir. Keza Stephen Hamsley Longrigg'in ***“Four Centuries of Modern Iraq”*** adlı çalışması da aynı değerdedir. Bunlar dışında bizim açımızdan bir nevi kronik değeri taşıyan Kerküklü Resul Hâvî Efendi'nin, Nazmizade Murtaza Efendi'nin yazdığı ve Bağdad tarihini anlatan ***“Gülşen-i Hulefa”*** adlı eserine zeyl olan ***“Tarih-i Devhatü'l-Vüzera ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa”*** adlı eseri ile Sabit'in ***“Bağdad'da Kölemen Hükümetinin Teşkiliyle Inkırazına Dair Risaledir”*** adlı eseri, Bağdad tarihini anlatan, birçok telif eserde bulunmayan bilgileri içeren ve az kullanıldığı görülen çok kıymetli eserlerdir. Bu iki çalışma, savaşın hareket kısmıyla alakalı mufassal olması da çok değerli bilgiler vermektedir.

Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerinde önem arz eden Kaçar dönemine ait Farsça belgelerin toplandığı ***“Münşeât-ı Kaymakam Ferahanî”***, İran Hariciyesi tarafından seriler halinde yayınlanan ***“Gozide-i Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Devre-i Kacariye”*** ve Golamhüseyin Mirza Salih tarafından neşredilen ***“Esnad-ı Resmî der Revabıt-ı Siyasî-i İran ba İngilis ve Rus ve Osmanî”*** adlı eserler de önemli Farsça çalışmalar arasındadır. Özellikle Golamhüseyin'in eserinde neşredilen belgeler, İngilizlerin savaşın seyrine nasıl müdahale ettiklerinin görülmesi açısından mühimdi ve Londra, Tahran-İstanbul hattındaki diplomatik görüşmelerin detayları, bu eserde verilmeye çalışılmıştı.

Çalışmamızda, harekât anlatısına geçmeden evvel, iki ülkenin takriben aynı zamanlarda programlı olarak uygulamaya koyduğu ve savaşa kadar olan dönemle

kendini sınırlandıran askerî modernizasyon süreci irdelendi. Orduların durumunu daha yakından görme hedefiyle kaleme alınan bu bölümde istifade edilen; Türkçe, Farsça ve İngilizce birtakım çalışmaların verdiği bilgiler önemliydi. Bu minval üzere, İran askerî tarihiyle ilgili geçmişte yapılan ve yeni yayınlanmış bazı mühim eserler bulunmaktaydı. Bunlar arasında Daryuş Şehbazi'nin *“Tarih-i Koşun-ı Kacariye”* adlı çalışması, Kaçar dönemi İran ordusunun geçirdiği modernizasyon sürecini ve ordu yapısını bizlere vermesi açısından son dönemde yayınlandığı görülen kayda değer çalışmalar arasındaydı. Keza Hüseyin Erdekanî tarafından yayınlanan *“Tarih-i Moessesat-ı Temeddon-ı Cedid der İran”* adlı çalışma da İran ordusunun modernizasyon sürecine ayırdığı bölümle önem arz etmekteydi. Değerli bir İran entelektüeli olan Said Nefisî'nin meşhur çalışması *“Tarih-i İctimaî ve Siyasî-i İran der Dovre-i Moasır”* ve Motellib Motellibî'nin *“İlat-ı Kirmanşahan ve Nakş-ı Anha der Koşun-ı İran-ı Asr-ı Kacar”* adlı çalışmaları da istifade edilen eserler arasında yer aldı. Yine İran üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Stephanie Cronin'nin *“Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran”* ve *“Deserters, Converts, Cossacks and Revolutionaries: Russians in Iranian Military Service 1800-1920”* adlı incelemeleri de mühimdi. Napolyon'un görevlendirmesiyle, XIX. yüzyılın hemen başında İran'daki askerî modernizasyon hareketini başlatan Genel Gardane'nin, o dönemde İran'da yaptıklarını anlatan ve Farsça'ya *“Memuriyet-i Jeneral Gardan der İran”* adıyla çevrilen çalışması, İran askerî tarih çalışmalarıyla meşgul olan herkesi yakından ilgilendirmektedir. Fransız Tarihçi Edouard Driault'un, Fuat Köprülü tarafından *“Napoleon'un Şark Siyaseti Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane”* adıyla Türkçe'ye çevrilen eseri de Fransız subayların 1807-1809 yılları arasında İran'daki askerî modernizasyon macerasına yer vermesi dolayısıyla mühimdir.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılma sürecine kadar Osmanlı ordusunun çeşitli açılardan vaziyetini görmek amacıyla yararlanılan ve Türkiye'de bu alanda yapılan önemli akademik çalışmalar arasında yer alan Fatih Yeşil'in *“İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)”* adıyla yayımlanmış doktora tezi ve Gültekin Yıldız'ın *“Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)”* adıyla yayımlanmış doktora tezi,

çalışmamıza önemli katkılar sundu. Bilhassa asker seferberliğinin nasıl yapıldığı, askerin cinsinin ne olduğunun tespiti noktalarında yararlanılan Yeşil ve Yıldız'ın tezleri, çalışmamın rafine bilgi veren bölümlerine cihet verdi. Keza Osmanlı askerî tarihini çeşitli açılardan ele alan ve Gültekin Yıldız'ın editörlüğünde neşredilen **“Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)”**, Mesut Uyar-Edward J. Erickson'un **“Osmanlı Askeri Tarihi”**, Stanford J. Shaw'un **“Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu”** adlı eserleri de verdikleri bilgiler açısından çalışmamın ilgili kısımlarına cihet verdi.

Orduların harekât alanındaki durumlarını, hazırlıklarını vesair askerî hususlarını daha yakından tahlil edebilmemize vesile olan telif eser ve tez çalışmaları da bulunmaktaydı. Kaveh Farrokh'un klasik dönem İran harplerinden itibaren 1988 yılına kadar getirdiği süreçte tüm savaşları tahlil etmeye çalıştığı **“Iran at War: 1500-1988”** adlı eseri bizim, İran ordusunu nicelik ve nitelik olarak incelememize yardımcı oldu. Ancak bu çalışmanın harekât anlatısı savaşı tahlil etmekten çok uzaktı ve eserde, lojistik-ikmal meseleleriyle alakalı da akademik veriler bulunmamaktaydı. Yine o dönemde bölgeyi gezen James Baillie Fraser'in **“Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822”** adlı seyahat kitabı, P.İ. Averyanov'un Türkçe'ye **“Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)”** ismiyle çevrilen eseri ve George A. Bournoutian'ın **“The Khanate of Erevan Under Qajar Rule 1795-1828”** adlı çalışması, İran ordusunda savaşan askerlerin yapısını detaylı olarak verdikleri için çalışmamızda kullanıldılar. Bunlara ek olarak kroniklerin verdiği bilgilerden ve diğer telif eserlerden, İran ordusunun yapısı hakkında fikir vermesi amacıyla istifade edildi.

Klasik dönem Osmanlı ordusunun İran savaşlarındaki sefer organizasyonunu görmemizi ve ele aldığımız savaşla mukayese etmemizi sağlayan Serdar Genç'in **“Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik”** adlı yayımlanmış doktora teziyle Ömer İşbilir'in **“XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri”** adlı doktora tezi, alanda yapılan önemli akademik çalışmalardandı. Bu mukayeseyi yaparken fizikî coğrafyayı etüt etmek için W.E.D. Allen-Paul Muratoff'un **“Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi”** adıyla Türkçe'ye çevrilen eseri de kullanıldı.

Çalışmamızda yararlanılan kaynaklar ve literatür, elbette yukarıda zikredilen eserlerden ibaret değildir. Kaynaklara ve literatüre dair yazdıklarımız, çerçeve bir metin hüviyetindedir.

Son olarak, metnin tesisinde tercih edilen Farsça eserlerin imlası ve yer adlarının tespiti ile imlası hakkında tercih edilen usule değinmek gerekir. Farsça eserlerin imlasında, kelimelerin Türkçe karakterlere göre yazılması tercih edilmiştir. Osmanlı coğrafyasındaki yerlerin tespiti ve imlasında da Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından yayınlanan **“Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü”** adlı eserden ve Sevan Nişanyan’ın hazırladığı **“Index Anatolicus / <https://nisanyanmap.com>”** adlı online erişim sağlanabilen internet sitesinden yararlanılmıştır. Bunun dışında, hem İran hem Osmanlı coğrafyasında yer alan bazı yer adlarının tespitinde, doğruya yakın yazımı bulabilmek için, bölgeyi iyi bilen kişilerin fikirlerine de başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN SAVAŞININ SEBEPLERİ

1 Savaşa Giden Süreç ve Uluslararası Dengeler

Sultan III. Selim'in katlinin ardından Osmanlı Devleti'nde tahtın yeni sahibi Sultan II. Mahmud saltanatı boyunca genel olarak; yeniçeri ve ayanların isyanları, Sırp ve Yunan ayaklanmalarıyla İran ve Rus harpleri gibi problemlerle meşgul olmuştu.⁵ İran'ın, Osmanlı Devleti topraklarına saldırmaya başlamasından önceki süreçte ise Eflak-Boğdan'da isyan başlamış⁶ ve Abdullah ibn Suud'un isyanı ancak İbrahim Paşa'nın desteğiyle bastırılabilmişti.⁷ Sultan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nın ilgasına kadar (1826) meşgul olduğu asıl kronik problem, selefi Sultan III. Selim'den devraldığı ordunun modernizasyonunda yaşanan aksaklıkların nasıl halledileceği ve dünyada revaç bulan kitle ordularına karşı Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu piyade ordusunun ne şekilde tesis edilebileceğiydi.⁸ Tüm bu sorunlarla boğuşan Osmanlı Devleti'nin karşısına yeni bir problem olarak çıkan İran'da Feth Ali Şah ise yüzyılın ilk çeyreğinde iki büyük Rus savaşı yaşamış, yaşadığı hezimetlerin siyasî ve askerî sonuçlarının altından da bir türlü kalkamamıştı.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin geçilmesiyle, zaten gergin olan Osmanlı-İran münasebetleri, İran'ın askerî güç kullanmaya başlamasıyla da farklı bir boyuta taşındı. Bu devletin, Osmanlı Devleti'ne karşı sergilediği saldırgan tutumda, o sıralarda Osmanlı Devleti'ni fazlasıyla meşgul eden Rum meselesinin etkisi olabileceği varsayılıyordu.⁹ İran'ın bu saldırgan tutumu, Şark Seraskeri Rauf

⁵ Kemal Beydilli, "Mahmud II", **DİA**, C. 27, Ankara 2003, s. 353.

⁶ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C.I, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 85.

⁷ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları 2010, s. 42.

⁸ Gültekin Yıldız, "Üniformalı Padişah: II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul, Editör: Coşkun Yılmaz, **Avrupa Kültür Başkanlığı**, İstanbul 2010, s. 103.

⁹ Cevdet Paşa vaziyeti "... İranlılar Devlet-i Aliyye'nin eyyam-ı meşguliyetinden istifade etmek üzere fırsat gözetmekde oldukları cihetle Rum fetretinden dolayı Devlet-i Aliyye'nin gavaili arttıkça onların dahi hürs u tama'ları artmakta ve tavr u muameleleri tebeddül etmekde idi..." şeklinde yorumlamaktaydı. Ahmed Cevdet (Paşa), **Tarih-i Cevdet**, C. XII., Dersaadet 1301, s. 3. İran, Osmanlı Devleti'nin topraklarına istediği gibi tecavüz etmeyi âdet haline getirmişti. İki ülke arasında 1820 yılının sonlarına doğru çıkan savaştan önce de bu durum, birçok kez tekrar etti. 1816 yılında Hoy Hanı'nın Van'a, Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın da Kirmanşahan üzerinden Bağdad bölgesine saldırıları, İran merkezi yönetimi tarafından hoş karşılanmasa da Anadolu'nun kaynayan bir kazan

Paşa'nın “ ... Rumeli'nde olan Rum gailinden bu İran maslahatı dahi Anadolu'da pek aşağı fesad ve gaile değildir...”¹⁰ ifadelerindeki gibi en başından bu yana ciddiye alınıp, mevzu Rus-Rum-İran ittifakı yönünden dahi tahlil edilmeye çalışılmıştı. Nitekim İran, kendisini Osmanlı Devleti'yle savaşa götüren süreçten önce yaşadığı Rus hezimetini, bir ittifak oluşturarak telafi etmek isteyebilirdi.¹¹

1814 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin topraklarında yeşermeye başlayan bağımsızlık fikirleri, 1821'den sonra büyük bir isyana dönüşerek, Balkanlarda Osmanlı Devleti'ni siyasî ve askerî olarak zorlamaya başlamıştı.¹² Rumların, Mora Yarımadası'nda başlattıkları isyanı bertaraf etmek için askerî kuvvetlerinin büyük bir bölümünü bölgeye gönderen Osmanlı Devleti'nde, bu isyanın bazı devletler arasındaki safların sıklaşmasına neden olabileceğini düşünen devlet adamları da vardı.¹³

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumla ilgili değerlendirmeler, şura meclislerinin de gündemini meşgul ediyordu. Konuyla ilgili istişarelerden sonra Bâbîâlî, İran ile yapılan müzakereler ve muhtemel saldırılara karşı alınması gereken tedbirlerle alakalı bir takrir hazırlayıp, Sultan II. Mahmud'a arz etti. Bu takrirden baskın görüş; Rusya'nın öteden beri Osmanlı Devleti'ne karşı olan düşmanca tutumundan dolayı, Rumları kendilerine karşı isyana teşvik ettiği yönündeydi. Yine

olması, saldırı haberlerini ileten Baba Paşa'ya mukabelede bulunulmaması emrinin verilmesine sebep olmuştu. Bkz. Cevdet, **a.g.e.**, C. XI., s. 223-224.

¹⁰ BOA, HAT. 818 / 37317-B.

¹¹ Gavin Hambly, Peter Avery, Charles Melville, **The Cambridge History Of Iran Vol 7 From Nadir Shah to The Islamic Republic**, Cambridge University Press, 1991, s. 312.

¹² Ali Fuat Örenç, **Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2011, s. 27 ve bkz. E. A. Grantovski, **Tarih-i İran Ez Zeman-ı Bastan Ta İmruz**, İntişarat-ı Puyes, 1980, s. 323. Patrik Germanos'un Rumları savaşa davet etmesiyle Rum isyanı, dinî ve millî bir yapıya bürünmüştür. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, Ankara, TTK, 2011, s. 112. Ayrıca Patrik Germanos'un “Kurtuluş Savaşı” ilan etmesindeki özgüveninin, başlayan Osmanlı-İran harbinden kaynaklandığı da iddia edilmektedir. Bkz. Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II.**, Çev: Server Tanilli, İstanbul, Adam Yay., 2000, s. 35.

¹³ Maraş ve Rakka Valisi Mehmed Celaeddin Paşa'nın, Rumların Müslümanlar hakkındaki kötü niyetlerinin bertaraf edilmesi için “... yarın kalkacak misülli amade bulunmak...” gerektiğini ifade edip Rum isyanının İran ve Rusya'yı birleştirme ihtimali olduğuna da dikkat çekerek, Maadin-i Hümayun Nazırı Mehmed Emin Rauf Paşa ile Musul, Trabzon ve Sivas gibi Osmanlı coğrafyasının jeostratejik noktalarındaki idarecilerle irtibatla olunmasının önemine vurgu yaptığı vesika için bkz. BOA, **C.HR.** 75 / 3742. Ayrıca bu fikirlere iştirak edip yine Rumların kötü niyetlerinin defedilmesi için Müslümanların tetikte olması gerektiğini söyleyen ve “... İranlu hile ve hud'a ile meluf bir kavm-ı leim olub...” ifadeleriyle İran'ın dostluğuna güvenilemeyeceğini vurgulayan Rauf Paşa'nın takririni için de bkz. BOA, **C.HR.** 106 / 5258.

bu takrire göre Rusya, İran'ı da çıkarları doğrultusunda kullanarak, bu devleti Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açması için tahrik etmekteydi.¹⁴

İran'ın, Rusya ile 1813 yılında imzaladığı Gülistan Antlaşması'ndan doğan toprak kayıplarını¹⁵ telafi etmek için Osmanlı Devleti ile savaşması gerektiğini düşünen ve iki ülkeyi birbirine kırdırıp buradan faydalanmayı uman siyasi aktörün, Rus Elçi Vekili Mazaroviç olduğu söylenmekteydi.¹⁶ 1818 yılında Rusya tarafından İran'la siyasî ilişkileri yürütmek için vekil tayin edilen S. İvanoviç Mazaroviç, aslında bir tıp doktoruydu.¹⁷ Rusya'nın Tebriz'de açtığı elçilik heyetinde kendisiyle birlikte görev yapan A.S. Griboyedov'un, İran'ı Osmanlı Devleti'ne karşı silahlandığı ve savaşın çıkmasında onun da teşvik edici bir rol üstlendiği belirtilmekteydi.¹⁸ Öte taraftan Mazaroviç; Naibüs's-Saltana Abbas Mirza'yı, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni parçalamaya niyeti olduğu şeklinde yönlendirerek¹⁹ hem şehzadenin hem İran'ın hareket alanını genişletmeye çalışmaktaydı. Kesenin ağzını açmaktan da geri durmayan Mazaroviç, Osmanlı Devleti'yle savaşa girmesi karşılığında, Şehzade Abbas Mirza'ya otuz bin İran tümeni²⁰ teklif ediyordu.²¹ Hatta

¹⁴ BOA, HAT. 795 / 36899. O dönemdeki Rusya'nın gücü ile İstanbul üzerindeki hedefleri hakkında "Russia and Turkey" başlığı altındaki bir değerlendirme için bkz. **The Times** (London, England), Issue: 11331, Date: Wednesday Aug. 22 1821, s. 2.

¹⁵ İran ve Rusya devletleri arasında 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması, İran için tam bir travma olmuştu. İran bu antlaşmayla, Hazar kıyısında çok fazla toprak kaybetmişti. Akabinde Ruslarla 1828 yılında imzaladıkları Türkmençay Antlaşması'yla da İran, sahada kaybetmeye devam etti. İran'ın bu antlaşmalarla, Türk ve Ermeni nüfusunun yaşadığı Azerbaycan, Nahcivan ve Erivan bölgelerini kaybetmesi ve Hazar kıyısından büyük oranda çekilmesi, Trans-Kafkasya ve Hazar'ın Rusların tekeline girmesine sebep oldu. Bu durum, göçleri de beraberinde getirdi ve İranlı Ermeniler, daha güvenli bir Hristiyan toprağı olduğunu düşündükleri Rusya'ya göç ettiler. bkz. Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev: Kezban Acar, İstanbul, İletişim Yay., 2011, s. 328, 329.

¹⁶ Yahya Kalantari, "Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1976, s. 128. Veliht Şehzade Abbas Mirza, Rusya ile ilişkilerde ön plandaydı ve İran'ın Rusya karşısında daha önce yaşadığı hezimetli telafi etmek için, çok basit görülebilecek sınır hattındaki sorunları, Osman Devleti'ne karşı kullanmaya çalışmaktaydı. Bkz. Muriel Atkin, **Russia and Iran 1780-1828**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1980, s. 156.

¹⁷ Hatice Kerimov, "Aleksy Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 131.

¹⁸ Kerimov, a.g.t., s. 137, 145., Laurence Kelly, **Diplomacy and Murder in Tehran: Alexander Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia**, Tauris Parke Paperbacks, 2006, s. 78.

¹⁹ Serkan Keçeci, "The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, The London School of Economics and Political Science, London, 2016, s. 160-161.

²⁰ İranlıların "tomen" olarak telaffuz edip "تومن" şeklinde yazdıkları bu kelime; Şah İsmail'in saltanatında Tebriz'de ilk defa kesilen sikkeye verilmiş bir isimdir. Sikkelerin tümen adıyla resmi olarak kullanımına da Feth Ali Şah'ın saltanatında (1797-1834) başlanmıştır. Bugün resmî para birimi

İstanbul'daki İngiliz misyonu bu parayı, elli bin İran tümeni olarak raporlamıştı.²² Abbas Mirza'nın nazarında bu paranın savaşmak için ne kadar motivasyon kaynağı olduğu bilinmese de Rusya ile yapılacak bir ittifakın, İran-Rusya ilişkilerine yeni bir boyut kazandıracağı ve iki ülke arasındaki Azerbaycan sınır ihtilaflarının çözümüne katkı verebileceği düşünülmektedir.²³ Times Gazetesi'nde, Rusya'nın doğu politikasıyla ilgili çıkan bir haberde de Mazaroviç'in İran'ı savaş için kışkırttığına varsayıldığı ve Osmanlı Devleti'nin Rum isyanıyla meşguliyetinin İran için işleri daha kolay kıldığından bahsedilmektedir.²⁴

Aslında Rusya'nın iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz mânada etkileyen bir devlet oluşu, savaş öncesi imzalanan bir muahedede de kendisini göstermişti. Gülistan Antlaşması'nın hemen öncesinde Osmanlı Devleti'nin, güya İran'ın fikrini sormadan 1812 yılında Rusya ile arasındaki altı yıl savaşlarını bitiren Bükreş Antlaşması'nı²⁵ imzalaması İran'ı gücendirmiş, hatta Osmanlı Devleti'nin Bükreş Antlaşması'na, bundan sonra Rusya ve İran devletleri arasında imzalanacak antlaşmalarda kendi arabuluculuğunu gerektiren bir madde koydurması, gerilimi doruğa çıkartan etkenlerden olmuştu.²⁶ Bükreş Antlaşması'nın ilgili on üçüncü maddesi:

“Riyal” olan İran'da halk, yaygın olarak “tümen” kelimesini kullanmayı tercih etmektedir. Detaylar için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Tümen”, **DİA**, C. 41., İstanbul 2012, s. 462.

²¹ Keçeci, **a.g.t.**, s. 160. The National Archives'tan elde edilen ve İstanbul-Londra hattındaki irtibatın süzülmesi de İran'ın savaş yanlısı eğiliminin arkasındaki güçlerden birinin, Rus Mazaroviç olduğuna işaret etmekteydi. İngilizler İran'ın nabzını, tatarıyla İstanbul'daki İngiliz misyonuna da bilgiler ulaştıran Tahran'daki maslahatgüzarları sayesinde tutmaktaydı. Bkz. TNA, **FO**. 78/107. İstanbul İngiliz Elçiliği'nde Viscount Strangford'tan, Londra'ya, (10 Nisan 1822). Yermolov'dan sonra İran'daki Rus diplomatik misyonunun en önemli temsilcilerinden biri sayabileceğimiz Mazaroviç'in, bu istasyon için tam yeterliliğe sahip bir şahıs olarak görüldüğü hakkında bkz. **The Times** (London, England), Issue: 11721, Date: Wednesday, Nov. 20 1822, s. 2.

²² F. Adamiyat, “The Diplomatic Relations of Persia with Britian, Turkey and Russia 1815-1830”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of London, 1949, s. 246.

²³ Keçeci, **a.g.t.**, s. 159.

²⁴ **The Times** (London, England), Issue: 11863, Date: Monday, May 5 1823, s. 3. Osmanlı-İran savaşında Rusların, Rum isyanını bahane ederek İran'ı teşvikleri savaşı başlatmaktan ziyade, alevlendirme doğrultusunda olmuştur. Zira Rum isyanı, 1821 yılında başlamıştır ve o tarihlerde Osmanlı ile İran devletlerinin askerleri, savaş için çoktan sahaya inmiş bulunmaktadır.

²⁵ Osmanlı Devleti ile altı yıl savaşan Rusya'nın, Fransa ile “Vatan Savaşı” mücadelesine girmesi, Rusya'yı Osmanlı Devleti ile barışa zorlamıştı. Buna rağmen Basarabya'yı ilhak eden Ruslar, 1815'teki Viyana Kongresi'ne gidecek süreci başlatacak ve bundan sonra Avrupa siyasetinde de aktif rol oynayacak hamleler yapacaktı. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, TTK, 2014, s. 321, 328.

²⁶ Bu gelişme üzerine İngiliz elçisinin İran'ı, Rusya ile antlaşmaya yönlendirmesi noktasında bkz. Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı**, C. V, Ankara, TTK, 2011, s. 2866. Bükreş Antlaşması'nın ilgili maddesine İran çok içerlemiş olacak ki 1813 yılında Rusya ile yaptıkları

“ işbu muahedenin inikadından sonra Devlet-i Aliyye-i Osmaniye İraniyan ile cihet-i camia-i İslamiyesine mebni İran devletiyle Rusya devleti beyninde olan ceng u cidalin indifai ve musalahalarının terazi-i tarafeyn ile beynlerinde tevsiki zımnında Devlet-i Aliyye-i Osmaniye tarafından bu babda mesai-i cemile sarf olunmasına Devlet-i Rusya rızadade olur.”²⁷

İfadelerini içermekte olup Osmanlı Devleti bu kanaldan, muhtemel bir Rusya-İran savaşında iyi niyet elçisi olmayı ve iki ülkenin müzakerelerinde arabuluculuk yapmayı Rusya’ya kabul ettirerek bir siyasî misyon üstlenmeye çalışmıştı. Her ne kadar Rusya bu maddeyle, Osmanlı Devleti’nin bölgede bir siyasî misyon yüklenmesine izin vermiş gibi gözükse de Kafkasya ve Balkanlar için İran ve Osmanlı devletleriyle savaşmaya ara vermeyecek ve bu iki ülke ile birer yıl aralıkla imzaladığı dört antlaşma neticesinde, bölgenin hâkimi olacak ince siyasetin uygulayıcısı olacaktı.²⁸

Rusya; XIX. yüzyıl başında dünya siyasetini belirleyen aktörlerden Fransa ve İngiltere’nin, İran ve Osmanlı devletlerinin topraklarında güttüğü politikaya müdahale etmeye başlamıştı. Rusya’nın siyasetine karşı sağlam bir politika üretemeyen ve kullanılmaya uygun hale gelen Osmanlı ve İran devletleri de doğal

Gülüstan Antlaşması’nda, kendilerini düşman ülkelere karşı koruması için Rusya’yı hâmi kabul edecek ve bu şekilde Osmanlı Devleti’ne karşı Rusya ile ilişkilerde bir adım daha önde olmayı garanti altına almış olacaktı. Antlaşmanın ilgili maddesi için bkz. Özgür Türker, **Güney Kafkasya’da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)**, Ankara, TTK, 2020, s. 272. Diğer taraftan bu garantinin, Osmanlı-İran savaşı öncesi İran’a “yardım etmek” isteyen Rusya’yı, antlaşmaya bağlı kalmaya mecbur bıraktığı da söylenebilir.

²⁷ BOA, **MHD**, 20, s. 3. Bükreş Antlaşması, 1812 yılında Osmanlı Devleti temsilcisi Galip Efendi ve Rusya Devleti temsilcisi Mihail Kutuzov tarafından imza edilmiştir. bkz. Semih Safran, “M.İ.Kutuzov’un Hayatı ve Faaliyetleri (1745-1813)”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 39.

²⁸ İşaret edilen antlaşmalar, Osmanlı ve Rusya devletleri arasında 1812 yılında imzalanan Bükreş ve 1829 yılında imzalanan Edirne ile Rusya ve İran devletleri arasında 1813 yılında imzalanan Gülüstan ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay antlaşmalarıdır. Aslında her iki ülke, kendileri için büyük bir tehdit oluşturan Rusya’ya karşı ortak hareket etme ve sınırlarındaki sorunları bertaraf etmek adına ittifak girişiminde bulunmuşlardı. Bkz. Mustafa Aydın, “XIX. Yüzyılda Kafkaslar’da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 127. İran, Osmanlı Devleti ile Rusya’ya karşı ittifak kurmak ve ilişkileri normalleştirmek için önce Asker Han’ı ve daha sonra da Hoy Müftüsü Hacı İbrahim Efendi’yi (Ağa İbrahim Hoyî) İstanbul’a yollarken, Yasincizade Abdülvehhab Efendi de büyükelçi sıfatıyla Tahran’a gönderilmişti. Bkz. Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Ankara, TTK, 1968, s. 206.; Mehdi Ağasi, **Tarih-i Hoy**, Tebriz, Moessese-i Tarih ve Ferheng-i İran, 1350, s. 239. Hatta bu hususta hem Osmanlı hem de İran devletinin Rusya ile savaş halinde olmasını değerlendirip bu devletleri Rusya karşısında birlik olmaya yönlendiren bir İngiliz siyaseti de söz konusuydu. Bkz. Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, İstanbul, Selenge Yay., 2012, s. 304. İki ülke Kafkasya’da Rusya’ya karşı hareket etmek ve Gürcistan’a saldırmak için anlaşsa da Rusya’nın durumu fark etmesiyle Osmanlı Devleti’nin topraklarına saldırması, Osmanlı Devleti’nin geri çekilmesine ve İran’ın Rusya’ya mağlup olmasına yol açtı. Bkz. Abdurrazza Huşeng Mehdevi, **Tarih-i Revabit-ı Harici-i İran Ez İbtida-yı Dovran-ı Safeviye Ta Payan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cehani (1500-1945)**, Tahran, İntişarat-ı Emir Kebir, 1355, s. 211.

olarak,²⁹ Rusya'nın bölgedeki nüfuzunun artırmasına zemin oluşturmuştu. Aslında XIX. yüzyıl başında İran'ın temel Rus politikası, Rusları Kafkasya ve Gürcistan bölgesinden uzak tutmaya çalışmaktı ve bu doğrultuda tıpkı Osmanlı Devleti gibi İran da dönem dönem Fransa³⁰ ve dönem dönem İngiltere'ye yanaştı. Ancak Rusya karşısındaki Kafkasya politikasında başarı gösteremeyen İran, 1804-1813 yılları arasında, bu devletle yaklaşık on yıl savaşmak zorunda kaldı.³¹

İran; zaman içerisinde İngiltere ve Fransa ile kendi ekonomik, siyasî ve askerî durumunu iyileştirecek yardım antlaşmalarına imza attı. İki büyük güçten Napolyon Fransa'sı 1807'de İran ile "*Finkenstein Antlaşması*"nı³² imzalarken, Britanya ve Rusya'ya karşı da siyasî bir hamle yapma peşindeydi. Bu yardım antlaşmasından kârlı çıkan İran böylece, askerî modernizasyonunu başlatacak Fransız subayların ve ihtiyacı olan askerî malzemenin ülkesine gelmesini kolaylaştırdı. Ayrıca Fransa da İran'ın toprak bütünlüğünü tanıyarak,³³ Rusya'ya karşı Kafkasya siyasetinde öne çıkmaya çalıştı.

Fransa İran'la yakınlaşarak, İngiltere'nin Hindistan'a ilerlemesine de mâni olmak istiyordu. O sıralarda İran ve Rus ilişkilerinin gergin seyretmesi, Hindistan'a giden yolun kavşağında yer alan İran'ın, Fransa tarafından askerî üs olarak kullanılmasına kapı araladı.³⁴ Yüzyıl başında Fransa aslında, Fransa-Osmanlı-İran koalisyonunu kurgulayıp kendisini rahatlatacak Kafkasya ve Hindistan hattını oluşturmayı amaçlamış ve askerî hedeflerine ulaşmak için General Gardane'ı İran'a göndererek, İran ordusunda bir askerî modernizasyon hareketi başlatmıştı.³⁵ Ama bölgede hızla değişen dengeler, kısa vadeli de olsa Fransa ve Rusya'yı birbirine

²⁹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, s. 156-157.

³⁰ Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. XI, İstanbul, Çağ Yay., 1992, s. 384.

³¹ Mahmud Mahmud, **Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve İngilis Der Karn-ı Nuzdehom**, Cild-i Evvel, Tahran, İntişarat-ı İkbâl, 1353, s. 48.

³² Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2011, s. 177. Antlaşmanın eski harfli Türkçe metni ve Latin harflerine çevirisi için bkz. Mustafa Balcı, "Finkenstein Antlaşması ve Tarihi Bir Vesika Olarak Antlaşmanın Türkçe Metni", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 15, 2017, s. 19-27.

³³ Cem Uncu, "Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı'nın Dış Politikası", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2018, s. 72.

³⁴ Said Nefisi, **Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran Der Dovre-i Muasır**, Tahran, Ahura, 1383, s. 133.

³⁵ Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak, Alfa Yay., 2013, s. 108. Rusların güneydeki iki komşusunu onlara karşı kullanmayı amaçlayan Fransa bu sayede, üzerine gelecek Rus kuvvetlerine karşı siyaset geliştirmekteydi. Bkz. Yusuf Akçura, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)**, Ankara, TTK, 2016, s. 122.

yaklaştırdı. Öncesinde Rusların Osmanlı Devleti'ne saldırmasını fırsat bilen Fransa, Rusya'ya saldırarak Fridland Muharebesi'nde Rusları mağlup etti. Akabinde 1807 yılında, Rusya ile Tilsit Muahedesi'ni imzaladılar. Bu muahedeyle Rusya'yla yakınlaşma eğilimine giren ve İran'la çıkarları çatışmaya başlayan Fransa, Osmanlı Devleti karşısında da Rus politikasını destekleyerek Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı Devleti'nden koparılmasına gayret etti³⁶ ve böylece Fransız siyaseti geçici de olsa yön değiştirerek, İngiltere'ye karşı Avrupa'da güçlü kalma adına Rusya'ya temayül gösterdi.

Fransa'nın İran siyaseti, İngiltere'nin Hindistan siyasetiyle çeliştiğinden İngiltere, XIX. yüzyılın hemen başında Napolyon'un hedeflerini boşa çıkarmak için, sefiri Malcolm'u İran'a gönderdi.³⁷ Kendisinin önderliğinde dört savaş gemisinin Fars Körfezi'ne girişiyle İngilizler, Fransızlardan rol çalma yolunda ilk adımlarını atmaya başlamıştı. General Gardane'nin, İngilizlerin Tahran'a girişine izin vermeme gayretine rağmen İran, gizlice İngilizlerle antlaşmayı tercih ederek siyasetini değiştirdi.³⁸ Malcolm, İran Şahı Feth Ali'nin³⁹ huzuruna çıkarak Acem şahına; elmas, büyük bir ayna ve bazı nefis eşyalar takdim etti. Şah da mukabilinde İngiliz Sefiri Malcolm'a, taşlarla süslü hançer ile bir kılıç kabzası sundu.⁴⁰ 1809 yılından itibaren hem Osmanlı Devleti hem de İran'la anlaşılan İngiltere, İran'ın Hindistan'a kendi topraklarından verdiği asker geçiş iznini diğer ülkelerle iptal etmesiyle rahatladı. Böylece İngilizler de İran'ın, Fars Körfezi'ndeki hâkimiyetini tanımış oldu.⁴¹

İngilizler, İran'da sefaretlerinin bulunmasına ciddi ehemmiyet atfettiler. Eski Tahran şehrinde kendilerine tahsis edilen sefaret binaları haricinde, Feth Ali Şah'ın

³⁶ Karal, **a.g.e.**, s. 98. Bu durum, Osmanlı Devleti'ni de İngiltere'ye yaklaştıracak ve İngilizlerle 1809 yılında Kale-i Sultaniye Antlaşması imzalanacaktı. Bu antlaşmayla İngiltere, boğazların tüm savaş gemilerine kapalılığı ilkesini kabul ederken, Rus savaş gemilerine de bu sayede boğazlar kapalı hale gelmiş oluyordu ve İngilizler, Rusların hareket alanlarını kısıtlayarak, Akdeniz yolunu kesmeyi başarıyordu. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara, TTK, 2011, s. 50.; Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, İstanbul, Timaş Yay., 2016, s. 113.

³⁷ Ali Asgar Şemim, **İran Der Dovre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran 1387, s. 63.

³⁸ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 207.

³⁹ Kaçarların ikinci şahı olup, 1797-1834 yılları arasında tahta kalan Feth Ali Şah hakkında bkz. Abbas Amanat, "FATH-'ALĪ SHAH QĀJĀR", **Encyclopedia Iranica**, Vol. IX, Fasc. 4, pp. 407-421.

⁴⁰ Şemim, **a.g.e.**, s. 63.

⁴¹ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 208.

İngiliz sefirine Elburz Dağları'nın eteğinde bir köy de tahsis etmesiyle İngiltere,⁴² kısa sürede İran siyasetinde söz sahibi olmaya başladı. Böylece yüzyılın başından itibaren İran'da güçlenmiş olan siyasî ve askerî Fransız varlığı, 1809 yılından itibaren az az ve 1815'ten itibaren de büyük oranda yerini İngiliz ve Rus çekişmesinin yaşandığı bir İran'a terk etti. Bu sayede her iki devlet de birbiriyle yarışa girercesine bölgede konsolosluklar açarak, İran'a hâkim olma mücadelelerini sürdürmeye çalıştılar. Bu doğrultuda İngiltere'nin ilk Sefiri Sir Harford Jones, Tahran'da vazifeye başladı. İran da Şah I. Abbas'tan sonra ilk defa Londra'ya sefir olarak Mirza Ebulhasan Şirazî'yi göndererek, yaklaşık iki yüz yıl sonra İngiltere ile bu diplomatik düzeyde bir ilişki geliştirdi. Ayrıca İran, üçüncü bir devletin kendisine saldırması halinde İngilizlerden; silah, mühimmat ve askerî yardım desteği sözü de almış oldu.⁴³

Rus-İran çekişmesini fırsat bilen İngiltere, 1818 yılından itibaren emniyetli bir ticaret lokasyonu arayışına girerek, Fars Körfezi'nde bulunan Keşm Adası'nı gözüne kestirdi.⁴⁴ Napolyon savaşları sonucunda dağılan Fransa'nın durumu İngiltere'yi rakipsiz bir duruma getirdi ve İngilizler mallarını satmak için Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Hindistan'a yöneldi. Doğal olarak İran ve 1820'lerde 9,4 milyon nüfusuyla her açıdan potansiyeli olan Osmanlı Devleti de⁴⁵, İngiltere için ticarî pazar haline gelmekteydi.

1815 sonrası Fransa'nın geçici bir süre de olsa dünya siyasetindeki etkinliğinin azalmasıyla İngilizler ve Ruslar, 1820'li yılların başlarında iyice gerginleşen Osmanlı-İran ilişkilerine yön verme noktasında rakipsiz kaldılar. Ruslar, İran'ı Osmanlı Devleti ile savaşmaya zorlarken tam aksine İngilizler, kendilerine maddî destek verileceği vaadiyle İran'ı savaştan uzak tutmaya çalışarak Rusya'nın İran

⁴² Clement Markham, **Tarih-i İran Der Dovre-i Kacar**, Farsça'ya Çev: Mirza Rahim Ferzane, 1367, s. 51,52.

⁴³ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 208, 213. Tahran'da 1807-1811 yılları arasında orta elçi ve fevkalade elçi olarak görev yapan Harford Jones, aynı zamanda Bağdad'daki ilk İngiliz konsolosuydu. İngilizler, Bağdad misyonunun teşkiliyle bölgedeki Şiiler üzerinde de faaliyetlerde bulunarak, Osmanlı ve İran devletleri arasındaki siyasî problemlerin çözümüne katkı sunmayı hedeflemiş ve bu işi zamanla meşru bir hale getirmişti. Bkz. Nurcan Özkaplan Yurdakul, **İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi? Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları**, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 89-90,97.

⁴⁴ Edward Ingram, **Britain's Persian Connection 1798-1828 Prelude to the Great Game in Asia**, Clarendon Press Oxford, 1992, s. 227.

⁴⁵ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2014, s. 66, 99.

üzerindeki etkisini kırmaya çalıştı.⁴⁶ Tahran'da bulunan İngiltere Maslahatgüzarı Henry Willock, İran ordusu içerisinde yer alan İngiliz subaylarını, savaşa karşı duruş sergilemeleri noktasında uyardı. Bunun üzerine Abbas Mirza da Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmayan İngiliz subaylarına ordusunda yer vermedi.⁴⁷ Savaş başladığında Britanya Kralı'nın, hem İngiliz askerlerinin İran'dan çekilmesinden yana olduğu hem de Osmanlı Devleti ile İran arasında bir savaş istemediği hususundaki iyi niyet beyanı, Osmanlı Devleti Riyaseti'ne diplomatik olarak resmen bildirildi.⁴⁸ Fakat o günlerde İngilizler, Bombay İskeleyi'nden hareketle Umman'a gelmiş, Maskat bölgesini ve kalesini ele geçirerek oradaki nüfusun büyük bir kısmını yok etmişti. Bu durum, akla Mısır'ın tekrar işgal edilebileceği ihtimalini getirmiş, Sultan II. Mahmud da konunun Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya bildirilmesini ve mevsunun Şura Meclisi'nde müzakere edilmesini emretmişti.⁴⁹ Gelişmeler her ne kadar bu minval üzere seyretse de İngiliz Dışişleri Bakanı George Canning esasında, daha sonraki dönemlerde Rusların Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürecek politikasına karşı bir siyaset izlemeye gayret ediyordu.⁵⁰ XIX. yüzyılın ilk etabında Fransa'yı dizginlemeyi başaran İngilizler, aynı siyaseti Ruslara da uygulayarak Osmanlı Devleti'nin var olmasına çalışıyordu.⁵¹

O sıralarda Osmanlı Devleti, çok ciddiye almasa da kulağına çalınan bazı dedikodulardan da korku duymaktaydı. İran ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak hazırlığında olduğu ve İran Şahı'nın torunu ile Rus Çarı'nın kızının

⁴⁶ Nejat Abdulla, **İmparatorluk, Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması**, Çev: Mustafa Aslan, İstanbul, Avesta Yay., 2010, s. 184-185. Mehdevi, **a.g.e.**, s. 218. Rusların, İran ile Osmanlı devletleri arasında savaş çıkarma taraftarı olduğu görülürken, İran Şehzadesi Naibü's-Saltana Abbas Mirza'yı da bu konuda Rus temsilci Mazaroviç'in tahrik ettiği hakkında bkz. Percy Sykes, **A History of Persia**, Vol. II., London 1930, s. 316.

⁴⁷ Kalantari, **a.g.t.**, s. 129.

⁴⁸ BOA, **HAT**. 1316 / 51290-B. Bu iyi niyet beyanıyla İngiliz Kralı, amacının Osmanlı Devleti'nin dışişlerine karışmak olmadığını ve her şeyin iki ülke arasındaki kadim dostluğun gereği olduğu vurgusunu yapıyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 1316 / 51290-B. Tahran'da bulunan İngiltere Maslahatgüzarı Henry Willock'un iki ülke arasındaki savaşa mâni olunmasına dönük çabalarını boşa çıkaran şahsın, o sıralarda Rus-İran sınır komisyonunun tesisi için Tahran'da olan General Yermolov'un özel temsilcisi Mazaroviç olduğu belirtilmektedir. Bkz. Mehdevi, **a.g.e.**, s. 218.

⁴⁹ BOA, **HAT**. 770 / 36178. İngiltere sadece Osmanlı Devleti'ne karşı değil, politikalarında İran'a karşı da ciddi tutarsızlıklar sergilemekteydi. Alınan istihbari bilgilerden birine göre güya İran'a, Tebriz'deki Rus balyozunun hırpalanması ve bölgeden uzaklaştırılması için teşvik edici siyasi gücün, İngilizler tarafından verilmeye çalışıldığı ve iki ülkenin dost olduğu, balyoza yapılacak bu hareketin akabinde meydana gelecek İran-Rus savaşında İngilizlerin, İran'a asker ve para yardımıyla bulunma garantisi verdiği belirtilmekteydi. Bkz. BOA, **HAT**. 820 / 37352-A.

⁵⁰ Ahmet Dönmez, **Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2014, s. 43.

⁵¹ Yurdakul, **a.g.e.**, s. 30.

evlendirilmesiyle iki devletin güç birliği yapacağı konuşulmaktaydı.⁵² Hatta İngiliz Kralı'nın kız kardeşini, Feth Ali Şah'ın torununa vermek için sıraya girdiği de diğer bir iddiaydı.⁵³ Tüm bu söylentilerin aksine İran, o sıralarda Rusların, topraklarını işgal edeceğinden korkmaktaydı.⁵⁴

İngiltere ise İran'da bulunan diplomatı aracılığıyla Osmanlı ve İran devletleri arasındaki çatışmaların gidişatına müdahale ve kendi menfaatine yarayan bir iklim tesis etmek istemekteydi. O sırada her iki devlet de İngiltere'nin kendi yanında olduğunu düşünerek hareket etmekteydi. Esasında Avrupa'nın temel Osmanlı siyaseti, olumsuzlukların kendilerine zarar vermeyip, rakipler için de avantaja dönüşmesine mâni olmaya gayret etmekte. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesi korkutucu görünüyordu.⁵⁵ Dolayısıyla İngilizler, Osmanlı Devleti'nin bürokratlarını ikna etmek için, İran şehzadelerine savaşın devam etmemesi ve barışın tesis edilmesi amacıyla tembihlerde bulunulduğunu ve Osmanlı Devleti'nin topraklarındaki İran askerlerinin çekilmesi noktasında İran'a baskı yapıldığını ifade etmekteydi. Osmanlı Devleti ise; İngilizler aracılığıyla fikirlerini beyan etmekte, İran'ın sürekli sınır ihlali yaptığını ve sanılanın aksine Osmanlı Devleti'nin İranlı hacılara zorluk çıkarmadığını belirtmekteydi. Neticede diplomatik olarak Rusya'yı, iki ülke arasında arabuluculuk yaparak pasivize eden İngilizler olsa da bu ülke başından beri tüm çabalarına rağmen Osmanlı-İran savaşının çıkmasına engel olamamıştı. İngilizlerin, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini bilmesine rağmen içinde bulunulan koşulları göz önüne alan Sultan II. Mahmud da: "... *zuhur-ı fesaddan bu vakte gelince İngiltere memurları mesalih-i Devlet-i Aliyyemize yardım etmekde oldukları derkar olmağla elçisi dahi taltif olunmak pek münasibdir bir ağır bir hafifçe iki aded kutu tarafına gönderdüm ağırını elçiye hafifçesini tercümana ...*

⁵² BOA, HAT. 817 / 37302-C-2.

⁵³ BOA, HAT. 817 / 37302-B-2.

⁵⁴ BOA, HAT. 822 / 37385-C. Kars Muhafızı Osman Paşa, İran'ın Rusya'dan korktuğunu, söylenenlerin tam aksine aralarındaki ilişkide dostluktan çok düşmanlığın ağır bastığını ifade ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37301-N. İranlıların ve Rusyalıların yapılarında daima hilekârlık bulunduğunu belirten Sultan II. Mahmud da iki ülke arasındaki mevcut duruma temas etmekten ziyade Osmanlı Devleti ve Rusya arasında bir harp emaresi olmadığına dikkat çekiyordu. Bkz. BOA, HAT. 817 / 37307.

⁵⁵ Serheng Lamoş (La Mouche), **Tarih-i Türkiye**, Farsça Çev: Said Nefisi, Tahran, Komisyon-ı Maarif, 1316, s. 227.

“ sözleriyle çabalarından ötürü İngiliz elçisi ve tercümanının taltif edilmesini emretmekten başka bir siyaset geliştirememiştir.⁵⁶

Büyük güçlerin birbirine zıt menfaatlerinin, Osmanlı ve İran devletlerinin toprakları üzerinde çakışması, savaşı tetikleyen etkenlerden olmuştur. XIX. yüzyılın başından itibaren, özellikle Bağdad bölgesinde baş gösteren krizler ve İran'ın bu krizleri siyasî malzeme olarak kullanması gerginliğin ateşine su taşımış, İranlı tacirlerin kendilerini güvende hissetmemeleri, iki ülke sınırları arasında konargöçer halde yaşayan Kürt aşiretlerine dair problemler⁵⁷ ve İranlı hacıların Osmanlı yönetiminden şikâyetleri de savaşı başlatan temel sebepler olarak görülmüştür. Bunun dışında, İran Şahı Feth Ali'nin oğulları Veliâht Şehzade Abbas Mirza ile Muhammed Ali Mirza (Devletşah)⁵⁸ arasındaki çekişme⁵⁹, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bir güç savaşına dönüştüğünden, iki şehzade arasındaki mücadelenin savaşa sebebiyet verdiği de söylenebilirdi. Her ne kadar İran'da, Feth Ali Şah'tan sonraki tahtın sahibi belli olsa da Azerbaycan Hâkimi Şehzade Abbas Mirza Tebriz ve Hoy üzerinden Osmanlı topraklarına saldırırken, Kirmanşahan⁶⁰ Hâkimi Şehzade Muhammed Ali Mirza da Kirmanşahan üzerinden Bağdad bölgesine saldırarak gövde gösterisinde bulunmaya çalışıyorlardı.⁶¹ İki şehzade arasında yaşanan iktidar

⁵⁶ BOA, HAT. 1316 / 51299.

⁵⁷ Sıtkı Uluerler, “Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Rolü (1800-1833)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 22, S. 2, Elazığ 2012, s. 314. Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın, İran Çaldıran'ından Haydaranlı Aşireti'ni Osmanlı Devleti topraklarına getirmesi ve Sepki / Sipki Aşireti'nin İran'a yüz çevirmesi; iki ülke arasındaki gerilimin çıkış noktalarındandı. Bkz. Muhammed Taki Sepehr, **Nasihü't-Tevarih Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah**, Cild-i Evvel, Esatir, Tahran 1377, s. 318. Aşiretler için göçebe olmak bir nevi mecburiyetti. Devletlerin ve o devlet içerisindeki yerel yöneticilerin baskıları, onları daha iyi koşullarda yaşamak için zorlamaktaydı. Bkz. Yener Koç, “Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s-1890s)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 74.

⁵⁸ Mazenderan'da doğan Şehzade Muhammed Ali Mirza, Feth Ali Şah'ın eşi Zibaçehr Hanım'dan olan oğludur. Muhammed Ali Mirza, Kirmanşahan'a yönetici atandıktan sonra, Memluk valileriyle yoğun olarak çatışmıştır. Kardeşi Abbas Mirza ile taht rekabetine girmiş, bu rekabette geri planda kalarak, 1821 yılında vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Abbas Amanat, “DAWLATŞAH, MOHAMMAD-‘ALİ MİRZĀ”, **Encyclopedia Iranica**, Vol. VII, Fasc. 2, pp. 147-149.

⁵⁹ Emine Pakrevan, **Abbas Mirza**, Çev: Kasım Sonevî, Tahran, Çeşme, 1376, s. 224.

⁶⁰ Tarihi kaynaklarda “Kirmanşahan” olarak zikredilen bölge, bugün de İran sınırları içerisinde yer alan Kirmanşah'tır.

⁶¹ İki şehzade arasındaki taht mücadelesinde gerek Abbas Mirza'nın gerekse de Muhammed Ali Mirza'nın kendilerini Osmanlı Devleti'ne saldırarak ispat etmeye çalıştıkları bilinmektedir. Nitekim savaşta Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri olarak görev yapan Hüsrev Paşa'nın görevlendirdiği Divittar Ahmed Efendi'nin barış için yanına gittiği Abbas Mirza ile görüştükten sonra merkeze verdiği beyanlar, bu görüşü destekler niteliktedir. Bkz. Yüksel Çelik, **Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası**, Ankara, TTK, 2013, s. 164.

mücadelesinin temellerinin, Kaçar Hanedanı'nın⁶² kurucusu ve Feth Ali Şah'ın amcası Ağa Muhammed Şah⁶³ zamanında atıldığı ifade ediliyordu. Çocuğu olmayan Ağa Muhammed Şah, Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın, yeğeni Feth Ali Şah'tan sonraki tahtın vârisi olmasını istemişti.⁶⁴ Şehzade Abbas Mirza'nın, ağabeyi Muhammed Ali Mirza'dan daha yetenekli olduğu için veliaht seçildiği söylenmekteydi. Ancak anneleri ayrı olan bu iki şehzadeden Abbas Mirza'nın annesi Asiye Hanım'ın Türk olmasının, annesi Gürcü Zibaçehr Hanım olan Şehzade Muhammed Ali Mirza karşısında Abbas Mirza'yı ön plana çıkardığı ve bu durumun Abbas Mirza'nın veliaht seçilmesinde etkili olduğu gerekçesi de ön plana çıkmaktaydı.⁶⁵ Kaçarların geleneklerinden olduğu söylenen bu uygulamanın, Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Şah ile beraber icra edildiği görülmekteydi. Bu sayede her iki taraftan Kaçar / Türk soylu olma geleneğinin gereği olarak Abbas Mirza'nın küçük yaşta "Naibüs's-Saltana" yani saltanat naibi / veliaht ilan edildiği ifade edilmekteydi.⁶⁶ Bu neticeye varmak için Ağa Muhammed Şah tarafından sistem en başında kurgulanmıştı. Feth Ali Şah'ın Asiye Hanım ile evlendirilmesi, politik gerekçelere dayanıyordu ve bu evlilikte iç siyasî dengelerin zarar görmemesi de

⁶² Bozok bölgesinden Azerbaycan'ın kuzeyine yerleşen Türkmen obalarından oluşan Kaçarlar, Safeviler döneminden itibaren İran'da önemli hizmetlerde bulunmaya başladılar. İran'da Zend hâkimiyetine son verip 1796 yılında Tahran'da taç giyen Ağa Muhammed Şah'la saltanatı başlayan Kaçar Hanedanı'nın şahları sırasıyla şunlardır: Ağa Muhammed Şah (1796-1797), Feth Ali Şah (1797-1834), Muhammed Şah (1834-1848), Nasırüddin Şah (1848-1896), Muzafferüddin Şah (1896-1907), Muhammed Ali Şah (1907-1909), Ahmed Şah (1909-1925). Bkz. Faruk Sümer, "Kaçarlar", **DİA**, C. 24, İstanbul 2016, s. 51-53. Kaçar Hanedanı'nın genolojik soy ağacı içinse bkz. Abbas Amanat, "Qajar Iran: A Historical Overview", Editörler: Layla S. Diba-Maryam Ekhtiar, **Royal Persian Paintings The Qajar Epoch 1785-1925**, New York, I. B. Tauris, 1999, s. 16.

⁶³ Babası, Esterabad Kaçarlarının ileri gelenlerinden olan Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Şah, babasının Zend Hanı Kerim Han üzerine saldırması ve öldürülmesi üzerine esir alınarak Şiraz'a götürüldü. Kerim Han'ın eşlerinden ve kendisinin halası Hatice Begüm Hanım'ın yardımlarıyla oradan kaçmayı başaran Ağa Muhammed Şah, Zendlerle girdiği mücadelede başarı elde ederek İran'da siyasî birliği kurma yolunda büyük adımlar attı ve kurucusu olduğu "Kaçar Hanedanı", yaklaşık yüz otuz yıl tarih sahnesinde yer aldı. Bkz. Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah", **DİA**, C. 1, İstanbul 1988, s. 455-456.

⁶⁴ Sepehr, **a.g.e.**, s. 101; Soli Shahvar, "Domestic and External Considerations in the Struggle over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between 'Abbas Mirza and Muhammad- 'Ali Mirza", **Middle Eastern Studies**, Vol: 56, No: 4, 2020, s. 550.

⁶⁵ Shahvar, **a.g.m.**, s. 551.

⁶⁶ Abbas Mirza'dan büyük olması dolayısıyla veliahtlığı kendi hakkı gören ve annesinin Kaçar soylu olmamasını da başarısızlık addeden Muhammed Ali Mirza'nın: "*Mümtaz bir hanedana mensup kadından ya da gözde bir cariyeden doğmamak benim suçum mu*" dediği dahi rivayet olunur. Bkz. Celil Naibyan, Seccad Berziger, İbrahim Haksar Boldaci, "Peyamedha-yı İctimai ve Siyasi-i Rekabet-i Mohammed Ali Mirza Devletşah ve Abbas Mirza", **Motalaat-ı Tarih-i Ferhengi**, S. 13, 1391, s. 109, 110. Türk kimliğine ve Türkçe'ye verdikleri değerle ön plana çıkan Kaçar Hanedanı hakkında bir değerlendirme için bkz. Namiq Musalı, "Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine", **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** (Asobid), C.2, S.4, 2018, s. 131-171.

hassaten düşünöldü. Kaçarların Develü / Devellü boyundan gelen Asiye Hanım ile Kaçarların Koyunlu / Kovanlu boyuna mensup Feth Ali Şah'ın izdivacı sonucunda, iki büyük boyun güçleri birleştirilmiş oldu.⁶⁷ Bu kurgu neticesinde, Abbas Mirza'nın iktidar yürüyüşü başlatıldı.⁶⁸ Veliaht şehzade olma yarışında galip gelen ve İran'da yeniliklerin öncüsü olan Abbas Mirza, Batılılar tarafından da her zaman övölen bir isim olarak karşımıza çıktı.⁶⁹ Yaşadığı süre zarfında da babasından daha fazla ön plana çıkıp, devlet işlerinde çoğu zaman inisiyatifini alan isim oldu. Bu konumu, savaşın başlangıç ve nihayetlenme süreci de dâhil olmak üzere, ölümüne kadar devam etti.

Her ne kadar Osmanlı Devleti, savaşın çıkışına anlam veremeyip kendisine göre sebepsiz yere misakı bozan ve savaş ilan eden İran'ın tutumunu "... *cümleye beyandan müstağni olduğu üzere İranlu bilâ-mucib nakz-ı ahd ve ilân-ı harb...*"⁷⁰ sözleriyle özetlese de esasında İran, savaşın çıkışına dair gerekçelerini, Abbas Mirza'nın İstanbul'a gönderdiği elçisi Ağa Mustafa aracılığıyla resmen bildirmişti. Osmanlı Devleti topraklarına İran'dan gelen konargöçer Kürt aşiretlerinin sahiplenilmesi, İranlı tacir ile hacıların can ve mal emniyetlerinin sağlanamaması,

⁶⁷ Assef Ashraf, "From Khan to Shah: State, Society and Forming the Ties that Made Qajar Iran", Doktora Tezi, Yale University, New Haven, 2016, s. 201.

⁶⁸ Napolyon'un şark siyaseti üzerine önemli bir eser kaleme alan Fransız Tarihçi Edouard Driault, veraset meselesinde şehzadelerin dış politik dengelere göre hareket ettikleri ve büyük güçlerin siyasetinden istifade çabasında olduklarına işaret etmektedir. Kendisi, askerî modernizasyon döneminde İran'a gelen Fransızların (1807-1809) desteğini yanına çekmek için uğraş veren Abbas Mirza'nın karşısında, İngiliz siyasetini destekleyerek nüfus yaratma çabasında olduğunu düşündüğü bir Muhammed Ali Mirza'dan söz eder. Zira o dönemde Napolyon tarafından Tahran'a gönderilen General Gardane, İran Şahı Feth Ali'nin ölümünden sonra ortalığın karışacağını söylemiş ve tüm bu iç karışıklıklardan yararlanarak Rusya'nın avantajlı konuma gelebileceğini beyan etmiştir. Bkz. Edouard Driault, **Napoleon'un Şark Siyaseti Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, Çev: Köprölüzade M. Fuad, Çeviriyazı: Selma Günaydın, Ankara, TTK, 2013, s. 301. Her ne kadar Rusya'nın bölgede üstünlük sağlaması noktasında Gardane'nin ön görüşleri çok büyük oranda gerçekleşmiş olsa da Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın savaş sırasında hayatını kaybetmesi, İran'da muhtemel taht kavgaları ve iç karışıklıkların önüne geçmiştir.

⁶⁹ On dokuz yaşındaki Abbas Mirza'yı gören P.A. Juber, Ermenistan ve İran seyahatini kaleme aldığı eserinde Abbas Mirza'nın, geçmişini bilen ve İranlılar arasında ondan daha fazla Avrupa ilimlerini ve sanatını isteyen olmadığını ifade ediyordu. Bkz. P.A. Juber, **Mosafiret be Ermenistan ve İran**, Farsça Çev: Mahmud Hidayet, Taban Matbaası, 1322, s. 92. G. Drouville de birkaç Asya diline aşina olan Abbas Mirza'nın cesur ve bilgili olduğunu, Fransız subaylardan Tebriz'de matematik dersi alıp, bu hususta ciddi ilerleme kaydettiğinden bahsetmekteydi. Bkz. Gaspard Drouville, **Sefername-i Durovil**, Farsça Çev: Cevad Muhibbi, Kotb-ı İran Yay., 1337, s. 166, 196, 198. Times Gazetesi'nde çıkan bir haberdeyse Abbas Mirza'nın akıcı şekilde İngilizce ve Fransızca konuştuğu ve kendisinin Avrupa sisteminde modern 10.000 kişilik bir ordu kurduğu söylenerek tahtın yegâne sahibi olduğu vurgulanıyordu. Bkz. **The Times** (London, England), Issue: 10645, Date: Monday Apr. 12 1819, s. 3. Kendisiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Heribert Busse, "ABBÂS MÎRZÂ QAJAR", **Encyclopedia Iranica**, Vol. I, Fasc. 1, pp. 79-84; Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.4, S. 19, 2011, s. 127-137.

⁷⁰ BOA, A. { DVNS.ASK.MHM.d.24, s. 29.

İran'ın resmî savaş gerekçeleriydi. Diğer taraftan, zaten gergin olan ilişkilerde Erzurum'daki İranlı tacirlere ait mallara, Erzurum Valisi Hüsrev Paşa tarafından el konulması da İran'ın saldırılarına bahane teşkil etmekteydi.⁷¹

Hüsrev Paşa'nın tutumlarından hiç hoşlanmayan İranlılar, savaş sırasında da Hüsrev Paşa üzerinden bahane üretmeye ve onu savaşın devam etmesinin müsebbiplerinden biri olarak sürekli hedef göstermeye devam ettiler.⁷² Kars Muhafızı Osman Paşa'nın yeni görevine başlamasını tebrik için Kars'a gelen bir diğer İran Elçisi Muhammed Ali Bey de Hüsrev Paşa'nın dahli olduğunu düşündükleri Bayezid'e mutasarrıf seçiminde yaşanan birtakım hadiseleri, saldırı sebebi olarak gördüklerini ifade etmişti. İddialara göre; Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa'yı görevden alıp Eleşkird Beyi Abdülhamid Paşa'yı görevi getirmek için Hüsrev Paşa, Abdülhamid Paşa'dan para talep ederek, kendisinden sekiz yüz akçe almıştı. Bu parayı İran'dan borç olarak alan ve Hüsrev Paşa'ya veren Abdülhamid Paşa, Bayezid Mutasarrıflığını kısa süre ifa etse de daha sonra yerine Hüsrev Paşa'nın kethüdası Çeçenzade Hasan Paşa tayin edilmiş ve alınan bu borç da bir türlü ödenmemişti. İran, kendilerinden toplamda alınan 1500 kese akçenin ödenmesi

⁷¹ BOA, **HAT.** 1314 / 51255; **The Times** (London, England), Issue: 11711, Date: Friday, Nov. 8 1822, s. 2; Abdürrezzak Big Dunbulî, **Measir-i Sultaniye: Tarih-i Cengha-yı Evvel-i İran ve Rus be Zamime Tarih-i Cengha-yı Dovre-i Dovvom ez Tarih-i Zulkarneyn**, Tashih ve Tahşiyeye: Golamhüseyn Zergerinejad, Tahran, Ruzname-i İran, 1383, s. 458-459. Saldırıların başlamasından önce, Haydaranlı Aşireti'nin iki ülke arasında yarattığı problemi çözmek için Abbas Mirza, Hacı Ali Bey adlı elçisini Hüsrev Paşa'ya göndermiş fakat Hüsrev Paşa gelen İran elçisini alıkoyarak var olan gerginliği daha da tırmandırmıştı. Bkz. Sepehr, **a.g.e.**, s. 324; Dunbulî, **a.g.e.**, s. 460; Pakrevan, **a.g.e.**, s. 227. Cihangir Mirza "Tarih-i Nev" adlı eserinde, Revan Serdarı Hüseyin Han'ın iki ülke arasındaki savaşın çıkmasına neden olan şahıslardan biri olduğunu ve en önemlisi onu buna iten sebebin, harbin meşguliyetiyle yaptığı yolsuzlukları kapatmaya çalışması olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Kalantari, **a.g.t.**, s. 129. Diğer yandan savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin kullandığı casuslar da bu hususta birtakım haberler getirmişlerdir. Temkinli yaklaşılması gereken bu haberlere göre Feth Ali Şah da savaşa Hüseyin Han'ın sebep olduğunu ifade etmektedir. Bkz. BOA, **HAT.** 822 / 37389-H; BOA, **HAT.** 819 / 37339-İ.

⁷² Savaş bitip sular durulduktan yıllar sonra Hüsrev Paşa bir İran bahsinde, 1823 Erzurum Antlaşması'ndan sonraki ihtilafı sınır meselelerinin hallinde de görev almış İran elçisi Hudadad Han'ın, 1835 yılında İstanbul'a gelişindeki merasimde tekrar ön plana çıkacaktı. Osmanlı Devleti tarafından büyükelçi sıfatıyla Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi'nin de İran'a gönderildiği bu dönemde Serasker Hüsrev Paşa, Bâb-ı Seraskeri'de İran Elçisi Hudadad Han adına ziyafet tertip etmiş, kendisine hürmet kabilinden akabinde Bâbîâlî'de tertip edilecek ziyafete, cambaz dahi getirilmesi planlanmıştı. Bkz. BOA, **HAT.** 804 / 37144; Faik Reşid Unat, "Hüsrev Paşa'nın İran Elçisi Hudadad Han Hakkında Bir Arz Tezkeresi", **Tarih Vesikaları**, C. I, S.1, Ankara, Maarif Matbaası, 1941, s. 369-373.; Ziya Yılmaz, "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde", **DİA**, C. 11, İstanbul 1995, s. 342.; Ahmed Lütfi (Efendi), **Tarih-i Lütfi**, C. V, Dersaadet 1302, s. 11-12.; Çelik, **a.g.e.**, s. 181.

karşılığında, işgal ettiği Bayezid ve Toprakkale'nin iade edileceğini dahi bildirmekteydi.⁷³

Hüsrev Paşa'nın tüccar mallarını zaptı ve Abdülhamid Paşa'nın aldığı iddia edilen borç para meselesi zaten belirttiği sebepleri öne sürerek Osmanlı Devleti'ne saldıran İran'ı daha da hırçınlaştırmış, bu hususlarının çözüme kavuşturulması, kısmen de olsa barış antlaşmasının sonrasına bırakılmıştır. Bu arada Acem'in saldırgan hareketlerine daha fazla dayanamayan Osmanlı Devleti de İran'a silahla ve sair tedbirlerle cevap vermek isterken bunu, tıpkı Rum isyanında olduğu gibi, meşru ve hukukî bir zemine oturtmak zorunda kalmıştır.⁷⁴ İçeriği, siyasî bir angajman olarak da nitelenebilecek meşihat makamından alınan fetva, harp ehli olan İranlıların ülkelerini de “dâr-ı harb” ilan etmiştir:

“Diyarları dâr-ı harb ve ahalisi ehl-i harb hükmünde olan revafız-ı acem hudud-ı islamiyeye tecavüz ve istila-yı bilad ve nakz-ı ahd etmeleriyle imamü'l-müslimin ve sultanü's-selatine muharib olub darü'l-hilafetü'l-aliyyede ol taife-i mefsede-i şerireden bulunan eşhasın şer ve mefsedetinden mesalih-i müslimini li-ecli'l-vikaye halife-i ru-yı zemin hazretleri bilad-ı islamiyeden nefy ve tagrib buyurmaları emr-i meşru iken adem-i nefye sa'y ve ianet etmek caiz olur mu:

El-cevab: Olmaz”⁷⁵

hükmü çerçevesinde artık Osmanlı Devleti, topraklarındaki İranlılara ve bu İranlıların ülkelerine dost değil, düşman nazarıyla bakmaya başlamış ve iki taraf da kendilerini, uzun bir süre devam edecek savaşın içerisinde bulmuştur.⁷⁶

⁷³BOA, HAT. 816 / 37293-C. Abdülhamid Paşa'nın Bayezid'e atanmasında Hüsrev Paşa'nın dahil olduğu iddiası, Osmanlı kroniklerinin birbirinden iktibaslarıyla gerçek kabul edilmiştir. Durumu kronolojik olarak tahlil edip tartışarak, bu iddianın aslı olamayacağını belirten ifadeler için bkz. Çelik, a.g.e., s. 152.

⁷⁴ Aynı zamanlarda bir yandan da Rum isyanına karşı tedbir almakla meşgul olan Osmanlı Devleti, 1821 yılında aldığı fetva gereği, isyana kalkışan zimmiler hakkında harp hükümlerinin uygulanmasına karar vermişti. Bkz. H. Veli Aydın, “1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı ve İsyanı Karşı Alınan Önlemler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII / 2, 2018, s. 307.

⁷⁵ BOA, HAT. 806 / 37171; Kalantari, a.g.t., s. 148. Yüzyıllardır doğunun hâkimi olmak için mücadele veren ve mezhep ayrımını bu mücadeleye alet eden iki Müslüman ülkenin Sünni tarafı Osmanlı Devleti, Müslüman bir ülke olmasına rağmen İran'a karşı bu tarz fetvaları almaktan çekinmemiştir. Geçmişten beri iki devlet arasında yapılan antlaşmalara da yansıyan mezhep rekabetinin ağırlığı, “1823 Erzurum Antlaşması” ile birlikte yerini çözüme kavuşmayı bekleyen diğer sorunlara bırakmıştır. Bkz. Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914*, İstanbul, Küre Yay., 2020, s. 34.

⁷⁶ Osmanlı Devleti, kendisine karşı saldırgan bir tavır takınan İran'a karşı aldığı fetva ile birtakım yaptırımları devreye sokmuştu. Bunlardan bir tanesi, Osmanlı topraklarında bulunan İranlıların hudut başlarına sevkidi. Bkz. BOA, A.İ. MKT. 1651 / 13. Ayrıca Osmanlı Devleti, topraklarının her noktasındaki İranlı tüccarın tespit edilmesi, ticaretlerinin kayıt altına alınıp kendilerinin alıkonulmasına karar vermişti. Bkz. BOA, A.İ. DVNS.MHM.d.240, s. 58,59,60,68. İlâveten İranlı

Yukarıda çizilen genel çerçeveye ilave olarak aşağıda, iki ülkeyi savaşa götüren ana meseleler ve bu meselelerin geçmişleri, başlıklar halinde anlatılmaya çalışılacaktır.

2 Savaşın Sebepleri

2.1 Van Muhafızı Derviş Paşa'nın İki Ülke İlişkilerinde Yarattığı Gerginlik

Osmanlı Devleti'nin sınır hattındaki idarecilerinin yer yer takınmış oldukları cesurca tavırların sebebi, merkeze çok uzak yerlerde görev yapan bu idarecilerin denetlenememesinden kaynaklanmaktaydı. Bu ihmale; şark hududundaki idarecilerin bölgenin yerlisi olma veya başları sıkıştığında huduttaki kadim hasım İran'ı merkezî hükümete karşı kullanma hususları da eklemlendiğinde, bölge iç ve dış tehditlere her daim açık bir alan hâlini alıyordu. İlgili tanımlamalara en fazla uyduğu söylenebilen serhat hattındaki şehirlerden birisi olan Van, muhafızı Derviş Paşa yüzünden on üç yıl bu tarz sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştı.

Derviş Paşa, 1807-1819 yılları arasında Van'daki düzenini, yanına taraftar çekerek⁷⁷ ve İstanbul'a, "İran'ı kullanabilirim" mesajı vererek oluşturmuştu. Öyle ki bu gücü arkasına alan Derviş Paşa, vazifeye bölge valisini öldürerek gelmiş, devletin mevzu karşısındaki aczinden aldığı cesaretle⁷⁸ halka ve merkezî hükümete karşı olan tutumlarında, her daim başına buyruk hareket etmişti.

tüccarların sınır boylarına gönderilmeleri ve gönderilemeyenlerin yolda durdurulup geçişlerine asla izin verilmemeleri de Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlar arasındaydı. Bkz. BOA, A.İ. MKT. 1648 / 16-2. Osmanlıların bu tutumu, İran'ı da karşı bir siyasî angajman kuralını devreye sokmaya itti. Abbas Mirza aldığı kararla, İranlı tüccarların Osmanlı Devleti'ne ticaret yapmasını yasakladı. Bkz. BOA, HAT. 729 / 34693-A. Bu yasak, hem İranlı tüccara zarar verirken hem de uzun süredir kıtlık yaşanan Kars ve Van'a İran'dan ithal edilen hububatın gelmemesi nedeniyle bölge halkına zarar verdi. Bkz. BOA, HAT. 794 / 36856-A.

⁷⁷ Fatih Gencer, "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", **Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 47, 2010, s. 201. Derviş Paşa, göreve geldiği ilk yıllarda, Osmanlı Devleti ile İran arasında zaten hayli fazla olan sorunlara bir yenisini daha ekleyecekti. Hoy ve Urmiye'ye saldırılar düzenleyen ve bölgeyi yağmalayan Derviş Paşa, Abbas Mirza'nın şimşeklerini üzerine çekecek, bu yüzden Hoy ve Salmas Beylerbeyi Feth Ali Han Kaçar ve Asker Han Afşar da akabinde Van'a saldırıp Satmanis Kalesi'ne zarar vereceklerdi. Bkz. Kalantari, a.g.t., s. 90.

⁷⁸ Gencer, a.g.m., s. 202.

Esasında Derviş Paşa, İran'ın yer yer Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmaya çalıştığı isimlerden biriydi. Kendisi, bölgedeki kaotik ortamı fırsat bilerek, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'ya aşiretler üzerinden güç gösterisinde bulunuyordu.⁷⁹ Aslen İran'a tâbi olduğu ifade edilen Sepki Aşireti'nin İran'dan gelmesini sağlayıp bu aşireti sahiplenerek ahalinin mallarını yağmalatan Derviş Paşa, Muş'un Bulanık nahiyesinde ciddi tahribata sebep olmuştu.⁸⁰ Sepki Aşireti, daha evvel kendisine sığınılacak bir mecra olarak Selim Paşa'yı görmüş, Selim Paşa'nın İran'dan çekinmesi ve bu hususta tehdit edilmesi ise aşiretin Derviş Paşa tarafından sahiplenilmesini kolaylaştırmıştı. Buna ilaveten Derviş Paşa, İran'ın temel zenginlik kaynağı olan küçükbaş hayvanların gasbedilmesine öncülük etmiş hem Sepki Aşireti'ni hem de hayvanlarını istemeye gelen İran elçisini ülkesine geri yollamıştı. Ancak İran bu hususta sessiz kalmamış, takriben sekiz bin askeriyle Van'a saldırıp mallarıyla birlikte Sepki Aşireti'ni sürerek ülkesine götürmüştü.⁸¹

Bölgedeki Kürt aşiretlerinden istifade ederek demografik çoğunluğu eline alıp bu nüfusu silahla teçhiz eden Derviş Paşa, himayesindeki kuvvetlerle bölgeyi yağmalatmaktaydı. Bu yüzden birçok insan, Van'ı terk ederek İran'a kaçmaktaydı.⁸² Ayrıca Van ahali, kendisinin idareciliğinden de çok şikâyetçiydi. Ahali, Derviş Paşa'nın on dört yıldır Van'ı derebeyi gibi idare ettiğini, ekip dikilen mahsulün ellerinden alınıp tekrar kendilerine para ile satıldığını, ekmek parasına muhtaç kalındığını “... *aman efendim allah aşkına ve mübarek re's-i devletleri sadakası için sancağ-ı mezkuremiz idaresi hususunu bir aherine ihale buyurularak müşarunileyhin vaki olan zulm u taaddiyatı üzerlerimizden def' u ref' olunmasına müsaade-i aliyyeleri...*” feryadıyla ifade etmekteydi.⁸³ Bununla da yetinmeyen Derviş Paşa, aşiretleri birbirine kırdırarak iki ülke arasında başka sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktaydı. Zilanlı ve Sepki aşiretleri arasında yaşanan gerginlikte taraf tutarak ipleri iyice geren Derviş Paşa, vaziyete kızıp Zilanlı Aşireti'nin yanında tavır

⁷⁹ Cevdet, **a.g.e.**, C. XI, s. 64.

⁸⁰ BOA, **HAT.** 1227 / 47921; BOA, **HAT.** 1227 / 47923-B. Van Muhafızı Derviş Paşa tarafından tahrik edilen Sepki aşireti mensuplarının Bulanık nahiyesine bağlı dokuz on köyü yağmalamasından sonra, zayıatı hâvî defterin merkeze iletildiği hakkında Muş Naibi Hasan'ın ilâmı için bkz. BOA, **HAT.** 1227 / 47923-C.

⁸¹ BOA, **HAT.** 451 / 22363-B. İran ile birlikte aşiretin iadesi için Revan Serdarı Hüseyin Han ile mücadele veren Muş Mutasarrıfı Selim Paşa bu duruşunu, Haydaranlı Aşireti'nin iadesi sırasında göstermemiş, o zaman İran'a karşı sert tavır alarak gerginliklerin savaşa dönüşmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

⁸² BOA, **HAT.** 452 / 22390; BOA, **HAT.** 452 / 22390-A; Gencer, **a.g.m.**, s. 204.

⁸³ BOA, **HAT.** 827 / 37457-A; Gencer, **a.g.m.**, s. 203.

alan İran'ın, Mahmudi Kalesi'ne saldırmasına çanak tutmuş⁸⁴ ve kendisi o sırada Hakkâri Bey'i Mustafa'ya yaptığı baskı ve zulümler sonucunda da Mustafa Bey'in İran'a meyledip saf değiştirmesine yol açmıştı.⁸⁵

Derviş Paşa'nın bir sorun olmaktan çıkması için, kendisinin Van'da bulunmaması seçeneği değerlendirilmişti. Paşa'nın görev yerinin değiştirilmesi veya vazifesinden tamamen azledilmesinin neye yol açacağı, "... böyle bırakılmak olmaz beher hal azl u tebdili lazımdır lakin olduğu mahal İran'a ve Rusyaluya yakın olub ol havalide pek de sahib-i iktidar vezir olmadığından acele ile tutulacak madde değildir..." ifadelerindeki hissiyatıyla Sultan II. Mahmud'u da kaygılandırıyordu.⁸⁶

Bu meselede daha fazla vakit kaybetmek istemeyen merkez ilk olarak; kendisine vazifesine sahip çıkmasını, halkına zulmetmemesini, dış ilişkileri bozacak hâl ve hareketlerden kaçınmasını söylemiş ve Kırşehir Sancağı'nı Derviş Paşa'ya vermeyi uygun görmüştü.⁸⁷ Bu görevi istememesine rağmen Derviş Paşa, yerine Van'a eyalet mütesellimi ve kale muhafızı olarak atanan Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşlarından Mustafapaşazade İbrahim Yümni Bey'in bölgeye sevk edilmesiyle paniğe kapıldığından, Kırşehir'e gideceğini beyan etmek zorunda kalmıştı.⁸⁸

Bölgeden gelen havadislerde, Derviş Paşa'nın İran'a sığınmak için Hoy'a gittiği ifade edilmekteydi.⁸⁹ Fakat Derviş Paşa, Hoy yolu üzerinde ve sınır hattında bulunan Erçek'e gitmişti.⁹⁰ O sırada onu Van'dan çıkarmakla vazifeli birlikler de

⁸⁴ BOA, HAT. 452 / 22392. Başına buyruk hareketlerinin neticesinde iki ülke ilişkilerini gerginleştiren Derviş Paşa, Erzurum Valisini ikaz ederek Van'ın tehlikede olduğunu belirtmiş, bölgeye yüklü miktarda mühimmat takviyesi gerçekleştirilmezse Van'ın muhasara edileceğini ifade etmişti. Nitekim Revan Serdarı Hüseyin Han'ın biraderi Hasan Han'ın, Zilanlı Aşireti'nden de aldığı destekle Erciş Kalesi'ne saldırdığı ve kendisinin zulmünden bizar olan Hakkâri Beyi Mustafa'nın İran'ın yanında yer aldığı hakkında bkz. BOA, HAT. 452 / 22392-A; BOA, HAT. 824 / 37401-İ.

⁸⁵ BOA, HAT. 452 / 22393-A, B; Gencer, a.g.m., s. 204.

⁸⁶ Derviş Paşa'nın görev yerinin değiştirilerek kendisinin Rakka Valiliği'ne atanması, ondan boşalan Van Muhafızlığı'na ise Rakka Valisi Behram Paşa'nın tayin edilmesi hususu, düşünülen ilk alternatifler arasındaydı ve bu seçenek, Sultan II. Mahmud ile de istişare edilmişti. Bkz. BOA, HAT. 751 / 35471 ve BOA, HAT. 666 / 32430.

⁸⁷ Derviş Paşa, kendisine verilen Kırşehir Sancağı'nı, nemasının az olduğu gerekçesiyle kabul etmeyecek, Van'dan çıkmakta direnerek mücadele etmeyi tercih edecekti. Bkz. BOA, HAT. 668 / 32591. Kırşehir Sancağı'nın kendisine verilmesiyle ilgili için de bkz. BOA, C.DH. 47 / 2336.

⁸⁸ BOA, HAT. 1227 / 47928-F; BOA, C.AS. 150 / 6638; BOA, HAT. 468 / 22871.

⁸⁹ BOA, HAT. 1227 / 47928-D; BOA, HAT. 1227 / 47928.

⁹⁰ BOA, HAT. 1227 / 47928-K.

Van'a doğru hareket etmişti.⁹¹ Bunun üzerine dehşete kapılan Derviş Paşa, suçlu olmadığını, tek gayesinin yeni görev yerine gidip hizmet etmek olduğunu, bu yüzden Van'ın Erçek köyünde ikamet ettiğini ifade ederek Selim Paşa'nın da dâhil olduğu askerî birliklerin üzerine gelmesine mâna veremediğini ifade etmişti.⁹² Oysa aynı Derviş Paşa, üzerine gelen birliklere yazdığı yazılarda onlardan “*haşerat*” diye bahsedecek,⁹³ sıkıştırıldığı Van havzasından kaçmak için çareler arayacaktı.⁹⁴

Bölgede uzun süre vazife yapmış olmanın avantajını kullanan ve bulunduğu yerden tekrar Van'a hareket eden Derviş Paşa, İran'dan yanına çektiği Kürt aşiretleri ve taraftarlarının da yardımıyla bu sırada vefat eden Erzurum Valisi Ahmed Paşa'nın bıraktığı boşluktan da istifade ederek Van Kalesi'ne saldırarak ve yerine Van Muhafızı olarak tayin edilen İbrahim Yümni Bey'in ölümüne sebebiyet verecekti.⁹⁵

Beklenmeyen bu hadise karşısında Sultan II. Mahmud, “ ... *kaza ve kader böyle yazmış çaresi gayret idüüb sıkıca tutarak Derviş Paşa'yı kaleden ihrac ve idamın çaresine bakmaktır Hüda kerimdir...*” ifadeleriyle Derviş Paşa için geri dönülmez bir noktaya gelindiğini beyan etmekteydi.⁹⁶ Bu fikrin icrası için öncelikle Van'a yeni bir muhafız atanmalıydı. Tayin edilecek yeni muhafızın, birkaç hususiyeti haiz olması yanında, cesaretiyle de ön plana çıkması gerekiyordu.⁹⁷

⁹¹ Van meselesinin çözümü için Erzurum Valisi Ahmed Paşa, İbrahim Yümni Bey ile beraber eski silahtar Ali Paşa'yı da vazifelendirmişti. Bkz. BOA, HAT. 1227 / 47928-A; BOA, HAT. 1227 / 47925-D.

⁹² BOA, HAT. 1227 / 47928-G. Derviş Paşa'nın firarında yanında; Van Müftüsü Tahir Efendi, Sağağası İshak Ağa ve Van Yeniçeri Ağası Mustafa Bey de bulunmaktaydı. Bkz. BOA, HAT. 1227 / 47928-L; BOA, HAT. 1227 / 47925-C; Gencer, a.g.m., s. 211.

⁹³ BOA, HAT. 1227 / 47928-C.

⁹⁴ Üç koldan üzerine gelen kuvvetlere “*haşerat*” diye hakaret eden Derviş Paşa'ya, yerine Van'a muhafız olarak tayin edilen İbrahim Yümni Bey'in “... *bizim askerimiz haşerat olmayub cümlesi asakir-i padişahidir bir taaddi olur ise onu bizden Devlet-i Aliyye sual eder hem dairemizle gelmemizi irade buyurmuşsunuz fi'l-asl benim dairem hiç yoktur ama şimdiki bu maslahata ba-emr-i âli memur buyuruldu bu asker cümleten benim dairemdir ...*” diyerek meydan okuduğu tahriri için bkz. BOA, HAT. 1227 / 47928-H.

⁹⁵ BOA, HAT. 470 / 23047. Cevdet Paşa bu olayın, Van ahalisinin Derviş Paşa'ya desteğini İbrahim Yümni Bey'in içine sindiremeyecek “... *kemal-i ye's ve gayretinden naşi cebhaneye ateş ilkasıyla kendüsünü ve adamlarını telef eylemiş ...*” ifadeleriyle intihar olduğunu beyan etmiştir. Bkz. Cevdet a.g.e. C. XI, s. 67. Bu hususta yine bkz. Şânîzâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi*, Haz: Ziya Yılmaz, C. II, İstanbul, Çamlıca Yay., 2008, s. 921. Ayrıca Osmanlı belgeleri de durumun kendi kendini telef etme şeklinde cereyan ettiğini doğrular niteliktedir. Bkz. BOA, HAT. 470 / 23047; BOA, HAT. 750 / 35445.

⁹⁶ BOA, HAT. 750 / 35445.

⁹⁷ BOA, HAT. 470 / 23047.

Van Muhafızlığı adayları arasında; Sivas Valisi Lütfullah Paşa, yakın zamanda vezareti ref' olunan Kalender Paşa ve cesaretiyle nam salmış İçil Sancağı Mutasarrıfı Serd Mahmud Paşa'nın adları geçmekte, bunlardan en akla yatkınının bu tayinden itibaren Osmanlı-İran savaşında da Van Muhafızlığı'nı ifa edecek olan İçil Sancağı Mutasarrıfı Serd Mahmud Paşa olduğu beyan edilmekteydi. Bu atama için İçil'in Mahmud Paşa'nın uhdesinde kalması ve Van'ın şahsına ilave bir vazife olarak verilmesi ile İçil'e de mütesellim ikamesinin mantıklı olduğu düşünülmüştü. Derviş Paşa meselesinin çözümü için Mahmud Paşa'nın Van'a ikamesi haricinde, Rakka ve Diyarbakir Valisi Behram Paşa, Maadin-i Hümayun Emni Nurullah Paşa, Sivas Valisi Lütfullah Paşa, Trabzon Valisi Hüsrev Paşa, Maraş Valisi Hüseyin Paşa'dan da istifade edilebileceği ve Erzurum kazaları ile Livâne'den de asker talep edilebileceği beyan edilmişti.⁹⁸ Tüm bu düşünce ve hazırlıklara ilave olarak, İran'ın İstanbul Maslahatgüzarı Mirza Ferecullah Han'a da Derviş Paşa'nın bu süreçte himaye edilmemesi noktasında ikazda bulunulmuş, firarını engellemek için de tüm çıkışlar tutulmaya çalışılmıştı.⁹⁹

Üzerinde mutabakat sağlanan İçil Mutasarrıfı Serd Mahmud Paşa, Van'a muhafız olarak tayin edildi.¹⁰⁰ Akabinde Derviş Paşa'nın idamı için Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hafız Ali Paşa'ya emirler verilip¹⁰¹ bölgeye asker sevk edildi.¹⁰² Takviye niyetiyle Mahmud Paşa ile beraber Selim Paşa'nın da bölgeye gitmesi sağlandı.¹⁰³ Tüm hazırlıklarını yapıp Haydaranlı Aşireti'ni de yanına çekerek Van'a doğru yola çıkan Selim Paşa'nın¹⁰⁴, moral / motivasyon teminine de yardımcı olur düşüncesiyle kendisine "Rumeli Beylerbeyliği" de ihsan edildi.¹⁰⁵

Hafız Ali Paşa'nın maiyeti, Selim Paşa ve sair memurlarla birlikte Van'a giren yeni muhafız Serd Mahmud Paşa¹⁰⁶, karşısında saklanan Derviş Paşa'yı buldu.¹⁰⁷

⁹⁸ Gencer, **a.g.m.**, s. 214.

⁹⁹ BOA, **HAT.** 470 / 23047.

¹⁰⁰ BOA, **HAT.** 480 / 23504.

¹⁰¹ BOA, **C.DH.** 57 / 2810.

¹⁰² BOA, **C.DH.** 216 / 10755.

¹⁰³ BOA, **HAT.** 750 / 35443.

¹⁰⁴ BOA, **HAT.** 475 / 23298.

¹⁰⁵ BOA, **C.DH.** 201 / 10011; Gencer, **a.g.m.**, s. 210.

¹⁰⁶ BOA, **HAT.** 1227 / 47927-A; BOA, **HAT.** 753 / 35542; Şânizâde, **a.g.e.**, C. II., s. 931.

¹⁰⁷ BOA, **HAT.** 1227 / 47925

Çok geçmeden yeri tespit edilen Derviş Paşa¹⁰⁸ idam edildi ve kesik başı İstanbul'a gönderildi.¹⁰⁹

Sınır hattında tehlike yaratan ve sadece bir iç mesele olmakla kalmayıp tehlikesi sınır dışına taşan maktul Derviş Paşa'nın muhallefatı da Mahmud Paşa'nın başkanlığında kayıt altına alınmış,¹¹⁰ bir kolu İran'a uzanan Derviş Paşa sorununun bittiği düşünülürken, Osmanlı-İran ilişkilerini savaşa tahvil eden yeni bölgesel aktörlerin çok geçmeden ortaya çıktığı görülmüştür.

2.2 Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın Aşiretleri Himayesi ve

Neden Olduğu Problemler

Osmanlı ve İran devletleri, hudutları boyunca sakin Kürt aşiretlerinin tabiiyetlerinin kime ait olduğu noktasında uzlaşmıyordu. Aslında bu bir uzlaşma meselesi değil, Kürt aşiretlerinin nüfusundan ve gücünden faydalanma hususunda bir mücadele idi. Aşiretlerin, tek devleti vatan olarak görmeyip her iki ülkenin topraklarından yazlık ve kışlık olarak faydalanmayı tercih etmesi de İran ve Osmanlı devletlerinin bu mücadelesinin kızışmasına zemin hazırlamaktaydı.

Henüz ilişkilerin nispeten yumuşak bir seyir izlediği dönemlerde dahi, uzun zamandır Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kışlayan Zılanlı ve Sepki¹¹¹ aşiretlerini kendi tarafına çekmek için Osmanlı Devleti'ne aracılar gönderen İran¹¹², karşısında bu durumu asla kabul etmeyip aşiretlerin kendi tebaası olduğunu arşiv kayıtlarına göre ispatlama çabasına giren Osmanlı Devleti'ni buldu.¹¹³ Buna karşı

¹⁰⁸ Derviş Paşa'nın, Van Kalesi'nin burcunda bulunan bir hanede saklandığı vesika için bkz. BOA, HAT. 751 / 35495.

¹⁰⁹ BOA, HAT. 1227 / 47927; Gencer, a.g.m., s. 215.

¹¹⁰ BOA, C.ADL. 58 / 3511. Maktul Derviş Paşa'dan kalan muhallefatın sayımı ve tespiti için Sultan II. Mahmud'un, Mektubî hulefasından Elmaspaşazade Abdurrahim Bey'i vazifelendirdiği emir için bkz. BOA, HAT. 517 / 25258; Gencer, a.g.m., s. 215.

¹¹¹ Osmanlı'nın son dönemindeki aşiretlere ait verilere göre Patnos bölgesinde sakin yarı seyyar bu aşiretin nüfusu 13.200 olarak verilmektedir lakin bu rakamın gerçeğe yakın olduğu düşünülmemektedir. Bkz. Suavi Aydın, Erdal Çiftçi, **İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı: Fihristü'l-Aşâir Yorumlar ve Çeviriyazım**, İstanbul, İletişim Yay., 2021, s.158.

¹¹² BOA, HAT. 769 / 36172-C; BOA, HAT. 769 / 36162-G.

¹¹³ Osmanlı Devleti, Defterhane-i Âmire'de yaptırdığı tahkikat neticesinde, Haydaranlı Aşireti hakkında, Maraş civarında "Haydarlı" isminde bir aşirete rastlandığını ama bu aşiretin ne zaman Muş'a geldiğine dair bilgiye erişilemediğini ifade ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 1264 / 48943. Aşiretin

İran, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'yı ve aşiret reislerini sürekli sıkıştırarak, aşiretlerin İran tebaası olduğunu iddia etti ve kendilerinin sahiplenilmemesi ile aşiretlerin İran topraklarına dönmelerini istedi.¹¹⁴ Selim Paşa ise tam aksine, aşiretlerin sahiplenilmesi gerektiğini düşünmekteydi.¹¹⁵ Çünkü bu aşiretler, her iki devlet ve yerel yöneticiler için birer fırsat kapısı olarak değerlendiriliyordu. Bu doğrultuda Selim Paşa, bilhassa nüfus olarak hayli kalabalık olan ve bir nevi zahiri savaş sebebi sayılan Haydaranlı Aşireti'nin,¹¹⁶ Osmanlı Devleti tebaası olduğu hususunda ısrarcı olmaktaydı. Selim Paşa bu hususu ispatlamak için de Haydaranlı Aşireti'nin; Şikaki Aşireti'nin oymağından Haremeyn-i Şerifeyne tabi ve aslen Diyarbakır Eyaleti'ndeki Mufarikin (Meyyafarikin)¹¹⁷ Sancağı'nda sakin Kürt aşiretlerinden olduğunu belirterek, bu aşiretin Şafii olup Şii olmadığını da vurguladıktan sonra, aşiretin bir süredir Muş, Malazgird, Erciş ve Bayezid sancaklarına geldiğini ve bazı senelerde de İran'ın Hoy ve Çors bölgelerine gidip kışladığını ifade etmekteydi.¹¹⁸ Hatta Selim

geçmişiyile alakalı yapılan tahkikat ve detaylar için bkz. Erdal Çiftçi, "Fragile Alliances in the Ottoman East: The Heyderan Tribe And the Empire 1820-1929", Yayınlanmamış Doktora Tezi İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 29-33.

Aşiretin sınırı geçerek XVI. yüzyılda belirtilen bölgeye geldiği ifade edilmekteydi. Bkz. Erdal Çiftçi, "Devlet-Aşiret Arasındaki Simbiyotik İlişki: 19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgesinde Heyderan Aşireti", Yay. Haz: Suvat Parin, **Türkiye'de Aşiret Tartışmaları**, İstanbul, Bağlam Yay., 2019, s. 69. Yine Defterhane-i Âmir'e'deki tahkikatta, Zilanlı Aşireti'nin de Osmanlı Devleti'nde H. 1160 / H. 1169 yıllarında kaydı görülürken, Sepki Aşireti'ne dair herhangi bir kayda rastlanmadığı belirtiliyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 1264 / 48943.

¹¹⁴ BOA, **HAT**. 769 / 36172-M; BOA, **HAT**. 769 / 36172-K.

¹¹⁵ İran'ın baskı ve iddialarına karşı Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, babası Murat Paşa'nın Muş mutasarrıflığı zamanından bu yana Haydaranlı Aşireti'nin Muş ve Malazgird civarında kışladığını ve İran Şehzadesi Abbas Mirza ile bu aşiretin uyuşmadığını belirterek, aşiretin İran'ın Hoy ve Çors bölgelerini terk edip Osmanlı Devleti topraklarına geldiğini ifade etmiştir. Bkz. BOA, **HAT**. 4 / 105.

¹¹⁶ İki devletin topraklarında yüzyıllardır yaşayan ve bu devletlerin topraklarını kullanarak bilhassa XIX. yüzyılın ilk yarısında iki devlet arasında aidiyet krizine yol açan Haydaranlı Aşireti'nin, Osmanlı ve İran siyasî sınırı üzerinde ve dâhilindeki sosyo-politik serüveni için bkz. Erdal Çiftçi, "Fragile Alliances in the Ottoman East: The Heyderan Tribe And the Empire 1820-1929", Yayınlanmamış Doktora Tezi İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018. Osmanlı'nın son döneminde tuttuğu verilere göre bu aşiret, Bayezid ve Adilcevaz'a kadar olan alan üzerinde yayılmıştı. Aşiretin bir kısmının bu bölgelerde yerleşik ve seyyar halde yaşadıkları görülmekteyken nüfusları XX. yüzyılın ilk çeyreğinde 10.000'i geçmekteydi. Bkz. Suavi Aydın, Erdal Çiftçi, **a.g.e.**, s. 158, 213.

¹¹⁷ Yeni adıyla Silvan bugün, Diyarbakır'ın kuzeyinde ve Diyarbakır-Bitlis karayolunun üzerinde konumlanmıştır. Bkz. Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", **DİA**, C. 29, Ankara 2004, s. 511.

¹¹⁸ BOA, **HAT**. 1 / 18-K; BOA, **HAT**. 1 / 18-L; Şânîzâde, **a.g.e.**, C. II, s. 999; Çiftçi, **a.g.t.**, s. 10. Haydaranlı Aşireti Reisi Kasım Ağa'nın biraderi Mehmed Ağa'nın Muş'ta beş yüz haneyle kışladığı, Kasım Ağa'nın da bin hane ile Muş'a gelme niyetinde olduğu lakin tehditlerinden vazgeçmeyen Revan Serdarı Hüseyin Han ile Hoy Hanı Hasan Han'ın Haydaranlı Aşireti Reisi Kasım Ağa'ya hitaben "... Diyarbakır'a kadar gidecek olsanız bile azim asker ile gelüb garet ve avdet ettirmek tedarikindem..." ifadelerini içeren mektuplar gönderdiği, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa tarafından beyan edilmekteydi. Bkz. BOA, **HAT**. 4 / 105-A. Daha sonra Muş ve Malazgird'e gelen Kasım Ağa dışında, Yezidi Aşireti'nden Çobanoğlu Abdi Ağa ve biraderi de Abbas Mirza ile uyuşmadığı için,

Paşa aşirete sahip çıkılması için, Erciş ve Adilcevaz'da kışlayacakları yerin, Van Muhafızı Mahmud Paşa vasıtasıyla temin edilmesinde de direktmekteydi.¹¹⁹ Mahmud Paşa ise bu duruma sıcak bakmıyordu. Kendi idarî sınırları içerisinde Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'ya tâbi olacak bir kuvvetin varlığı, onu endişelendirmekteydi. Bu yüzden kendisi, Adilcevaz ve Erciş civarında kışlattırılması teklif edilen iki yüz hane Haydaranlı Aşireti mensubuna ev sahipliği yapmaya muhalif olduğunu, bölgede üç yüz yıldır kışlayarak yerleşik durumda olan Şikaki Aşireti'nin varlığını ve bölgede yaşanan kıtlığı sebep göstererek ifade etmekteydi.¹²⁰

Aşiretlere kışlak temini üzerinden nüfus yaratma çabası, devletlerarası sorun oluşturmalarının yanı sıra, bölgedeki idarecilerde de var olma mücadelesine dönüşmüştü. İran orduları şark coğrafyasına saldırırken, konuyu iç mesele olarak görüp, bu aşiretlere verilecek kışlık mahallerin temini için Mahmud Paşa'nın üzerine gitmeye çalışan Selim Paşa, buradan fayda devşirme arayışındaydı. Paşa'nın çabaları da kendisine başarı getirmekte ve kendisi, Van'a bağlı Adilcevaz ve Erciş'in aşiret kışlağı olarak kullanılmasını merkeze kabul ettirmekteydi.¹²¹ Fakat İran kuvvetleri, Erciş bölgesini yağmaladığından köylerin perişan durumda olması, aşiretlere verilecek kışlak mahaller hususunda Mahmud Paşa'yı düşündürmekteydi.¹²² Mahmud Paşa, fazla direniş göstermeden durumu, savaş hâlini de baz alarak bir kış için kabule mecbur kalmıştı.

Ertesi kış savaş bitmiş ve barış imzalanmıştı fakat kışlak meselesi yine gündemi meşgul etmekteydi. İdaresi altında bulunan Adilcevaz ve Erciş'in aşiret kışlağı haline dönüştürülecek olmasına tepki vermeye başlayan Mahmud Paşa, savaş içerisinde yararlılığı olmadığını düşündüğü hatta hain olarak gördüğü Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın sahiplendiği bu aşiretlere kışlak istenmesine “... *eğer kulları tarafından şimdiye kadar din u devlete hıyanetim zahir olmuş ise de temanü-i kusurumu bildirir yoksa bu misillü hain-i padişahi olanı kulları üzerine tercih ve teslit etmek layık-ı şan u şükuh değildir...*” sözleriyle karşı çıkarak Rauf Paşa'ya,

Osmanlı Devleti'nin topraklarını tercih etmişti. Bu aşiret, Van'ın Mahmudi Sancağı'nın Abaağa Nahiyesi'nde sakindi. Bkz. BOA, HAT. 1314 / 51256.

¹¹⁹ Çiftçi, a.g.t., s. 131.

¹²⁰ BOA, HAT. 764 / 36076.

¹²¹ BOA, HAT. 795 / 36870; BOA, HAT. 795 / 36863.

¹²² BOA, HAT. 766 / 36125; BOA, HAT. 766 / 36124-C.

gerekirse Selim Paşa ile savaşabileceğini ifade etmişti.¹²³ Gelgelelim belirtilen bölgelerde de¹²⁴ Şikak Aşireti kışlamaktaydı.¹²⁵ Ayrıca bir bölgede iki hükümetin oluşabileceği fikri de Mahmud Paşa'yı endişelendirmekteydi.¹²⁶

Gerginliği doruğa taşıyan kışlak meselesi, Mahmud Paşa için kabulü ve tahammülü mümkün olmayan bir raddeye vardığından, kendisi varlığını hissettirmek adına, Erciş'te kışlayan aşiretlerin üzerine biraderi İsmail Paşa'yı gönderdi.¹²⁷ Selim Paşa da geri durmadı ve o da bölgede bulunan Haydaranlı Aşireti'ni korumak için Erciş'e süvari gönderdi.¹²⁸ Kuvvetlerin karşı karşıya gelmesini istemeyen Şark Seraskeri Mehmed Emin Rauf Paşa duruma müdahale etmeye çalışsa da Mahmud Paşa'yı ikna etmekte zorlanıyor, Sultan II. Mahmud da, Mahmud Paşa'nın savaşta mücadelelesinin hatırına “...muhafız-ı müşarun ileyhın dahi İranlu ile bundan akdem vuku bulan merdane muharebeleri pek de feramuş olunacak şeyden olmamağla...” diyerek sert bir tavır ortaya koymamaya çalışıyordu.¹²⁹ Nihayetinde Mahmud Paşa, Rauf Paşa'nın ısrarlı tutumuna dayanamayarak biraderi İsmail Paşa'yı geri çağırdı.¹³⁰ Fakat Selim Paşa, aşiretlerin “...müheyya asker olduklarına binaen...” kışlak bölgelerinin genişletilmesini isteyerek, yatışan ortamı germeye devam etti.¹³¹

Bu yaşananlar üzerine Sadrazam, Selim Paşa'nın hatırı için Mahmud Paşa'nın harcanamayacağını, zaten altı senedir Mahmud Paşa'nın oralarda yürütüldüğünü düşünürken, Sultan II. Mahmud da Selim Paşa'nın mizacının öteden beri malum olduğunu beyan ederek Sadrazamının fikirlerine iştirak etmekteydi.¹³² Buna rağmen Selim Paşa tahrik edici tutumunu sürdürüyor¹³³ Sepki ve Haydaranlı aşiret liderlerini yağmaya teşvik ediyordu. Yağmadan elde edilen malların iadesi hususunda, Rauf

¹²³ BOA, HAT. 801 / 37093-B.

¹²⁴ Bu bölgeler Erciş ve o dönemde Adilcevaz'a bağlı Sarısu (Ağrı / Patnos Köşeler Köyü) Nahiyesi'ni içine alıyordu. Bkz. BOA, HAT. 801 / 37093-A.

¹²⁵ Haydaranlı Aşireti ve Şikak Aşireti arasında bir münaferet söz konusuydu. Bkz. Çiftçi, a.g.t., s. 131.

¹²⁶ BOA, HAT. 801 / 37093-A.

¹²⁷ BOA, HAT. 801 / 37093-D.

¹²⁸ BOA, HAT. 801 / 37093-C.

¹²⁹ BOA, HAT. 801 / 37093.

¹³⁰ BOA, HAT. 802 / 37108.

¹³¹ BOA, HAT. 445 / 22266-A; BOA, HAT. 445 / 22266; Çiftçi, a.g.t., s. 131.

¹³² BOA, HAT. 901 / 39612.

¹³³ BOA, HAT. 814 / 37264-A.

Paşa tarafından uyarılan Selim Paşa'nın¹³⁴ bu hareketleri, Mahmud Paşa'yı çileden çıkarıyordu. Ne var ki Selim Paşa, Muş bölgesi haricinde Bitlis dâhilindeki Tatvan'ın Adabağ, Ahlat'ın Purhus (Ovakışla / Ahlat / Bitlis)¹³⁵ köylerini de aşiret kışlağı ilan ederek, hâkimiyet alanını genişletmeyi başarıyordu.¹³⁶

Tüm bu yaşananlardan dolayı sabrı taştan Mahmud Paşa, Selim Paşa'nın artık bu işlerden tamamen vazgeçirilmesi için Rauf Paşa'dan ricacı oldu.¹³⁷ Mahmud Paşa'nın ciddiyetini ve asabiyetini gören Rauf Paşa, altı yıldır Selim Paşa'ya tahammül ettiğini ve merkezden gelecek cevap için bir süre daha beklemesi gerektiğini kendisine ifade ettikten sonra, Erciş'e gelen Paşa'nın Van'a dönmesini tavsiye ederek durumu merkeze iletti.¹³⁸ Mahmud Paşa artık, Selim Paşa'nın Van sınırları dâhiline ayak basmamasını istiyordu.¹³⁹

Tabiatlarının gereği olarak gezgin ve göçebe bir hayat tarzını benimseyen ve sınırlara riayet etmeyen Kürt aşiretleri¹⁴⁰, iki devlet arasındaki tansiyonu yükseltmişti. Her iki devletin de Kürt aşiretleri noktasındaki inatlaşmasına, kendi gücünü koruyarak yerini daha da sağlamlaştırmaya çalışan taşra yöneticileri ve bürokratlar da eklenince, aşiretler meselesi bir inatlaşmaya dönüştü. Bu inatlaşmaları tetikleyenlerin Osmanlı Devleti tarafında öncelikle Van Muhafızı Derviş Paşa, sonrasında da Muş Mutasarrıfı Selim Paşa olduğu söylenmelidir. Başlatılan inatlaşmanın Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Mehmed Paşa tarafından sahiplenildiğini görmek mümkün olsa da kendisi olayları etraflıca idrak etmeye çalışmıştı. Hüsrev Paşa, işler çığırından çıkmadan evvel iki ülke arasındaki sorunların antlaşmalara bağlı çözülmesini salık vererek Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'yı uyarmış ve barışa taraftar bir tavır ortaya koymaya gayret göstermişti.¹⁴¹

¹³⁴ BOA, HAT. 814 / 37264-G. Bu işlerde asla dahlinin olmadığını beyan eden Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, Sepki ve Haydaranlı aşiretlerinin aralarında kavga çıktığını ve bu meselenin asla bir yağma olmadığını "... Adilcevaz ve Erciş kuralarında asla bir su bile içmemişler ve bir oğlak eyalet-i mezkureden kaldırmamışlar..." şeklinde ifade ederek kendini savunuyordu. Bkz. BOA, HAT. 814 / 37264-I.

¹³⁵ <https://nisanyanmap.com/?y=ovakışla&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 8.02.2021)

¹³⁶ BOA, HAT. 814 / 37264-C.

¹³⁷ BOA, HAT. 814 / 37264-B.

¹³⁸ BOA, HAT. 814 / 37264-F; BOA, HAT. 810 / 37210.

¹³⁹ BOA, HAT. 814 / 37264-E.

¹⁴⁰ Naftula Aranoviç Halfin, **19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadele**, Ankara, Kalite Matbaası, 1976, s. 25.

¹⁴¹ BOA, HAT. 4 / 106.

İran tarafında ise aşiretler, Veliaht Şehzade Abbas Mirza'nın, Haydaranlı Aşireti Reisi Kasım Ağa ve onun biraderi Mehmed Ağa'nın tehdit edilmesiyle kazanılmaya çalışıldı. Mektuplarla tehdit edilen aşiret liderlerine, iki İslam devleti arasında husumete sebep olan bu tavırlarının, kıyamete kadar kendilerini kurtuluştan men edeceği ve derhal İran'a dönmeleri gerektiği ifade edilerek¹⁴², kendilerinden iki devletten İran'ı tercih etmeleri istendi. Abbas Mirza'nın bu tehditkâr tavırları ve aşiretler yüzünden Osmanlı Devleti topraklarına saldırıları, Hüsrev Paşa'nın aşiretler konusunda daha net bir tavır almasına sebebiyet verdi. Kendisi Haydaranlı Aşireti'nin, İran'ın iddiasının aksine Devlet-i Aliyye'nin kadim aşireti olduğunu müdafaa etmeye başladı.¹⁴³ Aşiretlerin tabiiyetini bahane edip hem aşiretleri hem Osmanlı Devleti'ni tehdit eden İran'ın duruşu karşısında Şark Seraskeri Rauf Paşa, sınır hattındaki Kürt aşiretlerinin İran'ın baskılarına maruz kaldıklarını ve bu aşiretlerin Osmanlı'ya meylini bilen İran'ın durumu kabullenmeyerek aşiretlere saldırdığını, aşiretlerin nüfusunun sanılanın aksine yüz bin kadar da olmadığını belirterek, bürokratların arasında hâkim olan görüşün arkasında dursa da Sultan II. Mahmud, aşiretlerin iskânına kalkışıldığında yaşanacak emniyet problemlerine dikkat çekmekten geri durmadı.¹⁴⁴

Kürt beyleri doğuda; gelir, savunma ve insan gücü temininde fayda sağlıyordu.¹⁴⁵ İki devletin de bunları düşünerek hareket ettiğine şüphe yoktu. Fakat güçlü, cesur ve savaşçı yapılarıyla¹⁴⁶ ön plana çıkan Kürt aşiretleri, bulundukları coğrafyada İran ve Osmanlı devletlerini istedikleri doğrultuda kullanmasını bilmiş,

¹⁴² BOA, HAT. 4 / 104; BOA. HAT. 4 / 108; BOA, HAT. 807 / 37195-E; BOA, HAT. 797 / 36956-G.

¹⁴³ BOA, HAT. 826 / 37453-E. Hüsrev Paşa'nın aşiretler hususunda bu şekilde net bir tavır almasındaki en büyük sebep, Şehzade Abbas Mirza'nın aşiretleri kullanarak saldırgan bir tavır sergilemesiydi. Gerginliğin ve İran'ın bu saldırılarının sona ermesi için Abbas Mirza'ya gönderilen Yusuf Ağa'nın elçiliğinden de bir fayda elde edilememiş, tam aksine Hüsrev Paşa suçlu çıkartılarak kendisinin Revan Serdarı Hüseyin Han'a ait malı İranlı tüccardan alması, Abbas Mirza tarafından büyük bir sorun olarak gösterilmişti. Bkz. Çelik, a.g.e., s. 146.

¹⁴⁴ BOA, HAT. 811 / 37227.

¹⁴⁵ Hakan Özoğlu, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, İstanbul, Kitap Yay., 2005, s. 79.

¹⁴⁶ Kürtlerin diğer karakteristik özellikleri için bkz. Martin Van Bruinessen, **Ağa Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi**, Çev: Banu Yalkut, İstanbul, İletişim Yay., 2018, s. 155-156.

iki devlete de millî bir bağı olmamalarını bir avantaja dönüştürerek hareket etmeyi, strateji haline dönüştürmüşlerdi.¹⁴⁷

2.3 Mezhep Farklılığının Siyaseten Kullanılması ve İlişkilere Etkisi

İran'ın, Osmanlı Devleti ile yaşadığı problemlerden biri de mezhep temelliydi. Safevilerden sonra Afşarlı Nadir Şah döneminde (1736-1747) farklı bir zemine oturan mezhep temalı siyaset ve buna paralel olarak Caferiliğin beşinci hak mezhep yapılması teşebbüsü, çeşitli devletlerin Sünni âlimleri tarafından kabul görmüştü.¹⁴⁸ “*Necef Toplantısı*”nda ulemayı bir araya getirip kendisini Caferiliğin yılmaz bir savunucusu gibi gösterme gayretine giren Nadir Şah'ın, İran içerisindeki Şii nüfusu yanına çekerek taraftarlarını konsolide etme gayretinde olduğu da aşîkârdı.¹⁴⁹ Diğer taraftan bakıldığında Nadir Şah, Osmanlı ile uzun yıllardır yaşanan mezhep krizine son vermek amacıyla Sünni dünyaya yaklaşarak, Osmanlı Devleti'nin de Şiiliği, İslam akaidi çerçevesinde görmesi için onunla mutabakata varmıştı¹⁵⁰ ama sağlanan bu mutabakat, varlığını uzun süre koruyamamıştı.

Birkaç yüzyıldır Atebat-ı Aliye¹⁵¹ ziyaretleri ile hac için Bağdad ve Hicaz bölgesine seyahat eden İranlıların; Osmanlı topraklarında bulunan bu iki bölgeye gidiş-gelişlerinde sorunlar yaşaması, Osmanlı Devleti'nin uygulamalarının bir sonucuydu. Osmanlı merkezî yönetiminin temel hedefi, kutsiyet arz eden bu hassas bölgelere İran'ın nüfuz etmesine engel olacak bir iklim tesis etmektir. Karşı siyaset olarak İran da bölgedeki Osmanlı idarecilerini kendine bağlayacak bir siyasetin yürütücüsüydu. İran'ın bu siyaseti diğer taraftan, İranlı hac ve atebat züvvarına Osmanlı Devleti'nin olumlu yaklaşmasına mâni oluyordu. Gelgelelim Osmanlı

¹⁴⁷ M.S.Lazarev, Ş.X. Mihoyan, E.İ. Vasilyeva v.d., **Kürdistan Tarihi**, Rusça'dan Çev: İbrahim Kale, İstanbul, Avesta Yay., 2001, s. 120.

¹⁴⁸ Abdurrahman Ateş, “Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı İran Mücadeleleri”, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001, s. 138. Şii-Sünni münasebetleri için bir diğer çalışma bkz. Cemil Hakyemez, **Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı**, İstanbul, Kitap Yay., 2004.

¹⁴⁹ İlker Külbilge, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)”, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 297.

¹⁵⁰ Azmi Özcan, “Nadir Şah”, **DİA**, C. 32, İstanbul 2006, s. 277.

¹⁵¹ Necef, Kerbala, Kazımîye ile Samarra'da bulunan ve Şiiler tarafından kutsal kabul eden mekânlara verilen genel isimdir. Bkz. Avni İlhan, “Atebat”, **DİA**, C. 4, İstanbul 1991, s. 49.

Devleti'nin, bu kutsal bölgelere hâkim olduğunu söylemek de oldukça zordu. Bu coğrafyada yer alan Kürt ve Arap aşiretlerinin kontrol edilemez hareketlerinin sorumlusu Osmanlı Devleti olmakta, İran da bunun bedelini ödetmek için askerî ve siyasî tüm gücünü Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmaktaydı.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve merkezî otoritesi için büyük bir tehdit haline dönüşüp, Kavalalı ailesine de siyasî arenada başrol verecek isyan hareketlerinin başında bulunan Vehhabî-Suudîler, 1801'de Kerbela'ya girerek Hz. Hüseyin'in makamını tahrip etmiş, kıymetli tezyinatı da yağmaladıktan sonra matem törenleri için orada bulunan beş bin dolayında Şii-Müslümanı katletmişti.¹⁵² İsyancılar, Basra Körfezi'ne kadar yayılacak bu isyan hareketiyle,¹⁵³ tüccarların mallarında hasara da neden olmuştu.¹⁵⁴ Yüzyılın hemen başında Şii kutsalları üzerinden doğrudan Şiileri 14.000 kişilik ordusuyla hedef alan Vehhabî-Suudîler, Şii-Sünni gerginliğini tırmandıran en büyük faktörlerden biri haline gelmişti.¹⁵⁵ Nitekim mekanın manevî gücünden feyz aldığına inanan Şiiler¹⁵⁶, Kaçar Hanedanı döneminde bazı kaynaklara göre yüz bazı kaynaklara göre dört yüz bine varan ziyaretçi sayısı ile kutsallarına bağlılıklarını, "Atebat-ı Aliye" bölgesini ziyaret ederek ifade etmekteydiler.¹⁵⁷

Müslümanların kutsal bölge koridorunu elinde tutan Osmanlı Devleti, tabiatıyla İranlı hacıların hac kervanlarının da geçiş güzergâhındaydı. İki ülke arasındaki münasebetlere asırlardır olumsuz tesiri olan hac ve ticaret kervanlarının güvenlik problemleri, 1815'ten sonra seraskerlerin yanlış tutumları sonucu İranlı

¹⁵² Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı**, Ankara, TTK., 1998, s. 34.

¹⁵³ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Nilüfer Epçeli, C. V, İstanbul, Yeditepe Yay., 2009, s. 127.

¹⁵⁴ Hüseyin Sarıkaya, "Ahmed Vasıf Efendi ve Mehasinü'l-Asar ve Hakaiku'l-Ahbar'ı, 1209-1219 / 1794-1805 (İnceleme ve Metin)", Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 677.

¹⁵⁵ Selda Güner, **Osmanlı Arabistanında Kıyam ve Tenkil Vehhabi-Suudiler (1744-1819)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2012, s. 137. Vehhabi hareketinin tarihteki etkileri için bkz. Ahmet Vehbi Tecer, **Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., 2001. Saldırılarına son vermeyen Vehhabîler, Mekke ve Medine'yi 1803 ve 1805 yıllarında zaptettiler. Bkz. Jane Hathaway, **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları: 1516-1800**, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2016, s. 272.

¹⁵⁶ Nefise Vaiz Şehristani, "Peyamedha-yı Sefer-i Ziyaret-i Bolendpayegan-ı Siyasi-i Kacar be Atebat ve Hac", **Pejuheşha-yı Ulum-ı Tarihi**, S.15, 1396, s. 105.

¹⁵⁷ Daryuş Rahmaniyan, Soreyya Şehsevari, "Caygah-ı Atebat-ı Aliyat der Monasebat-ı İran ve Osmanî Asr-ı Kacar / Motale-i Movred-i Zovvar ve Hamli-i Cenaiz", **Motalaat-ı Tarih-i Ferhengi**, S.15, 1391, s. 3.

hacıların şikâyetleri ve kendilerine kötü davranıldığının görülmesiyle suistimale açık bir hâl almıştı.¹⁵⁸ Bu yüzden İran, hacca giden tebaasının şikâyetlerinin önünü almak, onların can ve mal güvenliklerini temin etmek için Osmanlı Devleti ile ticarî alışverişini kısmî olarak askıya almış ve hepsinin hacca gitmelerini yasaklayarak tavrını ortaya koymuştu.¹⁵⁹ Abbas Mirza, gerginliklerin yatışması için kendisine Hüsrev Paşa tarafından gönderilen Osman Sıdkı Efendi ile görüştüktan sonra, Muhammed Bakır Efendi ve Ağa Mustafa'dan oluşan heyeti Erzurum'a göndermiş, bu heyet de İranlı hacılar ve tacirlere yapılan kötü muamelelerin, gerginliği tırmandırdığını ifade etmişti.¹⁶⁰

İran, hac farızasını yerine getiren tebaasından bazı menzillerde “bac” adı altında yüklü miktarda para alındığını ifade etmekteydi.¹⁶¹ Bu duruma derhal son verilmesi adına Abbas Mirza, Osmanlı Devleti'ni ikaz edip ticarî yaptırımlarını da devreye sokarken, Bağdad Valisi Davud Paşa'yı da hacılara iyi davranması hususunda uyarıyordu.¹⁶² Ancak Osmanlı Devleti, İran'ın tüm bunları bahane edip sınırları ihlal etmesi ve barış yanlısı olmayan tutumları nedeniyle hiddetlenerek, İranlı hacıları memleketlerine göndermeme kararı aldı.¹⁶³

Erzurum üzerinden hacca giden yaklaşık bine yakın İranlı hacının bulunduğu kabile, Osmanlı memurları tarafından tespit edildi. Bu hacılar mümkünse Şam ve Halep civarında tutulacaktı.¹⁶⁴ Hicaz'dan dönen İran hac kafilesinin de Şam Valisi Derviş Mehmed Paşa ve Şark Seraskeri Mehmed Emin Rauf Paşa'ya verilen emirler

¹⁵⁸ Fazlullah Mirza Şirazi, **Tarih-i Zulkarneyn**, C. I, Tahran, Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslamî, 1380, s. 520.

¹⁵⁹ Gerilen ilişkileri tedbir amaçlı dondurmaya dönük bu hareketle Veliaht Şehzade Abbas Mirza Van'a, buğday satışını da yasakladı. Alınan karar hem tacir hem hacıların selameti için alınan bir önlem olarak görülüyordu. Konuyla ilgili malumat için bkz. BOA, **HAT**. 729 / 34693-A; BOA, **HAT**. 769 / 36173-E; Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 9; Şânîzâde, **a.g.e.**, C. II., s. 1141; Kâmil Paşa, **Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Cild-i Salis, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1325, s. 76; Ahmed Rasim, **Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi**, C. IV, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1328-1330, s. 1778; Aziz Tekdemir, “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı”, **Karadeniz**, C. 1, S. 4, Ekim 2009, s. 82.

¹⁶⁰ Çelik, **a.g.e.**, s. 164; Dunbulî, **a.g.e.**, s. 463.

¹⁶¹ BOA, **HAT**. 826 / 37453-D.

¹⁶² BOA, **HAT**. 769 / 36173.

¹⁶³ BOA, **HAT**. 817 / 37302-D-2.

¹⁶⁴ Bu gelişme, Erzurum'da bulunan İranlı tacirleri korkutmuştu ve hemen hemen hepsi Erzurum'dan kaçma niyetindeydi. Tacirler mevzusu İran için çok önemliydi ve İstanbul'da İran Şahı Feth Ali Şah'ın bizzat tanıdığı İranlılar da ticaretle meşguldü. Bu tacirler arasında; Sümbüllü Han'dan Ahmed Ağa, Valide Han'dan Uzun Mehmed Ağa, Vezir Han'dan Zencanî Hacı Mehmed Ali gibi isimler bulunmaktaydı bkz. BOA, **HAT**. 817 / 37302-D-2.

doğrultusunda Şam'da tutulması istendi.¹⁶⁵ Bu hacılar içerisinde İran Kaymakamı Mirza Bozorg'un bacanağı Muhammed Tahir Han ve Revan Serdarı Hüseyin Han'ın akrabaları da bulunmaktaydı.¹⁶⁶ Verilen emirle harekete geçen Şam Valisi Derviş Mehmed Paşa, Şam'da bulunan İranlı hacıların mallarını kayıt altına alıp saklayarak, kendilerini Şam Kalesi içerisindeki hanelere yerleştirdi.¹⁶⁷ Burada yapılan tahkikatta, tevkif edilen İranlı hacılar içerisinde Afgan ve Özbeklerin de olduğu anlaşıldı ve Sultan II. Mahmud, hacılar içerisinde bulunan muteber İranlıların asla salınmaması, sadece içlerinde bulunan sıradan İranlı hacıların silahları alındıktan sonra serbest bırakılmalarını içeren bir emir verdi.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti savaş boyunca da İran'ın saldırılarına karşı hac ve İranlı hacılar kartını oynamayı bir strateji olarak gördü. Bu doğrultuda Şam'da tutuklu bulunan İranlı hacılardan "kalburüstüne gelür" hacıların serbest bırakılmamasındaki ısrarını sürdürdü.¹⁶⁹ Neticede İranlı hacıların yaşadığı problemler ve XIX. yüzyıl başında yaşanan katliamın İran ve Şii toplumu üzerindeki tesirinin infial derecesine varması, Osmanlı ve İran devletleri arasındaki ilişkiyi çatışmaya götüren etkenlerden sayılacaktı.

¹⁶⁵ BOA, A.Ş DVNS.MHM.d.240, s. 74.

¹⁶⁶ Kalantari, a.g.t., s. 149.

¹⁶⁷ BOA, HAT. 817 / 37303-A. Hacıların yanlarında 288 kadar binek hayvanı bulunması ve Osmanlı Devleti'nin her gün bunlara bakmak için 30 adam görevlendirmesi külfete yol açtığından, hayvanların satılması hususunda Şam Valisi Mehmed Derviş Paşa'nın ricası için bkz. BOA, HAT. 817 / 37303-B.

¹⁶⁸ BOA, HAT. 817 / 37303.

¹⁶⁹ İçlerinde ulemanın ve itibarlı İranlıların bulunduğu şahıslar için bkz. BOA, HAT. 816 / 37290-B.

2.4 Bağdad'da ve Baban Sancağı'nda Nüfuz Mücadelesi

Merkezi yer yer değişmekle birlikte, XIX. yüzyılın ilk devresi söz konusu edilirse, Kürdistan'ın merkezi, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Süleymaniye'ydi.¹⁷⁰ Kürdistan'daki Baban Sancağı'na dâhil şehirler de Baban emirlerinin tasarrufu altındaydı.¹⁷¹ Babanlar¹⁷², Osmanlı Devleti'nin henüz Irak coğrafyasına tam hâkimiyet kurmadığı dönemden evvel de buradaydılar ve 1500'lü yıllarda Kerkük'e civar Şehrîzor'da meskûndular.¹⁷³ Kürt olan bu sülale, bulundukları bölgeden dolayı XVII. ve XIX. yüzyıl aralığında Osmanlı ile İran devletleri arasındaki çekişmenin merkezindeydi.¹⁷⁴ Osmanlı Devleti bu aileye yerel yönetimde vazifeler tevdi ederken, aileye mensup yöneticilere hitabında da yüzyıllar içerisinde değişmekle birlikte, “Beg”, “Paşa”, “Mîr-i mîrân” sıfatlarından istifade etti.¹⁷⁵

İstanbul, Baban paşalarına kendi içlerinde bir hâkimiyet alanı tesis etmiş, üst makam olarak kendilerini Bağdad valisine bağlamıştı. Bağdad valisi, Kürt emirlerinin atanma ve görevden alma süreçlerine müdahildi ve Baban sancağı

¹⁷⁰ BOA, A.İ. MKT.d. 1052-F. s. 6. Michael Eppel; Süleymaniye'nin, Baban Emirliği için 1768'den beri başkent olduğunu iddia ediyordu. Bkz. Michael Eppel, “The Demise of Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century”, **Middle Eastern Studies**, 44:2, 2008, s. 240. Kürdistan kelimesi Osmanlı Devleti'nde, kullanımı itibarıyla daha ziyade coğrafi olarak bir anlam ifade etmekteydi. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin 1847 yılında tesis ettiği “Kürdistan Eyaleti”nin merkezi Süleymaniye değildi. Tanzimat öncesi ve sonrası yapılan bazı değişiklikler ile Kürt emirliklerinin lağvedilerek yeni idarî sisteme geçişle birlikte, bu coğrafi ve idarî kavramın nitelediği bölge de değişiklik gösterdi. Diyarbakır Eyaleti, Hakkâri, Muş, Van sancakları ile Mardin, Cizre, Bohtan kazalarını içine alan bölge, ilk etapta tesis edilen Kürdistan Eyaleti'nin idarî sınırları içerisinde yer aldı. Eyaletin, XIX. yüzyılda da merkezi yer yer değişiklik gösterdi. Genel mânada bakıldığında, Osmanlı Devleti yetkililerinin, Fırat Nehri ve İran arasında bulunan bölgeyi “Kürdistan” olarak nitelediği ifade edilmekteydi. Bkz. Fatih Gencer, “Merkeziyetçi İdarî Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 217., Ayrıca hem Batılı hem Osmanlı döneminde kaleme alınan kaynaklar bağlamında, “Kürdistan” tabirinin mânası ve sınırları açısından bir değerlendirme için bkz. Metin Atmaca, “Change and Continuity in the Perception of the Kurdish Lands in European and Ottoman Sources”, **The Journal of Mesopotamian Studies**, 3/1 Winter, 2018, s. 77-93.

¹⁷¹ Fasih Dinç, “XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki-İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2016, s. 108.

¹⁷² Ailenin genolojik soyağacının bir kısmı için bkz. C.J. Edmonds, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Çev: Serdar Şengül, Serap Ruken Şengül, İstanbul, Avesta Yay, 2003, s. 82.

¹⁷³ Metin Atmaca, “Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Albert Ludwigs University of Freiburg, 2013, s. 26.

¹⁷⁴ W. Behn, “BĀBĀN”, **Encyclopedia Iranica**, Vol. III, Fasc. 3, p. 307.

¹⁷⁵ Metin Atmaca, “Frenk Keygan'ın Çocukları: Babanlar”, **Kürt Tarihi Dergisi Özel Sayısı: Kürt Mirlikleri**, Eylül-Ekim 2015, s. 39.

içerisindeki emirliğe onların ailesinden birini seçmek durumundaydı.¹⁷⁶ Dolayısıyla Bağdad'ın en büyük Kürt emirliğine sahip olan Babanlar aralarında, sancağı devralmak için kıyasıya bir mücadeleye girişiyorlardı ve mücadeleden galip çıkan, Bağdad valisine para ödeyerek sancağa tasarruf etmeye başlıyordu.¹⁷⁷

Baban Sancağı idaresine talip Kürt beyleri arasında yaşanan iktidar mücadeleleri, bölgede söz sahibi olma hususunda Osmanlı ve İran devletlerini doğrudan alakadar etmekteydi.¹⁷⁸ Beyleri yanına çeken, sahadaki siyasî gücünü arttırmak suretiyle rakibine nispetle avantajlı hale geliyor, çekemeyen de bunun bedelini siyasî olarak ödemek zorunda kalıyordu. İran, sınırına çok yakın bu sancağı hem dinî hem siyasî olarak elinde tutmak gayesine sahip olduğundan, yüzyıllarca bölgeden elini çekmemekte direndi. Osmanlı Devleti de bir yandan bölgedeki iç siyaseti merkez siyasetiyle kontrol etmeye gayret ederken diğer yandan da İran'ın bölgede çıkarmaya çalıştığı sorunları bertaraf etmekle meşgul oldu. Bu durumdan kârlı çıkmaya çalışan ise; isteklerini yaptırmak için zaman zaman iki ülkeyi kullanmayı âdet haline getiren, Kürt beyleri oluyordu.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Ebubekir Ceylan, **The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East**, London-New York, I.B.Tauris, 2011, s. 48.

¹⁷⁷ Atmaca, **a.g.t.**, s. 49.

¹⁷⁸ Sıtkı Uluerler, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009, s. 39.

¹⁷⁹ Bu duruma en iyi örnek teşkil edebilecek şahıslardan biri, Baban mutasarrıflığı yapmış Abdurrahman Paşa'dır. Kendisinin, Vehhabî tehlikesi bertaraf edilmeye çalışıldığı sırada ailevi rekabete girmesi ve Kerkük köylerini yağmalaması hoş karşılanmamıştır. Görevinden azledilen Abdurrahman Paşa'nın bunu hazmedemeyip saha ilticası da Osmanlı ve İran devletlerini zaten gergin olan ilişkilerde hem siyasî hem askerî olarak tekrar karşı karşıya getirmiştir. Detaylar için bkz. Kalantari, **a.g.t.**, s. 36-41. Ayrıca bkz. Abbas İkbâl Aştıyani, **Tarih-i Mufasssal-ı İran Ez Sadr-ı İslam Ta İnkıraz-ı Kacariye**, İntişarat-ı Ketabhane-i Hayyam, t.y., s. 787-788; Muhammed Ali Sultani, **Cografya-yı Tarihî ve Tarih-i Mufasssal-ı Kirmanşahan**, C. III., Tahran 1373, s.291. İran kartının siyaseten kullanılmaya elverişli olduğunu gören ve buradan cesaret alarak akabinde Bağdad valiliğini isteyen Abdurrahman Paşa, hem Bağdad'daki siyasî düzeni tesis edebileceğini hem de maddî olarak Osmanlı Devleti'nin merkezî hükümetini rahatlatabileceğini vadederek göreve talip olduğunu beyan etmiştir. Bu göreve talip olması hususunda aksi görüşler de olmakla birlikte Halet Efendi'nin kendisiyle ilgili merkeze verdiği olumsuz beyanlar, onun yükselişine mâni olacak kadar tesirli olmuştur. Ayrıntılar için bkz. Mehdi Jawad Habib Al-Bustani, "Bağdad'daki Kölemen Hâkimiyeti'nin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979, s. 45-48. Abdurrahman Paşa, döneminde yapmaya çalıştıkları ve belki de sebep oldukları dolayısıyla, Bağdad'taki "Paşalık" tarihinin en etkili "Baban Paşası" olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Tom Nieuwenhuis, **Politics and Society in Early Modern Iraq: Memluk Pashas Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831**, The Hague-Boston-London, Martinus Nijhoff Publishers, 1981, s. 42. Baban Mutasarrıflığını 1813 yılına kadar üstlenecek olan Abdurrahman Paşa'dan sonra gelenek bozulmayacak ve yerine mutasarrıflığı üstlenen oğlu Mahmud Paşa da en az onun kadar etkili olarak, iki ülke arasında izlediği siyasetle Osmanlı-İran savaşının önemli figürlerinden biri olacaktır.

Genel olarak Bağdad'ın idaresine bakıldığında; 1749 yılında Kölemen valilerinin buradaki hâkimiyetinin başlamasının ardından, İran'a yakınlığı ile çok çeşitli etnik ve dinî unsuru bünyesinde barındırması dolayısıyla burası, yerelden seçilmiş valiler tarafından idare edilmedi.¹⁸⁰ Daha doğrusu Bağdad yönetiminin, sayılan nedenlerden ötürü yerelden birine verilmesi tercih edilmemişti. İlk Kölemen Valisi Süleyman Paşa'nın Bağdad'daki valiliğinin tanınmasından,¹⁸¹ Bağdad'ın son Kölemen Valisi Davud Paşa'nın tenkiline kadar (1831)¹⁸² olan devrede hem vali hem de bölgedeki mutasarrıf seçimleri, İran ve Osmanlı devletleri arasında derin krizlerin yaşanmasına sebep oldu. Diğer taraftan yıllar içerisinde gittikçe güçlenen Kölemen valileri de Osmanlı Devleti açısından büyük bir problem olmaya başlamıştı.¹⁸³

1807'de Bağdad Valisi Ali Paşa'nın öldürülmesinden sonra yerine, bir diğer Kölemen Süleyman Bey'in atanması gündeme gelmişti ve Osmanlı Devleti Ali Paşa'nın ölümünü fırsat bilerek, bölgedeki Kölemen sultasına son vermek amacıyla harekete geçmişti.¹⁸⁴ Bu doğrultuda Süleyman Bey'in yerine Bağdad'a, Yusuf Ziya Paşa'nın atanması noktasında ciddi mesafe kat etmesine rağmen İstanbul, İran ve Vehhabî tehlikeleri, Fransız Elçi Sebastiani'nin siyasî baskısı ile Bağdad'ın eski valileri Büyük Süleyman ve Ali Paşalara ait muhallelfat bedellerinin tahsil edilmesi gibi hususları göz önüne alarak, maktul Kölemen Ali Paşa'nın Kethüdası Süleyman Bey'in Bağdad'a vali olmasına göz yummak zorunda kaldı.¹⁸⁵ Aslında Osmanlı Devleti Halet Efendi'yi, bir amacı da Bağdad'da artık kontrolsüz güç haline dönüşen Kölemenleri ortadan kaldırmak için gönderse de bunda muvaffak olamamış,¹⁸⁶ Kölemenlerin son Bağdad valisi olup Osmanlı-İran savaşında da görev alacak olan Davud Paşa'nın tenkiline kadar, Kölemenlere tahammül etmek zorunda kalmıştı.

Bağdad; 1810-1813 yılları arasında, Abdullah Paşa tarafından idare edildi. Abdullah Paşa'nın valiliği dönemi, savaş öncesi Osmanlı-İran ilişkilerinin en gergin seyrettiği dönemlerden biri olarak değerlendirilebilir. İran bu dönemde de Baban

¹⁸⁰ Al-Bustani, **a.g.t.**, s. 6.

¹⁸¹ Al-Bustani, **a.g.t.**, s. 8.

¹⁸² Zekeriya Kuşun, "Dâvud Paşa, Kölemen", **DİA**, C. 9, İstanbul 1994, s. 38.

¹⁸³ Süheyla Yenidünya Gürgen, **Devletin Kahyası, Sultanın Efendisi Mehmed Said Halet Efendi**, İstanbul, Dergâh Yay., 2018, s. 205.

¹⁸⁴ Gürgen, **a.g.e.**, s. 205-206.

¹⁸⁵ Al-Bustani, **a.g.t.**, s. 31..

¹⁸⁶ Süheyla Yenidünya, "XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ta Kölemen Hâkimiyetini Kaldırma Teşebbüsleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 182, Ekim 2009, s. 44.

sancağının içişlerine karışarak, paşaları isyan etmeye teşvik edici bir tutum takınmıştır. İş öyle bir boyuta havale olmuştur ki Osmanlı Devleti 1810'da İran'a elçi olarak, Yasincizâde Abdülvehhab Efendi'yi¹⁸⁷ göndermek zorunda kalmış, gerilen ilişkilerde tansiyonu düşürmek için ciddi oranda çaba sarf etmiştir.¹⁸⁸ Abdülvehhab Efendi'nin bu ziyaretinde hususen, Baban meselesinin iki ülke arasında sorun olmaktan çıkarılması ve İran'ın bölgeye müdahalelerinden vazgeçmesi üzerinde durulmuştur.¹⁸⁹ Daha önce de bahsedildiği üzere, İran'ın o sıralarda devam eden Rus savaşları dolayısıyla yanında göremediğini düşündüğü Osmanlı Devleti'ne karşı bir tavır alması¹⁹⁰, Baban meselesinden dolayı zaten var olan gerginliğin üzerine de tuz biber ekmiştir. Bu yüzden bir nevi intikam hissiyle harekete geçen İran Şahı Feth Ali, 1812 yılında Bağdad bölgesine gönderdiği orduyla havaliyi yağmalatmış ve elçi Yasincizâde'nin gayretleri buna mâni olamamıştır. Osmanlı Devleti, İran'a bir elçi daha göndererek sorunları çözmeye çalışsa da İran'a giden elçi Celaleddin Mehmed Efendi'nin bu çabaları da bir sonuç vermemiştir.¹⁹¹ Celaleddin Mehmed Efendi'nin yaptığı görüşmelerde ele alınan Bağdad'a verilen hasarların telafisi, Abdurrahman Paşa'dan alınan rehinlerin verilmesi gibi temel konular, biraz da Celaleddin Mehmed Efendi'nin kişisel tavrı yüzünden çözümsüz kalmıştır.¹⁹²

1813 yılı, yıllardır devam eden İran ve Rus savaşlarında suların durulduğu ve sulhun yapıldığı bir yıl olmuştur. İki ülke arasında yaklaşık on yıl süren savaşta hayli yıpranan İran, gerek iç gerekse de dışişlerinde istikrarı sağlamak adına, Osmanlı Devleti ile kendisini daha da yakınlaştıracak bir siyaset uygulamayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda İran Elçisi Mirza Rıza Han, İstanbul'a gelmiştir. Ana gündem maddelerinden biri olan "Baban Paşaları" meselesinde uzlaşma sağlanmış, İran bu

¹⁸⁷ Ayasofya'da "yasinhan" olan dedesi Seyyid Mustafa Efendi'den dolayı "Yasincizâde" lakabıyla anılan Abdülvehhab Efendi'nin, elçi olarak gittiği İran'daki görevini layıkıyla yerine getirmesi dolayısıyla, Sultan II. Mahmud tarafından takdir gördüğü ifade edilmektedir. Öyle ki, bu vazifeyi ifa ettikten sonra ilmiye sınıfı içerisindeki konumu yükselmiş ve kendisi, Sultan II. Mahmud döneminde iki defa da şeyhülislamlık vazifesini ifa etmiştir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 285-286.

¹⁸⁸ Al-Bustani, *a.g.t.*, s. 53. Sefir Yasincizâde Abdülvehhab Efendi ile birlikte İran'a, Farsça tercüman olarak Bozoklu Osman Şakir Efendi de görevlendirilmiş ve bu seyahat, Osman Şakir Efendi'nin kaleme aldığı "Musavver Sefaretnâme-i İran" adlı kitapta detaylarıyla anlatılmıştır. Malumat için bkz. Unat, *a.g.e.*, s. 206-210. Bu sefaretnâmenin inceleme-metin-tıpkıbasımdan oluşan ve Güray Önal tarafından hazırlanan yeni harfli hali, Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından 2018 yılında neşredilmiştir.

¹⁸⁹ Kalantari, *a.g.t.*, s. 80.

¹⁹⁰ Konuyla ilgili bkz. Sertoğlu, *a.g.e.*, C. V., s. 2866.

¹⁹¹ Sertoğlu, *a.g.e.*, C. V., s. 2866.

¹⁹² Kalantari, *a.g.t.*, s. 97.

konuyu kaşımayacağını taahhüt ederek Osmanlı Devleti'ni rahatlatırsa da¹⁹³ verilen sözlerin tutulmayacağı ve iki ülkeyi savaşa götüren sürecin hızla yaklaşacağı, İran'ın daha sonra sergilediği tavırlardan net olarak anlaşılmıştır.

Abdullah Paşa'dan sonra Bağdad, 1813-1816 yılları arasında Said Paşa tarafından idare edilmiştir. Said Paşa'nın idare tarzından hoşnut olmayan çevrelerin Sadaret'e verdiği beyanlar merkezi harekete geçirmiş, kendisinin İran ile Baban sancağı meselesi için ittifak yaptığı iddiası, sancakta istikrarsızlığa yol açması ve son olarak da bir baş kaldırı mahiyetinde değerlendirilen sikke darbı, görevden alınmış sürecini hızlandırmıştır.¹⁹⁴ Said Paşa'nın azlinden sonraki dönem, Osmanlı Devleti'ni İran ile savaşa götürecek ve bu savaşta Bağdad valiliğini yürütecek Davud Paşa'nın göreve geldiği dönem olmuştur.

1767 yılında Tiflis'te doğan Davud Paşa, 1780 yılında Bağdad'a getirilip köle olarak satıldı. Bağdad Valisi Büyük Süleyman Paşa'nın hanesine düşen¹⁹⁵ Davud Paşa, kariyerinde yükselişe sebep olacak bir izdivaç gerçekleştirerek, Süleyman Paşa'nın kızıyla evlendi. Arapça, Farsça ve Türkçe'de meleke kesp etti.¹⁹⁶ Davud Paşa'nın her açıdan iyi yetişmiş olması, Bağdad valiliği esnasında yaptığı birtakım icraatlarının semeresi gibiydi. Şehrin imarında, eğitiminde, sanayi ve ticaret sahalarında icra ettikleri, ondan önceki valilerle mukayese edilemeyecek ölçüde değerli görülmüştü.¹⁹⁷

Dönemi; kronik sorunların çözülememesi açısından kendisinden önceki valilerle pek büyük farklar arz etmiyordu. Baban paşaları bu dönemde de sorun olmaya devam etmiş, İran'la ilişkiler başarılı bir şekilde yönetilememiş ve birbirine bağlı bu iç / dış sebeplerin etkisiyle kendisi, İran savaşını kucağında bulmuştu.

Davud Paşa, Baban paşalarının İran ile irtibatlarını kesmeleri doğrultusunda özellikle Baban Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya tembihlerde bulunmuş ve aralarındaki anlaşma doğrultusunda kendisine Köy ve Harir sancakları da tevcih edilmişti. Her ne kadar Mahmud Paşa antlaşmaya uymaya gayret gösterse de

¹⁹³ Kalantari, **a.g.t.**, s. 99-100.

¹⁹⁴ Al-Bustani, **a.g.t.**, s. 57.

¹⁹⁵ Stephen Hamsley Longrigg, **Four Centuries of Modern Iraq**, Oxford, Clarendon Press, 1925., s. 239.

¹⁹⁶ Longrigg, **a.g.e.**, s. 239.

¹⁹⁷ Al-Bustani, **a.g.t.**, s. 60.

Kirmanşahan Hâkimi Muhammed Ali Mirza, Mahmud Paşa'yı yanını çekmek için her siyaseti uyguluyordu.¹⁹⁸ Tehditlere ve baskılara boyun eğmek zorunda kalan Mahmud Paşa, Muhammed Ali Mirza ile anlaşmak zorunda kaldı ve bölgedeki siyasî dengeler tekrar sarsıldı. Muhammed Ali Mirza'nın baskıları altında kalan Mahmud Paşa, Köy ve Harir sancaklarını kaybetti. Mahmud Paşa'nın uhdesinden alınan bu sancaklar, karşı bir siyaset geliştirmek adına, Davud Paşa tarafından Mahmud Paşa'nın biraderi Hasan Bey'e tevcih edildi.¹⁹⁹ Bu durumdan hoşnut olmayan Mahmud Paşa'nın, Muhammed Ali Mirza'dan Baban'daki siyasî otoritesinin tekrar tesisi için yardım istemesiyle, bölgede askerî hareketlilikler yaşandı.²⁰⁰

Davud Paşa ve Muhammed Ali Mirza'nın askerî kuvvetleri bu meseleyi çatışarak çözme adına karşı karşıya gelseler de Muhammed Ali Mirza'nın hücumu cesaret edememesi ve sorunu barışçıl yolla çözmek istemesi doğrultusunda Bağdad'a elçi olarak gönderdiği Mirza Muhammed Levesani, çatışmayı önlemiş oldu. Varılan mutabakat neticesinde Mahmud Paşa, tekrar sancağı uhdesine aldı ve daha önce Baban ailesinden İran'a firar eden isimler, İran tarafından serbest bırakıldı.²⁰¹

¹⁹⁸ Cevdet., **a.g.e.**, C. X. s. 30.

¹⁹⁹ Cevdet., **a.g.e.**, C. X. s. 30; Kalantari, **a.g.t.**, s. 102.

²⁰⁰ Cevdet., **a.g.e.**, C. X. s. 30-31.

²⁰¹ Kalantari, **a.g.t.**, s. 103. Bu üçlü arasındaki ilişkilere İngilizler de bazı yorumlar getirmekteydi. İngilizlerin Irak'ta 1798'ten itibaren Harford Jones ile oluşturduğu diplomatik / siyasî varlık onun ardından, bir konsolos ve diplomattan öte kişiliğiyle döneme damgasını vuran konsolos Claudius James Rich'in 1808'de Bağdad'a atanmasıyla, farklı bir boyuta tahvil olmuştu. Onun entelektüel kişiliği, yerel idarecilerle samimi ve onlarla geçinmeye dönük tavrı ile birçok dile vukufiyeti, bölgesel denklemleri istediği doğrultuda kurgulamak isteyen İngilizlere, ziyadesiyle yardımcıydı. Rich'in, "Baban Paşaları" ve Bağdad valileriyle ilgili gözlemleri vardı. Rich, iki tarafla samimi ilişkiler geliştirmişti. Mesela kendisi, Mahmud Paşa ile çok samimiydi. Bölgedeki kaotik siyasî yapıya vurgu yaparken Rich, Osmanlı-İran savaşındaki Bağdad Valisi Davud Paşa ve Mahmud Paşa arasındaki sahte ilişkilere Kirmanşahan Hâkimi Muhammed Ali Mirza'nın dâhil edildiğini vurguluyor ve siyaseten tüm aktörlerin İstanbul'u aldatma gayretinde olduğunu sözlerine ekliyordu. Burada kendi konumunun Osmanlı Devleti'nin yanında olmaktan ibaret olması gerektiğini belirtirken Rich, zannımızca hem Osmanlı-İran ilişkilerinde hem de Bağdad'daki İngiliz siyasî hedeflerinde misyon üstlendiği ülkesinin politikasını, sarıh olarak bizlere verme gayretindeydi. Rich'in Baban paşaları özelinde, onların aralarındaki rekabete vurgu yaptığı yerler de çarpıcıydı. Ona göre Mahmud Paşa'nın; babasından sonra, biraderi Osman ile aralarındaki bazı anlaşmazlıkları tetikleyen, Bağdad valisinin ara bozucu siyasetiydi. Rich'e göre Bağdad bu yoldan, Babanların aile bağlarını parçalamaya dönük adımlar atmaya hedefliyordu. Bkz. Yurdakul, **a.g.e.**, s. 82, 139, 140, 143, 175; Claudius James Rich, **Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh**, Vol. I., London: James Duncan, 1836, s.72-73.

Varılan mutabakatın tesis ettiği sakinliği, İran Mutemedüddevlesi'nden²⁰² Davud Paşa'ya gönderilen Farsça nâme bozdu. Bu nâmedeki talepler, hayli şaşırtıcıydı. Nâmede yazanlara göre Davud Paşa, iki ülke arasında âdet haline gelmiş bazı uygulamaları icra etmiyordu. İran'a göre bu adetler, Bağdad Valisi Süleyman Paşa zamanından beri uygulanmaktaydı. Bayramlarda resm-i tebrik ve İran'ın fütuhatını kutlama merasimlerini Davud Paşa'nın gerçekleştirmemesi, İran'ı gücendirmişti. Buna rağmen İran tarafından bir telafi imkânı sunulmuş, kendisine o günlerde Sultan Yaylağı'na gelecek Feth Ali Şah için gereken protokolü icra etmesi bildirilmişti. Bu âdetlere riayet edilmediği takdirde pişman edileceği açıkça kendisine söylenen Davud Paşa, merkeze durumu arz etti. Merkez de çıkabilecek bir çatışma yahut savaşa karşı; Sivas, Adana, Maraş valilerine emirler göndererek kendilerinin Bağdad ve Musul bölgesini gitmeleri için hazırlanmalarını istedi. Ayrıca bölgede de sair askerî tedbirler alınmaya çalışıldı. Tüm bu hazırlıklara rağmen Davud Paşa, bölgeye gönderilecek valiler ve kuvvetlerinin iktidarını yıkacağını da hesap ederek geri adım attı ve İran'la anlaştı.²⁰³

1818 yılı, Osmanlı-İran münasebetlerinde geçmiş tüm sorunların tamir edilmesini amaçlayan İran Elçisi Muhib Ali Han'ın İstanbul'a geldiği yıldır. Son yıllarda gelen İran elçileriyle olduğu gibi onunla da ilk etapta mutabakata varılmıştı. Sultan II. Mahmud'un huzuruna çıkan Muhib Ali Han ile daha önce Rusya'ya karşı iki İslam devletinin gerçekleştiremediği ittifakın yeniden tesisinin gerekliliği üzerine konuşulmuş, İranlı hacıların Hicaz'da gördüğü kötü muamelelere son verileceği taahhüt edilmiş ve mukabilinde İran'dan, Baban sancağının içişlerine müdahale etmemeleri istenmişti. Ayrıca İran'ın daha önce tahrip ettiği Van dâhilindeki Satmanis Kalesi'nin onarım masraflarının karşılanması da elçiye kabul ettirilmişti. Osmanlı Devleti, tesis edilmeye çalışılan iyi ilişkilere katkı sunması için, İranlı tacirlere iyi muamele edileceğine dair sınırdeki valilerine emirler iletmişti.²⁰⁴ Görüşmelerde, en başından beri her şey yolunda ilerliyordu. Hatta İran, sorunların çözülmesinden yana olduğunu samimi ve etkili bir şekilde beyan etmek adına, Elçi Muhib Ali Han ile hayli manidar şekilde "Mahmudî" tabir edilen sarımtırak tüylü ve

²⁰² Kalantari tezinde, bu şahsın unvanını "Nizamüd-devlet" olarak zikredip ismini de Muhammed Hüseyin Han olarak vermektedir. Kendisinden gelen Farsça mektubun tercümesi için adres olarak da Osmanlı Arşivi'ni göstermektedir. Bkz. Kalantari., **a.g.t.**, s.103.

²⁰³ Cevdet., **a.g.e.**, C. X. s. 32-33.

²⁰⁴ Sertoğlu, **a.g.e.**, C. V., s. 2867; Cevdet., **a.g.e.**, C. X. s. 35.

heybetli bir fili, hediye bile göndermişti. Bunu duyan Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa durumu kıskanmış olacak ki o da İstanbul'a bir adet büyük Sudanî ve iki adet küçük Bengalî toplamda üç fili hediye yollamıştı.²⁰⁵

İran Elçisi Muhib Ali Han ile varılan mutabakat da kısa süre sonra bozuldu. Bağdad valisi ve Baban paşaları arasındaki güç mücadelesini fırsat bilip, paşalardan yana tavır almak için 1818 yılında Osmanlı sınırlarına müdahale eden İran Şehzadesi Muhammed Ali Mirza, dilediği şahıslara hilat ihsan ederek kendisine hâkimiyet alanı tesis etmeye devam etti.²⁰⁶ Kirmanşahan bölgesini şehzadesi Muhammed Ali Mirza'nın emrine veren İran Şahı Feth Ali, şehzadesinin hâkimiyet alanının dışındaki sınır ötesi harekâtını da destekler bir tavır takındı.²⁰⁷ Bozulan ilişkileri tekrar düzeltmek adına bu sefer Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen İran Sefir-i Sabıkı ve Sabık Tezkere-i Evvel Süleyman Faik Efendi'nin, Bağdad'a gidip²⁰⁸ vaziyeti gördükten sonra İran'a geçmesine karar verildi.²⁰⁹ Kurulan ilk temaslardan olumlu bir neticenin alınmaması, bölgenin işgal girişimine maruz kalacağı endişesine yol açtı.²¹⁰ Şehzade Muhammed Ali Mirza, merkezden bir cevap alındığı takdirde daha önce Baban Sancağı'ndan aldığı rehinleri bırakacağını ve bölgeye müdahale etmeyeceğini mağrur bir edayla dile getirdi.²¹¹ Böylece, bölgede asayişin bir müddet tesis edilebildiği görüldü.²¹² Fakat tesis edilen bu asayiş de uzun sürmedi. Muhammed Ali Mirza, Baban sancağından insanları tekrar rehin alarak, istediği şahıslara hilat ihsan etmeye devam etti.²¹³ Sorunları halletmekle vazifeli Süleyman Efendi'nin İran'a gidip şahla görüşmesi sonrası, sancaktan alınan rehinelerin iadesi ve şehzadenin elini bölgeden çekmesi noktasında sözler alındı.²¹⁴ Görüşmede

²⁰⁵ İran'dan gelen filin akıbetiyle alakalı detaylar için bkz. Cevdet., **a.g.e.**, C. X. s. 34-35; Şânîzâde, **a.g.e.**, C. II. s. 814. Ayrıca İran'dan hediye olarak gelen filin tayinatı ve masraflarıyla ilgili bkz. BOA, **C.HR.**, 75 / 3749.

²⁰⁶ BOA, **HAT.** 796 / 36953-B.

²⁰⁷ Şehzade Muhammed Ali Mirza, Baban bölgesine istediği gibi tasarruf etme ve buradaki idarecilerin aile fertlerini rehin alma hakkını kendisinde görmekteydi. Bkz. BOA, **HAT.** 825 / 37413-C.

²⁰⁸ 11 Ocak 1820 tarihinde Bağdad'a varan Tezkere-i Evvel Süleyman Efendi'nin, alınması gereken tedbirlere ilişkin müzakerelerde bulunduğu hakkında bkz. BOA, **HAT.** 766 / 36126.

²⁰⁹ BOA, **HAT.** 515 / 25199; BOA, **HAT.** 826 / 37438.

²¹⁰ BOA, **HAT.** 825 / 37413-B.

²¹¹ BOA, **HAT.** 826 / 37428.

²¹² BOA, **HAT.** 826 / 37441-A.

²¹³ BOA, **HAT.** 766 / 36127.

²¹⁴ Bu konuda Feth Ali Şah'ın bizzat Kerim Han'ı vazifelendirdiği ve Tezkere-i Evvel Süleyman Efendi'nin de buna güvenerek Bağdad'a döndüğü hakkında bkz. BOA, **HAT.** 1550 / 3.

“mevad-ı erbaa” şeklinde tabir edilen dört temel sorun üzerinde duruldu. Süleyman Efendi’nin şahla müzakere edip prensipte anlaştığı hususlar şöyle sıralandı²¹⁵:

- a- Kürdistan’dan keff-i yed (İran’ın saldırmazlık vaadi)
- b- Rehinlerin iadesi (İran’ın rehin aldığı Kürt beylerinin çocuklarının ve sairlerinin iadesi)
- c- Firarileri sahiplenmeme (İki taraf için de geçerli)
- d- Sınırlardan saldırıların engellenmesi

Görüşmeler sonrası kendilerini temize çıkarmak için gayret eden Feth Ali Şah’ın mektubunda, Kürdistan paşaları ve müteallekatından kimsenin İran’ın elinde rehine olmadığı, merhum Abdurrahman Paşa’nın oğlu Mahmud Paşa’nın İranlı eşinden doğan âmâ oğlu ve karısının, eşiyle aralarındaki sorunlar nedeniyle İran’a yerleştiği ve bu durumun bir “*rehine krizi*” olarak nitelendirilmesinin yanlış olduğu ifade edilmekteydi.²¹⁶ Oysa Mahmud Paşa’nın biraderi Osman Bey’in, Kirmanşahan’da Şehzade Muhammed Ali Mirza’nın yanında bir oğlunun rehin tutulduğu ve Mahmud Paşa’nın, yeğeni Mehmed Emin’i kurtarmak için diğer oğlu Abdurrahman’ı feda ederek taraflarına göndermesine rağmen iki çocuğun iadesi noktasında da İran tarafından bir adım atılmamıştı.²¹⁷ Çok geçmeden bu verilen sözlerin de boşa çıkacağı anlaşıldı²¹⁸ ve Şehzade Abbas Mirza, Hakkârî yakınındaki Cari Kalesi’ne asker çıkarıp, müzakerelere mugayir hareket ederek anlaşmayı bozmuş oldu.²¹⁹ Artık Osmanlı ve İran devletleri için savaş kaçınılmaz bir hâle gelmişti.

²¹⁵ BOA, HAT. 796 / 36923.

²¹⁶ BOA, HAT. 800 / 37068. Ayrıca konuyla ilgili bkz. BOA, HAT. 806 / 37179.

²¹⁷ BOA, HAT. 770 / 36178-C; BOA, HAT. 799 / 37049-B.

²¹⁸ Bağdad Valisi Davud Paşa, İranlılara güvenmediğini “... *ne kavllerinde rasti ve ne ahd u peymanlarında sıdk u dorosti olub ...*” sözleriyle yarı Türkçe yarı Farsça ifadelerle beyan etmişti. Bkz. BOA, HAT. 820 / 37366. Ayrıca Davud Paşa, Amanullah Han’a göndermiş olduğu mektupta, bölgenin sanki İran’ın elindeymiş gibi davranmalarının haklı tarafı olmadığını ve buranın Osmanlı Devleti’nin malı olduğunu, yaşanan sorunların geçmiş dönemdeki valilerin rehabetinden kaynaklandığını beyan ediyordu. Bkz. BOA, A. {AMD. 70 / 20-2.

²¹⁹ Osmanlı Devleti; sorunun halline giden yola girildiğini düşünürken, İranlı tacir ile hacıların can ve mal güvenliğinin kaybolması, Erzurum Valisi Hüsrev Paşa’nın İranlı tacirlerin mallarını gasbetmesi ve sınır hattındaki Kürt aşiretlerin sahiplenilmesini bahane eden Abbas Mirza’nın ters hamlesiyle karşılaştı. Durumun diplomatik yollardan halledilemeyeceğini gören Sultan II. Mahmud da bu yüzden, gereken hamlelerin yapılmasını “... *zira İranlu söz ile tahrirat ile ilzam olmayacağı malum oldu böyle*

İran'ın, Bağdad'daki bakaya meseleleri sürekli kaşıma huyu hiçbir zaman bitmedi. Eski Bağdad Valisi Said Paşa'nın biraderi Süleymanpaşazade Sadık Bey, Osmanlı Devleti için bir tehdit unsuruydu. Bağdad Valisi Davud Paşa'nın, İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Sadık Bey'i Osmanlı Devleti'ne karşı kullanma taraftarı olduğunu, Sadık Bey'in bölgede iktidar kurma adına isyana kalkışacağını ve kendisinin bunun için İran'a iltica ettiği bilgisini iletmesiyle²²⁰ durum tehlike arz etmeye başladı. Bu tehlike, İran'ın bir süredir aşiretler mevzusunu da bahane ederek Osmanlı Devleti'nin kalelerine saldırmasından kaynaklanan sıkıntıları halletmek için Erzurum'a geldiği haber alınan İran Elçisi Hacı Maksud Bey'in yanında Sadık Bey'in de olduğu bilgisinin alınmasıyla²²¹ daha da arttı. Haberin alınmasıyla birlikte Erzurum Valisi Hüsrev Paşa, kendilerinin İstanbul'a gitmelerine müsaade edilmemesi ve Erzurum'a ulaştıkları anda tevkif edilerek muhafazalarına ihtimam gösterilmesi gerektiğini ifade etti.²²² Merkez de bu hususta aynı kanaati paylaştı.²²³ Bu sırada biraz da kendi iktidarını sarsacak bir gelişmeye gebe bir durumun oluşacağını sezdiğini düşündüğümüz Davud Paşa'nın, Bağdad'da ihtilal olabileceği ihtimalini Hüsrev Mehmed Paşa'ya ulaştırması ve vaziyetin Sultan II. Mahmud'a iletilmesi de, Sadık Bey'in Erzurum'dan çıkarılmasına sebep oldu.²²⁴ Erzurum'da derdest edilip İstanbul'a doğru yola çıkarılması için emir verilen Sadık Bey'in²²⁵, Tokat civarında başı kesildi.²²⁶

"Sadık Bey Meselesi" savaş içerisinde devam ettiği gibi, İran'ın mevzuyu sürekli sıcak tutma isteği doğrultusunda bu mevzu, savaş sonrası da ısını muhafaza etmiştir. Zira Osmanlı Devleti tarafından beka tehdidi olarak görülen bu tarz isimlerin İran tarafından himaye edilmesi geleneği, şehzadeler Abbas Mirza ve Muhammed Ali Mirza tarafından da yaşatılmaya çalışılmıştır. Sulh müzakerelerinin

gelişi güzel tutmağla iş görülmez herifler kıla'-i hakaniyemizi muhasara etmeğe cesaret ediyorlar bizim memurlarımız bir müdafaaaya kadir olamıyorlar dikkat edüb cümlesini layığıyla serian icraya mübaderet eylesin" sözleriyle emretmek zorunda kaldı. Bkz. BOA, HAT. 1314 / 31255.

²²⁰ Çelik, a.g.e., s. 159.

²²¹ BOA, HAT. 826 / 37453-B.

²²² Çelik, a.g.e., s. 158-159.

²²³ BOA, HAT. 820 / 37361.

²²⁴ Sultan II. Mahmud, Sadık Bey'in İstanbul'a getirilmesi yahut Trabzon yolunda icabına bakılması seçeneklerinin değerlendirildiği esnada, bu şahsın kesinlikle Erzurum'da tutulmaması gerektiğini emretmişti. Bkz. BOA, HAT. 766 / 36115.

²²⁵ BOA, A. { DVNS.MHM.d.240, s. 33.

²²⁶ BOA, HAT. 797 / 36964. Konuyla ilgili Tokat Voyvodası'nın arızası için bkz. BOA, HAT. 511 / 25077.

hemen sonrasında İran tarafından Osmanlı Devleti'ne gelen ve bu müzakerelerde resmî görüşmeleri yürüten isim olan İran Elçisi Kasım Han'ın da Sadık Bey'in validesine maaş tahsis edilerek kendisine devlet himayesi sağlanması noktasındaki telkinleri ve konuyu takip etmeleri,²²⁷ bu âdetin bir numunesi olarak kayda geçmiştir.²²⁸

Görüldüğü üzere Osmanlı ve İran devletleri, XIX. yüzyılın başından 1820 yılında patlak veren savaşa kadar, Bağdad valileri ve Baban paşaları üzerinden sürekli kavga etmiş, meselelerin halli için iki ülke arasında mekik dokuyan elçilerin çabaları da bu sorunları çözmeye yeterli olmadığından silahlı mücadele, diplomatik çözümlerin yerine almak zorunda kalmıştır. Bu hususta Sultan II. Mahmud'un, tahammülü zorlayan İran'ın, diplomatik çabalarının kendi deyimiyle tamamen yalandan ibaret olduğunu görmesi ve bu kapıların artık “... İranlu bir taraftan her sene birer bihane ile hatt-ı Irak'ı harab idüb bir taraftan dahi Dersaadet'e sefir irsaliyle Devlet-i Aliyyemizi iğfale sa'y etmekdedir gevşek tutuldukça gururlarını artırmakdadırlar...”²²⁹ sözleriyle kapandığını ima etmesi, sorunların hallinde artık askerî yöntemlere başvurulacağının sinyali vermiştir.

²²⁷ BOA, HAT. 814 / 37269_I

²²⁸ Bağdad Eski Valisi Said Paşa'nın vefatından sonra evlatlarının ve ailesinin Halep'e sürüldüğü ve kendilerinin sonradan affedilerek tekrar Bağdad bölgesinde ikametlerine izin verilerek, onlara gelir de tahsis edildiği hususunda bkz. BOA. HAT, 811 / 37229.

²²⁹ BOA, HAT. 1314 / 51225.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN SAVAŞININ HAZIRLIKLARI

1 Askerî Mühimmat ve Malzeme Sağlanması

Savaş sanatı, muharebe sırasında sevk ve idare organizasyonunun iyi yapılmasıyla anlam bulur ve tüm bu organize içerisine asker, silah, mühimmat teminiyle lojistik planlama dâhil olur.²³⁰ Osmanlı Devleti'nin klasik dönem savaş siyasetinde, lojistik organizasyonun bir sistematik içerisinde yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu sistematik içerisindeki unsurlar genel hatlarıyla: Altyapının dizaynı, seferberlik, harekât, gıda temini ve harp mühimmatının tedarik edilerek bunların cepheye nakledilmesi olarak sınıflandırılabilir.²³¹ Bunların arasında önemli bir yer tutan ve olmazsa olmaz bir nitelikte olan askerin savaş meydanında kullanması gereken harp mühimmatının temini, merkezî hükümetin savaş sırasında en fazla zorlandığı hususların başında gelir. Zira cephelere sevk edilmesi gereken harp mühimmatının ve aletlerinin tedarik edilmesi ayrı, sevk edilmesiye ayrı bir planlama dâhilinde yapılmaktadır. Her ikisinin ortak paydası içerisinde yer alan bu işlere ayrılacak bütçeyse, planlama dâhilinde çekilen sıkıntıların en büyüğünü oluşturur.

Osmanlı-İran savaşı da cephelere mühimmat ve harp aleti gönderilmesi konusunda hem para hem malzeme temininde zorluk çekilen savaşlardan biri olmuştur. Merkezî hükümetin hazine yapısında, savaş bütçesi için ayrılan ayrı bir kalem bulunmaması²³², sanıyoruz çekilen müşkülün temel sebebini bize vermekte yeterli olur.

İran ile iki ana cephede birden savaşan Osmanlı Devleti'nin hem Şark hem de Bağdad'a aynı anda organize bir sevkiyat yapabildiğini söylemek, mümkün değildir. İstanbul'dan Karadeniz yoluyla merkezi Erzurum'da bulunan Şark Ordusu'na mühimmat sevkiyatı yapabilen Osmanlı Devleti, aynı organizasyonu Bağdad Ordusu

²³⁰ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul, May Yay., 1975, s. 82.

²³¹ Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere: Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2006, s. 27.

²³² Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev: M. Tanju Akad, İstanbul, Homer Kitapevi, 2007, s. 73.

için sistemli olarak gerçekleştirememiş, o bölgeye genellikle insan seferber etme noktasında katkı sağlamaya çalışmıştır. Fakat 1820 Kasım ayının başında ve 1821 Ocak ayında İstanbul'dan; sürat topu, topçu ve arabacı ortası, cephane ve sair mühimmatın, Bağdad'a gönderildiği görülmüştür.²³³

Osmanlı Devleti'nin cephede ihtiyaç duyduğu ve tespit edilebildiği kadarıyla İstanbul'dan tedarik edip Şark Ordusu'na sevk ettiği harp mühimmatının başında, toplar gelmektedir. Sürat, obüs, çarha ve balyemez tipi toplar, Şark Ordusu'nda kullanılan top türleri arasındadır. Dergâh-ı Âli Topçuları Ocağı'ndan temin edilen sürat ve obüs topları, topçu süvarileriyle birlikte gönderilirken, mesafenin uzaklığı dolayısıyla bahşişleri de Hazine-i Âmire'den ona göre düzenlenmiştir.²³⁴ Mesela Kars Kalesi'nin müdafaası için gönderilen sürat toplarının sair malzemesi, mühimmatıyla beraber temin edilip arabaları da Dergâh-ı Âli Top Arabacıları Ocağı'ndan alındıktan sonra, Ocak Çavuşu Halil Çavuş kanalıyla bölgeye ulaştırılmıştır.²³⁵ Hüsrev Paşa'nın Erzurum valiliği döneminde, yine İstanbul'dan temin edilen çarha toplarının, sınır hattının takviyesi için Kars'a gönderildiği görülmektedir.²³⁶ Kars, özellikle muhafızı Osman Paşa döneminde çok yoğun saldırılar altında olduğundan, Erzurum'da bulunan şark seraskeri kanalıyla İstanbul, bölgeye top ve mühimmat gönderilmesi için sürekli baskı altında tutulmuştur. Özellikle ilkbaharda bölgeye akınlar düzenlemeyi tercih eden İran'ı püskürtmek için önceden hazırlık yapmayı gerekli gören Osman Paşa kış ayındaki bir arzında, Kars Kalesi'nde balyemez, havan ve çarha cinsi topların bulunduğunu fakat bunların işe yaramadığını belirttikten sonra, bölgeye "cege yarar" obüs toplarından beş ve yedi çapında ikişer adet gönderilmesini istemiştir. Osman Paşa ayrıca, dört süvari top ustasının gerekli mühimmatla beraber bölgeye ulaştırılmasının da elzem olduğunu belirtmiştir.²³⁷ Osman Paşa'nın bu isteği İstanbul'da kabul görmüş ve toplar, ihtiyaç duyulan mühimmat ile birlikte bölgeye sevk edilmiştir.²³⁸

²³³ BOA, HAT. 762/36003; BOA, HAT. 772/36211-B; Kerküklü Resul Hâvî (Efendi), **Tarih-i Devhatü'l-Vüzera ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa**, Bağdad 1246, vrk. 166b.

²³⁴ BOA, C.AS. 198 / 8526-2.

²³⁵ BOA, A.İ. MKT. 1619 / 14.

²³⁶ BOA, HAT. 818 / 37320-N.

²³⁷ BOA, HAT. 816 / 37293-F.

²³⁸ BOA, C.AS. 205 / 8620.

Kars Kalesi de dâhil, bölgedeki kalelerin aslında top ve mühimmat açısından hayli eksik olduğu görülmektedir. Bunun dışında mevcut topların falyalarının da harap bir vaziyette olması, bu konuda merkezi harekete geçirmiştir. Erzurum, Kars, Ahıska, Van ve bölgedeki sair kalelerde bulunan topların falyaları, İstanbul'dan gönderilen sekiz falyacı neferinin gayretleriyle tamir edilmek istenmiş ve kendilerine ödenecek ücretin de Erzurum Gümrüğü'nden karşılanması tercih edilmiştir.²³⁹ Kalelerde gerçekleştirilen top edevatının tamirine ilişkin bir diğer örnekse, Van Kalesi'nde bulunan yüz dört top kundağının ve tekerlerinin tamiratına dairdir. Bu tamiratın gerçekleştiği ve bütçesinin Van, Adilcevaz ve Erciş köylerinden tedarik edildiği görülmüştür.²⁴⁰ Ayrıca Van Kalesi'nde bulunan bazı topların çatladığı ve otuz iki adet topun kundaksız olması dolayısıyla sorunun halledilmesi için gerekli amelenin ve kerestenin tedarik edilmesi, yine bölgeden iletilen talepler arasındadır.²⁴¹

Kars Kalesi'nin top mevcudu ve bu topların yapısıyla alakalı W.E.D Allen-Paul Muratoff'un eserlerinde verdiği bilgiler dikkat çekici olup yukarıda Osman Paşa'nın çizdiği manzarayı doğrular niteliktedir. Bu eserde, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında, Türklerin elinde sayıca fazla top olmasına rağmen, kale toplarının IV. Murad'ın hudutları ıslah zamanında konulduğu belirtilmektedir. Eserde, Kars ve Ahıska'nın tabyaları ve hendeklerinin de ele alındığı görülürken, bunların XVIII. asrın başından kalma olduğu ifade edilmektedir.²⁴² Neresinden bakılırsa bakılsın, İstanbul'dan bölgeye gönderilen top ve mühimmat, bu vahim manzarayı tamamen değiştirememiştir. Dolayısıyla İran'ın, Kars'a hücumlarında etkili olması ve Osmanlı kuvvetlerinin bu hücumlar karşısında yeterli varlık gösterememesinin sebebi, daha net anlaşılmaktadır.

²³⁹ BOA, C.AS. 178 / 7743.

²⁴⁰ BOA, C.AS. 359 / 14899.

²⁴¹ BOA, C.AS. 364 / 15081.

²⁴² W.E.D Allen-Paul Muratoff, **Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 24. Esasında bazı arşiv belgeleri, bölgedeki kalelerde tahkimat ve tamirat yapıldığına dair bilgiler vermektedir. Ahıska, Azgur, Hartus, Ahılkelek ve Ardahan kalelerinin tabyaları ve toplarının kundak tekerleri, mümkün mertebe tamir edilmeye çalışılmış hatta Ahılkelek Kalesi'ne bir zahire ambarı dahi inşa edilmiştir. Bkz. BOA, A.Ş. MKT. 1641 / 71; A.Ş. MKT. 1642 / 22. Fakat Çıldır eyaleti dâhilindeki kalelerde yapılması planlanan tahkimat ve tamiratlarda bazen problemler çıkmış, Mühendishane-i Hümayun'dan bölgeye gönderilen personelin, ihtiyaca binaen işi bitirmeden geri döndüğü görülmüştür. Bkz. BOA, A.Ş. MKT. 1642 / 14. Diğer taraftan savaşın sonuna doğru Hınıs, Malazgird ve Bulanık hududunda bulunan Zernak Kalesi'nin de tamire muhtaç durumda olduğu beyan edilmiş ve bunun üzerine kalenin, tamir edilmesi uygun bulunmuştur. Bkz. BOA, HAT. 597 / 29321; BOA, HAT. 596 / 29244.

Bölgenin ana garnizonu olma özelliğine sahip Erzurum'un, savaş sırasında cephaneliğini dolduran harp aletleri ve mühimmatının nerede üretildiği hususu da önemlidir. Tespitlerimiz, başta toplar olmak üzere birçok harp mühimmatının, İstanbul'dan geldiğini göstermektedir. Klasik dönemde top üreten Erzurum Tophanesi, şark hattındaki önemli kaleleri besleyen bir hüviyettir. Kars, Ahıska, Revan ve Tebriz gibi kalelerin tahkimatında, Erzurum'da dökülen topların kullanıldığı bilinmektedir.²⁴³ Hatta yeni teknolojilere göre üretime başlandığı XIX. yüzyılda Erzurum Tophanesi'nde de üretim yapılmış ve "Maritz" tekniği kullanılarak dökülen toplar, civardaki önemli serhat kalelerine gönderilmiştir. Bu bilgileri veren Soyluer çalışmasında, 1806-1837 yılları arasında Erzurum'da, top dökümüne dair herhangi bir kayda rastlayamadığını da söyler.²⁴⁴ Elde edilen arşiv kayıtları ve sair çalışmalar, şimdilik en azından Osmanlı-İran savaşı için bu iddiayı destekler niteliktedir. Ancak arşivlerden daha sonra elde edilebilecek veriler, buralardan destekli yapılacak çalışmalarla bu iddianın çürütülmesi ve kısmî de olsa orada bir üretim olabileceğini destekler yönde veriler çıkması ihtimali de her zaman bir kenarda tutulmalıdır.

Bunun dışında, merkezden gönderilen topların ve mühimmatın önce Erzurum'a ulaşması sağlanmakta, sonra bunların bölgede savaşın cereyan ettiği alanlara gönderildiği bilinmektedir.²⁴⁵ Abbas Mirza kuvvetleri tarafından yoğun saldırılara maruz kalan Muş; çarha topu, topçu neferleri ve top arabalarının ulaştırıldığı merkezlerden biridir.²⁴⁶ Amaç; burayı ulaştırılan topların, neferlerin ve malzemenin, Van Kalesi'ne teslimini sağlamaya çalışmaktır. Henüz savaşın yeni başladığı 1820 yılının aralık ayında, bölgeye saldırabileceği ön görülen İran kuvvetlerine karşı koymak için Van Kalesi'ne iki adet beş çapında obüs topu; mühimmat, topçu ve arabacı neferleriyle birlikte gönderilmiştir.²⁴⁷ Van Muhafızı Mahmud Paşa, Ahlat İskeleyi'nde bekleyen top ve mühimmatı, gönderdiği sefine yoluyla almayı tercih

²⁴³ Serdal Soyluer, "Doğu Anadolu'da Bir Osmanlı Top Dökümhanesi: Erzurum Tophanesi ve Yeniden Yapılandırılması Teşebbüsleri", *OTAM*, S. 40, Güz 2016, s. 362-363.

²⁴⁴ Soyluer, *a.g.m.*, s. 369, 370.

²⁴⁵ BOA, *A.İ. MKT.* 1604 / 18.

²⁴⁶ BOA, *HAT.* 825 / 37404-K-2; BOA, *HAT.* 825 / 37404-A-2.

²⁴⁷ BOA, *HAT.* 825 / 37404-N. Van'a beş adet sürat topunun sevkıyatı ve harp mühimmatının teslimi için yine bkz. BOA, *C.AS.* 1024 / 44906.

etmiştir.²⁴⁸ Göl üzerinden gönderilen topların sağ salım Van'a ulaştığı görülürken, buğday taşıyan gemininse gölde battığı görülmüştür.²⁴⁹

Top ve topun kullanımıyla alakalı edevatın dışında, Van dâhilindeki Mahmudi ve Albak gibi kalelerin ihtiyacı olan barut ve elli dokuz sandık fişek, Cebehane-i Âmire'den temin edilmiştir.²⁵⁰ Yine Kağızman Kalesi'ne tüfek, barut, kurşun ve Oltu Kalesi'ne de barut gönderilmiştir.²⁵¹

Savaş için bir diğer önemli harp mühimmatı olan havanların ve humbara tanelerinin, İstanbul'dan Humbarahane-i Âmire'den gönderildiği görülmektedir.²⁵² Ayrıca humbaracı neferlerinin bölgeye sevk edilmeye çalışıldığı fakat kendilerinin firar ettiği örnekler de vardır. Humbarahane'nin yirmi ikinci bölüğünün ikinci odasında ikinci Mülazım Selim ve Dördüncü Mülazım Hasan adlı iki humbaracı neferi, İstanbul'dan Şark Ordusu'na gönderildikleri halde tekrar İstanbul'a dönmüşlerdir. Akabinde tekrar bölgeye gönderilen humbaracılarından Eyüb Sipahi, Zagrahlı Hacı Halil, Amasralı Mülazım Mehmed Kâmil ve Hasköylü Mülazım Mehmed adlı humbaracılar da diğerleri gibi cepheden kaçmayı tercih etmişlerdir. İçlerinden sadece Hasköylü Mehmed yakalanmış, diğerlerininse yakalanmaya çalışıldığı, Erzurum valisine kaimeyle bildirilmiştir.²⁵³

Rauf Paşa'nın şark seraskerliğinde yoğunlaşan çatışmalarda, bölgeye gönderilen mühimmatta artış gözlenmiştir. Yedi kıta top ve cephe arabası, koşum ve bend-i kelek takımları, Rauf Paşa'nın emrine Erzurum'a sevk edilen malzemeler arasındadır.²⁵⁴ Yine Rauf Paşa'ya ve dolayısıyla Şark Ordusu'na gönderilen top ve cephe arabası dışında, askerin günlük kullanımında işe yarayacak tencere, kazan, ibrik, kilim, odun baltası gibi edevat da bölgeye sevk edilmiştir.²⁵⁵ Kars'a

²⁴⁸ BOA, HAT. 825 / 37404-O.

²⁴⁹ BOA, HAT. 825 / 37404-G.

²⁵⁰ BOA, AE.SMHD.II. 35 / 2219.

²⁵¹ BOA, HAT. 824 / 37400-H-2.

²⁵² BOA, AE.SMHD.II. 67 / 4807; BOA, C.AS. 197 / 8468. Tesliminde sıkıntı yaşanan sekiz yüz adet yirmi iki ve on dört çapında humbara tanesinin bir an evvel ulaştırılması hakkında bkz. BOA, C.AS. 200 / 8579.

²⁵³ BOA, A.Ş. MKT.d. 1052-E. s. 5.

²⁵⁴ BOA, C.AS. 411 / 17003. Şark Ordusu için Rauf Paşa'nın talep ettiği barut, fişek, kurşun ve sair mühimmatın gönderileceği hakkında bkz. BOA, C.AS. 619 / 26104. Yine Kars, Van ve Erzurum kalelerinin ihtiyacı olan fişek, barut, kürek, testere, urgan gibi harp malzemesinin temini için bkz. BOA, C.AS. 686 / 2880.

²⁵⁵ BOA, C.AS. 795 / 33709.

görevlendirilen Hüsrev Paşa'nın ihtiyaç duyduğu aletlerin listesi de dikkat çekicidir. Kendisi kaya tuzu, hartuç, bal mumu, çuvaldız, ölüler kefenlemek ve gusl için sabun, lif ve iğne istemiş ayrıca nal, hartuç için yün ve ilave olarak topçular için bahşış talep etmiştir.²⁵⁶ Yine Hüsrev Paşa'nın seraskerliği döneminde ordunun ihtiyaç duyduğu çadırların eksikliğinden bahsedilmiş ve bu konudaki talep dile getirilmiştir.²⁵⁷ Erzurum Kalesi'ndeki cebahanenin ihtiyacı olan kubbeli çadırlar, imal edilerek Cebecibaşı Mehmed Ağa'ya teslim edilmiştir. Tanesi 70 kuruşa mal olan bu çadırlara, 4900 kuruş para ödenmiştir.²⁵⁸ Diğer taraftan, Kars Kalesi'nin ihtiyacı olan birtakım harp malzemesinin de bölgede imal edildiği görülmüştür. Kalenin top kundaklarının, toplar için tomarının, manivelası ile sair mühimmat ve malzemesinin eskiliğini defalarca dile getiren Kars Muhafızı Osman Paşa, Kars dağlarından top kundağı yapımına uygun çam ağaçlarından kestirip kundak imal ettirmiştir. Ayrıca Ahıska valisinden, top dingillerinin yapımı için meşe ve dişbudak ağacı isteyen Osman Paşa, yine bu ağaçlardan gerekli malzemeyi imal ettirmiş ve birer takım da yedeğini yaptırarak kenarda muhafaza etmiştir.²⁵⁹

Bölgeye, hem Hüsrev hem Rauf Paşa'nın seraskerlikleri zamanında İstanbul'dan gönderilen topların, süvari neferlerinin²⁶⁰ ve sair mühimmatının hangi güzergâh kullanılarak ne şekilde gönderildiği de önem arz etmektedir. İstanbul'dan gönderildiği görülen harp mühimmatı, önce deniz yoluyla Trabzon İskelesi'ne, ardından Erzurum'a nakledilmekteydi.²⁶¹ Bu iş için İstanbul'da, büyük hazırlık yapılmaktaydı. Mesela Şark Ordusu'na İstanbul'dan gönderilecek olan barut ve fişegin, Bahçekapısı İskelesi'nden sefinelere nakli için, mavna tedarik edildiği görülmekteydi.²⁶² Yine İstanbul, 1822 Şubat'ında, Şark Ordusu'na yapacağı önemli bir mühimmat ve orta sevkiyatı için, on üç büyük sefine kiralamıştı. Trabzon İskelesi'ne gidecek bu sefinelerin tanesi 3875 kuruştan kiralanarak, hepsine toplam 50.375 kuruş ödenecekti. Ancak bütçeden, bu paranın nakit olarak verilme imkânı yoktu. Bu sebeple işin mukavelesi, paranın yarısı nakit akçe, yarısı da sehm

²⁵⁶ BOA, **D.MKF.d.** 31510, s. 2.

²⁵⁷ BOA, **HAT.** 818 / 37320-E.

²⁵⁸ BOA, **HAT.** 374 / 15462.

²⁵⁹ BOA, **HAT.** 816 / 37297-B. Erzurum Kalesi Tophanesi ile Cebahanesi'nde bulunan, çeşitli tarihlerde Hasankale, Van, Muş, Kars, Hınıs ve Bayezid gibi Şark Ordusu'nun önemli kalelerine gönderilen harp mühimmatı ve aletlerinin miktarlarıyla ilgili ayrıntılar için bkz. BOA, **MAD.d.** 4652.

²⁶⁰ BOA, **HAT.** 796 / 36922.

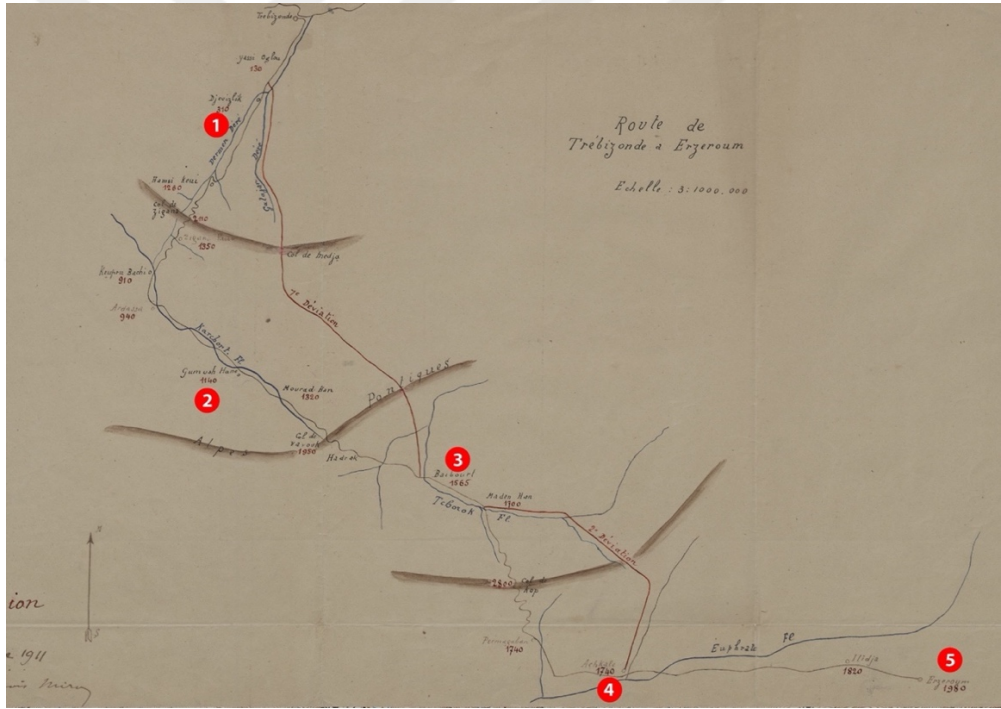
²⁶¹ BOA, **A. { MKT.** 1618 / 99.

²⁶² BOA, **C.AS.** 403 / 16614.

kaimesiyle verilmek üzere oluşturulmuştu. Bu büyük sevkiyatta görev alacak reislerin isimleri de biliniyordu. Rizeli Hacı Mustafa, Rizeli Ali Efendi oğlu Ahmed, Kariboğlu Ahmed, Ünyeli Ali, Rizeli Arif, Bartınlı Mustafa, Hatiboğlu Hasan, Giresunlu Mahmud ve Osman, Kırımlıoğlu Hüseyin, Yazıcı Ali, Trabzonlu Abdurrahman ve İsmail, sefinelerde görev alacak reislerdi.²⁶³

Trabzon'a gelen harp mühimmatı ve aletlerinin (top, fişek, humbara tanesi, çadır vb.) intikal güzergâhı, Cevizlik-Maçka-Torul-Gümüşhane-Bayburt ve akabinde Erzurum'du.²⁶⁴

Harita-1 İstanbul'dan Erzurum'a Gönderilmek İçin Trabzon'a Gelen Mühimmatın Sevkiyat Güzergâhı

²⁶³ BOA, C.AS. 1198 / 53573. Şark Ordusu'nun ihtiyaç duyduğu harp malzemesi arasında yer alan elli bin deste fişek de yine İstanbul'dan Trabzon İskeleyi'ne gönderilecekti. Bu hususta da benzer bir yol izlenmiş ve merkez fişekleri Erzurum'a ulaştırmak için, Ünyeli Ali Reis'in sefinesini 2500 kuruşa kiralama yoluna gitmişti. Bu seferde görevli Cebahane-i Âmire Ocağı'ndan üç çorbacıya da kişi başına yüz kuruş harcırah verilecekti. Bkz. BOA, C.AS, 282 / 11714.

²⁶⁴ Güzergâh, görevlendirmeler, ödenmesi gereken ücret ve sair malumat için bkz. BOA, A.İ. MKT. 1624 / 88.; BOA, A.İ. MKT. 1646 / 52; BOA, A.İ. MKT. 1646 / 53; BOA, A.İ. MKT. 1646 / 54; BOA, A.İ. MKT. 1646 / 56; BOA, A.İ. MKT. 1646 / 59; BOA, A.İ. MKT. 1649 / 24; BOA, A.İ. MKT. 1650 / 3; BOA, A.İ. MKT. 1648 / 46; BOA, A.İ. MKT. 1647 / 36; BOA, A.İ. MKT. 1653 / 4; BOA, A.İ. MKT. 1653 / 82; BOA, A.İ. MKT. 1654 / 16; BOA, HAT. 820 / 37363. Trabzon'a gelecek sefer araç gereçlerinin organizasyonuna yardımcı olması için, Trabzon mütesellimi de görevlendiriliyordu. Bkz. BOA, HAT. 822 / 37387-1.

Kaynak: BOA, **HRT.h.1818**.

(1- Cevizlik, 2- Gümüşhane, 3- Bayburt, 4- Aşkale, 5- Erzurum)

Bağdad bölgesine savaş öncesinde gönderilen harp mühimmatının da İstanbul üzerinden önce İskenderun Limanı'na, ardından Bağdad götürülmek üzere Antakya'ya sevk edildiği biliniyordu.²⁶⁵

Harita-2 Bağdad'a Gönderilen Mühimmatın Sevkiyat Güzergâhı

Kaynak: BOA, **HRT.h. 369**.

²⁶⁵ BOA, C.AS. 284 / 11811; BOA, C.AS. 15 / 643; BOA, C.AS. 15 / 645.

Harp mühimmatının, İstanbul'dan Şark Ordusu'na sevkiyatı sırasında, birtakım problemler de yaşanmaktaydı. Ekim 1821'de, İstanbul'dan Trabzon'a ve oradan Erzurum'a nakledilen harp mühimmatı, Cebehane Mübaşiri ve Dergâh-i Âli gediklilerinden Hüseyin Ağa'nın himayesinde, Erzurum'a ulaştırılmıştı. Fakat ulaştırılan harp mühimmatının bazılarının, eksik olduğu görülmüştü. Sebebi, sevkiyat noktasının önemli ismi Trabzon Valisi Salih Paşa'ya soruldu. Aynı anda birçok gaileyle meşgul olan Osmanlı Devleti, o dönemde Faş'ın muhafazası için, Faş Kalesi'ni de tahkim etmekteydi. Salih Paşa da gelen mühimmatın bir kısmının sehven oraya gönderildiğine dair bir bilgi paylaşmış ve durumun anlaşılmasına çalışıldığını beyan etmişti.²⁶⁶

Savaş sırasında cephelere harp mühimmatı ve malzemesinin sevk edilmesinde Osmanlı Devleti'nin, zorluk çektiği gözlemlenmiştir. Şark Ordusu'na elden gelen yardımı yapmaya çalışan İstanbul, Bağdad'da bulunan kuvvetlere aynı oranda destek verememiştir. Dolayısıyla bu açılardan merkezî yönetimin savaşta, yeterli mühimmatın cephelere ulaştırılmasında başarı gösterdiğini söylemek, pek de mümkün görünmemektedir.

2 Askerî Mühimmat ve Zahire Ulaşımı

Lojistiğin unsurları arasında yer alan harp mühimmatı ile gıdanın nakliyesi, bu nakliyenin zamanında ve doğru şekilde yapılması, savaşta başarıyı doğrudan etkileyen hususların başında yer almaktadır. Her savaşta olduğu gibi, bu savaşta da nakliye işi; para, insan, gemi ile hayvanlar seferber edilerek yapılmış ve bu seferberlik esnasında ortaya, birçok problemin de çıktığı görülmüştür. Çıkan problemlerin başında, nakliye vasıtalarının temini, bu vasıtalara ödenecek ücretler ve temin edilen nakliye vasıtalarının bölgeye ulaştırılması gelmiştir.

Osmanlı Devleti şark seferlerinde, gerek harp mühimmatını ve malzemesini gerekse de askerin yiyecek ve içeceğini temin ettikten sonra tüm bu malzemeyi, hayvanlar ve bu hayvanların çektiği arabalarla cephelere taşımıştır. Harp esnasında veya sair zamanlarda ordu için gerekli malzemenin naklinde kullanılacak hayvanlar

²⁶⁶ BOA, A.İ. MKT. 1620 / 16.

da ahaliden temin, kiralama veya satın alma yoluyla tedarik edilmiştir.²⁶⁷ Klasik dönem şark seferlerine sevkiyat açısından bakıldığında; güzergâhların, nakliye vasıtalarının ve intikal esnasında ortaya çıkan sorunların, benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır.

Bu benzerliklerin başında gelen sevkiyat güzergâhına bakıldığında, Şark Ordusu'na ulaştırılması gereken her türlü ihtiyaç malzemesinden en azından belli bir kısmının, yine İstanbul'dan deniz yoluyla Trabzon İskelesi'ne gönderildiği görülür. İntikal, gemilerle yapılmaktadır. Bu açıdan Şark Ordusu'na gönderilen malzemenin en önemli nakliye vasıtalarından birinin, gemiler olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla Şark Ordusu'nun merkez karargâhı olma özelliğine sahip Erzurum'a, klasik dönemde de malzemelerin intikali, öncelikle gemilerin kullanımıyla başlar. Örneğin; 1578 yılındaki şark seferi için gerekli olan harp gereçlerinin, İstanbul'dan Trabzon İskelesi'ne gemilerle geldiği, ardından malzemenin Erzurum'a gönderildiği bilinmektedir.²⁶⁸ Sultan III. Ahmed dönemindeki şark seferlerinde de aynı yoldan istifade edildiği görülür. Zahir ve harp mühimmatı, yine aynı güzergâhtan aynı vasıta ile bölgeye ulaştırılır.²⁶⁹

Kara yolundan intikale geçmeden önce, gemilerin kullanıldığı önemli bir alandan, Van Gölü'nden de bahsetmek gerekir. Göl, Erzurum'a intikal eden mühimmat ve zahirenin, bölgenin önemli kalelerine ulaştırılması için, geçilmesi gereken pratik bir yol halini almıştır. Aynı zamanda ticarî amaçlı da kullanılan gölde, klasik dönemde faaliyet gösteren birçok gemiye rastlanır. XVI. yüzyılda Van'da gemi inşası görülmekle birlikte, XVII. yüzyılda azaban cemaatine ait otuz üç geminin gölde yüzdüğü göze çarpmaktadır. Bu yüzyılda gerek halkın gerekse de

²⁶⁷ M. Mert Sunar, "Hayvanlar", Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir, **Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi**, 2015, s. 201.

²⁶⁸ Ömer İşbilir, "XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 62.

²⁶⁹ Serdar Genç, "III. Ahmed Dönemi İran Seferlerinde Nakliyenin Sağlanması ve Nakliye Vasıtaları (1722-1725)", **History Studies**, Vol: 4/1, 2012, s. 239. Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıl şark seferlerinde malzemeyi sadece Trabzon-Erzurum hattından bölgeye ulaştırmadığı da bilinmektedir. Çeşitli sebepler dolayısıyla Batum'dan şark hattının önemli bölgelerine sevkiyat yapıldığının da görüldüğü hakkında bkz. M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", C. I: Tarih, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, **Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay.**, 2001, s. 168.

devletin yaptırdığı gemi sayısının elliye yakın olması,²⁷⁰ göl üzerinde aktif bir taşımacılık faaliyeti yürütüldüğünün de açık bir göstergesidir. Daha sonra da kısmen değinileceği üzere, Irakeyn seferi (1533-1534) sırasında, Van Gölü'nde kadirgalar yapıldığı da bilinmektedir. Bu işi Lütü Paşa'nın Mimar Sinan'a tevdi ettiği ve Mimar Sinan'ın da gölde kullanılmak üzere yapılan gemilerin inşası sırasında, bölgede bulunduğu belirtilmektedir. Ancak Van Gölü'ndeki ulaşım faaliyetlerinin, ilk defa bu dönemlerde yapıldığını düşünmek yanlış olur. Zira XII. ve XIII. yüzyıllarda bölgenin hâkimi Ahlatşahlar döneminde de yörede göl üzerinden taşımacılık yapılmıştır. Döneminde Şam kadar büyük bir şehir sayılan Ahlat ve bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Erciş arasında, göl üzerinden nakliyat yapıldığı gözlemlenmektedir. Hatta bu işte büyük tecrübeler elde eden Ahlatlı tacirlerin işi, Karadeniz'e taşıdığı görülmektedir.²⁷¹

Van Gölü kanalıyla Van'a ulaştırılacak malzemeler, Sultan III. Ahmed dönemindeki şark seferlerinde, çeşitli iskeleler kullanılarak sevk edilmiştir. Göl kenarında yer alan yerleşim birimlerinde bulunan Tatvan, Erciş, Ahlat, Adilcevaz ve Edremit iskeleleri, bu seferlerde yoğunlukla kullanılan iskelelerdir.²⁷² Fakat 1820-1823 Osmanlı-İran savaşı, kullanılan iskeleler bakımından diğer savaşlardan ayrılır. Bu savaşta, Erzurum'dan Van'a gönderilecek zahire ve mühimmatın bir kısmının, Muş üzerinden Ahlat İskelesi'ne ulaştırıldıktan sonra Van'a gemiyle nakli sağlanmıştır.²⁷³ Ayrıca bu savaşta Ahlat ve Van iskeleleri haricindeki diğer iskelelerin aktif olarak kullanıldığına dair verilere ulaşmak, bizim açımızdan pek de mümkün olmamıştır. Bu durumun sebepleri arasında, İran ordusunun Ahlat haricinde Van Gölü sahilinde bulunan tüm intikal merkezlerini ele geçirmiş yahut yağmalamış olması gösterilebilir. Nitekim Adilcevaz ve Erciş ile Bitlis'e çok yakın bir mesafede bulunan Tatvan, İran saldırılarına çok fazla maruz kalan alanlar arasındadır.

Deniz ve göl üzerinden gemilerle nakliyenin dışında, malzemenin sevkinde kullanılan kara araçları, hayvanlar ile bu hayvanların çektiği arabalardır. İskelelere inen veya iskelelere taşınması gereken mühimmat ve zahirenin nakli, hayvanlar ve

²⁷⁰ Orhan Kılıç, "Van Sancağı (1548-1648)", Yayımlanmış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1994, s. 368-369.

²⁷¹ Orhan Kılıç, "Orta ve Yeniçağda Van Gölü'nde Gemi Yapımı, Taşımacılık ve Ticaret", **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S. V/2, Aralık 2019, s. 6, 7.

²⁷² Genç, a.g.e., s. 60.

²⁷³ HAT. 825 / 37404-G-3.

arabalarla yapılmaktadır. Bu durum, Osmanlı ordusunun sefer organizasyonlarında başvurduğu klasik bir yöntemdir. Örneklerini yine klasik dönem şark seferlerinde gördüğümüz Trabzon-Erzurum arasındaki kara taşımacılığının, bölge ekonomisine katkı sağladığı da önemli bir gerçektir. O dönemde de neredeyse aynı güzergâh seçilerek yapılan Trabzon-Erzurum arası kara nakliyesinin yaklaşık yedi ila on gün sürdüğü ve şartlara bağlı olarak gidiş-dönüş süresinin, tahminen yirmi günü bulduğu bilinmektedir. Bu süre zarfında, nakliye de kullanılan hayvanların ve onlara refakat eden görevlilerin iâşeleri de yöreden sağlanmaktadır.²⁷⁴ Ele aldığımız 1820-1823 savaşında, nakliyenin sadece Trabzon-Erzurum arasında değil, zahirenin temin edildiği ordu merkezine yakın ve uzak diğer bölgelerden de yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla ordunun beslenmesine her türlü katkıyı sağlayan insanlar için savaş, aynı zamanda bir geçim kapısı demektir.

1820-1823 Osmanlı-İran savaşındaki kara nakliyesinin ayrıntılarına bakıldığında, nakliye için temin edilmeye çalışılan hayvanların başında, develerin geldiği görülmektedir. Develerin yanı sıra bargirler, öküzler, camızlar da zahirenin ve mühimmatın naklinde kullanılan hayvanlar arasındadır. Bargirlerin ve camızların, ağırlıklı olarak mühimmat naklinde kullanıldığı göze çarpmaktadır. Örneğin; İstanbul'dan Şark Ordusu'na gönderilen yüklü miktardaki top ve mühimmatın taşınması için 72 havankeşan, 12 seyisan ve 5 saka bargiri talep edilirken 100 adet de camızın bunlara ilave edilmesi istenmiştir.²⁷⁵ Bu hayvanların tek başına tedarik edilmesi, nakliyenin tam mânasıyla gerçekleşmesi için yeterli değildir. Bu yüzden camızların ve öküzlerin yüklerini rahat taşıyabilmeleri için, arabalar tedarik edilmiştir. Yine develer için sarbanbaşların²⁷⁶ ve ihtiyaç duyulan havudun²⁷⁷ temini de önem arz etmiştir.

²⁷⁴ Ömer İşbilir, "Trabzon-Erzurum Arasında Savaş Malzemesi Taşımacılığı Örneğinde İran Seferlerinin Doğu Karadeniz Bölgesine Ekonomik Katkıları", Giresun Belediyesi, **Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler I**, 2008, s. 170; Ömer İşbilir, "Savaş ve Bölgesel Ekonomi: İran Savaşlarında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu", **OTAM**, S. 21, 2007, s. 34.

²⁷⁵ BOA, AE.SMHD.II, 67 / 4807.

²⁷⁶ Akşehir'den develerle gönderilen sarbanlar için bkz. BOA, A.{ MKT. 1648 / 66. Çanakkale'den sarbanbaşı tedarik edilmesi için bkz. BOA, A.{ MKT. 1697 / 58. Sarban, Farsça bir kelime olup deve bakıcısı anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, İstanbul, MEB, 1983, s. 128.

²⁷⁷ Kırşehir'den havut tedariki için bkz. BOA, A.{ MKT. 1707 / 7.

Nakliyyede kullanılan vasıtaların temininde hangilerinin nereden, nasıl ve ne şekilde temin edildiği konusu da önemli bir bahistir. Hemen hemen Anadolu'nun her yerinden farklı zamanlarda tedarik edildiğini gördüğümüz nakliye hayvanlarının ve arabalarının, her zaman Şark Ordusu'na ulaşamadığı, bazen de yerlerine bedellerinin alındığı görülmüştür. Dolayısıyla nakliye vasıtalarının temini konusunda daha ziyade, bu vasıtaların tedarik edilmesi talep edilen alanlarının verilmesi ve tedarik aşamasında ortaya çıkan sorunlarla bunların ne şekilde tedarik edildiklerinin belirtilmeye çalışılması daha doğru olacaktır. Bu sebeple burada, tedarik edilen hayvanların ve arabaların toplam sayısından çok, belirtilen hususlar üzerinde durulması tercih edilecektir. Bununla alakalı ilk olarak, develer ele alınacaktır.

Develerin tedarik edilme sürecinde her şey planlandığı gibi gitmemiş ve tedarik alanlarında yahut yollarda meydana gelen sıkıntılar, bu hayvanların Şark Ordusu'na ulaşmasını imkânsız kılmıştır. Örneğin 1822 Şubatı'nda Ankara'dan deveyle birlikte talep edilen arpanın, bölgede görülen kıtlık dolayısıyla temini mümkün olmamıştır.²⁷⁸ Yine Haleb'ten Şark Ordusu için istenen iki yüz elli deveden yüz elli tanesinin, o sene orada meydana gelen depremde dolayı gönderilmemesi talep edilmiştir.²⁷⁹

Develerle ilgili yaşanan sıkıntıların en büyüğü, hayvanların tedarik edildikten sonra Şark Ordusu'na ulaştırılmasında gerçekleşmiştir. Temin edilen develerin yol üzerinde yahut teminden sonra telef olduğu ve Şark Ordusu'na ulaşamadığı örnekler vardır. Mesela Lârende ve Aladağ'dan Şark Ordusu'na gönderilecek develerin telef olması, bu örneklerden biridir.²⁸⁰ Yine aynı şekilde Kayseri, Aksaray, Karaman ve Teke'den gönderilen develer de Şark Ordusu'na ulaşmadan, yollarda telef olmuşlardır.²⁸¹

²⁷⁸ BOA, A.Ş. MKT. 1634 / 35.

²⁷⁹ BOA, C.AS. 144 / 6344.

²⁸⁰ BOA, A.Ş. MKT. 1706 / 44.

²⁸¹ BOA, A.Ş. MKT. 1708 / 5; BOA, A.Ş. MKT. 1708 / 15; BOA, A.Ş. MKT. 1711 / 7; BOA, A.Ş. MKT. 1709 / 64. Savaş yıllarında tutulan bazı şer'iyye sicillerinde; hayvan tedariki, bununla alakalı yaşanan sorunlar ve çözüm arayışlarıyla ilgili birtakım bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Sivas'ın 12 numaralı şer'iyye sicilinde, bölgeden talep edilen yularlı develerin bir bölümünün Erzurum'a ulaştığı, bir bölümünün ise yolda telef olduğu görülür. Diğer taraftan mesafe uzaklığı sebebiyle gönderilemeyecek olan develerin yerine, yüz elli kuruştan bedelinin tahsil edileceği ifade edilir. Bkz. Tuğba Yalçın, "Sivas'ın İki Yılı (1821-1822 Yılları 12 Numaralı Şer'iyye Sicil Defterine Göre)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2002, s. 78. Şark Ordusu'nun ihtiyaçları için toplanması gereken beş bin adet deveden, Sivas'ın payına

Tespit edilebildiği kadarıyla Şark Ordusu için gereken develerin tedarik alanları: Amasya, Bolu, Alaca, Aksaray, Konya-Aladağ, Akşehir, Kayseri, Niğde, Çankırı, Ankara, Manavgat, Aydın-Güzelhisar, Ermenek, Kastamonu, Çorum, Bursa, Kırşehir, Isparta, Tarsus, Eskişehir, Divriği, Hamidili, Karahisar-ı Sâhib, Beyşehir, Kütahya, Bozok, Maraş, Rakka, Haleb, Adana, Sivas, Sis, Suğla, Saruhan, Menteşe, Tire, Anteb, Çemişgezek, İçil, Diyarbakir, Manisa, İzmir, Malatya ve Arabgir şeklindedir.²⁸² Deve gönderen bölgeler arasında bulunsu da Suğla'nın, farklı bir dönemde talep edilen deveyi göndermek yerine, deve başına 300 kuruş vererek Şark Ordusu bütçesine bu şekilde katkı sağladığı görülmüştür.²⁸³ Zira bu usul sadece nakliye hayvanları için değil, asker seferberliğinde de kullanılmış, temin edilemeyen şeyler için alınan bedeliyeler ile savaş sırasında yapılan masraflara, bütçe tedarik edilmeye çalışılmıştır.

Şark Ordusu'nda kullanılan diğer hayvanlar arasında, bargir ve öküzler de yer alır. Bu hayvanlar özellikle, mühimmat naklinde işe yarar hayvanlardır. Develer gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden talep edildiğini gördüğümüz bu hayvanların yanında, mekkârecilerin²⁸⁴ de gönderilmesi talep edilmiştir.²⁸⁵ Tedarik alanları itibariyle bargirlerin ve mekkârecilerinin toplandığı yerler tespit edilebildiği kadarıyla: Menteşe, Saruhan, Alanya, İçil, İzmir, Bursa, Beypazarı, Denizli, Aydın, Bolu, Kastamonu, Canik ve Karesi bölgelerini içerisine almaktadır.²⁸⁶

düşenin temini için yine bkz. Ahmet Yüksel, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarına Taşradan Bir Bakış: Sivas Şehrinde Sefer Hazırlıkları (1787-1850)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2009, s. 128.

²⁸² BOA, **HAT**. 645 / 31598; BOA, **HAT**. 798 / 37016; BOA, **A.}{ MKT**. 1652 / 75; BOA, **A.}{ MKT**. 1645 / 61; BOA, **A.}{ MKT**. 1639 / 47; BOA, **A.}{ MKT**. 1645 / 54; BOA, **A.}{ MKT**. 1648 / 66; BOA, **A.}{ MKT**. 1652 / 50; BOA, **A.}{ MKT**. 1653 / 63; BOA, **A.}{ MKT**. 1655 / 9; BOA, **A.}{ MKT**. 1697 / 32; BOA, **A.}{ MKT**. 1698 / 65; BOA, **A.}{ MKT**. 1701 / 27; BOA, **A.}{ MKT**. 1703 / 26; BOA, **A.}{ MKT**. 1703 / 55; BOA, **A.}{ MKT**. 1707 / 7; BOA, **A.}{ MKT**. 1708 / 29; BOA, **A.}{ MKT**. 1712 / 11; BOA, **A.}{ MKT**. 1712 / 47; BOA, **C.AS**. 458 / 19106; BOA, **C.DRB**. 20 / 979; BOA, **MAD.d**. 5595, s. 11,12; BOA, **MAD.d**. 2082, s. 8,9,10,16,16m,17,17m,18,19; BOA, **D.MKF.d**. 31502, s. 1-8; Hasankale ve Kars'a gönderilecek zahirenin taşınması için temin edilen develer için bkz. BOA, **D.MKF.d**. 31503.

²⁸³ Develerin tedarik alanları ve Suğla'nın deve bedeliyesi olarak toplam 15.000 kuruş ödediği hakkında bkz. BOA, **MAD.d**. 5595, s. 11,12.

²⁸⁴ Yük hayvanları işleten şahıslara verilen isimdir. Bkz. Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 450.

²⁸⁵ Denizli'den talep edilen bargir ve mekkâreciler için bkz. BOA, **A.}{ MKT**. 1642 / 8.

²⁸⁶ BOA, **A.}{ MKT**. 1642 / 8; BOA, **A.}{ MKT**. 1643 / 62; BOA, **A.}{ MKT**. 1643 / 84; BOA, **A.}{ MKT**. 1649 / 33; BOA, **A.}{ MKT**. 1649 / 34; BOA, **A.}{ MKT**. 1651 / 53; BOA, **A.}{ MKT**. 1652 / 3; BOA, **A.}{ MKT**. 1654 / 69; BOA, **A.}{ MKT**. 1655 / 7; BOA, **MAD.d**. 2082, s. 11; BOA, **MAD.d**. 5595, s. 13-14.

Tedarik edilen bargirlere ödenen ücretlerde, farklılıklar göze çarpar. Bunun sebebinin, bölgedeki hayvan popülasyonu ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Örneğin; İzmir’den tanesi 120 kuruşa temin edilen bargirin, Canık’tan 175 kuruşa temin edilmeye çalışıldığı görülür.²⁸⁷ Diğer taraftan güçten düşen ve artık işe yaramaz hale gelen ve daha önce satın alındığı anlaşılan topkeşan bargirlerinin, tanesi 80 kuruştan satıldığı örnekler de vardır.²⁸⁸

Şark Ordusu için temin edildiği görülen önemli bir diğer yük hayvanı, öküzlerdir. Burada tedarik hususunda ön plana çıkan öküzlerden ziyade, onların çektiği arabalardır. Bu arabalara ödenen ücretlerde de diğer ödeme yapılan alanlardaki gibi farklılıklar göze çarpar. Bu arabaların genel olarak nerelerden tedarik edildiğini baktığımızda: Sivas, Divriği, Arabgir, Çemişgezek, Amasya, Erzurum, Bozok, Trabzon, Karahisar-ı Şarkî gibi yerler ön plana çıkar.²⁸⁹ Araba gönderemeyen bölgeler, diğer kalemlerde olduğu gibi bedelini gönderir. Örneğin; Canık’tan gönderilmesi gereken otuz araba yerine, tanesi 250 kuruştan toplam bedeli 7500 kuruşun verilmesi tercih edilmiştir.²⁹⁰

İhtiyaç için satın alındığı görülen öküz arabaları ve öküzlerin, iş bitiminde elden çıkarıldığı da rastlanan durumlar arasındadır. Mesela Arabacıbaşı Osman Ağa tarafından yaptırılan öküz arabalarının tanesinin 75 kuruştan, bu arabalar için satın alınan öküzlerin ise tanesinin 100 kuruştan satışının yapıldığı görülmektedir.²⁹¹ Yine satın alınan arabalara verilen fiyatlarda da eski ve yeni olmasına göre fark ortaya çıkar. Mesela bir yeni arabanın fiyatı 114 kuruş iken bir eski arabanın fiyatı 80 kuruşa kadar düşer.²⁹²

Ödemeleri Şark Ordusu defterdarları tarafından yapılan tüm bu nakliye vasıtalarının temininin hiç de kolay olmadığı ve bütçede sıkıntıya sebebiyet verdikleri, tespitlerimiz arasındadır. Diğer taraftan, masraf edilip yola çıkarılan hayvanların yolda telef olmaları da hem bütçeyi hem lojistik organizasyonu sekteye

²⁸⁷ BOA, MAD.d. 2082, s. 11,12.

²⁸⁸ BOA, MAD.d. 7035, s. 14,15.

²⁸⁹ BOA, MAD.d. 5595, s. 15; BOA, MAD.d. 2082, s. 13-14.

²⁹⁰ BOA, MAD.d. 5595, s. 15.

²⁹¹ BOA, MAD.d. 7035, s. 19; MAD.d. 2082, s. 214.

²⁹² BOA, MAD.d. 2082, s. 214. Burada satın alınan hayvanların fiyatı arasındaki fark da dikkat çekicidir. Bir çift öküzün fiyatı 189,5 kuruş iken camızın çifti 433,5 kuruş 7 paradan satın alınmıştır. BOA, MAD.d. 2082, s. 214. Diğer taraftan zahire ve mühimmat nakli için istihdam edilen mirî öküz arabacılarının günlük yevmiyesi de 1,5 kuruştur. Bkz. BOA, MAD.d. 2082, s. 212.

uğratan durumlar içerisinde sayılabilir. Ayrıca orduya nakliye vasıtası temininde Osmanlı Devleti'nin, Şark Ordusu'na Anadolu'dan yoğun olarak sevkiyat yaptığı gözlenirken Bağdad Ordusu için bu durumun söz konusu olmaması; mesafenin uzaklığı, güvenlik problemi ve ekonomik olup olmaması açısından değerlendirilmiş olsa gerektir.

3 İaşe ve Savaşın Finansmanı

Bir devletin ordusunun harekât sahasında başarılı olmasının şartları arasında, onun ihtiyacı olan malzemeleri temin edecek yeterli bütçeye sahip bulunması ve askerinin yeterli oranda beslenecek gıda maddesine ulaşabilmesi gelmektedir. Sınırlarının genişliği düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nin, savaştığı coğrafyalara gıda maddesi ulaştırabilmesinin zorluğu, daha da iyi anlaşılır. Burada en büyük problemlerden biri Osmanlı Devleti'nin, Avrupa ülkelerindeki gibi gerektiği zaman kullanabileceği bir savaş hazinesine sahip olmamasıdır.²⁹³ Dolayısıyla savaş zamanlarında kervanı yolda düzmeye mecbur kalan bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin, ordunun ihtiyaçlarını temin edecek bütçeyi bulmakta zorlandığı görülmüştür. Ayrıca savaşa hazırlık safhasında ikmal planlaması yapmayan ve askerin ihtiyacı olan gıda maddelerini depolamayan Osmanlı Devleti, savaş sırasında gerekli gıda maddelerinin temininde de zorluklar yaşamıştır.²⁹⁴

1820-1823 yılları arasında savaştığı İran'ın da bu açılarından Osmanlı Devleti'nden pek bir farkı olduğu söylenemez. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşı başlatan taraf olmayıp hazırlıksız olması, savaş sırasında yaşadığı güçlükleri fazlalaştırmıştır.

²⁹³ Fatih Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2016, s. 156. Savaş bütçesi bir kenara, Osmanlı Devleti'ni İran savaşına taşıyan yüzyıl öncesi, XVIII. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı-Rus savaşlarının ardından, Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin tükendiği görülmekteydi. Bkz. Gabor Agoston, **Osmanlı'da Savaş ve Serhat**, Çev. ve Haz: Kahraman Şakul, İstanbul, Timaş Yay., 2013, s. 106-107.

²⁹⁴ Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 170-171. Osmanlı Devleti'nin yeterli gıda maddesi depolamada âciz olduğunun örneklerinden biri, Hüsrev Paşa'nın Erzurum valiliği döneminde görülmüştür. Şark Ordusu'nda sıcak çatışmaların yoğun yaşandığı 1821 senesindeki arzında kendisi, ellerinde dört-beş aylık zahirelerinin kaldığını ifade etmiştir. Bkz. BOA, A. { AMD. 71 / 12.

Osmanlı ordusunda iaşenin organizesi, sadece askere mahsus değildir. Ordunun yükünü çeken hayvanların gıdalarının temini de bütçe tedarik edilmesi gereken hususların başında yer alır. Bu konuda öncelikle askerin ve bazı örneklerle orduda görevli memurların iaşesi üzerinde durulacaktır.

Askerin ve orduda görevli memurların temel gıda maddelerinin başında, et ve ekmek gelmektedir. Genellikle küçükbaş hayvanlardan koyun etinin tüketildiği Osmanlı ordusunda, sığır ve tavuk etinin de tüketildiği fakat balık etinin tüketimine rastlanılmadığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra askerin taze ekmek yemesi için gereken tertibatın savaş sahasında tesis edildiği, fırıncıların bu iş için seferber edildiği bilinmekle birlikte, uzun süren kara seferlerinde dayanıklı olması nedeniyle askere peksimet dağıtıldığı da görülmektedir.²⁹⁵

Ele aldığımız savaş sırasında da tablo, yukarıda sıralanan hususlardan çok farklı bir mahiyet arz etmez. Askerlerin temel besin maddeleri büyük oranda, koyun eti ve ekmektir. Ekmeğin bulunmadığı zamanlarda askere, peksimet verildiği görülür. Askerin ihtiyacı olan zahirenin temin edildiği bölgeler, sadece harekât alanına yakın bölgeler de değildir. Bu noktada mesafeden ziyade ihtiyacın acilen karşılanmasının ön plana alındığı, zahire tedarik alanlarına bakıldığında net olarak anlaşılmaktadır. Mesela Samsun'dan alınan zahire, gemiye yüklenerek Erzurum'a gitmesi için Trabzon'a gönderilmiştir.²⁹⁶ Anadolu'dan toplanan zahirenin bir kısmının da deniz yoluyla gitmesi için, Samsun İskelesi'ne gönderildiği görülür. Sivas, Çorum, Canik'ten rayiç fiyat üzerinden kilesi²⁹⁷ iki kuruşa buğday alınmıştır. Bu zahire de Erzurum'a gitmesi için, Samsun İskelesi'ne nakledilmiştir.²⁹⁸ Şark Ordusu'nun merkezi de gıda maddelerinin teminine en büyük katkıyı sunan yerlerdendir. Erzurum ve kazalarından toplanan buğday, bu besin maddelerinin başında yer alır.²⁹⁹ Un da temel gıda ekmeğin yapımında gerek duyulan

²⁹⁵ Mehmet Yaşar Ertaş, **Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2000, s. 157, 162.

²⁹⁶ BOA, A.İ. MKT. 1643 / 53; BOA, C.AS. 289 / 11954.

²⁹⁷ Osmanlı döneminde İstanbul'da buğdayın kilesi 20 okka yani 25,656 kilogramdı. Arpa içinse bu değer, 22,25 kilogramdı. 1841 yılından bu yana Türkiye'de kile, her mahalde 35,27 litre olarak ölçülmektedir. Ancak, İstanbul kilesi haricinde Anadolu'da kullanılan birtakım kile cinsleri de vardır. Bu kileler, İstanbul kilesinin yarısına denk gelmektedirler ve 12,828 kilogram buğdayın ağırlığına ve 17,635 litreye eşittirler. Bkz. Walther Hinz, **İslam'da Ölçü Sistemleri**, Çev: Acar Sevim, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yay., 1990, s. 51.

²⁹⁸ BOA, MAD.d. 5595, s. 19.

²⁹⁹ BOA, MAD.d. 5595, s. 21.

maddelerdendir. Onun da temininin bölgeden yapıldığı örnekler mevcuttur. Örneğin; Kars'a görevlendirilen Hüsrev Paşa'nın maiyetindeki asker için yapılacak ekmeğe gereken unun, Micingerd'in³⁰⁰ köylerinden satın alındığı görülür.³⁰¹

Askerin, memurların ve hayvanların gıda maddelerinin neler olduğu, bunların nerelerden temin edilip hangisine ne kadar ödendiği konusunda, elde birçok kayıt bulunmaktadır. Ancak bu konuda bir toplama ulaşmak ya da birim bazında veri elde edebilmek, kayıtların parçalı olması nedeniyle zorlaşmaktadır. Bu hususta sadece Osmanlı Arşivi'nde bulunan "Maliyeden Müdevver Defterler" nefer bazında işe yarar birtakım bilgiler verdiği için, savaştaki askerin ve hayvanların günlük tayinatlarını görmemizi kolaylaştırmaktadır. Altı ay üzerinden iki ayrı defterde tutulan ve Şark Seraskeri Rauf Paşa'nın emrindeki askerlerin ve hayvanların günlük istihkaklarının toplamını içeren bu bilgiler, Şark Ordusu'nun iâşe bilgilerine ışık tutması açısından önemlidir. Bu bilgilerde ehemmiyet arz eden diğer bir husus da cepheye görevlendirilen süvari ve piyade sınıfının sayısının, bizlere veriliyor olmasıdır. Her ne kadar buradaki asker sayısı sıfıra tamamlanarak verilmiş olsa da ilgili veriler, Şark Ordusu'nda görevli askerin potansiyel mevcudunu belirtmesi açısından önemli görülmektedir.

Defterlere göre; Şark Ordusu'nda Rauf Paşa'nın emrinde, 40.000 asker vardır. Bu askerlerin 20.000'i süvari, 20.000'i piyadedir. Tüm istihkak hesaplaması, bu sayı üzerinden yapılmıştır. Her iki sınıftan asker, günlük bir çift ekmek yemektedir. Yani asker için günde 40.000 çift ekmek yapılmaktadır. Süvarilerin hayvanlarının, bir kile arpa istihkakı vardır. Askerlerin ise koyun eti yediği görülür. Her askere günlük, 80 dirhem et verilmektedir. Altı ay sonunda askerin, 1 milyon 440 bin kıyye³⁰² koyun eti tüketeceği ve her bir koyundan 10 kıyye et çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu et, 144.000 koyun kesilerek elde edilecektir. Yine asker 180 gün sonunda, 7 milyon 200

³⁰⁰ Bu yerleşim yerinin birkısmı bugün, Kars'ın Sarıkamış ilçesinin İnkaya köyü içerisinde. Diğer kısmı da Horasan'dadır. Nişanyan bu yerin imlasını, "Micingerd/Mijingerd" olarak vermiştir. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?yer=18611&haritasi=inkaya> (Erişim Tarihi: 9.02.2021). Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından yayınlanan yer adları sözlüğünde bu imla "Mecingerd" şeklindedir. Bkz. **Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü**, Haz: Ali Coşkun, Yılmaz Karaca, Ahmet Özkılınç v.d., İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2020, s. 550.

³⁰¹ BOA, MAD.d. 5595, s. 37.

³⁰² Kıyye, vukıyye ve okka, Osmanlı'nın aynı şekilde kullandığı ağırlık birimleridir. Her biri, 3,207 gramlık 400 dirheme eşittir ve kilogram olarak da 1,2828 kilograma denk gelir. Bkz. Hinz, a.g.e., s. 30.

bin çift ekmek yiyecektir. Bu ekmeğin yapımında da 109.100 kile un kullanılacaktır.³⁰³ Yukarıda bahsi geçen askerler, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden toplanan neferlerdir. Zira orduda görevli askerlerin her birinin günlük tayinatları, farklılık gösterir. Bu duruma, Sivas'tan Şark Ordusu'na gidecek farklı sınıf ve rütbelerdeki askerlerin istihkaklarından örnek verilebilir. Mesela Şark Ordusu'nda görevlendirilecek yevmiyeli sipah ve silahdar neferlerinin ağalarının her birine günlük 4 çift ekmek, 1.5 kıyye et; kethüda, çavuş ve alemdarlarının yine her birine günlük 2 çift ekmek, 1 kıyye et, zabitanın da her birine günlük 2 çift ekmek ve 0.5 kıyye et verilirken, bunların emrinde Şark Ordusu'na gidecek neferlere yine yukarıdaki şekilde günlük 80 dirhem et ve bir çift ekmek verilecektir.³⁰⁴ Bu değerler bağlamında, cephede savaşan askerin günlük protein ihtiyacının ne kadarının karşılandığı üzerine yapılacak bir değerlendirmede, protein deposu olarak askere verilen etin, askerin günlük kalori ve protein ihtiyacını fazlasıyla karşıladığı görülmektedir. 70 kilogramlık bir bireyin günlük alması gereken protein miktarının minimum 56-70 gram düzeyinde olduğu düşünüldüğünde ki bu durum kişinin yaşı, vücut kas yüzdesi, fizyolojik yapısına göre değişkenlik gösterecektir³⁰⁵, cephedeki askere bu gramajın çok üzerinde yani 256 grama varacak kadar protein yüklü et verilmektedir. Bu hesaplama, askere günlük olarak verilen 80 dirhem etin bir dirheminin 3,2 grama tekabül etmesi üzerinden yapılmaktadır.³⁰⁶ Zannediyoruz bu kadar yüksek oranda et dağıtımı, cephede askerin sarf edeceği enerji miktarı ve savaş tecrübeleri de göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. Elbette tıbben, insan sağlığı ve dengeli beslenme adına, alınacak günlük protein miktarının üçte birinin hayvansal kaynaklı olması gerekmektedir³⁰⁷ lakin savaş şartları, kültür ve beslenme geleneği ile yiyecek çeşitlendirememesi gibi sebepler dolayısıyla asker, ihtiyacı olan proteini ve kaloriyi tamamen hayvansal gıda olan et üzerinden almak zorunda kalmaktadır. Keza, her zaman mümkün olmasa da büyük oranda cephedeki askere günlük olarak dağıtılan buğdaydan yapılmış bir çift ekmeğin de neferin karbonhidrat gereksinimini

³⁰³ BOA, **MAD.d.** 5595, s. 5; BOA, **MAD.d.** 2082, s. 2. Defterlerde Bağdad'da tüketilen gıda maddeleriyle ilgili kayıtlara rastlanamamıştır. Bu tespit, Rauf Paşa'nın maiyetindeki askerden kastın Şark Ordusu'ndaki asker olduğu düşünülerek yapılmaktadır. Fakat perakende evrak içerisinde Bağdad'daki askerin iâşesi için Musul, Diyarbekir ve Rakka'dan koyun ile zahire alındığı görülmektedir. Bkz. BOA, **HAT.** 770 / 36177.

³⁰⁴ BOA, **C.AS.** 426 / 17684.

³⁰⁵ <http://www.yeditepehastanesi.com.tr/protein-fazlasi-yaga-donusuyor> (Erişim Tarihi: 15.05.2021).

³⁰⁶ Hinz, **a.g.e.**, s. 30.

³⁰⁷ <https://www.ttb.org.tr/td/td115/21.php> (Erişim Tarihi: 15.05.2021).

temin ettiği gör÷lmektedir. Elbette bu değerlendirme, cephede savaşan her nefere aynı miktarda ve düzenli olarak günlük dağıtıldığı düşün÷len besinler üzerinden yapılmaktadır. Yoksa savaş içerisinde birçok aksilikten dolayı askerin düzenli bir şekilde ve oranda bu gıdaları tüketemediği durumlar da söz konusu olmaktadır.

Defterlerdeki sayıların ve bazı gıda maddesi cinslerinin sadece bunlardan ibaret olmadığı, tutulan diğer kayıtlardan anlaşılmaktadır. Fakat ele aldığımız bu savaşta, nefer bazında günlük tüketimi veren en kapsamlı kayıtlardan birinin zikredilen defterdekilerde bulunması, yukarıdaki verilerin önemini arttırmaktadır. Askerin tükettiği temel gıda maddeleri içerisinde farklı defterlerde farklı verilerin bulunduğu bahsine gelirsek; mesela askerin sadece koyun eti yemediği, zaman zaman sığır eti tükettiği gör÷lmektedir.³⁰⁸ Ayrıca her askere günlük bir çift ekmek düşmediği durumlar da söz konusudur.³⁰⁹ Zannediyoruz bu durumda devreye, alternatif gıda maddesi peksimet girmektedir. Örneğin; Erzurum Ambarı'nda bulunan pişmiş ve ham hâldeki peksimetin miktarı ve bu peksimetin Kars ve Hasankale'deki askere gönderilmesi için gereken deve, katır ve çuval miktarı, bu alternatif ürünün asker arasında tüketiminin yapıldığına işaret etmektedir.³¹⁰

Osmanlı ordusunda görevli askerlerle yine orduda görevli memurların günlük gıda istihkakları arasında da fark bulunmaktadır. Bu durum, hem miktar hem yiyecek türü için geçerli olabilir. Bizim işaret edeceğimiz husus, alt ve üst düzeyde bir memurun günlük yiyecek miktarının, diğer askerlerin yiyecek miktarlarıyla farklı olması üzerinedir. Maiyetinde kaç kişi bulunduğu belirtilmeyen Şark Ordusu Defterdarı Ataullah Efendi'nin tayinatı, bu açıdan dikkat çekicidir. Kendisine günlük 100 çift ekmek, hayvanları için 25 kile arpa ile 9 kantar saman, yakacak olarak kullanılması için 2 araba odun ve 20 kıyye et verilmektedir.³¹¹ Yine Ataullah Efendi'nin maiyetine ait başka bir kayıtta, kendisinin yanında görevli mektubî, muhasebe ve mevkufat kaleme kâtiplerinin günlük gıda tayinatları yer alır. Burada da kişi sayısı belirtilmemiş ve tayinat günlük 3 kıyye et, 3 kile arpa ve 12 çift ekmek

³⁰⁸ BOA, **D.BŞM.NZE.d.** 19109, s. 13. Hafız Ali ve Celaleddin paşaların maiyetindeki asker ile diğer askerlere verilen günlük et tayinatına bakıldığında, askerlerin koyun eti yanında sığır eti de tükettiği gör÷lmektedir. Bkz. BOA, **D.BŞM.NZE.d.** 19114.

³⁰⁹ BOA, **D.BŞM.NZE.d.** 19110.

³¹⁰ BOA, **D. MKF.d.** 31503, s. 2.

³¹¹ BOA, **MAD.d.** 7035, s. 12. Ataullah Efendi'nin maiyeti için 29 gün boyunca verilen günlük 9 kantar saman ve 2 araba odun için 1450 kuruş ödenmişti. Samanın birim fiyatı kantar üzerinden 2 kuruş, odunun ise araba üzerinden 16 kuruştu. Bkz. BOA, **MAD.d.** 5595, s. 39.

olarak belirlenmiştir.³¹² Ancak kâtiplerin odacısı ile Ataullah Efendi'nin tatarının günlük yiyecek tayinatı, alt düzeydeki Osmanlı memurlarına verilen günlük yiyecek miktarının görülmesi açısından önemlidir. Kâtiplerin odacısı günlük 1 kıyye et, 0.4 kile arpa ve 5 çift ekmek alırken tatar; 1.5 kıyye et, 1 kile arpa ve 8 çift ekmek almaktadır.³¹³

Orduda görevli askerlerin ve memurların tüketeceği et için kesilecek koyunların temini, tek bir yerden yapılmaz ve hayvanın bulunduğu bölgedeki popülasyon yoğunluğuna göre fiyatları da değişkenlik gösterir. Örneğin Erzurum'dan alınan 20.000 koyunun tanesine 6 kuruş verilmiştir. Fakat Karahisar-ı Sâhib'ten alınan koyunun tanesi 8 kuruştur. Öte yandan hayvan gönderemeyeceğini belirten Canik, hayvan başına 9 kuruştan 4000 koyun için toplamda 36.000 kuruş bedel ödeyerek hazineye katkıda bulunur. Hayvanların temin bölgeleri bahsine gelindiğinde ise; Şark Ordusu'nda Rauf Paşa'nın emrindeki askerlere dağıtılmak için alınan koyunların tedarik alanlarına genel olarak bakıldığında bu alanlar arasında: Erzurum, Anteb, Maraş, Rakka, Malatya, Sivas, Bozok, Divriği, Diyarbakir, Trabzon, Gönve, Karahisar-ı Şarkî, Canik, Karahisar-ı Sâhib'in yer aldığı görülür.³¹⁴

Savaşta bürokratlar, askerler ve memurlar haricinde olmazsa olmaz bir diğer önemli unsur, hayvanlardır. Doğal olarak onların beslenmesi için, bütçe ve yiyecek tedarik edilmesi de elzemdir. Hayvanlar, arpa ve samanla beslenmektedir. Onların ihtiyacı olan bu yiyecek maddelerinin, tıpkı diğer besin maddelerinde olduğu gibi, Anadolu'nun farklı bölgelerinden tedarik edildiği görülmektedir. Mesela Şark Ordusu'nda görevli hayvanların günlük tayinatı için gereken arpanın temin edildiği bölgelere bakıldığında: Erzurum, Sivas, Bozok, Amasya, Çorum, Ankara, Çankırı, Arabgir, Eğin, Divriği, Trabzon, Gönve, Karahisar-ı Şarkî, Çemişgezek, Canik, Kayseri gibi yerler ön plana çıkar.³¹⁵ Arpanın kilesine verilen ücret de alındığı yere göre farklılık gösterir. Örneğin; Arabgir'den alınan arpanın kilesi 6 kuruş 10 para

³¹² Defterdar hizmetine görevlendirilen dört kâtinin başka bir kayıta verilen harcırah ve günlük tayinat bilgilerine göre buradaki rakamlar, her bir kâtinin günlük tayinat miktarıdır. Bkz. BOA, C.AS. 407 / 16806.

³¹³ BOA, MAD.d. 2082, s. 43. Mevkufat kaleminde memur olarak görev yapan üç kişinin yirmi dokuz günlük et, şair ve ekmek tayinatlarının bedeli olan 1636 kuruşun ödendiği hakkında bkz. BOA, MAD.d. 5595, s. 39.

³¹⁴ BOA, MAD.d. 2082, s. 5m, 6; BOA, MAD.d. 5595, s. 9,10,15.

³¹⁵ BOA, MAD.d. 2082, s. 4-5; BOA, A.{ MKT. 1652 / 89; BOA, A.{ MKT. 1653 / 93; BOA, C.AS. 263 / 10941.

iken Eğin’de arpanın kilesine 8,5 kuruş verilmiştir.³¹⁶ Hayvanların gıda maddesi olan arpanın ve samanın günlük dağıtım miktarları standart olmamakla beraber tespit edilebildiği kadarıyla topçu ve süvari bargirlerinin günlük saman tayinatı 4 kıyyedir.³¹⁷

Seferde, iaşenin hazırlanmasından başlıca sorumlu olan kişi nüzül emini dir.³¹⁸ Osmanlı Devleti bu savaşta uzun bir süre iaşenin temini, depolanması ve taksimatında Şark Ordusu’nda sıkıntılar yaşamıştır. Öyle ki paşaların bu işi yaptıracak bir nüzül emini bulmakta zorluk çektikleri için, şikâyetleri ayyuka çıkmıştır.³¹⁹ Bunun üzerine Erzurum ve Kars’a bu işlerin idaresi için, iki kişinin görevlendirildiği görülmüştür. Bunlardan bir tanesi, Kars Nüzül Emni Osman Ağa iken bir diğeri ise Erzurum’dan zahire tedarikine ve dağıtımına memur Ali Rıza Bey’dir.³²⁰

Tüm bu işlerin yürütülebilmesi için bir bütçeye ve bu bütçeyi gerektiği şekilde kullanmaya yetkili olacak bir de memura ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda savaşta, bütçeyi yöneten “Şark Ordusu Defterdarı” sıfatını hâiz iki memur bulunur. Bir tanesi, 1821 yılının sonu itibarıyla bu göreve atanan Şıkk-ı Evvel Defterdarı Mehmed Ataullah Efendi’dir.³²¹ Diğeri ise; Ataullah Efendi’den sonra göreve gelen ve 25 Nisan 1823 tarihinde Erzurum’a giden, Tersane-i Âmire Emni El-Hac Said Efendi’dir.³²²

İran saldırılarının daha yoğun olduğu 1821 ve 1822 yılları düşünüldüğünde, ordu defterdarı olarak en fazla zorlanan kişi, doğal olarak Ataullah Efendi’dir. Kendisi hem işe yaramaz memurlardan, hem orduya para yetiştirememekten şikâyetçidir. Bölgeye nüzül emini tayin edilmesi, onun işini çok da

³¹⁶ BOA, MAD.d. 2082, s. 4.

³¹⁷ BOA, MAD.d. 2082, s. 34-35.

³¹⁸ Pakalın, a.g.e., s. 710.

³¹⁹ BOA, HAT. 821 / 37383-A.

³²⁰ BOA, MAD.d. 5595, s. 29, 42.

³²¹ BOA, HAT. 822 / 37387-1; BOA, HAT. 827 / 37456; BOA, HAT. 796 / 36924. Cevdet Paşa’nın verdiği bilgiye göre; Ataullah Efendi’nin atanma tarihi 19 Aralık 1821’dir. Bkz. Cevdet, a.g.e. C. XII, s. 11. Şark Ordusu Defterdarı olarak atanan Seyyid Ataullah Efendi’ye, Erzurum’a kadar gideceği yol üzerinde binek hayvanı tedarik edilmesi ve bölgeye selamete ulaşmasının sağlanması hakkında ilgililere verilen emir için ise bkz. BOA, A. { DVNS.MHM.d.240, s. 95.

³²² BOA, HAT. 816 / 37301-L; BOA, HAT. 796 / 36937; BOA, A. { MKT. 1700 / 62; BOA, HAT. 1564 / 49; Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, **Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi’nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241/ 1821-1826)**, Haz: Ziya Yılmaz, İstanbul, OSAV, 2000, s. 188.

kolaylaştırmamıştır. Hüsrev ve Celaledin paşaların maiyetlerinde görevli Ali Rıza Bey ve Osman Ağa'nın istenilen şekilde çalışmaması, eldeki bütçenin de doğru kullanımına engel olmuştur. Bu yüzden ısrarla Kars ve Van için nüzül emini tayini talep eden Ataullah Efendi, ordu için kasapbaşı ataması yapılmasını da önemli görmüştür.³²³ Ancak Ataullah Efendi bu taleplerine, olumsuz yanıt almıştır. Merkez bu hususta kendisini biraz da savuşturmak için, bölgeden seçeceği güvenilir insanlarla işini görmesini emretmiştir.³²⁴ Öngörümüz odur ki Ataullah Efendi'nin bu talebinin karşılanması, paraya taalluk ettiği için reddedilmiştir.

İstanbul'u, para veya memur gönderilmesi talepleriyle tek sıkıştıran, ordu defterdarı değildir. Savaştaki askerî ve siyasî tüm sorumluluğu üzerine alan Serasker Rauf Paşa da bilhassa gerekli bütçenin kendileri için tedarik edilmediğinden bahisle, sürekli İstanbul'a dert yanmıştır.³²⁵ Fakat merkez bu serzenişleri hiçbir zaman kabul etmez. Nitekim her seferinde ordu için asker toplayamadığını belirten Rauf Paşa'ya hem doğrudan hem de ordu defterdarı vasıtasıyla gönderilen paranın ne olduğu sorulur ve paşanın bu işi beceremeyeceğinin net olarak anlaşıldığı kendisine ifade edilir.³²⁶ Bu hususta karşılaşılan ve Sultan II. Mahmud'un sert sözlerinin yer aldığı bir hatt-ı hümayun, aynı zamanda sultanın Rauf Paşa'ya ne kadar kızgın olduğunun açık ifadeleriyle doludur. Sultan, mevcut durumda savaşın istediği şekilde yönetilmediğini ve paşanın Erzurum'daki sarayından dışarı adım atmadığını belirterek mevzuya giriş yapar. Akabinde para meselesine gelir. O ana kadar paşanın tüm taleplerinin yerine geldiğinin altını çizen sultan, paşaya vaziyeti bilmez gibi sürekli para istemesinin şaşılacak iş olduğunu söyler. Ama durumun çok da değişmeyeceği aşikârdır. Çaresiz sultan, ordunun zafer için kötü de olsa bir seraskere ihtiyacını olduğunu hatırlar ve: "... göreyim seni memul ve matlub-ı mülukanem üzere bu sene-i mübarekede a'cam-ı haybet-encamdan ahz-ı intikam olunması..."³²⁷ ifadelerini hatt-ı hümayunun sonuna ekleyerek, paşası için teşvik edici sözler söylemeye mecbur kalır.

³²³ BOA, HAT. 771 / 36180-E.

³²⁴ BOA, HAT. 771 / 36180.

³²⁵ BOA, HAT. 819 / 37339-E. Rauf Paşa bir arzında, "... çok yazub taciz ediyorum lakin çaresizim maslahat icbar ediyor..." diyerek elinden bir şey gelmediğini anlatmaya çalışacaktır. Bkz. BOA, HAT. 818 / 37316-B.

³²⁶ BOA, HAT. 796 / 36904.

³²⁷ BOA, TSMA.e. 860 / 67.

Ordu için para yetiştirmek gerçekten merkez için büyük problemdir. Rauf Paşa'nın parayı idareli kullanma konusundaki beceriksizliği her fırsatta merkez tarafından dillendirilse de her işin parayla yapıldığı gerçeği de yadsınamaz. 1823 yılı baharında Sivas'tan gelecek askerler için yine para gerekir ve sultan bütçede nakit para yokluğuna rağmen Sivas Valisi Hakkı Paşa'ya para gönderilmesi gerektiğini söyler.³²⁸ Rauf Paşa da her merkeze arzında “... *selam akçe kelam akçe...*” vaziyetinde olduğunu bilmesine rağmen ulûfeli askere 400-500 kese para harcadığını ve artık idare edecek durumunun olmadığını beyan eder³²⁹ ve nitelikli askerin cephelere seferber edilmesi için harcanan paranın da bütçeyi bir hayli güç durumda bıraktığı, bu sayede net olarak anlaşılır.³³⁰

Esasında savaşın yükünün her zaman olduğu gibi yine maddî ve manevî olarak halkın omuzlarında olduğu, Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi'nin merkeze arzında açıkça görülür. Savaşın giderlerinin önemli bir kısmını halktan topladığı “bedeliye” fonundan karşılamaya çalışan devletin, savaşın ağırlığı altında zaten ezilmiş olan Anadolu insanından alacağının önemli bir kısmını tahsil edememesi, savaş sonrası halkın ve devletin maddî acziyetini ortaya koymaktadır. Anadolu halkı savaş sonrası, devletine kurş verecek durumda değildir. Savaş esnasında orduya gönderemediği yiyecek ve nakliye vasıtalarının karşılığını para olarak veren halk, savaş sonrasında üzerinde kalan asker bedeliyesini ve sair borcunu vermemek için affını istemiş, olmadığı takdirde bir indirim talep etmiştir. Ordu Defterdarı Said Efendi'nin merkeze arzında, halktan toplanıp Şark Ordusu için harcanan asker bedeliyesi ile halktan tahsil edilemeyen sair bedeliyelere tesadüf edilir. 1822 ile 1823 yıllarına ait olduğu anlaşılan veriye göre orduya asker göndermeyen halktan tahsil edilen toplam para, 52 yük 24 bin 800 kûsur kuruştur. Savaşta nefer başına alınan asker bedeliyesinin 250 kuruş olduğu bilindiğine göre; Anadolu'dan orduya katılması istenen yaklaşık 21.000 askeri gönderemeyen halktan bedeli tahsil edilmiş ve bu para Şark Ordusu'na havale edilmiştir.³³¹ Öte yandan yine 1822 ile 1823 yıllarına mahsus, halkın orduya vermesi

³²⁸ BOA, HAT. 817 / 37205.

³²⁹ BOA, HAT. 816 / 37301-J.

³³⁰ Sultan II. Mahmud, şarktan talep edilen parayı her fırsatta göndermesine rağmen, karşısında para istemekten başka bir iş görmeyen ve savaşın gidişatından haber vermeyen Rauf Paşa'yı suçlu bulduğu için, onu tamamen gayretsiz olmakla itham eder. Bkz. BOA, HAT. 645 / 31597.

³³¹ Hesaplama, 10 yükün bir milyon olması üzerinden yapılmıştır. Bkz. Coşkun Çakır, “Bir Malî Islahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tahlil ve Tenkidi”, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 93.

gereken yiyecek ve nakliye araçlarını veremediği için yerine göndermesi elzem olan ama göndermediği bedele rastlanır. Bu bedel de 15 yük 93 bin 85 kuruştur. Sadrazam, Anadolu halkının durumunun savaştan sonra hayli perişan olduğundan dem vurarak, sultana bu tahsilatın zorluğunu anlatmaya çalışır.³³²

Savaş boyunca yapılan harcamalara ait önemli bir bölgesel kayıt, Kars nüzülin emininin 1822 yılının haziran ayından 1823 yılının kasım ayına kadar tuttuğu on yedi aylık masraf tutarlarında gizlidir. Bu kayıtlar içerisinde hem ödemeler ve bütçe hem de satın alınan gıda maddelerinin miktarları yer alır. Kayıtların tutulduğu deftere göre bütçe ve masraflar şu şekildedir:

Tablo-1 Kars Nüzül Emininin On Yedi Aylık Masraf Cetveli (1822-1823)	Toplam Bedeli
Şark Ordusu Defterdarı Zamanında Kars Nüzül Eminine Verilen Para	262.295,5 kuruş.
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Zamanında Kars Nüzül Eminine Verilen Para	345.253,5 kuruş.
Savaşta Görev Alan Paşalar ve Maiyetlerindeki Topçu, Arabacı, Humbaracı ve Sair Sınıftaki Askerlere Aynî Tayinat Olmadığı Zamanda Verilen Tayinatın Masrafları	Toplam Bedeli
İki Ordu Defterdarı Döneminde Osman Paşa ve Askerlerine Verilen Buğday, Arpa vesaire	22.000 kuruş 2 para
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Hakkı Paşa ve Askerlerine Verilen Et, Ekmek ve Peksimet	48.400,5 kuruş 3 para

³³² BOA, **HAT**. 796 / 36943. Said Efendi'nin on iki ay on üç günlük ordu defterdarlığı dönemi içerisinde merkezden, Erzurum Gümrüğü ve cizyesinden tedarik edilerek sarf edilen parayla alakalı verdiği diğer bir ayrıntılı döküm için bkz. BOA, **HAT**. 1564 / 49. Said Efendi'nin görev süresinin büyük bir kısmı, barış antlaşması imzalandıktan sonraki dönemi kapsamaktadır.

İki Ordu Defterdarı Döneminde Hasan Paşa ve Askerlerine Verilen Ekmek, Arpa vesaire	12.263 kuruş 3 para
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Aleaddin Paşa ve Askerlerine Verilen Et ve Ekmek	8289 kuruş
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Hafız Ali Paşa ve Askerlerine Verilen Et ve Ekmek	45.903 kuruş 13 para
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Acara Mütesellimi Ahmed Bey ve Askerlerine Verilen Et, Ekmek ve Peksimet	12.141,5 kuruş 5 para
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Keçivan Kalesi Muhafazasına Memur Canik Askerine Verilen Et, Ekmek ve Arpa	1278 kuruş 10 para
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Serasker Delilbaşısı İbiş Ağa'ya Verilen Et	244 kuruş.
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Serasker Delilbaşısı Yusuf Ağa'ya Verilen Et	488 kuruş
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Serasker Haytabaşısı İsmail Ağa'ya Verilen Et	488 kuruş
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Serasker Baş tüfekçisi Süleyman Ağa'ya Verilen Et ve saire	1182,5 kuruş 16 para
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Serasker Haytabaşısı Mahmud Ağa'ya Verilen Ekmek, Et ve Peksimet	2046 kuruş
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Serasker Delilbaşısı Hüseyin Ağa'ya Verilen Et ve Arpa	2425,5 kuruş 16

	para
Şark Ordusu Defterdarı Said Efendi Döneminde Kars Kalesi'ndeki İranlı Tutsaklara Verilen Ekmek	52,5 kuruş

Kaynak: BOA, **D.BŞM.NZE.d.** 19104, s. 2, 22.

Bir yandan Rum isyanını diğer yandan Anadolu ve sair bölgelerdeki ayaklanmaları bastırmakla uğraşan Osmanlı Devleti, İran ile tutuştuğu savaşta maddî olarak büyük oranda ve çaresizce sırtını halka dayamış, yetmediği yerde gümrük ve cizye gibi önemli devlet gelirlerinden savaşa para aktarmaya çalışmıştır. Halkın cephede de savaştığı esas alındığında yükün sadece maddî olmadığı ve bu yüzden savaş sonrası tükenenin yalnızca ekonomi değil insan da olduğu bilinmelidir. Her şeyini savaş için seferber etmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin, buna rağmen bu savaşta başarılı bir iâşe ve bütçe organizesine imza attığını söylemek mümkün değildir. Orduda çoğu zaman tayinat gecikmiş, askere her zaman taze ekmek verilememiş ve parayla halledilecek birçok meseleye çözüm üretilmekte geç kalındığı görülmüştür. Devlet her ne kadar, mevzuyu profesyonel olarak düşünüp görevlendirdiği memurlarla ordudaki herkesin iâşe meselesini halletmeye çalışsa da burada da devreye ya beceriksizlik yahut yeteri kadar erken işe girişememe gibi etkenler girmiştir.

4 Askerin Sağlanması

Osmanlı Devleti'nde ordunun toparlanması ve cepheye sevk edilmesi, belli kurallar silsilesi dâhilinde gerçekleşmekteydi. Savaşın başlamasıyla birlikte, bölgelerin her sınıftan yöneticisine merkezden gönderilen emirlerle³³³, orduda yer alacak askerin toparlanmasında görev almaları istenmekteydi. İlk dönemlerde

³³³ Mehmet Yaşar Ertaş, “Osmanlı Savaş Organizasyonunda Zorlu Bir Süreç: Ordunun Toparlanması”, **Türklük Araştırmaları Dergisi Mücteba İlgürel'e Armağan**, S. 19, 2008, s. 212.

eyaletlerden toplanacak askerleri toplayıp organize etmekle görevli kişilerin beylerbeyi, sancakbeyi ve kadılar olduğu görülmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllara gelindiğinde bu isimlere, taşradaki diğer görevliler ve bölgenin önemli âyanları da eklendi. Âyanlar özellikle, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı için topladıkları ve cepheye sevk ettikleri mîrî leventlerin ardından, çok da kolay sarsılamayacak bir güce kavuşmuşlardı.³³⁴ Bu dönemlerde artık tımarlı sipahilerin tercih edilmemesi ile ocak askerinin işe yaramaz hale gelmesi, taşra yöneticileri elindeki ücretli askerlere rağbeti de arttırmıştı.³³⁵

Osmanlı ordusunda askerî birliklerin, İstanbul'da bulunan Kapıkulu Ocağı'na mensup olanlar haricinde büyük bir kısmının taşrada olması, askerın toplanıp savaş için seferber edilmesini güçleştiriyordu. Bu sebeple merkezin, taşrada en alt düzeydeki görevlilere emirler göndermesi ve bunların arasında gücüyle ön plana çıkan âyanların da bulunması gayet doğaldı.³³⁶ Çünkü ifade edildiği gibi askerlerin bir kısmını onlar toplayıp cephelere sevk ediyorlardı. Yine zikredildiği üzere, en alt düzeydeki birimlere kadar giden sefer emirlerinin uygulanmasında, taşradaki en önemli görevlilerinden biri de kadılardı. Kazalardan ve onlara bağlı köylerden asker toplanması noktasında resmî tüm işlemlerde yetkili olan kadılar, sefer çağrısı yapmakla kalmayıp, merkezle taşra arasındaki asker sevkının de en önemli unsurlarıydılar ve sefer güzergâhı üzerindeki askerın cepheye ulaşmasında, çok büyük sorumluluğa sahiptiler.³³⁷

Ele aldığımız 1820-1823 Osmanlı-İran savaşında da sistem, yukarıda anlatılan şekilde işlemiştir. Merkezden verilen emirlerin taşradaki yöneticilere ve âyanlara gönderilmesiyle belirtilen sayıda askerın toplanıp vakit kaybetmeksizin cepheye ulaştırılmasına dair hükümlere, özellikle mühimme ve askerî mühimme defterlerinde sıklıkla rastlanmaktadır. Bunlara ilaveten taşradan toplanacak askerî organize etmekle görevli kadıların / nâiblerin ilâmlarında³³⁸ da askerlerle ve toplama / sevk

³³⁴ Mustafa Cezar, **Osmanlı Tarihinde Levendler**, İstanbul, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., 1965, s. 338.

³³⁵ Ertaş, **a.g.m.**, s. 215, 216.

³³⁶ Ertaş, **a.g.m.**, s. 233.

³³⁷ Ertaş, **a.g.m.**, s. 218.

³³⁸ Osmanlı mahkemelerinde alınan kararları içeren vesikalardır. Diğer bir ifadeyle bu vesikalar, kadılar veya karar mercii önündeki yargılamayı, delilleri ve şahitleriyle gösteren hükümleri beyan eder. Bkz. Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Tarihi Sözlüğü: Kavramlar, Kurumlar, Olaylar**, İstanbul, Alfa Yay., 2017, s. 341.

etme işiyle ilgili detaylara tesadüf edilmektedir. İran savaşında gerçekleşen bu organizasyonu yansıtan ve Osmanlı Arşivi'nde bulunan 239 numaralı mühimme ve 24 numaralı askerî mühimme defterleri, genel olarak asker toplanmak istenen mahallere merkezden gönderilen emirleri hâvîdir. Örnek vermek gerekirse, 239 numaralı mühimme defterinde; Sivas, Canik, Arabgir, Erzincan, Bayburd, Karahisar-ı Şarkî, Maadin-i Hümayun, Gümüşhane gibi bölgelere, Şark Ordusu için belirtilen sayıda asker toplanmasını isteyen emirler gönderilmiş ve bu emirlerde askerlerin kimin başbuğluğuyla gelmesi gerektiğiyle alakalı hükümlerin yer aldığı görülmüştür.³³⁹ Keza 24 numaralı askerî mühimme defteri de bu durumu örneklendirir. Mesela Sivas dâhilinden toplanıp Şark Ordusu'na gönderilmesi istenen askerleri organize istemekle görevli kişiler arasında; kadı, nâib, mütesellim, âyan, voyvoda, zabitan, mübaşir ve sair iş erlerine rastlanmıştır. Aynı hükmün gönderildiği diğer sancakların mütesellimlerine ve hükkâmlarına da asker toplamaları söylenirken, görevli mübaşirin de bu sürece dâhil edilmesi ve toplanan askerlerin muktedir bir başbuğ ile sevk edilmesi istenmiştir.³⁴⁰

Merkezden gönderilen emirlerin taşrada ne şekilde uygulandığının ayrıntıları, ilâmlarda yer almaktadır. Bu ilâmlarda; kazaların hissesine düşen asker sayıları, bu askerlerin hangi sınıflara ait olduğu, toplanan askerlerin ne zaman yola çıkacakları, askerlerin ne kadarının toplandığı / toplanamadığı ve başbuğ ile sürücülerinin kimler olduğu gibi hususlara değinilmiştir. 1820-1823 Osmanlı-İran savaşında, özellikle Şark Ordusu'na gönderilmesi istenen askerlerin toplanmasında, kadıların / nâiblerin yoğun mesai sarf ettiği gözlenmiştir. Bu savaşta, Anadolu'nun her köşesinden toplanan ve cepheye sevk edilen askerlerin bilgilerini ihtiva eden yüzlerce ilâm, savaştaki insan seferberliğini en sarîh şekilde ortaya koyan belge serileri arasında yer almaktadır. Bu ilâmları, merkezden verilen emirlerin nasıl uygulandığını görmek açısından incelemekte fayda vardır. Örneğin; gelen emir doğrultusunda Kuruçay kazasında Abdullah Ağa tarafından toplanan askerlerin muktedir bir başbuğ ile gönderildiği ve bu durumun gerçekleştirildiğinin kaza ahâlisinin şahitliğiyle resmiyete kavuşturulduğu görülmüştür.³⁴¹ Keza Amasya Sancağı'nın hissesine düşen iki bin süvarinin de toplanıp mübaşire teslim edildikten sonra, bu askerlerin muktedir

³³⁹ BOA, A. { DVNS.MHM.d. 239, s. 242, 245, 246, 247.

³⁴⁰ BOA, A. { DVNS.ASK.MHM.d.24, s. 29, 30, 31.

³⁴¹ BOA, A. { MKT. 1638 / 25.

bir başbuğ ile birkaç gün içerisinde Şark Ordusu'na gönderileceği ilâmla taahhüt edilmiştir.³⁴² Diğer yandan, bazı yerlerden istenen askerin toparlanamadığı ve eksik gönderildiği durumlar da olmuştur. Mesela Konya Sancağı dâhilindeki kazalardan, Şark Ordusu'na gönderilmek için harp edebilecek güçte ve seçkin olması istenen bin süvariden sadece sekiz yüz yetmiş üçünün toplanabilmesine, halkın hâlinin perişan olması gerekçe gösterilmiş ve toplanan askerin ilâm günü yola çıkarılacağı belirtilmiştir.³⁴³

İlâmlar, merkezden gönderilen asker toplama emirlerinde talep edilen bazı hususların uygulanmaya çalışıldığını göstermesi açısından da önemlidir. İran savaşında görev alacak askerlerin büyük bir kısmının Anadolu'dan toplanmaya çalışıldığı görülmüş, toplanacak süvari ve piyade askerlerinin hangi vasıflara sahip olmaları gerektiğinin izah edildiği hükümlere bir nevi yanıt olan ilâmlarda, orduya gönderilecek askerlerin özellikleri de sıralanmıştır. Merkez, Anadolu'dan istediği süvari ve piyade askerlerinin nasıl olması gerektiğini tarif ederken genel olarak “... *gayet güzide...*”, “... *tamü'l-esliha ...*”³⁴⁴ tabirlerini kullanmış, bu askerlerin donanımlı ve seçkin olmaları gerektiğinin altını çizmiştir. İşe yaramayan, teçhizatsız ve çelimsiz askerin savaşamayacağı göz önüne alındığında, taşra da istenilen evsafa askeri mecburen bulup göndermeye çalışmıştır. Mesela Erzincan'dan Şark Ordusu'na gönderilmesi istenen “... *güzide, tüvana ve tamü'l-esliha...*” süvari askerinin iki güne kadar bulanacağı ve askerlerin “...*kadir ve cengaver...*” olacağı noktasında teminat verilmiştir.³⁴⁵ Keza Pasin ve Micingerd'ten alınıp Şark Ordusu'na gönderilecek askerin de “... *güzide ve silahları tam ve mutena...*” oldukları belirtilmiştir.³⁴⁶

Kâğıt üzerinde talep ve arz arasında bir denge kurulmuş gibi görünse de savaşta görev alan askerlerin niteliğini başka açıdan görmek için, asker toplanan mahallerin başında gelen harekât alanları ile Anadolu'nun beşerî coğrafyasını tahlil etmek gerekir. Zira cephede vazife alacak askerin toplandığı her mahal, ne tür askerle savaşıldığını bizlere göstermektedir.

³⁴² BOA, A.{ MKT. 1641 / 16.

³⁴³ BOA, A.{ MKT. 1649 / 40.

³⁴⁴ BOA, A.{ DVNS.ASK.MHM.d.24, s. 29.

³⁴⁵ BOA, A.{ MKT. 1586 / 70.

³⁴⁶ BOA, A.{ MKT. 1592 / 12.

Merkezi Erzurum olan Şark Ordusu için gereken askerlerin, çok büyük oranda taşradan toplanmaya çalışıldığı bilinmekteydi. Bu askerlerin; Anadolu'nun köyünden, kasabasından, kazasından toplanan ve vesikalarda etnik kökenleri belirtilmese de büyük oranda Müslüman-Türk olarak tanımlanabilecek neferlerden müteşekkil olduğu düşünülmekteydi. Mesela bazıları Orta Anadolu'nun büyük Türkmen aşiretlerine mensuptular. Bozok ve Kayseri'de meskûn "Mamalı / Mamalu" ve "Pehlivanlı" aşiretleri, İran savaşında yararlanılmaya çalışılan en büyük Türkmen aşiret kuvvetlerinin başında gelmekteydi. Merkezden aşiret beylerine yahut ilgililere gönderilen birçok emirde, Şark Ordusu için bu Orta Anadolu aşiretlerinden nefer toplanmaya çalışıldığı görülmekteydi.³⁴⁷

Gayrinizami birlikler olsalar da savaşçı yapılarıyla temayüz eden aşiret kuvvetlerinden her iki ana cephede de istifade yolunu seçen Osmanlı Devleti, Şark Ordusu'nda Kürt aşiretlerinden de asker toplamaya çalışmıştı. Çünkü savaşın cereyan ettiği ana cephelerden biri olan şarkta, ciddi nüfusa sahip Kürt aşiretleri yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti bu durumu, birkaç açıdan değerlendirmek istemişti. Bunlardan birincisi ve bizce en önemlisi, Osmanlı Devleti'nin acil ihtiyaç duyduğu asker açığını kapatmaya çalışıp savaşçı yapılarıyla bilinen bölgedeki Kürtleri, çok masraf etmeden çabucak savaşa dâhil etmeyi istemesiydi. İkincisi, akrabalık bağları nedeniyle yer yer İran'a temayül gösteren konargöçer Kürtleri, sisteme entegre mecburiyetiydi. Bir üçüncüsü de her iki tarafın savaş sırasında çok sık başvurduğu yağma yapıp geri çekilme taktiğine en yatkın grubun, Kürt aşiretlerinden oluşmasıydı.

Van, Muş ve Bayezid; şarktaki harekât alanının beşerî durumunu göstermesi açısından incelenmesi gereken en önemli üç merkezdi. Zira bu bölgeler, Osmanlı Devleti'nin yahut İran'ın yanında savaşa dâhil olan aşiretlerin en yoğun şekilde yaşadığı alanlardı. Diğer taraftan bu üç bölge, savaşa dâhil olmasalar da buharlaşan Osmanlı-İran sınırını aşan konargöçer Kürtlere yurt olan önemli mecralardandı. Savaş özelinde, üç sancak dâhilinde ön plana çıkan en önemli Kürt aşiretleri: Haydaranlı, Zılanlı, Yezidi, Sepki, Şikaki ve Hertöşi idi. Bunlardan Haydaranlı ve Sepki aşiretleri, Osmanlı-İran arasındaki savaşa sebep olan aşiretlerdendi ve Muş

³⁴⁷ BOA, A.İ DVNS.ASK.MHM.d.24, s. 23, 146; BOA, A.İ MKT. 1672 / 16; BOA, C.AS. 195 / 8419.

Mutasarrıfı Selim Paşa bu aşiretleri Osmanlı topraklarında iskân ettirip kendilerinden hem yağma harekâtında hem de muharebelerde istifade etmişti.³⁴⁸ Van'da meskûn bölgenin bir diğer önemli Kürt aşireti Hertuş³⁴⁹ de Salmas'a düzenlenen yağmalarda Van Muhafızı Mahmud Paşa tarafından kullanıldı.³⁵⁰ Yine Van'daki bir diğer aşiret Yezidi Aşireti, savaşa dâhil olmasa da İran'dan kaçıp Osmanlı Devleti'ne sığınarak safını belli etti.³⁵¹ Zilanlı ve Şikak aşiretlerinden Zilanlı Aşireti, büyük bir nüfusu İran'da bıraktı ve Osmanlı kuvvetlerine çok katkı sağlayamadı. Şikak Aşireti'nin yağma ve muharebelerde çok katkısı olmasa da Osmanlı topraklarında meskûn olması, İran'ın bölgedeki Kürt aşiretlerini tamamen safına çekme planını sekteye uğrattı.

Potansiyel olarak bakıldığında, Şark Ordusu'ndaki Kürt aşiretlerinin, kalabalık olduğu söylenebilirdi. Bölgedeki en büyük aşiret kuvvetleri arasında bulunan Haydaranlı ve Sepki aşiretlerinden oluşan Şark Ordusu'ndaki birlikler, kalabalık olsa da nüfusları tam olarak bilinmiyordu. İran'dan sonra 1828-1829 yıllarında Rusya ile savaşan Osmanlı Devleti'nin, zikredilen üç sancağında meskûn aşiretlerle ilgili tutulan bir istatistiğe göre; yukarıda ismi zikredilen bazı aşiretler bu savaşta da kullanılmıştı ve üç sancak özelinde bölgedeki onlarca aşiretin toplam hane sayısı 11.700'e ulaşıyordu. Haydaranlı ile Sepki aşiretlerinin istatistik içerisindeki toplam hane sayısı ise 2700 idi.³⁵² Bu sayı, her ne kadar sonraki savaş sırasında tutulan bir istatistik olsa da kalabalık olarak Osmanlı topraklarına göçtüğü bilinen iki aşiretin toplam nüfusundan, Şark Ordusu için önemli oranda asker seferber edildiği düşünülmüyordu.

Şark Ordusu'nda bulunan birliklerin büyük oranda derme çatma askerlerden oluşması, paralı / ulûfeli asker seferberliğini de zorunlu kılıyordu. Anadolu'dan toplanan ve savaşa dair hiçbir fikri olmayan süvari ve piyadelerle Kürt aşiretlerinin İran ordusu karşısında başarı gösterememesi nedeniyle, şark seraskerleri umutlarını

³⁴⁸ BOA, HAT. 795 / 36870.

³⁴⁹ Nüfus olarak hayli kalabalık olmayan Van dâhilindeki bu aşiret, Hertuş-Ertuş olarak da anılmaktadır. Bir kısmının Diyarbakır ve Cizre'ye kayıtlı olduğu görülen aşiretin, Musul bölgesinde de kolu bulunmaktadır. Bkz. Suavi Aydın, Erdal Çiftçi, a.g.e., s. 214.

³⁵⁰ BOA, HAT. 791 / 36817-J.

³⁵¹ BOA, HAT. 1314 / 51256.

³⁵² Niyazi Kayahan Boyacı, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesi'nde İnsan Kaynakları Seferberliği", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 64.

Kafkasya'dan toplanacak paralı askerlere bağlamıştı. Livâne, Çıldır, Ahıska, Ahılkelek ve Acara gibi bölgeler, ulûfeli “sekban yatağı” olarak bilinen Kafkas kabilelerine mensup neferlerin olduğu bölgelerdi. Bu bölgeler, Şark Ordusu'nun merkezi Erzurum'a ve özellikle İran'ın muhasara altına aldığı Kars'a da bir hayli yakındı. Bu sebeple seraskerler, buradan paralı asker toplamak için epey gayret sarf ettiler ve bu konuda Acara Mütesellimi Selimpaşazade Ahmed Bey ile Livâne Beyi Süleyman'dan büyük destek gördüler.³⁵³

Harekât alanına uzaklığı dolayısıyla Anadolu'dan çok fazla beslenemeyen Bağdad'da da beşerî coğrafyasının kendisine sağlamış olduğu avantajlardan yararlanılmaya çalışıldı. Bölgede yaşayan Arapların ve Kürtlerin desteğini arkasına almaya çalışan Bağdad Valisi Davud Paşa'nın, özellikle Baban Sancağı'nda meskûn Kürtlerden oluşan aşiret kuvvetlerini İran üzerine sevk ettiği görüldü. İran'a karşı savaşı Kürt aşiretlerinin hatırı sayılır bir kısmının Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya bağlı Kürtlerden oluştuğu görülse de Kürtler, bazen de saf değiştirmemesi için sadece harekât alanında iskân ettirildi ve savaştırılmadı. Bilbas Aşireti, bu Kürt gruplarının içerisinde yer almaktaydı.³⁵⁴

Hem şarkta hem Bağdad'da, harekât alanı veya bu alana yakın mahallerde yaşayan Türkler, Kürtler, Araplar ve Kafkas kabilelerine mensup gruplardan savaşçı olarak yararlanıldığı görülmüyordu. Kuvvetleri mukayese ettiğimiz bölümde, iki ordunun da içerisinde bulunan askerlere ait ayrıntılara yer verilmeye çalışıldı. Burada yapmış olduğumuz değerlendirmenin amacı aslında, Osmanlı Devleti'nin, harekât alanları ve ona yakın yerlerde hayatını sürdüren topluluklardan, savaş sırasında faydalanıp faydalanmadığını genel olarak görmeye çalışmaktır. Bundan sonra verilecek bilgiler; Osmanlı Devleti'nin cephelere göre asker sağladığı bölgeler, asker alımında karşılaştığı sıkıntılar ve alınan askerlerin ne tür askerlerden oluştuğuyla cephelere ulaşan neferlerin talep edilen özellikleri karşılayıp karşılamadığı üzerine olacaktır.

İran harbinde Osmanlı Devleti'nin, savaşçıları bilhassa Şark Ordusu'na Anadolu kazalarından getirttiği daha önce ifade edilmişti. Bağdad'da da savaşçılar, bölgedeki ve valinin himayesindeki savaşçılar hariç, civar bölgelerden seferber

³⁵³ BOA, HAT. 825 / 37408; BOA, HAT. 744 / 35208.

³⁵⁴ BOA, HAT. 771 / 36182.

edilmişti. Peki bu askerler nasıl askerlerdi? Merkezin yahut valilerin beklentilerini karşılayan cinsten miydiler? Toplanan askerler ne gibi sorunlara yol açtı? Beklentiyi karşılamayan askerler için ne gibi çözümler üretildi? Bu sorulardan askerin cinsi ile ilgili olanlara verilecek cevaplar, paşaların kapı halkları hariç tutulursa gerek İran harbinden önce gerekse de sonra girilen ilk savaşta görülen asker tipinin nasıl olduğuna verilecek cevaplardan çok da farklı değildi. Mukayese edebilmek açısından, İran harbinden hemen önce ve sonraki Rus harplerinde görev alan savaşçılara bakabiliriz.

Mesela 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti'nin ağırlıklı olarak XVIII. yüzyılın ikinci devresinden sonra asker seferberlik yöntemi olan âyanlardan aldığı askerler³⁵⁵ ve topladığı kaza askerleri ile nefir-i âm tipi savaşçılarla yürütmeye çalıştığı bir savaştı. Bu savaşta âyanların bir kısmının savaşta büyük fayda sağladıkları görülürken, bir kısmının bekleneni verememesi yahut iktidarını kaybetmekten korktuğu için harbe iştirak etmemesi gibi sorunlar, savaş sırasında had safhaya ulaşmıştı.³⁵⁶ Bunun dışında âyanlar, savaş için asker toplayıp cepheye gelseler dahi, topladıkları askerler derde deva olmamıştı. Bazı âyanlar; teçhizatı bozuk, eksik, kırık dökük ve işe yaramaz neferleri cepheye sevk etmişti. Bu sebeple Osmanlı merkezî hükümeti durum karşısında, askerin çıkarılmadığı kazalardan gönderilen bedeliyelerle, paralı asker bulma yoluna başvurmaya mecbur kalmıştı.³⁵⁷

Modernize edilmiş düzenli bir orduya sahip olmayan Osmanlı Devleti, eliyle görev tevdi ettiği taşra mütegalibelerinden, beklediği oranda fayda görememişti. Mecburen ve duygu yoğunluğuyla savaşa iştirak eden nefir-i âm tipi askerin de savaşma potansiyelinin düşük olması, devreye bedeliye ile cengâver asker bulma alternatifini sokmuş ama bu hususta da sıkıntılar yaşanmıştı.

İran harbinden hemen sonraki ilk savaşında da (1828-1829) Ruslarla kozunu paylaşan Osmanlı Devleti, artık üzerindeki Yeniçeri ağırlığından kurtulmuş ve modern bir ordu kurmuştu. Ancak modern Mansûre ordusunun ilk savaşı olan bu

³⁵⁵ Mehmet Mert Sunar, "1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'ni Çalışmaya Bir Girizgâh: Sefer İçin Asker Toplanması", *History Studies*, Vol: X, S. 3, 2018, s. 244.

³⁵⁶ Mehmet Mert Sunar, *A.e.*, s. 246, 247.

³⁵⁷ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, Kitabevi Yay., 2009, s. 160; Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri: 1700-1870*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017, s. 281.

savaş da aslında Osmanlı ordusunun çağdaş bir ordu gibi hareket edemediği bir savaştı. Osmanlı Devleti'nin Şark Ordusu'ndaki insan seferberliği, bu durumun en bariz örneklerindendi. Orduya; Doğu, Güneydoğu, İç Anadolu ve Karadeniz bölgeleri ağırlıklı olmak üzere sevk edilen nefir-i âm askeri, bu savaşta hiç de az değildi.³⁵⁸ Yine cepheye sevk edilemeyen askerin yerine alınan bedeliyelerle, ücretli savaşçı tutma yöntemine başvurulmuştu.³⁵⁹ Ayrıca Kürt aşiretlerinden oluşan gayrinizami birlikler de yoğunlukla savaşta kullanılmıştı.³⁶⁰

Gerek modern orduya geçişten sonraki ilk Rus savaşında gerekse de geçmeden önceki son savaşta, Osmanlı Devleti'nin savaşçıları ve onları seferber etme yöntemleri arasında önemli bir fark bulunmamaktaydı. Her iki savaşın arasında kalan İran harbi de çizilen çerçevenin içerisinde yer almaktaydı. Bu anlamda İran harbinde özellikle Şark Ordusu'nda görev alan askerlerin ağırlığını, kazalardan toplanan ve profesyonel olmayan piyade ve süvariler oluşturmaktaydı. Bunların yanına yer yer Anadolu'dan hususen Sivas, Canik ve Halep'den yahut Kafkas halklarından toplanan ücretli profesyonel savaşçılar eklenmekteydi. Ancak ücretli askerlerin sayısı, hiçbir zaman istenilen seviyeye ulaşamadı. Savaşın harekât tarzının bir düzen ve plan dâhilinde olmaması, yukarıda zikredildiği üzere aşiret kuvvetlerinin her iki hattaki yağma akınlarında kullanımını da mecbur hale getirmişti. Ayrıca harekâtın anlatıldığı kısımda da görüleceği üzere Şark Ordusu'nda, taşrada bulunan yeniçerilerin de katıldığı muharebeler bulunmaktaydı. Fakat ocak askerinin savaşa katkısı çok sınırlı olup sayıca ne kadar oldukları bilinmemekteydi.³⁶¹

Şark Ordusu'nda mücadele eden süvari ve piyade askerlerinin seferberlik mahallerine genel olarak baktığımızda, bu mahallerin aşağıdaki yerlerden oluştuğu

³⁵⁸ Boyacı, **a.g.t.**, s. 45-49.

³⁵⁹ Boyacı, **a.g.t.**, s. 71.

³⁶⁰ Boyacı, **a.g.t.**, s. 87.

³⁶¹ Merkez, İstanbul'da savaşa katılmak istediğini beyan eden Yeniçeri Ocağı ile köprüleri çoktan atmıştı. Nefir-i âm ve aylıklı askerin işe yaramayacağını belirten ocak, savaşa iştirak edebileceklerini ifade ederken bu fikir hiç mantıklı görülmemişti. Zira Sadrazam, Yeniçeri Ocağı mensuplarının savaştan ziyade akçe kapmak derdinde olduğunu biliyordu. Ancak en büyük tehlike, ocağın kendisini öne çıkartıp bütün memlekette mensuplarının güçlenecek olmasıydı. Diğer yandan, çıkarabilecekleri rezillikler de cabasıydı. Teklifin, fikir olarak değerlendirmeye alındığı görüldüyse de savaş sırasında kuvveden fiile geçişine dair bir emareye rastlanamadı. Bkz. BOA, **HAT**. 795 / 36884. Bunun dışında savaş sırasında ocakta ikamet eden "Haydar Baba" isimli İran asıllı şahsın tehlikeli görülerek ülke dışına çıkarılmak istenmesi, ocak mensupları tarafından ocağın iç işlerine müdahale olarak algılanmış ve bu mesele sultan ve ocak arasında zaten var olan siyasi ayrışmanın daha da derinleşmesine neden olmuştu. Bkz. Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 320.

görülmekteydi. Zikredilen yerler, istenilen askerin gönderileceğinin söylendiği yahut gönderildiği yerlerdi. Doğal olarak her biri için, cepheye ne kadarının ulaştığını hesap etmek mümkün olamadı. Bunların arasında büyük merkezlerin içerisine dâhil olan bazı kazalar ve köyler de bulunmaktaydı. O yüzden bunların hepsi tek tek belirtilmedi.

Şark Ordusu için gerekli askerlerin toplandığı yerler:

Çorum, Canik, Bozok, Tokat, Zile, Kelkit, Şiran, Erzincan, Tortum, Pasin, Micingerd, Sivas, İspir, Kemah, Rize, Of, Sürmene, Akçaabad, Görele, Giresun, Keşab, Vakfısagır, Kayseri, Havza, Gümüşhacıköy, Akşehir, İshaklı, Beyşehir, Çarsancak, Maden, Karahisar-ı Şarkî, Ünye, Zeytun, Gümüşhane, Torul, Maçka, Kovans, Niğde, Hekimhan, Livâne, Bafra, Kavak, Terme, Ünye, Fatsa, Divriği, Tercan'dan oluşmaktaydı.³⁶²

Bağdad hattında savaşan askerlere ve bu askerlerin toplanma alanlarına baktığımızda, askerlerin cephelere yakın bölgelerden toplanan ücretli, nefir-i âm, kaza askeri ve aşiretlere mensup savaşçılardan olduğu görülmekteydi. Haleb, Diyarbakir, Adana, Antep, Urfa, Maraş gibi alanlar, Bağdad hattını besleyen en önemli asker toplama sahalarıydı.³⁶³

Her iki ana hattı da ele alırsak, Osmanlı Devleti, azımsanmayacak sayıda savaşçıya harbe katılma çağrısı yapmış ve savaşçıların bir kısmını harp alanına çekmeyi başarmıştı. Ancak ortada cevaplanması gereken bazı mühim sorular vardı. Mesela bu savaşçılardan istenilen randıman alınmış mıydı? İşe yaramadığı düşünülen asker için nasıl bir çözüm bulunmuştu? Yola çıkan askerlerin hepsi neden harp

³⁶² BOA, A.Ş. MKT. 1575 / 53; BOA, A.Ş. MKT. 1585 / 15, BOA, A.Ş. MKT. 1585 / 30; BOA, A.Ş. MKT. 1575 / 79; BOA, A.Ş. MKT. 1586 / 10; BOA, A.Ş. MKT. 1586 / 20; BOA, A.Ş. MKT. 1586 / 70; BOA, A.Ş. MKT. 1588 / 41; BOA, A.Ş. MKT. 1592 / 12; BOA, A.Ş. MKT. 1589 / 40; BOA, A.Ş. MKT. 1651 / 91-2; BOA, A.Ş. MKT. 1655 / 10-2; BOA, A.Ş. MKT. 1628 / 88; BOA, A.Ş. MKT. 1637 / 16; BOA, A.Ş. MKT. 1641 / 65; BOA, A.Ş. MKT. 1645 / 57; BOA, A.Ş. MKT. 1646 / 5; BOA, A.Ş. MKT. 1646 / 6; BOA, A.Ş. MKT. 1646 / 7; BOA, A.Ş. MKT. 1646 / 17; BOA, A.Ş. MKT. 1646 / 60; BOA, A.Ş. MKT. 1647 / 65; BOA, A.Ş. MKT. 1648 / 31; BOA, A.Ş. MKT. 1647 / 14; BOA, A.Ş. MKT. 1649 / 7-1,2; BOA, A.Ş. MKT. 1650 / 57; BOA, A.Ş. MKT. 1650 / 61; BOA, A.Ş. MKT. 1647 / 23; BOA, A.Ş. MKT. 1653 / 103; BOA, A.Ş. DVN. 2519 / 115; BOA, A.Ş. DVN. 2523 / 94; BOA, A.Ş. DVN. 2523 / 97; BOA, C.AS. 748 / 31475; BOA, C.HR. 45 / 2220; BOA, C.ZB. 62 / 3099; BOA, HAT. 744 / 35208; BOA, HAT. 793 / 36834-O.

³⁶³ BOA, A.Ş. SKT. 184 / 43; BOA, A.Ş. SKT. 184 / 47; BOA, A.Ş. MKT. 1624 / 81; BOA, A.Ş. MKT. 1628 / 12; BOA, A.Ş. MKT. 1645 / 42; BOA, HAT. 655 / 32040-B; BOA, HAT. 387 / 29679-A; BOA, HAT. 816 / 37289; BOA, HAT. 820 / 37351; BOA, A.Ş. DVN. 2523 / 184; BOA, C.AS. 11 / 465.

sahasına ulaşmamıştı? Ulaşamayan veya gönderilmek istenmeyen asker için ne gibi çözümler üretilmişti? Yukarıda da sorduğumuz ve kısmen cevap verdiğimiz benzer soruları yeri geldiği için detaylandırarak tekrar sorup aşağıda bu sorulara cevap arayacağız. Esasında bu soruların bir kısmına, harekâtın anlatıldığı kısımlarda cevap verilmeye çalışıldı. Ancak bütünselliği sağlamak adına burada da genel hatlarıyla ve bazı örneklerle ilgili sorulara yanıt aranması uygun bulundu.

İran harbinde Osmanlı Devleti her istediği yerden, asker talep ettiği bölgenin koşulları gereği, savaşçı toplayamıyordu. Bu koşullar arasında, bölgesel ihtilallerin getirdiği kaos ortamı başı çekiyordu. Örneğin savaş sırasında Trabzon'daki ihtilal, başlangıçta buradan istenilen sayıda askerin Şark Ordusu'na gönderilmesine büyük oranda mâni olmuştu.³⁶⁴ Keza Sabık Sayda Valisi Abdullah Paşa'nın isyanı dolayısıyla Bağdad'a gidecek Haleb eyaletlisi ve Reyhanlı Aşireti askerleri de isyanın bastırılmasında vazifelendirildiklerinden, o dönemde bölgeye gidememişlerdi.³⁶⁵ Yine Kayseri'den Erzurum'a gönderilmesi istenen asker, "Akbiykoğlu Hasan Ağa" isimli yeniçerinin sancak idaresini zaptetmesi dolayısıyla gönderilemiyordu.³⁶⁶ Ayrıca aşağıda ayrı bir bahiste değinilecek Rum isyanının da İran harbi sırasında patlak vermesi, işleri içinden çıkılamayacak bir hâle getirmişti.

Askerin cephelere sevkı sırasında yahut harekât esnasında karşılaşılan önemli bir problem de firarlar ve göçlerdi.³⁶⁷ Orduya sevk edilen askerlerin azımsanmayacak bir kısmı, savaşmaktan kaçıyor. İstanbul her ne kadar, ellerinde izin tezkeresi olmayan askerlerin memleketlerine dönmelerine asla müsaade edilmemesini tembih etse de³⁶⁸ askerlerin firar etmelerinin önünü alamıyordu. Mesela Bağdad'a görevlendirilen Haleb ve Kayseriye askerinin, yollarda perakende olduğu

³⁶⁴ BOA, HAT. 819 / 37342-B; BOA, A. { AMD. 71 / 14.

³⁶⁵ BOA, A. { MKT.d. 1052-F. s. 16. Sabit de Bağdad'a istenilen düzeyde asker gidememesinin sebeplerini, Rum fetreti ve Akka Valisi Abdullah Paşa'nın isyanına bağlamıştı. Bkz. Sabit, **Bağdad'da Kölemen Hükümeti'nin Teşkiliyle İnkırazına Dair Risaledir**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1292, s. 93.

³⁶⁶ Kayseri'den asker toplanmasında yaşanan sorunun tek nedeni iç karışıklık değildi. Mora'daki isyanı bastırmak için de buradan asker istenmesi, işleri zorlaştırmaktaydı. Bkz. İlyas Gökhan, "1821-1823 Osmanlı-İran Savaşları ve Kayseri'ye Etkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 113, İstanbul, 1998, s. 171.

³⁶⁷ İran'ın saldırılarına dayanamayan birçok Osmanlı köylüsünün göçü, savaşa asker olarak katılmalarını yahut sivil olarak İran'a karşı duruş sergilemeleriyle kendilerinden alınacak lojistik destek şansını ortadan kaldırmaktaydı. Bu göçlerin bir kısmı iç göç şeklinde olurken bir kısmı da İran'ın topraklarına sürdüğü Osmanlı tebaasını kapsamaktaydı. Bkz. BOA, HAT. 823 / 37391-D-1; BOA, HAT. 823 / 37391-S; BOA, HAT. 771 / 36180-Ç; BOA, HAT. 783 / 36618-K.

³⁶⁸ BOA, HAT. 804 / 37128.

görülmekteydi.³⁶⁹ Bu yüzden Osmanlı Devleti ibret-i âlem için, firar eden askerlerden yakaladığı yirmi beş askeri idam dahi etmişti. Ancak bu da çözüm değildi. Firarların önüne nasıl geçileceği düşünülürken, bu askerlerin yerine akrabalarının gönderilmesi yahut yerlerine bedellerinin alınması seçenekleri masaya yatırılmıştı. Sultan, bu tip adamların cepheye sevkinden bir hayır gelmeyeceğini bildiği için, yerlerine para vermelerini ve elde edilecek gelirle, aylıklı asker toplanmasını daha mantıklı bulmuştu.³⁷⁰ Yine Şark Ordusu'na görevlendirilen askerin de firar ettiği yahut yol üzerinde saldırıya uğradıkları ve bu durumun sıkıntıya sebebiyet verdiği belirtilmekteydi.³⁷¹ İleride bahsedileceği üzere, Şark Ordusu'nda sebat etmeyen veya orduya ulaşamayan askerler için de benzer çözümler aranmaya çalışılacaktı.

Harp esnasında, silah kullanabilen neferlerden oluşan birliklerin kadı, nâib ve imamlar aracılığıyla cephelere gönderilmesi olarak tanımlanan, bir başka ifadeyle düşman saldırılarına karşı ahalinin doğrudan cepheye sürülmesi demek olan nefir-i âm uygulamasından³⁷², İran harbinde de beklenen fayda elde edilememişti. Bu askerler ifade edildiği gibi ya yollarda ve cepheye vardıklarında firar ediyor ya da muharebe alanında savaşmaktan kaçıyorlardı.³⁷³ İlginçtir, mevzu İran olunca tarihteki tecrübeler akla gelmiş ve çok eskilerde kalmış bazı korkular, Anadolu'dan toplanacak neferlere şüpheyle yaklaşılmasına kadar varmıştı. Şark Seraskeri Rauf Paşa, Sivas'tan ötesinin genellikle aşiretler ve Kızılbaşların yaşam alanları olduklarını belirtip bunların “velî mezhep” olmaları dolayısıyla güven telkin etmediklerini ifade etmişti. Paşa, nefir-i âmin faydasız olduğunun da altını çizdikten sonra, eğer buralardan asker toplanacaksa, kesinlikle cinsinin “eyaletli” olması gerektiğini söylemişti.³⁷⁴

³⁶⁹ BOA, HAT. 767 / 36149-E.

³⁷⁰ BOA, HAT. 820 / 37356.

³⁷¹ BOA, HAT. 1315 / 51261-A. Kayseri'den istenen askerin tertip ve teçhizi esnasında, bu askerlere bazı kendini bilmezler tarafından saldırıldığı hakkında bkz. BOA, A.Ş. AMD. 73 / 1.

³⁷² Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 158; Murat Tuğluca, “Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması”, *Belleten*, C. LXXX, S. 289, s. 776.

³⁷³ Ulûfeli sekban ve delilan askerleriyle gece gündüz gözü firarda olan nefir-i âm askeri arasında, kıyas kabul etmeyecek derecede fark vardı. En temelde ulûfeli asker, parayla savaştırıldığı için firara yeltenmiyordu. Bkz. BOA, HAT. 823 / 37391-Z; BOA, HAT. 793 / 36833-İ.

³⁷⁴ BOA, HAT. 819 / 37342-A; BOA, HAT. 821 / 37382-N.

Rauf Paşa'nın istediği profesyonel savaşçıların bulunup cephelere gönderilmesi demek, bir başka ifadeyle önce para bulmak demektir. Çünkü adı üzerinde, cephede savaşılacak paralı askere, aylık ödenen bir ücret vardı ve bu ücret göz önüne alındığında, Şark Ordusu'na merkezden gönderilen parayla bu askerlerin masraflarını karşılama imkânı bulunmamaktaydı.³⁷⁵ Ancak seraskerler, İran karşısında darmadağın olan askerlerin yerine bulunabildiği kadar ücretli asker ikame etmeye karar vermişlerdi ve askerlerin masrafları içinse “asker bedeliyesi” fonundan para aktarılması düşünülmüştü. Bedeliye uygulaması aslında, sadece asker için geçerli değildi. Savaş sırasında yiyecek ve nakliye hayvanı gönderme yükümlülüğü olan fakat bunu yerine getirmeyen mahallerde de bu sistem uygulanmıştı. Kısaca, talep edileni göndermeyenlerin, yerine parasını göndermesi demek olan bu uygulamayla, savaş bütçesine katkı sağlanmaya çalışılmıştı.

Harp sırasında yükümlü olduğu halde cepheye asker göndermeyen mahallerden, asker bedeliyesi olarak İran harbinde nefer başına 250 kuruş alınıyordu.³⁷⁶ Bazen zorunlu sebeplerden bazen de keyfi olarak savaştan kaçmak isteyenler tarafından tercih edildiği düşünülen bu uygulama sayesinde, İran harbinde azımsanmayacak miktarda para toplanmıştı. Zira Anadolu, üst üste cepheye gönderdiği askerler yüzünden harbe gönderecek asker bulamıyor bulsa da işe yaramayacağını bildiği için, yerine para vermeyi tercih ediyordu. Bedeliye toplanan mahaller, neredeyse asker istenen her yeri kapsıyordu. Çoğu zaman halk, pazarlık yaparak para verecek durumu olmadığını söylüyor, bedeliyeyi vermemek için direniyor yahut bedeliye üzerinden indirim talep ediyordu.³⁷⁷ Dolayısıyla bu durum, paranın bir kısmının toplanamamasına veya gecikmeli tahsiline sebep oluyordu. Hatta bedeliyelerin bir kısmının tahsili, savaş bitimine sarkıyordu.³⁷⁸

³⁷⁵ Bu hususta Sultan II. Mahmud, her bir nefere aylık 35 kuruş aylık verilse 1000 nefer için bunun 70 kese akçe edeceğini beyan edip aylıklı askere hazinenin dayanamayacağını açıkça ifade etmişti. Bkz. BOA, HAT. 1314 / 51246.

³⁷⁶ Mesela Şark Ordusu'na asker gönderecek durumları olmadığını beyan eden Maraş ve Anteb'den, nefer başına 250 kuruş alınması hakkında bkz. BOA, C.AS. 262 / 10885.

³⁷⁷ Örneğin; Gümüşhacıköy Madeni'ne bağlı Zeytun kazasında yaşayan bazı kimseler, hisselerine düşen meblağı vermedikleri gibi halkı da vermemeleri üzerine tahrik etmekteydiler. Bu hususta, asayişin sağlanması istenmekteydi. Bkz. Merve Öner, “II. Mahmut Döneminde Kaleme Alınan 37 Numaralı (1823-1824) Kal'abend Defterinin Dönemsel Özelliklerinden Hareketle Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2020, s. 156.

³⁷⁸ BOA, C.AS. 739 / 31037.

İran harbinde asker bedeliyesi toplanan veya toplanacak olan alanların içerisinde: Hamid, Teke, Amasya, İzmir, Menteşe, Adana, Tarsus, Urfa, Ankara, Çankırı, Halep, Zile, Kırşehir, Bolu, Şam, Bereketli Madeni, Yahyalı, Çamardı, Konya, Çorum, Karaman, Sivas, Aksaray, Saruhan ve Aydın'ı kapsayan mahaller bulunmaktaydı.³⁷⁹ Elbette bu mahaller haricinde de asker bedeliyesi toplanan alanlar vardı ancak bu bölgeler, bedeliye toplanan mahaller açısından en fazla ön plana çıkan bölgeler arasındaydı.

Toplanan bedeliyelerle, cepheye acilen sevk edilmesi istenen ücretli askerler için, bir kaynak yaratılmış olacaktı. Bu askerin alınması için ilk etapta Şark Ordusu'na en yakın mahal olan ve bol askeri bulunan Acara, Livâne, Ahıska ve Çıldır gibi Kafkas savaşçıların olduğu yerlere haber salındı. İçlerinde Acaralı Selimpaşazade Ahmed Bey, bu askerleri bulup hizmete hazır olduğunu en önce beyan edenlerdendi.³⁸⁰ Ahmed Bey'in elinde, bolca "güzide" piyade askeri mevcuttu.³⁸¹ Kendisi, saldırıların en yoğun olduğu 1821 yılında, yaklaşık 3000-4000 nefer askeriyle ve 25.000 kuruş akçe mukabilinde, Şark Ordusu'nun merkezi Erzurum'a ulaşmak için yola çıktı.³⁸² Erzurum'a varan ancak ağır kış şartlarına dayanamayan Acaralı ve askerleri, ilkbaharda tekrar gelmek üzere memleketlerine dönmek zorunda kaldılar. Sultan, sayısı bu kadar fazla askere para yetiştiremeyeceğini gördüğünden, turnacı ve kol çavuşlarından işe yarar mübaşirler tayin edilerek kazalardan asker toplanması için yine harekete geçilmesini emretti.³⁸³ Zira o dönemde henüz, toplanacak bedeliyelerden istenen gelir elde edilememişti. Fakat beklenen düzeyde olmasa da gerek Acara gerekse de Livâne'den, ücretli asker noktasında istenen destek daha sonra görülecekti.³⁸⁴ Keza Canik, Sivas ve Halep'den toplanan ücretli askerler sayıca az da olsalar, cephelere ulaştırılmaya çalışılmıştı.

³⁷⁹ BOA, C.AS. 1148 / 51008; BOA, C.AS. 1210 / 5426; BOA, C.AS. 1224 / 54937; BOA, C.AS. 14 / 615; BOA, C.AS. 142 / 6293; BOA, C.AS. 206 / 8826; BOA, C.AS. 226 / 9593; BOA, C.AS. 1148 / 51008; BOA, C.AS. 354 / 14669; BOA, C.AS. 354 / 14672-3; BOA, C.AS. 358 / 14827; BOA, C.AS. 426 / 17689; BOA, C.AS. 597 / 25175; BOA, C.AS. 699 / 29339; BOA, C.AS. 735 / 30847; BOA, C.AS. 1148 / 51008; BOA, C.ML. 273 / 11204; BOA, C.ML. 759 / 30902; BOA, A.İ. DVNS.ASK.MHM.d.24, s. 227, 237, 245, 247, 248, 268, 269, 361, 362, 364, 368, 372, 395.

³⁸⁰ BOA, HAT. 819 / 37340-C.

³⁸¹ BOA, HAT. 816 / 37298-G.

³⁸² BOA, HAT. 816 / 37298-J; BOA, HAT. 816 / 37298-H.

³⁸³ BOA, HAT. 825 / 37408.

³⁸⁴ BOA, HAT. 788 / 36764; BOA, C.AS. 1214 / 54444.

Belirtilen yerlerden toplanan az sayıda ücretli savaşıyla piyadesi kuvvetli İran'a karşı savaş kazanmak hayaldi. Bunu bilen Serasker Rauf Paşa, özellikle büyük hezimetlerin yaşandığı Şark Ordusu'na, Rumeli sekbanlarından 10.000 savaşçının gelmesi için yoğun çaba sarf ediyordu.³⁸⁵ Çünkü buradan toplanacak aylıklı askerler, Anadolu'dan toplanacak askerlere nispetle, kıyas kabul etmeyecek derecede üstündüler.³⁸⁶ Fakat Rumeli'deki ücretli askerlerin Şark Ordusu'na gönderilmesi, gailisi o dönemde sadece İran olmayan Osmanlı Devleti'nin karşısına, Mora'daki isyanı çıkartıyordu.³⁸⁷ Sekban yatağı olan Sultanyeri, Hasköy, Kırcaali ve Çirmen gibi bölgeler askerlerini, isyanı bastırmak için Mora, Midilli, Sakız ve Limni'ye göndermişlerdi.³⁸⁸ Esasında bölgedeki durumun, şarktaki durumdan hiçbir farkı yoktu. Buna rağmen bölgeden, ücretli asker istenmeye devam ediliyordu. Çaresizliğin boyutlara öyle bir noktaya varmıştı ki talep edilen askerin yarısının gelmesine dahi razı olunuyordu.³⁸⁹ İçinde bulundukları buhranlı hâli anlatan bölge mutasarrıfları da asker gönderilmesinin asla mümkün olmadığını beyan ederken yer yer topu birbirlerine atıyorlardı. Selanik Mutasarrıfı Mehmed Paşa, bölgedeki askerin oradaki kaza ve kasabaları bile korumaktan âciz olduğunu söylerken, asıl kabiliyetli askerin Çirmen'deki Kırcaali sekbanları olduğuna işaret ediyor ve Çirmen Mutasarrıfı Salih Paşa'ya dolaylı yoldan mesaj veriyordu.³⁹⁰

Salih Paşa, ücretli asker konusunda en fazla baskıya maruz kalan kişilerin başındaydı. Çünkü Rauf Paşa'nın ısrarla talep ettiği aylıklı Arnavut ve Kırcaali askerleri, Salih Paşa'nın mıntıkasındaydı. Gümölcine, Uzuncaabad, Hasköy, Sultanyeri ve Ahiçelebi gibi sekbanın bol olduğu bölgelerden gelen ilâmlarda asker verilemeyeceğinin beyan edilmesi, Salih Paşa'nın asker gönderilmesine dönük baskıları savuşturması için, elindeki en büyük kozdu. Paşa, bunu iyi değerlendirdi. Haklı gerekçelerini merkeze arz ederken, askerin Rum isyanını bastırmak için görevlendirildiğini ve elde kalan diğer askerin de acil durumlarda kullanılacağını

³⁸⁵ BOA, HAT. 819 / 37338.

³⁸⁶ Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 162.

³⁸⁷ BOA, HAT. 818 / 37321-B.

³⁸⁸ BOA, HAT. 818 / 37321-C; BOA, HAT. 818 / 37321-E; BOA, HAT. 818 / 37321-A; Bkz. Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 159.

³⁸⁹ Bu konuda sadrazamın arzı için bkz. BOA, HAT. 1315 / 51261-C.

³⁹⁰ BOA, HAT. 817 / 37309-A. Çok ısrarlı bir şekilde Rumeli'den talep edilen askerin ücretlerinin Erzurum'a varmalarından sonra işlemeye başlanacağını söylenmesi, isyan sebebiyle Erzurum'a gelmeleri mümkün olmasa da teklifin asla cazip olmadığını ve yaşanan maddî sorunların da bir göstergesiydi. Bkz. Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, s. 162.

ifade ediyordu. Ayrıca Erzurum, Rumeli'ye hayli uzaktı. Bu kadar uzak bir yere asker göndermek, pek de akıl kârı değildi. Eldeki askerler, aylıklarına zam yapıp³⁹¹ zorla gönderilseler dahi, yolda firar edebilirlerdi.³⁹² Aynı fikirlere, Silistre Valisi Mehmed Selim Paşa da iştirak etmişti.³⁹³ İstanbul'a bildirilen bu gerekçeler mantıklı görüldü ve Rumeli askerinin aşağıya kaydırılmasından vazgeçildi. Dolayısıyla İran harbinde, Rauf Paşa'nın beklediği Rumeli askerinin Şark Ordusu'na katılması, büyük oranda Rum isyanının etkisiyle mümkün olmadı.³⁹⁴

Rumeli'den gelecek ücretli askerle İran karşısında zafer kazanacağına inanan Rauf Paşa'nın hayalleri suya düşmüştü. Ancak kuvvet tedarikinde sıkıntı çekilen tek yer, şark hattı değildi. Bağdad Valisi Davud Paşa da savaştıracak asker bulamamaktan bir hayli şikâyetçiydi. Nitelikli asker bulmak için her yola başvuran Davud Paşa'nın aklına, farklı farklı çareler gelmeye başlamıştı. Bunlar arasında en dikkat çeken, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Cidde Valisi İbrahim Paşa'nın, kendisine destek verebileceği ihtimaliydi.³⁹⁵ Hatta Davud Paşa, işi biraz daha öteye taşıyarak, Mehmed Ali Paşa'nın gemileriyle Fars limanlarına ulaşp buralara Mısır askerini çıkartabileceğini bile dillendirmişti.³⁹⁶ Harekât anlatımı sırasında da ele alınacak bu teklifi hayata geçirmek için merkez, hem İngiliz korkusu hem de Girit ve Muha maslahatları sebebiyle adım atmaktan kaçınacaktı.³⁹⁷

İran, Osmanlı Devleti'ni, içeride ve dışarıda meşgul olduğu birçok sorunun tam ortasında yakalamış ve bu sorunların hepsiyle aynı anda mücadele etmekte güçlük çeken rakibine karşı, her iki hatta da askerî üstünlük sağlamıştı. Osmanlı Devleti, elindeki tüm insan kaynağını cephelere kaydırmaya çalışsa da bunların en nitelikli

³⁹¹ Aynı zamanlarda hem Mora ile adalarda hem de şarkta savaştıracak nitelikli asker bulunmaya çalışılması, Rumeli'deki aylıklı askerın ücretlerinin artmasına yol açmış ve asker temininde piyasa, ciddi oranda kızıymıştı.

³⁹² BOA, HAT. 818 / 37321; BOA, HAT. 817 / 37309; Yıldız, **Neferin Adı Yok**, s. 159, 160; Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 162.

³⁹³ BOA, HAT. 817 / 37309-B.

³⁹⁴ BOA, HAT. 816 / 37301-B-2. Matthew Smith Anderson eserinde, Osmanlı askerlerinin Yunanistan'dan doğuya aktarılmasının, bu askerlerin İran savaşında kullanılması ihtiyacından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bkz. Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2001, s. 75. Oysa ki Osmanlı Devleti, İran'la mücadelesinin her devresinde asker sıkıntısı çekmiş ve savaş süresince Yunanistan'dan şark hattına kaydırılan herhangi bir askerî varlığa tesadüf edilememiştir.

³⁹⁵ BOA, HAT. 818 / 37322.

³⁹⁶ BOA, HAT. 797 / 36973; BOA, HAT. 782 / 36599.

³⁹⁷ BOA, HAT. 797 / 36974; BOA, HAT. 798 / 37015. Sebepler arasında Bağdad'ın uzak ve işin masraflı olması da sayılmaktaydı. Bkz. BOA, HAT. 815 / 37273.

olanları Rumeli’de kalmış, İran karşısında savaştıracak profesyonel askere bütçe ayırsa dahi bu askeri bulmakta hayli zorlanmıştı. Bulunan nitelikli askerin de cepheye çok fazla sebat etmediği göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti’nin İran karşısına “ordu” denebilecek bir güç çıkardığını söylemek imkânsızdı. Yeniçerinin neredeyse olmadığı savaşta, az miktarda ücretli, kapı halkı, nefîr-i âm ve aşîret kuvvetlerinden müteşekkil grupları Acem ile savaştıran Osmanlı Devleti, profesyonel orduya geçişindeki son savaşında, İran karşısında tutunmayı başaramayacaktı.

5 Orduların Durumu

Osmanlı ile İran devletlerinin savaş öncesindeki askerî yenileşme sürecine genel bir çerçevede bakmak ve daha sonra, savaşa tutuşacak iki ülke kuvvetlerinin ne durumda olduğunu görmeye çalışmak, askerlerin sahadaki durumunu tahlil etmek açısından fayda sağlayacaktır. Bu yüzden öncelikle, İran ordusunun başından geçen “askerî yenileşme” macerasına ve ondan öncesindeki ordu yapısına göz atmakla mevzuya giriş yapılacaktır.³⁹⁸

XIX. yüzyılın başında İran’ı, askerî modernleşmede ciddi adımlar atmaya sevk eden etkenlerden biri, Kafkaslar’da gittikçe güçlenip bölge için büyük bir tehdit haline dönüşen Rusya’ydı. İran’ın Rusya karşısında aldığı yenilgiler, Feth Ali Şah ile Abbas Mirza’yı orduda yenileşmeye sevk etmişti.³⁹⁹ Her ikisi de Rusya karşısında varlık gösteremeyen İran ordusunun bu durumunu teknik, taktik ve organizasyon açısından Avrupaî tarzda olmamasına bağlıyordu.⁴⁰⁰ Bu sebeple İran, ordusunu aşîret birlikleri görünümünden çıkarıp daha etkili, modern ve düzenli bir orduya

³⁹⁸ I. Mahmud dönemi esas alındığında Osmanlı Devleti’nin ciddi olarak, İran’dan daha önce askerî / teknik modernleşme sürecini başlattığı söylenebilir. Fakat Osmanlı Devleti’nin askerî modernleşmesindeki etkili atılımların, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş olması ve İran’da da ordu dönüşümünün yaklaşık olarak bu dönemlere rastlaması, iki devletin savaş öncesi yaşadığı bu süreçten ne derecede faydalandığını görmemizi mecburî hale getirmiştir. Bu yüzden İran askerî modernleşmesinin anlatımında odak nokta, ciddi gelişmelerin yaşandığı XIX. yüzyılın ilk çeyreği olacakken, Osmanlı Devleti için bu anlatım, kopukluk olmaması adına biraz daha öncesine yaslanılarak özetlenmeye çalışılacaktır.

³⁹⁹ Seyid Mustafa Musevî Taberî, **Abbas Mirza Kacar: Şerh-i Hal ve Siyaset-i Hidemat-ı U**, Tahrân, İntişarat-ı İbn-i Sina, 1353, s. 56.

⁴⁰⁰ Stephanie Cronin, “Deserters, Converts, Cossacks and Revolutionaries: Russians in Iranian Military Service 1800-1920”, **Middle Eastern Studies**, Vol: 48, No:2, 2012, s. 150.

kavuşturmak arzusuyla Avusturya, İngiltere ve Fransa'dan destek almak istedi.⁴⁰¹ Bu doğrultuda özellikle, Veliâht Şehzade Abbas Mirza'nın ciddi gayretleri oldu. Fakat en başında, Osmanlı Devleti'nde başlatılan Nizam-ı Cedid hareketinin, İran için örnek oluşturduğunu, her ne kadar Osmanlı ordusu bir "paradigma ordusu" kimliğine sahip olmasa da İran'ın tecrübeleri görmek için, III. Selim'in ıslahat çabalarının birtakım noktalarını değerlendirerek harekete geçtiğini de söylemek gerekir.⁴⁰² Kaçar dönemi üzerine uzun süredir çalışan Zergerinejad'ın, mesele ile ilgili yazdıkları bu açıdan dikkat çekicidir. Osmanlı gibi yekpare bir orduya sahip olmayan İran'da yapılması planlanan modernizasyonun, sosyo-kültürel zemininin ölçülmesiyle işe başlandığını ve burada da Osmanlı'nın yaşadıklarına bakıldığını beyan eden Zergerinejad, III. Selim'e gösterilen Yeniçeri ve ulema tepkisiyle akim kaldığını söylediği Osmanlı askerî modernizasyonunu Abbas Mirza'nın, onun yenilik isteyen vezirleri ile Mirza Bozorg'un çok iyi tahlil ettiklerini ve onların bir nevi bu tahlile göre hareket etmeye çalıştıklarını söylemektedir.⁴⁰³ Avrupaî tarzdaki modernizasyona geçmeden evvel, İran ordusundaki ilk modern askerî taktik fikirlerini aktaranların, Ruslar olduğunu belirtmek gerekir. Fransız heyeti İran'a gelmeden birkaç yıl önce, XIX. yüzyılın başında Rus ordusundan kaçan askerler, Abbas Mirza'nın ordusunu eğitmişlerdir. İran ordusundaki yeni düzenin içerisinde uzun yıllar kalmayı başaran kaçak Rus askerler bu anlamda, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İran'da varlık gösteren İngiliz ve Fransız subaylara nispetle, yenileşen İran ordusunda çok daha fazla paya sahiptir.⁴⁰⁴ Bu askerler arasında ön

⁴⁰¹ **İran Ordusu Tarihçesi**, Matbaa-i Askeriye, 1326., s. 1,3. İranlılara göre Özbekler, okuma yazma bilmeyen cahil insanlardı. İran, uzun yıllar Rusları da "Avrupa'nın Özbekleri" olarak gördü. Çünkü klasik dönemde Ruslar, İran için bir tehdit oluşturmuyordu. Özbekler ve Osmanlı'dan gelecek tehditler daha öncelikliydi. Bu yüzden Safevîler de Avrupa'dan gelecek saldırıları hiçbir zaman önemsemedi. Portekizlerle yapılan mücadele denizdendi ve burada da İngiliz yardımı söz konusuydu. Ne zaman ki Safevîler düştü ve Ruslar Azerbaycan ile Gilan bölgesini işgal ettiler, o vakit tehlike farklılaştı. Nadir Şah ve Ağa Muhammed Şah büyük oranda Rusları püskürtmeyi başarsalar da Abbas Mirza bu noktada muvaffak olamadı. Bkz. Daryuş Şehbazî, **Tarih-i Koşun-ı Kacariye**, Tahran, Mahris Yay., 1397, s. 73.

⁴⁰² Hamid Algar, **Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period**, Berkeley, University of California, 1969, s. 77.

⁴⁰³ Golamhüseyn Zergerinejad, **Endişe ve Siyaset der İran-ı Kacar**, Cild-i Evvel, Tahran, Nigaristan-ı Endişe, 1398, s. 41.

⁴⁰⁴ Cronin, "Deserters, Converts, Cossacks and Revolutionaries", s. 152. İran'da yenileşme lafzının karşılığı olan teceddod (تجدد) ve nevsazi (نوسازی) kelimelerinin anlam bulduğu isim, Veliâht Şehzade Abbas Mirza'ydı. Kendisi, Rus ordusundan atılan Karabağ ve Nahcivanlı birkaç Rus sipahisini, orduya talim yaptırmak için Kazvin'deki ordugâhta kullanmıştı. Gerçek anlamda İran askerî modernizasyonunun, onunla beraber başladığını söylemek gerekir. Fransız ve İngiliz subaylarından büyük oranda istifade edilen İran ordusunda yeni teknikleri askerlere öğretmenin yanı sıra, Feth Ali

plana çıkan ve Abbas Mirza'nın himayesinde İran ordusunda önemli işler yapan kişi, Rus Samson Yakovlevich Makintsev, nam-ı diğer Samson Han'dı. İlk İran-Rus savaşından evvel (1804-1813) Rusya'dan firar edip İran'a gelen ve bir trompet çavuşu olan Makintsev, Revan'daki orduda subay olarak görev almaya başlamıştı. Kendisi gibi kaçak olarak gelen askerlerden bir alay oluşturan Makintsev'in alayında görev alan kaçak Rus askerler "Bahaduran" yani "Kahramanlar" olarak isimlendirilmiş ve bu askerler kısa süre içerisinde en güvenilir savaşçı unsurlar haline gelmişti. İlk İran-Rus savaşında, Rusların işgal ettiği bölgelerdeki askerleri İran'a gelmeleri için teşvik eden de Makintsev olmuştu. Makintsev'in bu çabaları bir nevi İran'daki "Nizam-ı Cedid" hareketinin çekirdeğini oluşturmuştur.⁴⁰⁵

İran ordusuna katılan bu askerlerin orduda kalmaları için, kendilerine birtakım ayrıcalıklar tanındı. Gelenlerin bir kısmı inançlarını korurken bir kısmı İslam'ı seçip "Yeni Müslümanlar" olarak nam saldı. XIX. yüzyılın ortalarına kadar İran ordusunda varlığını sürdüren "firari alayı", hem İran-Rus savaşları hem de Osmanlı-İran savaşında kullanılmaya çalışıldı ve bir görüşe göre Osmanlı ordusuna karşı kullanıldığında, kendilerinden söz ettirecek kadar da başarılıydı.⁴⁰⁶

İran'da Avrupaî tarzdaki modernizasyon sürecine geçerse; Claude August Court, Paolo di Avitabile, General Gardane gibi Avrupa'nın önemli askerleri, İran ordusunun çehresini ve yapısını değiştirmek için mücadele veren isimlerdendi.⁴⁰⁷ İran, Rusya ile olan savaş hâlini de göz önüne alarak XIX. yüzyılın ilk etabında Fransa'nın siyasî menfaatlerine ve bekasına daha uygun olmasını avantaj olarak görüp, ordusunu yapılandırması için bu devleti münasip görmüştü. Zira o sıralarda İngiltere ve Rusya, İran'ın toprak bütünlüğünü tehdit eden mevzilerde konumlanmışlardı. Bu durum, Napolyon için de bir fırsattı. Dolayısıyla 1806 yılı başında Amedee Joubert'in askerî uzman olarak Tahran'a gönderilmesini Fransa,⁴⁰⁸ bölgedeki Rus oyununu bozacak bir hamle olarak okumuştur. Hindistan üzerindeki siyasî ağırlığı açısından İngiltere'yi de tedirgin eden bu hareketiyle Fransa peşine,

Şah ve Abbas Mirza'nın himayesindeki orduda; top dökümü, silah, barut üretime de yapılmaya başlanmıştır. Bkz. Şehbazi, **a.g.e.**, s. 51, 74.

⁴⁰⁵ Cronin, "Deserters, Converts, Cossacks and Revolutionaries", s. 152, 153.

⁴⁰⁶ Cronin, "Deserters, Converts, Cossacks and Revolutionaries", s. 153, 154, 161.

⁴⁰⁷ Jeremy Black, **Savaş ve Dünya: Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000**, Çev: Yeliz Özkan, Ankara, Dost Kitabevi, 2009, s. 289.

⁴⁰⁸ Fatih Yeşil, **Trajik Zafer: Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)**, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yay., 2017, s. 43.

İran üzerindeki siyasî ağırlığını arttırmak için General Gardane'ı, askerî uzmanlarla birlikte Tahran'a gönderdi⁴⁰⁹ ve 1807-1809 arasını kapsayacak olan Fransa önderliğindeki İran askerî modernizasyonu, böylece başlamış oldu.⁴¹⁰ Napolyon, İran ordusunda girişilen bu hareketin sonucunun ne olacağını Feth Ali Şah'a, biraz da onu kendisine muhtaç hissettirmek adına "... askerlerin eğitim aldığı zaman sen de yenilgi kabul etmeyen bir imparator olacaksın..."⁴¹¹ sözleriyle ifade etmişti.

General Gardane liderliğinde İran ordusunda başlatılan yenileşme hareketlerini, öncekilere nispetle ilk ciddi ıslahat hareketi olarak tanımlamak lazımdır. İlaveten en başında her modernleşme hareketinde olduğu gibi toplumun yenileşmelere gösterdiği reflekslerin, İran'da da görüldüğü söylenmelidir. Mesela mesihî subaylardan müteşekkil bir heyetin, Müslüman bir toplumun askerlerini eğitmesinin yadırgatıcı tarafları olmuştur. Bunun dışında İran ordusunun tecdit sürecinin büyük sancılarında birisinin de doğrudan merkezî orduya entegre olan aşiretlerin ve eyaletlerde bulunan askerlerin, yeni harp teknikleri ile eğitimi kabulde zorlanmaları olduğunu beyan etmek gerekir.⁴¹² Nitekim mevcudun devamından yana olup düzenlerinin bozulmasına taraftar olmayan büyük kitlelerin, değişime direniş gösterip menfaatlerini korumaya dönük çabaları ferdî bazda, gayet insanî ve doğal görünmektedir.

Talim kültürü olmayan İran ordusunda askerlerin, savaş zamanı toplandığı bilinmektedir. Bu askerler içerisinde sipahilerin, klasik talimler yaptığını söylemek gerekir.⁴¹³ Ordu içerisindeki neferler; idareci, ruhanî, tüccar ve kasabalılar dışındaki gruplardan seçilen köylü ve fakir aile çocuklarıdır. Bunun dışında birçok etnik kökenden müteşekkil birliklerin düzenli bir ordu gibi hareket etmesi de hiçbir zaman

⁴⁰⁹ Yeşil, A.e., s. 43-44.

⁴¹⁰ Napolyon, siyasî hedeflerine ulaşması için gereken bilgileri iletmesi amacıyla General Gardane'a, dört ay tahkikat süresi tanıdı. Bu bağlamda çalışan Gardane'nin, zabıtlarıyla İran'ı ilk tanıyan Avrupalı olduğunu söylemek gerekir. Bkz. Driaault, a.g.e., s. 294.

⁴¹¹ İran ve Fransa arasında imzalanan "*Finkestein Antlaşması*" ile İran ordusunu yetiştirecek Fransız heyet Tahran'a geldi. Bkz. Şehbazi, a.g.e., s. 49, 63. Fakat bölgede sürekli değişen dengeler bağlamında bir süre sonra Fransa, Rusya ve İngiliz siyaseti karşısında İran'da tutunamayacaktı. Bu yüzden 1809 sonrası Fransa'nın yerini bölgede, İngilizler alacaktı. Bkz. Vanessa Martin, **Dovran-ı Kacar Çane-Zeni İtiraz ve Devlet Der İran Karn-ı Nuzdehom**, Çev: Efsane Monferid, Tahran 1389, s. 235.

⁴¹² Şehbazi, a.g.e., s. 53.

⁴¹³ Şehbazi, a.g.e., s. 71.

söz konusu olmamıştır.⁴¹⁴ Fransızlar, bu durumdaki bir askerî oluşuma hem şeklen hem de yapı itibarıyla “ordu” hüviyeti kazandırmak için uğraşmıştır.

Yenileşme öncesi İran ordusundan, ikmal faaliyetlerini gerçekleştirebilen bir ordu olarak söz etmek mümkün değildir. Neferin yiyecek ve giyecek tedariki, her zaman için problemdir. Silah temini de bir ihtiyaç olarak görülmemiştir. Bu yüzden İran’ın, 1810 sonrası Fransızlardan sonra bölgeye nüfuz eden İngilizlerden modern silahlar, toplar ve mühimmat tedarik ettiği görülmektedir. General Gardane, hiçbir mühendislik bilgisine sahip olmayan İranlıların, çok ağır tipte silahlar kullandıklarını söyler. Ayrıca orduda neferlerin yaralarını saracak bir askerî hastahane, yiyecek depolanacak bir mahzen yoktur. Savaş zamanlarında da bunlar düşünülmemiş ve asker ne bulursa onu yemek zorunda bırakılmıştır. Askerlerin elbiselerinin, botlarının değiştirilmesi ve sakallarının tıraş edilmesi noktasında ısrarcı olan Fransızlar ve İngilizler, bu hususların bazılarında Abbas Mirza’nın bile mukavemeti ile karşı karşıya kalmıştır.⁴¹⁵

General Gardane, tophane tesisi ve düzenli piyade ordusunun teşkil edilmesi üzerine kafa yormuştur. “Serbaz” olarak tabir edilen, on iki bölümden ve 60.000 kişiden oluşup Abbas Mirza’nın uhdesinde bulunan askerî grup, Azerbaycan ahalisinden seçilen ve eğitime tâbi tutulan sınıf içerisinde yer almıştır. Doğrudan şaha bağlı olup “canbaz” olarak tabir edilen askerî sınıf, takriben dokuz bin neferdir. Kılık kıyafetleri düzenli olmayan bu askerî sınıf düzenli maaş da almadığından, elden geçirilmesi zorunlu olmuştur. Ordu içerisinde düzensiz olarak varlığını sürdüren sayıca en büyük kuvvetler süvari birlikleriydi ve neferleri kırsaldan toplanmaktaydı. “Gard-ı Mahsus-ı Saltanatî” denilen “Özel Saltanat Kuvveti” de doğrudan şaha bağlıydı ve sayıca dört bin nefer civarındaydı. Bu askerler genellikle, Gürcü ve muteber ailelerin çocuklarından seçilirlerdi.⁴¹⁶

General Gardane, sayısı 144.000 olan süvari birliklerini uzun tüfekleri olan ve atlarını kendi getiren birlikler olarak tarif ediyordu. Savaş esnasında hiçbir düzeni olmayan bu birlikler, güçlü düşman karşısında bozuluyordu. Süvarilerin atları iyiydi ve atların masrafları kendileri tarafından karşılanıyordu. Teknik bilmemelerine

⁴¹⁴ Şehbazî, a.g.e., s. 47, 61.

⁴¹⁵ Şehbazî, a.g.e., s. 61, 62, 70, 97.

⁴¹⁶ Şehbazî, a.g.e., s. 64, 65, 66, 67.

rağmen bu süvariler, at binmekte mahirdiler. Fakat silahları çok eski ve ağırdı. Elde bulunan tüfeklerle ateş edebilmek için ağır desteklere ihtiyaç duyuyorlardı.⁴¹⁷ Ordunun mühimmatı da ayrı bir sorundu. Mazenderan'da üretilen toplar iyi değildi. Kullanılan barut da bir o kadar kötüydü. Ordugâhlarda ise asla bir düzen yoktu. Ordugâhın dışında bırakılan toplar, ihtiyaç halinde develerle taşınıyordu. Ana grup askerî sınıflar içerisine giren “Çerik”, yerelde görev yapıyordu ve şahın davetiyle de özel olarak kullanılabilirdi. Savaşa hazırlık şuraları, açık toplantılar olarak tertip ediliyordu. Abbas Mirza ve diğer şehzadelerin yanı sıra vezirler ve ileri gelenler de bu toplantılarda hazır bulunuyordu. Yapılacak harekât ve ordunun sevk / idaresi konusunda alınan kararların saklı kalamaması, büyük bir problem idi.⁴¹⁸

Napolyon'un General Gardane ile gönderdiği heyet içerisinde her biri alanında uzman yetmiş kişi vardı. İçlerinde Camille Trezel ve Bernard gibi coğrafyacı mühendisler, Reboul ve Nicolas Baron Fabvier gibi İran tophanesinin tesisinde görevlendirilenler, Auguste Bontemps, Verdier ve Andrea gibi İran piyadesine talim yaptıran askerler mevcuttu.⁴¹⁹

Fabvier, Isfahan'da tophane tesisi, geliştirilmesi ve top dökümü üzerine çalıştı.⁴²⁰ Tophanede görevli süvari ve piyadelerin elbiseleri, Napolyon ordusu taklit edilerek tasarlandı. Uzmanlık alanlarına göre görevlendirilen heyet üyeleri, askerî talim merkezi olarak Tahran, Tebriz ve Isfahan'ı seçtiler. Verdier, Azerbaycan'da görevlendirilmişti. İran subayları, ondan eğitim aldı. Fransa'dan getirilen numune tüfekler ve fişekler, Tebriz'de yapıldı. Lamy, Abbas Mirza'nın askerî kışlasında bir askerî mühendislik okulu kurdu. Bu okulda, ileri gelen ailelerin çocuklarının eğitim alması sağlandı. Eğitim alacakların yaşları, 18-24 yaş olarak tayin edildi.⁴²¹

Burada toplar, topçular ve tophaneye ayrı bir bahis açmak gerekir. Teknikten yoksun ve sayıları yaklaşık 2500 kadar olan İran topçu birlikleri, atışlardaki isabet

⁴¹⁷ Driault, a.g.e., s. 296.

⁴¹⁸ Hüseyin Mahbubi Erdekanî, **Tarih-i Moessesat-ı Temeddun-ı Cedid Der İran**, Cild-i Evvel, Tahran, Moessese-i İntişarat ve Çap-ı Danişgah-ı Tahran, 1370, s. 58-60.

⁴¹⁹ Erdekanî, a.g.e., 66-69.

⁴²⁰ Cemil Kozanlu, **Tarih-i Nizamî-i İran**, Cild-i Dovvom, Tahran 1315, s. 986.

⁴²¹ Erdakanî, a.g.e., 75,76. Fabvier, tophanenin durumuyla alakalı raporlarında, tophanenin ıslah kabul etmez bir hâlde olduğunu belirtmiş ve yeniden bir tesis yapılmasının uygun olduğunu ifade etmişti. Zira o dönemde İran'da ne top döküm fabrikası ne de silah ve mühimmat depolanan bir alan mevcuttu. Nitekim mevcut toplar da dışardan getirilmişti. Bunlardan bir kısım top numunesi, Şah Abbas zamanında Portekizlerden alınan veya İran-Rus savaşlarında ele geçirilen toplardan oluşmaktaydı. Bkz. Nefisî, a.g.e., s. 249-250.

oranında hayli başarısızlardır ve çoğu zaman düşman yerine kendi topçularını vurmaktadır. Bir, bir buçuk çapında olup develerle çekilen ve “balyemez” topunu andıran toplar kullanan İran topçusu, top atışı yaparken develerden faydalanmaktaydı. Topçunun komutuyla diz çöken deve, atış sonrası doğrulur ve çoğu zaman yaralandığı için etrafındaki neferleri darmadağın ederdi. Safevîlerden bu yana “Zembürek”⁴²² tabir edilen topu kullanan İranlılar, İsfahan’daki tophanede görevli Fabvier’in imaline çalıştığı Ruslardan alınan topların varlığıyla övünmüştür. Fabvier, İsfahan’da birçok imkansızlıklarla mücadele ederek çalışmış ve beş ay içerisinde yirmi top imal etmeyi de başarmıştır. Nitekim görevi, Ruslardan alınan top cinsinden elli tane imal etmektir. Lakin tüm çabaları, İran-Fransız ilişkilerinin gerginleşmesi neticesinde akim kalmış ve bu yüzden kendisine beklenen hürmet de gösterilmemiştir.⁴²³ Öte taraftan şehzadeler arası taht rekabetinin, modernizasyon sürecine de yansıdığı görülmüştür. Her ne kadar modernizasyon sürecinden Abbas Mirza ordusunun daha fazla hissedar olduğu görülse de biraderi Şehzade Muhammed Ali Mirza da Kirmanşah’da tophane ve silah fabrikası tesis edip Fransızların tecrübelerinden faydalanmıştır. Muhammed Ali Mirza Fransızlar dışında; Rus, İspanyol ve İtalyan askerlerden de teknik destek almıştır.⁴²⁴

Fransızların iki yılda gerçekleştirmeye çalıştıkları esasında ciddi bir modernizasyon hareketiydi. Elbette Napolyon, buradan elde edeceği siyasî rantı, bölgeye hâkim olmaya çalışan İngilizler ve Rusları ekarte etmekte de kullanacaktı. İran, yenileşme hareketlerinden fayda görmüştü fakat bu hareket o sıralarda devam

⁴²² Fabvier, zembürekleri tarif ederken namlularının çok küçük olduğunu ve bu yüzden içerisine küçük top mermileri yerleştirildiğini beyan ederken bunların ağırlıklarının 250 gram olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nefisî, **a.g.e.** s. 250. Nadir Şah döneminde kullanımı fazlalaşan zembürekler, hafiflikleri ve hacimleri dolayısıyla lojistik intikalde kolaylık sağladığı için, ağır toplara karşı tercih edilmiştir. Dağlık arazinin yoğunlukta olduğu İran coğrafyasında, bu tercih mantıklıdır. Zindler döneminde de istifade edilen zembürekler, Kaçarlar döneminde yavaş yavaş etkisini yitirmeye ve yerini modern ve ağır toplara bırakmaya başlamıştır. Feth Ali Şah döneminde başlayan modernleşme hareketleri doğrultusunda ve Rus savaşları neticesinde farklı topraklara tanışan ve bunlardan istifade yoluna giden İran, Muhammed Şah’tan itibaren sahra toplarını zembüreklerin yerine kullanmaya başlamıştır. Bkz. Motellib Motellibî, **İlat-ı Kirmanşahan ve Nakş-ı Anha Der Koşun-ı İran-ı Asr-ı Kacar**, Tahran, İntişarat-ı Sazman-ı Esnad ve Ketebhane-i Millî-i Cumhuri-i İslamî-i İran, 1395, s. 46-47. Nejat Eralp zembüreği, deve sırtında nakledilen bir top türü olarak tanımlamaktadır. Bkz. T. Nejat Eralp, **Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar**, Ankara, TTK, 1993, s. 118.

⁴²³ Driault, **a.g.e.**, s. 296-297. General Gardane, Mazenderan bölgesinde top mermisi yapıldığını, İsfahan haricinde Şiraz, Tebriz ve Meşhed’te de top hazırlandığını fakat barutun dışarıdan alındığını söylemektedir. Bkz. Kont Alfred do Gardan, **Memuriyet-i Jeneral Gardan Der İran**, Çev: Abbas İkbâl, Tahran, İntişarat-ı Nigah, 1362, s.73-74.

⁴²⁴ Naibyan vd., **a.g.m.**, s. 119.

eden İran-Rus savaşlarında İran ordusunun ağır yenilgiler almasının önüne geçemedi. Bunda en önemli etkenin, ağır savaş koşulları altında yapılmaya çalışılan modernizasyon hareketinin tesirinin, normal koşullarda yapılabilecek olana nazaran daha az olması ve Fransızların yerine İngilizlerle hareket etmeyi tercih ederek partner değiştiren İran'ın, var olan sistemi bozarak Fransızları İran'dan çıkarmış olmasının etkili olmuş olabileceği düşünülmektedir.

General Gardane başkanlığında İran ordusuna nizam vermek için uğraşan heyetin amacına tam mânasıyla ulaşamamasının, İran'dan çekilmesinin ve yerlerini İngilizlere bırakmalarının sebeplerine genel olarak baktığımızda şunlar göze çarpmaktadır:

- İran ve Fransa arasındaki sosyolojik kopukluk ve iki ülkenin birbirine ait sosyal ve ahlakî değerleri tam mânasıyla bilememesinin yarattığı anlaşmazlıklar.
- Fransızların, Farsça bilmemesinden kaynaklanan irtibat kopuklukları.
- Fransız ve İngilizlerin bölgedeki rekabetinin İran üzerinde yarattığı siyasî baskı.
- Fransa ve Rusya'nın siyasî yakınlaşması ve aynı zamanlarda İran'ın Rusya ile savaş halinde olması.
- Askerî heyetin, modernizasyonu tam olarak gerçekleştirecek kadar İran'da kalamaması.
- Fransızların siyasî hedeflerinin, İran'da yapmaya çalıştığı askerî modernleşmenin önünde olması.⁴²⁵

⁴²⁵ Erdekanî, a.g.e., s. 85-90.

İran'ın İngilizlerle anlaşması ve İngiliz siyasi / diplomatik nüfuzunun bölgede artmaya başlamasıyla Fransızlar, 1809'den itibaren bölgeden apar topar çekildiler ve yerlerini İngilizlere bıraktılar.⁴²⁶ 1810-1813 arasında İngiltere ve Hindistan'dan 50'den fazla İngiliz subay, İran'a geldi.⁴²⁷ İngilizler, gelir gelmez yıllık 200 bin tümenlik malî yardım yapmaya taahhüt ederek, İran'ı rahatlatmıştı. Sıra, Fransızlardan kalan askerî modernizasyon macerasına devam etmek için İngilizlerdeydi. Osmanlı-İran savaşına kadar İran ordusunda çeşitli hizmetlerde bulunan bazı önemli İngiliz askerleri ve bu askerlerin hizmetleri şu şekildeydi:

Charles Christie: Azerbaycan'daki Abbas Mirza'nın emrinde bulunan piyade askerlerinin eğitimiyle meşgul oldu. Başladığı bu iş, İran-Rus savaşının içerisinde bulunduğu dönemi kapsıyordu ve kendisi eğitim haricinde cephede de savaşıyordu. Katıldığı "Aslandüz Muharebesinde" hayatını kaybedene kadar da Abbas Mirza'nın emrinde piyadenin taliminde görev aldı.

William Monteith: Mühendis subaydı. Özellikle Abbas Mirza'nın emri altındaki orduda görev yaptı. Yirmi yıl İran ordusuna hizmet etti ve Azerbaycan bölgesindeki madenlerin keşfi üzerine de çalıştı.

Lindsay: Tebriz'deki tophanede görevliydi. Burada güzel işler yaptı. Rivayete göre bir gün, barutun ateşlenmesi esnasında sakalını tutuşturan İran askerini Abbas Mirza'ya götürerek, artık askerlerinin sakallarının kesilmesi gerektiğini ona kabul ettirmişti. Kırk yıl İran ordusuna hizmet etti.

Darcy Todd: Tebriz'de Abbas Mirza askerlerinin taliminde görev aldı.

Littlejohn: Başlangıçta Tebriz'de görev yaptı. Daha sonra Şiraz'a giderek oradaki askerinin taliminde görev aldı.⁴²⁸

İngilizler, İran ordusunu modernleştirmek için ciddi uğraşlar verdiler. Yaklaşık 50.000 kişiyi talimden geçirdiler. Üç bin tüfeği Hindistan'dan İran'a sevk ettiler. Malî yardımları da eksik etmediler ve üstüne üstlük İngiliz subayları, İran'ın Ruslara

⁴²⁶ **İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla**, Editör: Mihail Sergeyeviç İvanov, Rusçadan Çev: Hasan Demiroğlu, İstanbul, Selenge Yay., 2021, s. 250.

⁴²⁷ Stephanie Cronin, "Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran", **Comparative Studies in Society and History**, Vol: 50 Issue:1, Cambridge University Press, 2008, s. 205.

⁴²⁸ Erdekanî, **a.g.e.**, s. 96, 97, 101, 103.

karşı yaptığı savaşa 1809'dan, savaşın bittiği 1812 yılına kadar iştirak ettiler. Abbas Mirza'nın ordusu baz alındığında, İngiliz eğitiminden geçen 9400 piyade, 640 topçu, 100 zenbürekçi modern talim görmüştü. 32.000 kişilik Azerbaycan ordusunda 12.000 tüfekçi ve 10.000 de süvari bulunmaktaydı. Ayrıca yine bu dönemde, Darcy Todd'un seçtiği beş kişi eğitim almak için 1811'de İngiltere'ye gönderildi. Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenciler olan bu kişilerden Mirza Rıza tophane ve Mirza Cafer Hüseyini mühendislik, Mirza Cafer tıp ve kimya, Mirza Salih Şirazî yabancı dil ve baskı fenni, Muhammed Ali Çahmaksaz da silah imali eğitimi aldılar ve döndükten sonra çok faydalı oldular.⁴²⁹

İngiliz subaylar daha sonraları İran ordusu içerisinde kalsalar da 1815'ten itibaren yavaş yavaş bölgeyi terk ederek modernizasyon programını yarıda kestiler ama kısa vadede İran ordusunun teknik olarak ilerlemesine katkı sunmuş oldular.⁴³⁰ Daha önce Fransızların sahip olduğu dezavantajların İngilizler için geçerli olmaması, onların Fransızlara göre daha başarılı olduğunu bizlere göstermiştir.

Bilinen dış siyasî etkenler haricinde genel olarak bakıldığında bazı dâhilî sebepler yüzünden, İran ordusundaki askerî modernizasyon sürecinden beklenen faydanın elde edilemediğini ve ordunun tam mânasıyla modern bir görünüme kavuşamadığını söylemek gerekir. Bu etkenler arasında en kapsayıcı olanları;

- Kadim ve cedit arasındaki çatışma ve direniş
- Rus savaşların ağır yükü ve malî bunalımlar

olarak görülmektedir.⁴³¹

⁴²⁹ İbrahim Aslanî, Zehra Azarniyuş, “Abbas Mirza ve Islah-ı Erteş, Hemzeman ba Cengha-yı İran ve Rus”, **Tarih-i Pejohi**, Şomare:70, 1396, s. 19, 22-23; Mirza Salih Şirazî, **Sefername-i Mirza Salih Şirazî**, Tashih: Muhammed Şehristani, Tahran 1347, s. 12. Cronin, Abbas Mirza'nın ordusu için Avrupai tarzda sayı olarak 13.000 piyade askerinin eğitildiği bilgisini vermektedir. Bkz. Stephanie Cronin, “Sahten-i Yek Arteş-i Nov Islahat-ı Nizami der İran-ı Asr-ı Kacar”, **Ceng ve Solh der İran-ı Dovre-i Kacar ve Peyamedha-yı An der Gozeşte ve Eknun**, Editör: Roxane Fermanfermanian, Farsça Çev: Hasan Afşar, Tahran, Neşr-i Merkez, 1394, s. 99. Abbas Mirza'ya, Avusturya Prensi Metternich'ten numune yeni silahlar gelmesi hakkında bkz. Nasır Necmi, **Abbas Mirza**, Tahran, İntişarat-ı İlmi, 1374, s. 80. Sir Gore Ouseley'in Tahran elçiliğinde İngilizler, İran ordusu için ciddi silah ve top yardımında bulunmuştur. Hatta yapılan antlaşmayla üçüncü bir ülkenin İran'a saldırması hâlinde, kendilerine askerî yardım yapılacağını da taahhüt etmiştir fakat verdiği sözleri yerine getirmemiştir. Bkz. Karadeniz, **a.g.e.**, s. 275-276.

⁴³⁰ Erdakanî, **a.g.e.**, 108; Denis Wright, **İngilisyân Der İran**, Farsça Çev: Golamhüseyin Sadri Afşar, Tahran, İntişarat-ı Donya, 1357, s. 56.

⁴³¹ Detaylar için bkz. Erdekanî, **a.g.e.**, s. 115-118.

1820’de Osmanlı topraklarına saldırmaya başlayacak olan İran’ın tamamen modern silahlarla donatılmış, tüm askerleri modern eğitimden geçirilmiş, eğitilmiş subaylara sahip, iyi bir silah ve teçhizat sanayisi olan düzenli bir ülke ordusuna sahip olduğu söylenemez. Fakat Avrupaî tarzda modernizasyon hareketinin başlangıcından savaşa kadar geçen on üç yıllık süre zarfında, İran’ın ciddi mesafe kat ederek, benzer sancıları çeken rakibi Osmanlı Devleti karşısında, asker sayısı ve niteliği itibarıyla görece denk bir pozisyonda olduğu hatta savaşta kullandığı piyadesinin niteliği ve niceliğinin, bizce Osmanlı Devleti piyadesinden daha iyi olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla İran piyadesi, Osmanlı kuvvetleri karşısında başarılı olmuştur. Elbette bu husus, izaha muhtaçtır. İran ile iki ayrı ana hatta savaşan Osmanlı Devleti’nin, niteliği yüksek ulûfeli askerinin gerek şark gerekse de Bağdad’da görev al(a)maması ve Osmanlı Devleti’nin bu bölgelerde genellikle eğitimsiz, sadece silahla teçhiz edilmiş düzensiz aşiret kuvvetleri (gayrinizami unsurlar) ve nefir-i âm askerleriyle savaşıyor olması, üstüne üstlük bu askerlerin de firara meyyal yapıları, başarısızlıktaki temel etkidir. Osmanlı Devleti’nin nitelikli asker seferberliği ile lojistiğini sekteye uğratan ve savaş alanında yetersiz kalmasına sebep olan bu sıkıntılı hâlin, batıda Rum isyanıyla meşgul olmasından ve nitelikli askerleri büyük oranda oralardan Şark Ordusu’na çekememesinden kaynaklandığını da unutmamak gerekir. Dolayısıyla kuvvetleri mukayeseyi, şartları göz önüne alarak yapmakta fayda görülmektedir.⁴³²

Kaynaklar, potansiyel olarak savaş öncesi İran ordusunun sayısı ve yapısıyla alakalı birtakım bilgiler vermektedir. Farrokh; Abbas Mirza’nın, Azerbaycan’da 24.000 askeri olduğunu ifade ederken, bu sayının istenirse 35.000’e kadar çıkarılabileceğini söyler. Revan Serdarı Hüseyin Han’ın emrinde ise 2000’i Kürt süvarisi, 1000’i tüfekçi veya hafif piyade olmak üzere yaklaşık 5000 asker olduğundan bahseder. Yine Revan Serdarı Hüseyin, istediği takdirde elindeki asker sayısına, 5000 asker daha ekleme şansına sahiptir.⁴³³

⁴³² Graham Williamson; savaşla ilgili yaptığı değerlendirmesinde, İran kuvvetleri karşısındaki Osmanlı kuvvetlerini çok zayıf görür fakat İran’ın bu fırsatı malî ve ticarî gerekçeler dolayısıyla değerlendiremediğinin de altını çizer. Bkz. Graham Williamson, “Ceng-i İran ve Osmanî (1821-1823) Borden-i Ceng ve Bahten-i Solh”, *Ceng ve Solh der İran Dovre-i Kacar ve Peyamedha-yı An der Gozeşte ve Eknun*, Editör: Roxane Fermanfermanian, Farsça Çev: Hasan Afşar, Tahran, Neşr-i Merkez, 1394, s. 168.

⁴³³ Kaveh Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, Oxford / New York, Osprey Publishing, 2011, s. 203.

Revan Hanlığı, Hüseyin Han ve özellikle Ermeniler ile ilgili yaptığı çalışmalarla literatürde önemli bir yeri olan İran asıllı Amerikalı Tarihçi George A. Bournoution, ordusunda modern askerî birlikleri tercih eden Abbas Mirza'nın aksine, Revan hanlığı ordusunun, geleneksel Kaçar birliklerinden oluştuğunu ifade etmektedir. Bunlar arasında, Revan Serdarı Hüseyin Han'ın gulamları, muhafızları, düzensiz kabile birliklerinden oluşan süvarileri ve halktan toplanan milis piyadeler yer almaktadır. Ancak Abbas Mirza, ordu modernizasyonu sürecinde, Azerbaycan'daki ordusu için 1000 kişilik bir piyade taburunun, Revan'dan yetiştirilmesini sağlamıştır.⁴³⁴

Fraser'in İran seyahati, Osmanlı-İran savaşının olduğu yıllara rastlar ve o da Abbas Mirza'nın ordusuyla alakalı olarak güvenilir kaynaklardan elde ettiğini iddia ettiği askerî verileri eserinde paylaşır. Fraser'in elde ettiği veriler ışığında Abbas Mirza ordusunun sayıca durumu ve sınıfları şu şekildedir:

Tablo-2 Abbas Mirza'nın Azerbaycan ve Revan'daki Silahlı Kuvvetleri⁴³⁵	
Piyade Sınıfı (Düzenli)	Nefer Sayısı
Bir Rus Ağır Piyade Taburu	800-1000
Tebriz Taburu (İki Tabur)	1600
Merend Taburu	900
Hoy Taburu	800
Urumiye Taburu	1200
İki Şikaki Taburu	1200
İki Karadağ Taburu	1600

⁴³⁴ George A. Bournoutian, **The Khanate of Erevan Under Qajar Rule 1795-1828**, California / New York, Mazda Publishers, 1992, s. 115. Muş'ta Selim Paşa kuvvetleriyle çarpışan Hüseyin Han'ın; Karadağlı, Karabağlı Şikaki ve Şahsevenlere mensup neferlerle mücadeleye katıldığı hakkında bkz. Sepehr, **a.g.e.**, s. 328.

⁴³⁵ James Baillie Fraser, **Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822**, London, Longman, 1825, s. 226, 227.

Meraga Taburu	600
Toplam:	9400
Süvari Sınıfı (Düzenli)	Nefer Sayısı
Bir Alay Afgan Mızraklı Süvarisi	500
Topçu	640
Zenbürekçi deve müfrezeleri	100
Toplam:	1240
Toplam Düzenli Kuvvet:	10. 640 nefer
Düzenli Olmayan Birlikler	Nefer Sayısı
Sefere Çıkabilecek Tebriz Piyade Tüfekçisi	10.000 ⁴³⁶
Kabile Süvarileri	12.000
Erivan / Revan Birlikleri	Nefer Sayısı
Düzenli Bir Tabur	1000
Yedek Üniformalı Tüfekçi	2000
Hüseyin Ağa Komutasındaki Kürt Atlıları	2000
İkinci Sınıf Birlikler	Nefer Sayısı
Süvari	1500
Piyade	3500
Nefir-i Âm Benzeri Asker	8000
Azerbaycan ve Revan'dan toplanabilecek toplam silahlı kuvvet: 50.640 nefer.	

⁴³⁶ Bu birlikler fitilli tüfek veya eski tip tüfeklerle teçhiz edilmiş kuvvetlerden oluşur.

Fraser; bu verilere ilave olarak, 1822 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı açtığı cephe Abbas Mirza'nın güçlkle 35.000 asker toplayabildiğini ifade etmiştir. Bu askerlerin büyük bir kısmının ikinci dereceden düzenli olmayan birliklerden müteşekkil olduğunu da sözlerine ekleyen Fraser, zenbürekçilerin çok modern bir sınıf olmadığını, ağır silahlarının iyi durumda olmasına karşın orduda iyi bir cephaneliğin bulunmadığını söylemiştir.⁴³⁷ Bu bilgilerin yanı sıra değerlendirmeye alınan Farsça kaynakların da ordu mevcudu ve yapısıyla alakalı yaklaşık olarak benzer şeyleri söylüyor olması, Azerbaycan'da toplanan ve şarkta çarpışan İran'ın askerî durumunun çizilen çerçevede olabileceğini bizlere beyan etmektedir. Ancak ordudaki firarlar, hastalıklar, yaralanmalar ve ölümler gibi çeşitli hâllerin hesaba katılmasıyla, fiili olarak savaşa katılan asker sayısını ve bu askerlerin sınıflara göre dağılımını tespit edebilmek hiçbir zaman mümkün olmamaktadır.

Bağdad için cephe açan Muhammed Ali Mirza; içerisinde modernize edilen piyade kuvvetleri de olan 40.000 asker toplama imkânına sahiptir. Ama bu birliklerin büyük bir kısmının Kürtler, Lurlar ve Bahtiyarîlerden oluştuğunu, sadece Kürt Süleyman Han'ın elinde 12.000 asker bulunduğunu da söylemek gerekir.⁴³⁸ Dolayısıyla birliklerin büyük oranda aşiret kuvvetlerinden müteşekkil olduğu göze çarpmaktadır.

Diğer taraftan İran'ın savaş sırasında, mevcut asker potansiyelini tamamen sahada kullandığını söylemek zordur. Muhammed Ali Mirza; Feyli, Kelhur ve Guran / Goran Kürtleri⁴³⁹ gibi büyük aşiret birliklerinden oluşan kuvvetlerden, Bağdad bölgesine düzenlenen harekâta istifade etmiştir.⁴⁴⁰ Abbas Mirza'nın da gerek Kürt

⁴³⁷ Fraser, **a.g.e.**, s. 227, 228.

⁴³⁸ Farrokh, **a.g.e.**, s. 203.

⁴³⁹ Ehl-i Hak (Yaresanizm) inanç dairesi içerisinde bulunan Guran / Goran Kürtlerinin inanışları içerisinde, Şii doktrinine yakın bazı unsurlar da bulunduğundan bu Kürtler, Safevîler zamanından beri gerçekleşen savaşlarda, Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almıştır. Ele alınan savaş içerisinde, Muhammed Ali Mirza'nın bu büyük aşiretten istifade ettiği, savaşla ilgili Mirzayê Kerendî'nin "Ceng-name" adlı bu savaşı ve Guran Aşireti'nin yigütlükliklerini anlatan, Kürtçe'nin Guranî (Hewramî) lehçesinde yazılmış üç yüz elli beş beyitlik önemli manzum eserinde görülmektedir. Bkz. Shahab Vali, "Kaçar-Osmanlı Savaşlarında Guran Kürtleri Üzerine Manzum Bir Belge: Mirzayê Kerendî'nin Ceng-name'si", Editörler: İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s. 269, 271.

⁴⁴⁰ BOA, **HAT**. 733 / 34793. Tarih-i Muntazam-ı Nasrî'de ve Measir-i Sultaniye'de, Muhammed Ali Mirza'nın Kirmanşahan'dan Bağdad bölgesine gerçekleştirdiği ilk harekâta, ordusunun piyade / süvari yaklaşık 15.000 askerden oluştuğu ifade edilmektedir. Bkz. Muhammed Hasan Seniyyüddeve

aşiretleri gerekse de düzenli birliklerden oluşan serbaz askerini, Hoy Hanı Hasan ve Revan Serdarı Hüseyin'in kuvvetlerini de takviye etmek suretiyle kullandığı görülmektedir. Abbas Mirza'nın Muş havalisine yaptığı akınlarda, Kürt ve Acem süvarilerinden oluşan birliklerin yoğunlukta olduğu bilinmektedir.⁴⁴¹

Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele veren İran ordusunun harekât içerisindeki durumu incelendiğinde, piyade / süvari dağılımının birbirlerine yakın olduğu görülür. Fakat harekât sırasında yer yer süvariye yaslanılmasındaki temel gerekçe, savaşçı yapılarıyla ön plana çıkan kabile askerlerinin sayıca fazla ve kendiliğinden teçhizli olmasıdır. Bir husustaki bir diğer etken de epey bir harekâtın yağma tarzında gerçekleştirilmiş olmasıdır. Malumdur ki aşiret süvarileri, yağma saldırılarında hayli mahirdir. Savaştan birliklerin genel görüntüsüne bakıldığında; düzenli piyade (serbaz), düzensiz piyade, kabile süvarileri, tüfekçi piyade erleri, topçular / zenbürekçiler ağırlıklı sınıfları oluşturur.

İran ordusunun komuta heyeti ve bu heyetin genel özelliklerine baktığımızda, Azerbaycan kuvvetlerinin başında Veliaht Şehzade Abbas Mirza'nın olduğu görülmektedir. Kendisi, Revan Serdarı Hüseyin Han ve onun kardeşi Hoy Hanı Hasan Han, şarktan yapılan saldırıları organize etmektedir.⁴⁴² Yer yer senkronize yer

İtimadüssaltana, **Tarih-i Muntazam-ı Nasirî**, Cild-i Sevvom, Tashih: Muhammed İsmail Rıdvanî, Tahran, Dünya-yı Kitab, 1363, s. 1550; Dunbulî, **a.g.e.**, s. 481.

⁴⁴¹ Sepehr, **a.g.e.**, s. 327. Rus General Pyotr İvanoviç Averyanov'un Gaspard Drouville'den aktardığına göre, 1804-1813 Rus-İran harbinde de Abbas Mirza'nın ordusunda çok ciddi miktarda Kürt süvari bulunmaktaydı. Bu durum, 1826-1828 Rus-İran savaşlarında da görülmekle birlikte Kürtlerin desteği bu savaşta bir önceki savaşa göre hayli azalmıştı. Bkz. P.İ. Averyanov, **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Çev: İbrahim Kale, İstanbul, Avesta Yay., 2010, s. 27, 42. 1826-1828 Rus-İran harbinde, İran ordusunda aşiretlerden müteşekkil süvari alaylarının görev aldığı hakkında yine bkz. **1827-1828 Rus-İran Harbi**, Çev: Ömer Halis, İstanbul Askerî Matbaa, 1932, s. 5.

⁴⁴² Revan Serdarı Hüseyin Han, Muhammed Han Kaçar'ın oğludur. Doğum yeri ile ilgili net bir bilgi olmasa da taşıdığı "Kazvinî" soyadını bölge valiliğinden dolayı almış olabileceği varsayılmaktadır. Feth Ali Şah ile çok eskiden tanışır ve onun tahta yükselmese sürecinde yanında yer almıştır. Önemli bir asker olan Hüseyin Han, 1804-1813 ve 1826-1828 İran-Rus savaşlarında da savaşmıştır. Bkz. George Bournoution, "Husayn Qulî Khan Qazvinî, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator", **Iranian Studies**, Vol: 9, Issue: 2-3, 1976, s. 164, 167, 169. Revan Serdarı Hüseyin Han ile ilgili J. Morier eserinde ondan, İran'ın en güçlü hanlarından biri olarak bahseder. Morier'e göre Hüseyin Han, en az Abbas Mirza kadar otoriter ve güç sahibidir. Otoritesi ve elde ettiği maddî güç sayesinde şaha bile meydan okuyacak kuvvettir. Bkz. James Morier, **A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople Between the Years 1810-1816**, London 1818, s. 313. Sanatçı, diplomat ve gezgin Robert Ker Porter da eserinde, yine ondan ilgi çekici cümlelerle bahseder. Onu, bir han / vali gibi değil bir prens olarak görür. Onun eşlerinin giyimine sağlanan ayrıcalıkların şahın ve oğullarının ailesine verilmeyen ayrıcalıklar olduğunu beyan eder. Bkz. Robert Ker Porter, **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820**, Vol. I, London 1821, s. 202.

yer farklı zamanlarda harekete geçen bu üçlü, Osmanlı kuvvetlerine şarktan saldıran birliklere komuta etmektedirler. Hüseyin ve Hasan hanların harekâtta, Abbas Mirza'nın emir komutasında oldukları görülür. Diğer taraftan bölgede görevli Feth Ali Han, Hoy Hanı Hasan Han'ın oğlu İskender Han, Yusuf Han, Necef Kulu Han, Muhammed Zaman Han, Abdullah Han Demavendî, Rahmetullah Han, Muhammed Bakır Han gibi isimler, öncü kuvvetlere komuta eden alt düzeydeki isimlerdendir. Bu hanların askerlik bilgileri ve savaş kabiliyetleriyle alakalı elde bir malumat olmamakla beraber, şarktan yapılan harekât içerisinde görev aldıkları bilinmektedir. Fakat gerek Hüseyin Han gerekse de Hasan Han'ın, savaş alanında Osmanlı birliklerine karşı askerî anlamda çok başarı oldukları görülmektedir.

Şarkta İran ordularına komuta eden Abbas Mirza, İran'da askerî modernizasyonu başlatan ve Fransız, İngiliz, Rus askerî misyonlarında görevli kişilerle çalışmış bir kimse olması dolayısıyla Osmanlı birliklerinin başında bulunan birçok kişiden askerlik tecrübesi olarak hayli üstündür. Zira Abbas Mirza'nın askerlik ile fen bilimleriyle alakadar olduğu ve özellikle Fransız subaylardan bu konuda istifade ettiği bilinmektedir.⁴⁴³ Öte taraftan kendisinin muharebe tecrübesi vardır. Kendisi, 1804-1813 İran-Rus Savaşında görev almıştır ve 55.000 kişilik İran ordusuna komuta ettiği o dönemde sadece on beş yaşındadır.⁴⁴⁴

Bağdad bölgesine Kirmanşahan üzerinden saldırılar gerçekleştiren ve savaş sırasında hayatını kaybeden Şehzade Muhammed Ali Mirza, bölgesindeki harekât birliklerinin hiyerarşideki en tepe ismidir. O da biraderi Abbas Mirza gibi tecrübe sahibi ve yabancı subaylarla uzun süre çalıştığı için askerlik bilgisine sahiptir. Sinne Hanı Amanullah'ı bölgeye yakın olması için birliklerin başına tayin eden Mirza'nın ölümünden sonra yerine görevi, oğlu Hüseyin Mirza devralmıştır. Genç ve tecrübesi olmayan Hüseyin Mirza'nın yağma harekâtında, Abdullah Mirza'nın kuvvetleriyle hareket etmesi ve onun da Luristan ve sair bölgelerden gelen süvari birliklerine liderlik eden aşiret reislerini yönlendirmesi, Kirmanşahan'daki askerî hiyerarşiyi genel çerçevede bizlere göstermektedir. Şehzade Muhammed Ali Mirza'ya gerekse de oğlu Hüseyin Mirza'ya, harekât sırasında eşlik eden ve birkısmı kendi birliklerine

⁴⁴³ Drouville, a.g.e., s. 198.

⁴⁴⁴ Türker, a.g.e., s. 158.,

komuta isimler: Muhammed Kasım Han Kovanlı, Zülfikar Han-ı Semnanî, Motellib Han-ı Damganî, Fazlali Han Kovanlı'dır.⁴⁴⁵

Savaşın diğer tarafı Osmanlı Devleti'ne geçerse; Osmanlı Devleti'nde askerî modernizasyon süreci ciddi olarak, XVIII. yüzyıldan itibaren başlamış ve bu süreç, kısmî kesintilerle karşılaşsa da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve düzenli orduya geçiş süreci ile beraber daha derinlikli ve kalıcı bir hâl almıştır. Avusturya ordusu karşısında Osmanlı kuvvetlerinin acziyetinin, modern askerî teknik eğitimin anlamının fark edilmesine yol açtığı bu yüzyılda, Osmanlı Devleti'ne iltica eden Comte de Bonneval'in nezaretinde teşekkül eden "Humbaracı Ocağı" ile birlikte⁴⁴⁶ Osmanlı Devleti'ndeki askerî dönüşümün, en azından zihniyet olarak olgunlaşmaya başladığını söylemek gerekir.

Bu ocakta humbaracılar, teoride ve pratikte edindikleri tecrübenin haricinde, modern harp usullerinin hayata geçirilmesi hususlarında da bilgi edinmişlerdir. Matematik dâhilindeki ilimlerle ilgili verilen dersler dışında atış ve balistikle alakalı pratik eğitimlerin de verildiği ocakta Bonneval Ahmed Paşa'nın ölümü, ocağın yavaş yavaş sönüş ve kapanış sürecinin başlangıcı olmuş ve çabalar semeresini göstermeden son bulmuştur.⁴⁴⁷

Osmanlı ordusunda teknik olarak atılım süreci, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra kendisini daha belirgin bir şekilde göstermeye başlamıştır. İran ordusundaki gibi Osmanlı ordusunda da Fransız uzmanların görev almaya başlaması, benzer bir siyasî gerekçeye dayanmaktadır. Osmanlı ordusunu rakiplerine karşı denge unsuru olarak kullanmayı tasarlayan Fransa'nın, bilhassa Rusya karşısında zayıf bir Osmanlı Devleti istememesi, Fransa'nın siyasî ikbali doğrultusunda hareket ettiğinin göstergesidir. Macar asıllı Fransız subay ve diplomat Baron de Tott'un Çeşme'de yakılan Osmanlı donanmasından sonra orduda görevlendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin de Rusya'ya karşı vaziyet alması gerekliliğinden doğmuş ve 1770-1772

⁴⁴⁵ Sepehr, **a.g.e.**, s. 339; Hidayet, **a.g.e.**, s. 7796.

⁴⁴⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. II., Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1998, s. 278.

⁴⁴⁷ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 279.

yılları arasında topçuların eğitimi ve top dökümünün geliştirilmesi çabaları da bu sayede vücut bulmuştur.⁴⁴⁸

Osmanlı ordusunda kullanılan topları tahlil eden Baron de Tott, çap olarak büyük ve ağır topların başarısızlıktaki etkisini göz önüne alarak, bu topların yerine küçük topların tedarikini ve seri atış becerisinin Osmanlı topçuları tarafından edinilmesini de önemli görmüştür. Rus savaşlarından ele geçirilen topların, Fransız uzmanların tamiri üzerinden başlayan süreçle Baron de Tott, eğittiği kişilerle yaptığı talimde büyük bir prestij elde etmiştir. Fakat Müslüman bir ülkede bir “gavur”un komutayı uhdesine almasına karşı çıkılması, Osmanlı Devleti’nde daha uzun bir süre gösterilecek taassup refleksinin bir örneği olmuştur.⁴⁴⁹ Bu durum bizlere, İran tophanesinde bir Fransız uzman olarak görev yaparken benzer sorunlarla karşılaşan Fabvier’i hatırlatmaktadır.⁴⁵⁰

Baron de Tott’un 1773’te Hasköy’de başlayan top döküm macerası, Fransa’dan gelen on dört uzmanla birlikte sair alet ve edevatın da üretimine başlanmasıyla olumlu bir seyir izledi. Bu girişimle sürat topçuluğu üzerine adım atılarak, Osmanlı toplarının kalibresinin sürat fennine uygun hale getirilmesi sağlandı. Baron de Tott, ilk etapta elli sürat topçusuna eğitim verdi. Daha sonra Süratçi Ocağı için Topçubaşı Mehmed Emin Ağa ile yeni bir nizamname kaleme aldı. Fakat kıdemli topçuların sürat topçularını kıskanmasıyla başlayan süreç, süratçilerin malî rahatlığının sona ermesine ve bir nevi başından bu yana yapılan girişimlerin kırılmasına yol açtı.⁴⁵¹

Baron de Tott’un İstanbul’da ayrılışı ve Halil Hamid Paşa’nın sadrazamlığıyla kaldığı yerden devam ettirilmek istenen sürat topçuluğundaki girişimlerde nefer bulma noktasında başarılı sonuçlar elde edilememiş olsa da bu hareket taşraya da

⁴⁴⁸ Fatih Yeşil, “Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar”, **Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yay., 2013, s. 81.

⁴⁴⁹ Ömer Gezer, Fatih Yeşil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürat Topçuluğu I (1773-1788): Top Döküm Teknolojisi, Bürokratik Yapı ve Konuşlanma”, **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, LII, 2018, s. 143-144.

⁴⁵⁰ Genel olarak bakıldığında, Osmanlı ordusunda en fazla görev alan askerî uzmanların Fransız ve İngilizlerden oluştuğu görülmektedir. Bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Sürecinde Avrupalıların İstihdam Edilmesi (1774-1839)”, **XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslam-Türk Medeniyeti ve Avrupa Uluslararası Sempozyum**, İstanbul, İsam, 2006, s. 381. Aynı durum, İran ordusu için de geçerlidir. Savaş öncesi aynı ordunun subay ve generallerinden eğitim alan iki ordu da çağı yakalamak için “paradigma ordusu” konumundaki ülkelerin uzmanlarını tercih etmiştir.

⁴⁵¹ Gezer, Yeşil, **a.g.m.**, s. 146,148,152,153.

yayıldı.⁴⁵² Hamid Paşa, askerî reformların devamından yana olduğunu, bu konuda adımlar atarak göstermişti. 1784'te, içlerinde mühendislerin de bulunduğu yine Fransız uzmanlardan oluşan bir heyet, İstanbul'a gelmişti. Top dökümü, topçulara talim, kale sağlamlaştırılmasına dönük çalışmalar yapan Fransız heyetin, Osmanlı topraklarındaki macerası çok uzun sürmedi. Bir kısmı başarısız addedilerek kısa süre içerisinde ülkelerine gönderilirken, kalan kısmı 1788 Osmanlı-Rusya ve Avusturya savaşıyla birlikte dönmeye mecbur kaldı.⁴⁵³

Yeni sultan III. Selim ile beraber yeni düzen "Nizam-ı Cedid" hareketi, Osmanlı askerinin savaş meydanlarındaki acziyetine artık bir son vermeyi ve ihtiyaç duyulan askerî müesseseleri de tesis edecek sürecin başlangıcını müjdeliyordu. Artık sadece gelir elde etmek için ocağa mensubiyeti olan Yeniçerilerin yerine; disiplinli, modern silahlarla teçhiz edilmiş ve eğitilmiş askerlerin yer aldığı bir orduya ihtiyaç duyuluyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşlarda aldığı ağır yenilgiler, bu yenileşme hareketinin en temel gerekçesiydi. Askerî kuvvetlerinin güçlü olmasını arzu eden Osmanlı Devleti'nin bunu tepeden tırnağa yapması yani bir başka deyişle orduda görev yapacak neferi komuta edecek bir subay yapısını da oluşturması elzemdi. Zira orduda işin ilmine vâkıf, sevk ve idareyi bilen ve savaşı sadece çatışmadan ibaret görmeyen askerî bir heyetin, yüz binlerce neferi kontrol edebilmesi ancak bu sayede mümkündü.⁴⁵⁴

Nizam-ı Cedid hareketinin ilk birlikleri, 1792'de eğitime başladı. Başlarında bulunan Alman ve Rus dönmeler, onları eğiten komutanlardı. Dönemin baskın İngiliz diplomasinin muhalefetine rağmen daha sonra orduyu eğitmek için Fransız piyade subaylarından da destek alındı. Sultan III. Selim, bu işe ehemmiyet verdiğini gösteren bir harekette daha bulunarak, ordunun masraflarının karşılaması için bağımsız bir hazineye para aktarımını uygun gördü ve 1793 yılında "İrad-ı Cedid" hazinesi kuruldu. Akabinde bu yeni kuvvetler, Bostancıyan-ı Hassa içerisinde

⁴⁵² Fatih Yeşil, Ömer Gezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürat Topçuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim, Muharebe Performansı ve Nizam-ı Cedid", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, LIII, 2019, s. 259.

⁴⁵³ Yeşil, "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", s. 82.

⁴⁵⁴ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", **Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yay., 2013, s. 45.

konumlandırıldı.⁴⁵⁵ 1802 yılı itibarıyla Abdurrahman Paşa, yeni orduya asker bulmak için memleketin tamamından asker toplatarak altı ay ve bir yıllık süre zarfında eğitim görmeleri için onları Levent ve Üsküdar'a gönderdi. Toplanan neferlerin yarısı piyade, yarısı da süvarilerden oluşmaktaydı. Zamanla sayıları artan ve taşra teşkilatına da sahip olan yeni ordu, 1806 yılına gelindiğinde, 22.685 asker ve 1590 subaydan müteşekkil bir hâle gelmişti.⁴⁵⁶

Bu yeni ordu, Anadolu mütegalibeleri tarafından kabul görürken aynı durum, Rumeli için pek mümkün olmadı. Bölgede etkin âyanların ve yeniçerilerin engelleriyle karşılaşan ki konulan yeni vergiler de bu hususta önemli etkendi yeni ordunun Rumeli'nde konuşlandırılması gerçekleştirilemedi. Zaten Avrupai tarz bir kitle ordusu görünümü vermeyen ordu, hizmet ettiği saha itibarıyla da dar bir çerçeveye sıkışmış oldu.⁴⁵⁷ Eski birlikleri düzenli bir hâle getirmeyi amaçlayan bu modernizasyon hareketinin neticesi, bekleneni vermedi. Nitekim bir nevi ordudaki yeniçeri etkinliğini kırmayı da bir politika olarak gören Nizam-ı Cedid paketinin uygulanmaya başlanmasının ilk yıllarından, 1806'a yılına kadar geçen süre zarfında Yeniçeri Ocağı içerisindeki nefer sayısı, neredeyse iki katına çıkmıştı.⁴⁵⁸ Fakat teknik sınıflar üzerinden yürütülen modernizasyon çabaları; yeniçeri, kapıkulu ve tımarlı sipahiye nazarla müspet sonuçlar verdi. Humbaracılar, topçular, lağımcıların reforma tâbi tutulduğu bu süreçte ocaklar, köhne ve çalışmayan personelinden arındırıldı. Topçular ve humbaracılar, yeni neferlerle donatıldı. Tophane-i Âmire ve baruthaneler yenilendi.⁴⁵⁹ Bu yenilenme sürecinde sırasıyla Fransız, İngiliz ve İsveçli uzmanlar ve kalifiye personeller görev aldı. Dolayısıyla bu çabalar, ordunun mühimmat sorununu uzun vadede çözecek süreci hazırladı.⁴⁶⁰ Fakat Mısır meselesi ve dâhili sorunların yaratmış olduğu olumsuz hava, bazı uzmanların beklenenden daha erken ülkelerine dönmelerine yol açtı. Bunların başında, Fransız uzmanlar

⁴⁵⁵ Stanford J. Shaw, **Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Çeviren: Hür Güldü, İstanbul, Kapı Yay., 2008, s. 170,171,174.

⁴⁵⁶ Shaw, **a.g.e.**, s. 177, 178.

⁴⁵⁷ Yıldız, "Kara Kuvvetleri", **a.g.e.**, s. 47-48.

⁴⁵⁸ Mesut Uyar, Edward J. Erickson, **Osmanlı Askeri Tarihi**, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yay., 2020, s. 224.

⁴⁵⁹ Klasik dönemden itibaren XIX. yüzyılın son çeyreğine değin Osmanlı Devleti, bakır ve kalayı karıştırarak döktüğü tunç toplardan istifade etmiştir. Bkz. Fatih Tetik, Serdal Soylyuer, "Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii", **Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yay., 2013, s. 100. Osmanlı Devleti İran savaşında büyük oranda, çarha, balyemez ve obüs toplarını kullanmıştır.

⁴⁶⁰ Uyar, Erickson, **a.g.e.**, s. 224-225.

vardı. Sultan III. Selim'in saltanatının son yıllarına bakıldığında, teknik hususlarda istifade edilen yabancı personelin birkaç Avrupalı teknisyenden ibaret kaldığı görülmüştü.⁴⁶¹

Nizam-ı Cedid'in teknik olarak en önemli müessesesi, Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'du. 1795 yılında açılan bu okul, bir müddet humbaracı ve lağımçı ocaklarıyla beraber olduktan sonra, 1806 yılından itibaren bağımsız bir kurum haline getirildi.⁴⁶² Okulun III. Selim sonrasında da eğitime devam etmesi sağlandı ve bu okul böylece Sultan II. Mahmud döneminde de varlığını korudu.⁴⁶³

Nizam-ı Cedid hareketiyle teşkil edilen kuvvetlerin, Selim döneminde yapılan muharebelerde sınanma şansı olmuştu. Fransızların işgal ettiği Mısır'da 1801 yılında İngilizlerle beraber kuşatmaya katılan yeni düzenin askerleri, başarılı olmuşlardı. Ayrıca Balkanlardaki çete faaliyetlerinin bertaraf edilmesinde de az ama etkili başarılar elde ettiler.⁴⁶⁴ Ancak bu lokal başarılar, asla Nizam-ı Cedid hareketinin istenilen sonuca ulaştığının göstergesi değildi. Özellikle topçu neferlerinin Mısır Harbi esnasındaki başıbozuk tavırları, ordugâhtan Sultan III. Selim'e gönderilen yazıda, yapılan ıslahatların bazı sınıflar için ne kadar işe yaradığını özetlemekteydi.⁴⁶⁵

III. Selim, 1805'te Rumeli'de Nizam-ı Cedidi yaymak adına istiyordu. Bu iş için Kadı Abdurrahman Paşa'yı vazifelendirdi ve Nizam-ı Cedid askerlerini de bu sürece dâhil eden paşa yola koyuldu. Fakat âyanların bu hususta gösterdikleri tepkiler ve Sadrazam Hafız İsmail Paşa'nın gizlice onlara çalışması, sürece akamete uğrattı. Muhalefete dönük peş peşe yaşanan gelişmeler ve Nizam-ı Cedid aleyhtarlarının gerçekleştirdikleri isyan, IV. Mustafa'nın desteklediği bir hale büründü ve sultan tahtan indirilirken, Nizam-ı Cedid hareketi de son bulmuş oldu.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Shaw, **a.g.e.**, s. 190.

⁴⁶² Uyar, Erickson, **a.g.e.**, s. 227; İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 281.

⁴⁶³ Uyar, Erickson, **a.g.e.**, s.228.

⁴⁶⁴ Shaw, **a.g.e.**, s. 181. 1798-1802 yılları arasında Mısır'da savaşan Osmanlı kuvvetlerinin, Akka'da çok başarılı olduğu gözlemlenmiştir. Ordu içerisinde görev yapan yine üç bin neferden oluşan Nizam-ı Cedid askerinin de ücretli askerlerden çok daha faydalı olduğu bilinmektedir. Bkz. Uyar, Erickson, **a.g.e.**, s. 230.

⁴⁶⁵ Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 195, 196.

⁴⁶⁶ Kemal Beydilli, "Selim III", **DİA**, C. 36, İstanbul 2009, s. 423.

IV. Mustafa'nın kısa süren saltanatı bir kenara bırakılırsa, Osmanlı askerî tarihinde devrim niteliğinde kararlara imza atan Sultan II. Mahmud'un ilk dönemleri, reformların hayata geçirilmesi açısından sakın geçti. Ulema, bürokrat ve asker üçlemesinin yapılan tüm reformlara istedikleri doğrultuda şekil verme huyları, özellikle Sultan II. Mahmud'u, saltanatının ilk döneminde ciddi işlere kalkışmama hususunda öncelikle otoritesini tesis etmeye sevk etti. Bu bağlamda, 1826'ya kadar geçecek süreçte büyük askerî yeniliklerin yapılmaması ve düzenli orduya geçilmesi için fırsat kollanması, bir açıdan bu gerekçelere dayandırılabilir. Diğer yandan Sultan III. Selim'den sonraki "yeni ordu" tecrübesi olan ama Avrupalı subayların ve uzmanların desteğini almayan ve bu açıdan önceki hareketten ayrılarak popüler bir taşra ayarı / sadrazamı olan Alemdar Mustafa Paşa'nın teşkil ettiği Sekban-ı Cedid Ocağı'nın da ömrü uzun olmadı. Yapı olarak ocak, âyanların yanlarında para ile tuttıkları neferlerden müteşekkildi⁴⁶⁷ ve dolayısıyla herhangi bir profesyonel tarafı da olamadı. Fakat Sultan II. Mahmud'un düzenli orduya geçiş sürecinin kuruluş aşamasında lağvettiği Yeniçeri Ocağı'ndan sonra, Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid ordularında eğitim almış neferlerden istifade ederek, asker talimlerinde dahi ilk etapta bu ocakların nizamnamelerinden faydalanılması⁴⁶⁸, bir yandan modernleşme sürecindeki devamlılığı gösterirken diğer taraftan aradan geçen zaman aralığında bir düzenli ordunun tesis edilemediğine işaret etti. İran ile savaşa tutuşmadan önceki son harpte Osmanlı Devleti, tıpkı İran gibi, çok uzun bir süre ve birbirine paralel yıllarda Rusya ile savaştı. 1806-1812 yılları arasında cephede savaşan kuvvetlerin niteliksizliği ve elde düzenli bir ordunun bulunmaması, yaşanan hezimetlerin hangi gerekçelere dayandığının da önemli bir nişanesiydi.⁴⁶⁹ Nitekim savaşa kadar geline nokta Osmanlı Devleti esasında, nizamlı bir ordu tesis edememesinden de kaynaklanan sebeplere yenilmişti.

Osmanlı Devleti'nin de tıpkı İran gibi modern bir ordu yaratma çabaları, başka bir bahara kalmıştı. İki devlet de bu hususta önemli bir aşama kaydetmiş, yukarıda da anlatıldığı gibi hem donanım hem nefer bazında ordusunu bir yere kadar getirmişti. Fakat her iki devlet de bunca çabaya rağmen savaş öncesinde, tamamen talimli /

⁴⁶⁷ Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 48.

⁴⁶⁸ Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 351,352.

⁴⁶⁹ Sefere asker toplanmasındaki müşküller ile askerin niteliği hususundaki tüm detaylar için bkz. Mehmet Mert Sunar, Mehmet Mert Sunar, "1806-1812 Osmanlı Rus Harbi'ni Çalışmaya Bir Girizgâh: Sefer İçin Asker Toplanması", s. 239-256.

düzenli bir orduya sahip olamadı. Harp teçhizatını, mühimmatını az da olsa yapar hale gelmişti ancak askerî ve siyasî olarak çağını yakalamayan bu devletler savaş öncesinde, işleyen ve modern bir harp sanayisi tesis edememişti. Cepheye sevk edilebilen askerin niceliği bir kenara bırakılırsa, nitelik olarak iki ordu da birbirine benzer özellikler gösteriyordu ve bu açıdan kuvvetlerin mücadelesi bir bakıma “denk güçlerin mücadelesi” olarak görülebilirdi. Ancak Osmanlı ordusunun askerî sevk ve organizasyonunun her başlığında var olan sıkıntıları İran’ı, birçok açıdan Osmanlı ordusuna göre daha fazla ön plana çıkarmaktaydı.

Osmanlı-İran savaşı sırasında hem potansiyel hem savaşa katılan İran kuvvetlerinin sayısal ve sınıfsal durumu, çeşitli kaynaklara dayandırılarak verilmeye çalışıldı. Buna yer yer, kullanılan / kullanılabilecek olan harp malzemesinin durumu da ilave edildi. Fakat yararlanılan / incelenen kaynaklardan hiçbirisi, arşiv çalışmalarına dayandırılmamıştı. Zira İran, bu açıdan Osmanlı Devleti’ne göre zengin ve mufassal verileri bizlere sunan bir arşive sahip değildi. Dolayısıyla elde edilen sayısal veriler; vakanüvisler, dönemin seyyahları ve sair çalışmaların bizlere söylediğinden ibaretti. Karşı istikamette Osmanlı Devleti, her ne kadar büyük bir arşiv yığınına sahip olsa da sayısal olarak orada da savaşan ve potansiyel asker sayısının toplamına tam olarak erişmek mümkün ol(a)madı. Bunun en büyük sebeplerinden biri, Osmanlı Devleti’nin o dönemde; cepheye gönderilen askerin, teçhizatın, zahirenin net bir şekilde yerine ulaşıp ulaşmadığının bilgisini veren, bir merkeze sahip olmamasıydı. Kaldı ki Osmanlı Devleti sonraki dönemde bu işleri kurumsal bir hâle getirecek olsa da yıkılışına kadar katıldığı hiçbir savaşta kullandığı harp malzemesini, savaşa katılan asker sayısını, firarilerini, yaralılarını ve sair zayıatlarını net olarak bilemeyecek ama gerçeğe çok yakın sayısal verileri sunan kayıtlar tutmayı başarabilecekti.

1820-1823 Osmanlı-İran savaşında neferlerin, zahirenin, teçhizatın ve paranın yönetiminin, bir “ordu defterdarı”, zar zor bulunan bir “nüzul emini” ve klasik dönemden kalma bir mekanizmanın yöneticisi olan ama profesyonel olamayan bir “şark seraskeri” nin elinde kalması verileri karmaşık bir hale getirmiş ve bu konuda sayısal olarak tam bir kesinliğin oluşamamasına sebep olmuştu. Son dönemlerde olduğu gibi bu savaşta da İstanbul sadece, savaşın idaresinde yer yer talimat veren ve çoğunlukla para / cephe göndermeye çalışan bir kurgunun merkezinde yer almıştı.

Veriler üzerindeki toz bulutunun dağılamamasında payı olan etkenlerden biri de bu verileri hâvî defterlerin dışında hayli fazla müstakil evrakın var olmasıydı. Bu yığın, verilerin birleştirilmesi ve sayısal bir cetvel çıkarılmasını güçleştiriyordu. İran savaşında, paraya taalluk eden zahire ve teçhizat teminiyle ihtiyaç duyulan paralı neferlerin ücretlerinin ödendiğini gösterir tezkirelerin varlığı ve ordu defterdarının tuttuğu kayıtlar, net bir sayısal veri çıkarmaktan çok, ordunun çeşitli açılardan durumunun nasıl olduğunu söylemesi açısından mühimdi. Fakat tüm bu kalemler için harcanan / toplanan yahut toplanmaya çalışılan paranın birim bazında biliniyor olması da savaşın malî açıdan nasıl bir külfetinin olduğunu gözler önüne serecekti.

Tüm bunlar bir kenara bırakıldığında, Osmanlı Devleti'nin İran ile çarpıştığı iki ana cephede de (Bağdad ve Şark) ne durumda olduğunu sayısal olarak söyleyen kaynaklar bulunmaktadır. Kanımızca bu kaynaklardaki toplam rakamlardan ziyade önem arz eden husus, savaşa katılan neferlerin nitelikleri ve sınıflarıdır. Burada sadece, Osmanlı kuvvetlerinin cephelerdeki durumunu sayısal ve sınıfsal olarak gösteren bilgiler verilecektir. Zira Osmanlı Devleti'nin cephelere sevk ettiği zahire, teçhizat, para ve neferlerle ilgili diğer detaylar, önceki başlıkların altında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Al-Bustani çalışmasında, Bağdad'daki Davud Paşa'nın elindeki orduyla ilgili, muhtelif veriler derlemiştir. Bunların arasında en önemlisi, savaşa en yakın zamandaki bilgileri vermesi hasebiyle, Bağdadî Münşî'nin "Rihletü'l-Münşî" adlı eserinden alınmış olanıdır. Bu verilere göre Davud Paşa'nın elinde, 12.700 kişiden oluşan bir kuvvet bulunmaktadır. Bunlardan 6600 kadarı aşiret birliklerinden oluşurken 6100 kadarı da valinin himayesindeki çeşitli birliklerden müteşekkildir. Tüm bu askerlerin sınıflarına göre sayısal dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo-3 Davud Paşa'nın Silahlı Kuvvetleri	
Süvari Sınıfı	Nefer Sayısı
Davud Paşa'nın Muhafaza Kuvvetleri	2000
Kethüdanın Kuvvetleri	500
Yeniçeri Ağasının Askerleri	200
Levent Askerleri	1000
Al-Ubeyd Aşiretinin Askerleri	1000
Baban Paşalarının Askerleri	1000
Milli, Tay ve Bayat Aşiretlerinden	1000
Akil Aşiretinden	100
Irak'taki Sair Aşiretlerden	2000
Piyade Sınıfı	Nefer Sayısı
Berathlı Askerler	1000
Akil Aşiretinden	1000
Tikrit Yeniçerileri ve Tüfeklileri	500
Bağdad Yeniçerileri	1100
Bağdad'da Bulunan Topçu ve Arabacı Neferleri	200
Develi Topçu	100

Kaynak: Al-Bustani, a.g.t., s. 65.

Bağdad ordusunun askerî durumunu yansıtan bilgiler paylaşılanlardan biri de Süleyman Faik, nam-ı diğer Sabit'tir. O da potansiyel askeri, sayı olarak Bağdadî Münşî ile benzer bir şekilde verir. Fakat kuvvetleri tasnif ederken Münşî'den ayrılır ve aşiret kuvvetlerini toplam sayıya dâhil etmez. Dolayısıyla Sabit'in verdiği bilgiler, Bağdad'da bulunan ve doğrudan valinin emrinde olan askerleri tarif eder. Sabit'e göre; Bağdad'da talimli ve hazırda olan aşiret kuvvetleri haricindeki mevcut askerin sayısı, 12.500'dür. Bu askerler: Piyade, süvari, topçu, levent gibi sınıflara ayrılmaktadır. İçlerinde piyadenin nispeten ağır bastığı merkez kuvvetlerindeki askerler: Enderun ağaları, kalpaklılar, tüfekçiler, akil askerleri, çuhadar ve mehterler gibi kollara ayrılmaktadır. Bu askerî kuvvetlere gerektiği takdirde, aşiret kuvvetleri de ilave edilmektedir. Sabit, aşiret kuvvetlerinin nefir-i âm askeriyle birleştiği takdirde, sadece bu birliklerin sayısının 30.000'i de geçeceğini söylemektedir.⁴⁷⁰

Tom Nieuwenhuis de çalışmasında, Davud Paşa'nın elindeki askerleri sınıflandırır ama bu konuda çok fazla bir şey söylemez. Ona göre; Mısır'dan kaçan bazı Arnavut askerlerden oluşan 1500-2000 nefer de Davud Paşa'nın ordusunda bulunmaktadır. Yine bunun yanında 1500 levent, 800 akil, 800 Kürt süvarisi de Davud Paşa'nın emrindedir. Tom Nieuwenhuis, 1821 yılında doğrudan Davud Paşa'ya bağlı birliklerin sayısını 8000 olarak vererek diğerlerinden ayrılır.⁴⁷¹ Bu sayılara, Baban mutasarrıflığı ve sair mıntikalarda bulunan aşiret kuvvetleri ile nefir-i âm birliklerinin miktarı dâhil değildir. Dolayısıyla Bağdad'daki askerî durumun, bu verilerle net olarak tahlil edilmesi zor görünmektedir.

Farrokh da, Davud Paşa'nın askerî kuvvetleri hakkında bilgi verir ama sadece potansiyeli ihtiva eden bir sayı vererek ayrıntıya girmemeyi tercih eder. Verdiği sayılar, Davud Paşa'nın merkezî kuvvetleriyle alakalı olmayan sayılardır. Ona göre Irak coğrafyasında bulunan 35.000 kişilik potansiyel ordu içerisinde 10 bin ila 15 bin

⁴⁷⁰ Detaylar için bkz. Sabit, **a.g.e.**, s. 89-92. Al-Bustani, Davud Paşa ordusunda bulunan kuvvetlerin kullandığı silahlarla ilgili birtakım bilgiler nakleder. Bu bilgilere göre; kuvvetlerin bir kısmında süngülü tüfekler vardır. Tüfekçiler, eskiden kullanılan uzun şeshaneli tüfekleri kullanılırken akillerin tüfekleri de fitillidir. Bkz. Al-Bustani, **a.g.e.**, 66, 67.

⁴⁷¹ Nieuwenhuis, **a.g.e.**, s. 40. Tom Nieuwenhuis, yapı ve donanım olarak da İran ordusu ile Bağdad'daki orduyu mukayese eder ve İran ordusunu daha üstün bulur. Bu görüş, haklı bir görüştür. Tom, Bağdad'daki ordunun o yıllarda küçük ve disiplinsiz oluşunu ön plana çıkarır ve Davud Paşa'nın topçu birliklerinin iyi olmadığını söyler. Bkz. Nieuwenhuis, **a.g.e.**, s. 92.

arasında Arap ve Kürt süvarisi vardır. Bu rakam, Doğu Anadolu'dan gelecek 10 bin askerle artırılabilir.⁴⁷²

Bağdad hattındaki kuvvetlerin genel durumuyla alakalı verilen bu bilgiler, kesinlik ifade etmemektedir. Fakat ilgili veriler, potansiyel kuvvetlerin sayısı ve yapısının anlaşılması açısından mühimdir. Potansiyel olarak Bağdad'daki kuvvetlerin, Kirmanşahan'dan hücumla kalkacak İran'ın potansiyel kuvvetlerine göre sayıca az olduğu görülmektedir. Zira cephe için istenen askerlerin gelmemesi ya da gelip perakende olması gibi sorunlar da göz önüne alındığında Bağdad'daki kuvvetlerin, İran kuvvetleriyle sayı olarak denk olamaması çok da şaşırtıcı değildir. Davud Paşa, çatışmalar esnasında Kürt ve Arap aşiretlerini kullanmaya çalışmış, güneydoğudan gelen paralı ve nefir-i âm tipindeki askerlerin ise tıpkı diğer unsurlar gibi çok fazla fayda sağladığı görülememiştir. Yağma harekâtında yer yer başarılı olduğu gözlenen Bağdad'daki aşiret kuvvetleriye belli bir saatten sonra saf değiştirerek İran'ın yanında olmayı tercih etmişlerdir. Ordu içerisinde süvari sınıfının, sayıca hayli fazla olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti, oluşturduğu “Şark Seraskerliği” mekanizması doğrultusunda, bu savaştaki ağırlık merkezini, Şark Ordusu'nun sevk ve idaresinin yapıldığı Erzurum olarak belirlemiştir. Bu merkez sadece, Abbas Mirza'nın doğudan yaptığı akınlara karşı koyma yahut karşı harekât yapmaya değil, Bağdad bölgesinin personel ile lojistik olarak sevk ve idaresini gerçekleştirmeye de çalışmıştır. Fakat bu misyon kâğıt üzerinde kalmış, Bağdad Valisi Davud Paşa, merkezi Erzurum'da bulunan şark seraskerliğinden, hemen hemen hiçbir askerî yardım görememiştir.

Osmanlı Devleti; Azerbaycan Hâkimi Abbas Mirza, Hoy Hanı Hasan ve Revan Serdarı Hüseyin'in saldırılar gerçekleştirdiği şark hattına, Rumeli haricinde Anadolu'nun neredeyse her yerinden asker sevk etmeye çalışmıştır. Askerlerin büyük çoğunluğunun silah kullanma kabiliyetinden yoksun neferler, paralı askerler ve aşiret kuvvetlerinden oluşması, personel keyfiyetinin son derece zayıf olduğunun göstergesidir. Bu askerlerle kurulan derme çatma birlikler haricinde, kuvvetler içerisinde paşaların dairesi halkından olan ve diğer askerlere göre nispeten talimli hayta ve delil askerleri de bulunmaktadır. Ayrıca taşra yeniçerilerinin yer yer kale

⁴⁷² Farrokh, a.g.e., s. 203.

savunmalarında ve harekâta az da olsa mücadeleye katıldıklarına dair örnekler vardır. Bölgede yurtluk-ocaklık sisteme entegre mutasarrıfların tasarrufunda bulunan Kürt aşiretleri, savunma ve yağma harekâtında kullanılmaya çalışılsa da bu kuvvetlerin İran birlikleri karşısında çok faydalı olduğunu söylemekse zordur.

Şark Ordusu'nun potansiyeli ve muharip mevcudu ile alakalı elimizde derli toplu ve gerçeğe yakın olabilecek bir veri yoktur. Fakat bu meyanda, Anadolu'dan sevk edilen askerler, paşaların maiyetleri ve bölgedeki aşiret kuvvetlerinin sayısını parça parça veren vesikalardan yola çıkarak, şarktaki Osmanlı kuvvetlerinin, Abbas Mirza'nın toplayabildiği asker mevcuduyla en azından denk olabileceği tahmini yapılabilir. Farrokh çalışmasında, 45.000 kişilik Abbas Mirza kuvvetlerine karşı Osmanlı Devleti'nin, 105.000 kişilik bir ordu toplama potansiyeline sahip olduğunu söylemiş, şark hattındaki muharip Osmanlı kuvvetlerinin toplamı ve sınıflarıyla alakalı bir bilgi vermekten kaçınmıştır.⁴⁷³ Öte taraftan maliyeden müdevver defterlerdeki kayıtlarda, Şark Ordusu'nda bulunan Osmanlı kuvvetlerinin 20.000 piyade ve 20.000 süvariden oluşan toplamda 40.000 askerlik bir güce sahip bulunduğu bilgisi göze çarpmaktadır.⁴⁷⁴ Zannediyoruz bu sayı içerisinde, harekât alanına yakın bölgeler ve Anadolu'dan alınan paralı askerler ile paşaların kapı halkı yer almamaktadır.

Osmanlı ordusunu “Şark” ve “Bağdad” hattında komuta eden heyete baktığımızda, heyeti oluşturan kişilerin doğrudan asker kökenli olmadıkları, bu hususta bir eğitim almadıkları ve kendilerinin genellikle taşra ile merkezde bazı özellikleriyle temayüz etmiş yöneticilerden mürekkep oldukları görülecektir. Diğer taraftan, Şark hattında ordu merkezi olarak belirlenen Erzurum'daki sarayında yer yer iki orduyu birden idare etmeye çalışan şark seraskerleri, bu görevlerini ifa ettikleri esnada zikredildiği üzere ordularının başında bulunmamışlardır. Merkezden ulaştırılan talimatlar yahut bizzat şark seraskerlerinin verdiği emirler, ulaklar vasıtasıyla savaş alanına ulaştırılmıştır. Bakıldığında, ordunun komuta kademesinin en tepesinde yer alan isimlerin çok büyük oranda savaş alanı tecrübelerinin de olmaması, klasik dönemde şark ordularının başında bizzat sefere katılan sultan yahut seraskerlerden onları ayırmaktadır. Bu hususta, savaş sırasında “Erzurum Valiliği” ve

⁴⁷³ Farrokh, **a.g.e.**, s. 203.

⁴⁷⁴ BOA, **MAD.d.** 2082, s. 2.

“Şark Seraskerliği” yapan Hüsrev Mehmed Paşa, istisna tutulabilir. Zira kendisi, ondan sonra aynı görevi üstlenecek Mehmed Emin Rauf Paşa’ya göre askerî vazifeler almış, başta kaptan-ı deryalık olmak üzere, birkaç defa seraskerlik vazifesi üstlenmesinin yanı sıra birçok âyan isyanının bastırılmasında da etkin rol oynamıştır. Ayrıca kendisi, görevden alındıktan ve Trabzon valiliğine atandıktan sonra dahi bölgede kalmış, bizzat cephede yer alarak bilhassa Kars’ta İran ordusuna karşı kuvvetleriyle mücadele etmiştir.⁴⁷⁵

Burada “şark seraskerliği” tabirini de açmak gerekir. Doğudaki en büyük vilayetlerden biri olan Erzurum, bölgedeki tehditleri savuşturabilecek askerî / bürokratik donanımına sahipti ve İran’a yakın olması dolayısıyla da olası bir savaşın sevk ve idaresinin merkezi olabilecek potansiyeldeydi. Bu sebeple Erzurum valisi olan kişilerin, öteden beri “Şark Seraskeri”, “Şark ve İran Seraskeri” unvanlarını aldığı bilinmekteydi.⁴⁷⁶

Savaş sırasında Osmanlı ordusunda, toplam iki şark seraskeri görev yaptı. İlki, yukarıda da belirtildiği üzere, Hüsrev Mehmed Paşa’ydı. Kendisi Erzurum’a, Trabzon valisi ve Faş muhafızıyken 16 Temmuz 1820 tarihinde atandı. Bir müddet sadece bu unvanı taşıyan Hüsrev Paşa, İran tehditlerinin artması ve görülen lüzum üzerine Ekim 1820’de de “Şark Seraskerliği” unvanını aldı.⁴⁷⁷ Görevi sırasında Hüsrev Paşa, biraz da tabiatı gereği, İran’la ilişkileri geren bir isim olarak ön plana çıktı. Nitekim İran bunu defalarca gündeme getirdiği gibi barış müzakerelerinde dahi Hüsrev Paşa’nın başrolde olduğu meseleler, ortamı en fazla ısıtan meseleler olarak temayüz etti. İhtimal odur ki kendisinin savaşın başında ve seyrinde şahin kanadı temsil ediyor olması, bulunduğu görevden alınmasına yol açtı ve bu doğrultuda yerine “Şark Seraskeri” unvanıyla, Kasım 1821’de, “Diyarbakir Valisi ve Maadin-i

⁴⁷⁵ Hüsrev Paşa’nın ilgili görevleriyle alakalı detaylar için bkz. Çelik, **a.g.e.**, s. 80-94, 101-124. 1806-1812 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı da Hüsrev Mehmed Paşa’nın görev aldığı önemli ve büyük savaşlardan biridir. Kendisi Rusların Tuna harekâtında dokuz ay bölgede seraskerlik yapmıştır. Bkz. Ömer Faruk Uzun, “1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi’nde Rus Ordusunun Tuna Harekâtı”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020, s. 55. Tüm bunlara rağmen Hüsrev Paşa da klasik bir Osmanlı paşasıydı. Savaştan sonra Asakir-i Mansûre ordusunun oluşturulmasında da önemli vazifeler alan Hüsrev Paşa; strateji, teknik, taktik ve doktrin bilgisine sahip değildi. Dolayısıyla bir kurmay subay gibi düşünüp hareket etmesi ve birliklerine komuta etmesi de düşünülemezdi. Bkz. Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 351.

⁴⁷⁶ Çelik, **a.g.e.**, s.141.

⁴⁷⁷ Çelik, **a.g.e.**, s. 141, 148.

Hümayun Emîni” olan Mehmed Emin Rauf Paşa atandı.⁴⁷⁸ Kendisi görev yeri olan Erzurum’a, ağır kış şartları dolayısıyla ancak 12 Aralık 1821 tarihinde ulaşabilmişti.⁴⁷⁹ Bu görevini savaş bittikten bir müddet sonra da sürdüren Rauf Paşa, İran ile imzalanan antlaşma öncesinde de bizzat Erzurum’daki müzakereleri yürütmekle görevlendirildi. Orduyu Erzurum’dan komuta eden ve merkezden aldığı emirleri uygulamaya gayret eden Rauf Paşa, asker değildi. Hatta savaş öncesindeki durumu, askerî tecrübe açısından Hüsrev Paşa ile mukayese kabul etmeyecek kadar zayıftı. Fakat onun bürokratik görevleri ve merkezde bilinen önemli bir şahsiyet olması diğer taraftan idare-i maslahata uygun yapısı, görevi üstlenmesindeki önemli etkenlerden oldu.⁴⁸⁰ Zira o sırada birçok gaile sahibi olan Osmanlı Devleti, savaştan çok vaziyeti idare edebilecek ve diplomasi kanallarını doğru kullanabilecek bir isme ihtiyaç duymuştu. Öte yandan her iki isim de bölgeyi ve muharebe alanını bilmiyordu. Bu durum, görevi yürüttükleri süre zarfında, onlar için büyük sıkıntı oluşturdu.⁴⁸¹ Doğu Anadolu’nun coğrafi yapısı ve iklimine çok da aşina olmayan Hüsrev ve Rauf paşalar, savaş esnasında bu açılardan hayli zorluk çektiler. Diğer taraftan, yurtluk-ocaklık sistemiyle yönetilen bazı sancaklardaki aşiretlerin ve yöneticilerin idaresi, onların zorluk yaşadığı diğer bir başlıktı.

Savaş esnasında şark hattındaki serhat şehirlerin bir kısmının başında merkezden atanan muhafızlar, bir kısmının başında ise bölgeyi çok iyi bilen sancak mutasarrıfları bulunmaktaydı. Yoğun saldırıların yaşandığı Bayezid, Muş ve Bitlis gibi yerler, sancak mutasarrıflarının uhdesindeydi. Buralarda görevli sancak mutasarrıfları, savaş sırasında gerek maiyetlerindeki aşiret güçleriyle gerekse de merkezden kendilerine gönderilen yardımcı kuvvetlerle İran’a karşı mücadele verdiler ve birliklere komuta ettiler. Bunlardan Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, babasından devraldığı Muş mutasarrıflığını, yurtluk ocaklık statüde idare ediyordu ve savaş içerisindeki aşiret birliklerini de şark seraskerinden aldığı emirler

⁴⁷⁸ Mehmet Doğan, “Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 81. Erzurum’un uhdesine tevcihi 12 Ocak 1822 tarihinde olup ilgili emirnamenin tarafına ulaşması ve paşanın teşekkürünü hâvî vesika için bkz. BOA, HAT. 653 / 31926.

⁴⁷⁹ BOA, HAT. 825 / 37418-A.

⁴⁸⁰ Rauf Paşa’nın görevi getirilmesiyle alakalı bkz. Çelik, a.g.e., s. 171. Ayrıca “Sadaret” de dâhil birçok önemli görevlerde bulunan Rauf Paşa’nın savaş öncesindeki bürokratik vazifeleriyle alakalı tüm detaylar için bkz. Doğan, a.g.t., s. 8-75.

⁴⁸¹ Bu açıdan Mehmed Emin Rauf Paşa farklı bir yere konulabilir. Zira kendisi Erzurum’a, Diyarbakır valiliğinden gelmiştir. Bu göreviyle alakalı olarak bkz. Doğan, a.g.t., s. 71-75.

doğrultusunda yönlendiriyordu. Fakat pratikte hiçbir savaş tecrübesi olmayan Selim Paşa, İran'a temayül göstermek suretiyle şark hattındaki Osmanlı kuvvetlerine büyük zayıatlar verdirdi. Yaptığı bazı yağma akınlarında yararlık gösterse de savaşın büyük bir kısmında problemli en büyük siyasî ve askerî figür olarak görülmekten de kurtulamadı. Nitekim bu sebeple savaş sonrası yeni Erzurum Valisi Galip Paşa'nın hışmına uğrayarak biriken suçlarına fatura kesildi ve tam da netleştirilemeyen bir şekilde hayatını kaybetti.⁴⁸²

Bayezid de yurtluk ocaklık olarak idare edilen ve İran kuvvetlerinin ağır saldırıları altında kalan sancaklardandı. Buradaki saldırıları püskürtmesi ve yeri geldiğinde yağma akınları yapması için vazifeli isimse, bu sancağa tasarruf eden Behlül Paşa'ydı. Savaşın başlangıcında görevden alınıp yerine önce yine bölgenin önemli Kürtlerinden Abdülhamid Paşa ve daha sonra Hüsrev Paşa'nın kethüdası Çeçenzade Hasan Paşa tayin edildi. Fakat Çeçenzade Hasan Paşa dışındakilerin hiçbiri yararlılık gösteremedi. Zira onlar da askerlik ve savaş tecrübesine sahip olmadıkları için, birliklere komuta etmeyi başaramamışlardı.

Van ve Kars'ta, birliklere komuta eden muhafızlar vardı. Bunlar, merkezden atanan ve bölgeyi bilen kimseler değillerdi. İçlerinde Van muhafızlığı yapan ve asker-bürokrat profili çizen Serd Mahmud Paşa, Van'dan önce Tutrakan'da muhafız olarak görev yapmıştı. Akabinde Eskişehir'e giden paşa Van'a, İçil mutasarrıflığından gelmişti.⁴⁸³ Savaş boyunca komuta ettiği birliklerle Van Kalesi'ni ve şehrini başarıyla savundu ve Hoy bölgesine yağma harekâtı düzenleyerek çok faydalı oldu. Kars'ta ise ilk etapta Sabık Erzurum Valisi Hafız Ali Paşa vardı. Kendisi bölgeyi bilen isimlerdendi. Fakat bazı kıskançlıkları, savaş içerisinde kendisinden faydalanmayı güçleştirdi ve yerine Osman Paşa atandı.⁴⁸⁴ O da askerî anlamda bir varlık gösteremedi ve Kars'ın büyük oranda işgal edilmesine sebebiyet verdi. Bu isimlerin de askerlik mesleğiyle alakalı olduklarını söylemek mümkün değildi.

⁴⁸²Eralp Yaşar Azap, "Sadakatle İhanet Arasında Bir İdarecinin Serencamı: Son Osmanlı-İran Savaşında Muş Mutasarrıfı Selim Paşa", **Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2019, s. 673.

⁴⁸³ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, C. 3, Yay. Haz: Nuri Akbayır, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996, s. 927.

⁴⁸⁴ BOA, **HAT**. 729 / 34685.

Bölgeye yapılan saldırılarda dışarıdan destek olması amacıyla geçici olarak Şark Ordusu'nda vazifelendirilen ve bölgeye maiyetiyle gelen isimlerden biri de Cebbarzade Mehmed Celaledin Paşa'ydı. Maraş ve Rakka valisi olan Celaledin Paşa, faydası görülen isimlerdendi. Rauf Paşa'nın şark seraskeri olmasından sonra "çarhacı" olarak bölgeye tayin edilen Celaledin Paşa, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'ya ve birliklerine komuta etmişti.⁴⁸⁵

Bağdad hattındaki komuta heyeti, Şark Ordusu'ndaki kadar kalabalık değildi. Zira sıcak çatışmaların en fazla yaşandığı hat, şark hattıydı. Ayrıca mesafenin uzaklığı ve Osmanlı Devleti'nin savaş esnasında yaşadığı birçok iç ve dış sorun, bölgeye elinin çok da yetmemesine sebebiyet vermişti. Bu sebeple tüm yük, askerlikle alakası sadece binicilik ve kılıç kullanmaktan⁴⁸⁶ ibaret olan, Bağdad Valisi Davud Paşa'nın sırtındaydı. Kendisi, maiyetindeki birliklerle çevre vilayetlerinden gelen askerlerin sevk ve idaresini sağlamaya çalıştı. Bunu yaparken de en başta kethüdasından ve bölgedeki mutasarrıflardan yardım aldı. Fakat başta kethüdası Mehmed sonra da Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın ihanetleri, onun bu noktadaki çabalarını sekteye uğrattı. Ayrıca dışarıdan takviye için gelen Diyarbekir Valisi Ali Paşa'nın vefatı da yardım alınabilecek önemli bir gücün kaybı demektir.

İki hatta da genel olarak bakıldığında, birliklere komuta eden kişilerin mesleklerinin, askerlik olmadığı görülmektedir. Bunun yanında elde bulunan ordunun, komuta edilebilecek bir orduya benzediğini söylemek de mümkün değildir. Dolayısıyla bu durumun, Osmanlı kuvvetlerinin gerek şarkta gerekse de Bağdad'da aldığı mağlubiyetlere doğrudan etki ettiğini, harekât sırasında yaşanan birçok olumsuzluktan net olarak görmek hiç de zor olması gerektir.

6 Muharebe Sahasının Özellikleri

İki farklı coğrafyada birden savaşan Osmanlı ve İran devletlerinin orduları için harekât alanının coğrafi yapısı ile iklimi; arızaları ve çetinliği dolayısıyla şark hattında mücadele eden ordular için daha zorlayıcıydı. Zira Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki coğrafi şekillerin çeşitliliği ve bu bölgelerde kış mevsiminin sert geçmesi, orduların hareket kabiliyetini büyük oranda sınırlamakta ve yer yer

⁴⁸⁵ Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 11.

⁴⁸⁶ Kurşun, **a.g.m.**, s. 38.

askerlerin firarlarına sebep olmaktaydı. Bu bölgelerde rakımın yüksek olması ve buna etki eden sert karasal iklim, orduların harekât zamanını da belli aylar ve mevsimlerle sınırlandırmaktaydı. Anadolu coğrafyasının en soğuk yerleri arasında bulunan Erzurum-Kars, Ağrı ve Van bölgeleri, kuvvetlerin harekât coğrafyasının içerisinde yer alıyordu ve bu bölgelerde orduların kışın çadırla ikamet etmesi de mümkün olmuyordu. Dolayısıyla gerek kuvvetlere komuta eden paşalar ve gerekse de askerler, tahammülü zorlayan bu şartlar altında savaşmaktan imtina ediyorlardı. Mesela Kars bölgesindeki askerler, kış mevsiminin bastırması dolayısıyla geldikleri bölgelere gönderiliyor⁴⁸⁷ ve soğuk ile kar yağışlı hava, birliklerin bir arada tutulmasına mâni oluyordu.⁴⁸⁸ Genellikle savunmada kalan Osmanlı kuvvetleri üzerine harekât düzenleyen İran, “nevruz” sonrasındaki ayları tercih ediyor ve bölgede harekât mevsimi “nisan-eylül” ayları arasına sıkışlıyordu.⁴⁸⁹ Hatta bölge için eylül ayı da bir bakıma kış ayıydı. Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, Eleşkird Kalesi’ni zapt eden İran askerlerinin kaleden çıkarılması için düzenlenecek operasyon hususunda acele edilmesini gerekli görüyor, temmuz ayında beyan ettiği bu görüşünü, ağustos ayından sonra kışın gelmesiyle şartların zorlaşacağını belirterek desteklemeye çalışıyordu.⁴⁹⁰

Mevsimin, Şark Ordusu için asker toplanması üzerinde de büyük etkisi vardı. Mesela, Bozok’tan Şark Ordusu’na gönderilecek asker için Bozok ve Kayseriye Mutasarrıfı Alaeddin Paşa’dan istenecek askerin “evvelbahar’a tehir edilmesi, “ekim” ayında yazılan bir yazıda kendisini gösteriyordu.⁴⁹¹ Diğer taraftan Bağdad’a Şark Seraskerliği tarafından yardım gönderilebilmesi de mevsim engeline takılmıştı. Şark Seraskeri Rauf Paşa bu hususla ilgili merkeze arzında, Irak’ın en yakın yerinin mesafe olarak Erzurum’a 40-50 saat uzaklıkta olduğunu ve bu durumun şark

⁴⁸⁷ BOA, HAT. 825 / 37404-G-2.

⁴⁸⁸ Bölgede kışın bitmesi, bazı yıllar mayıs ayını buluyordu. Nitekim Anadolu’nun batısında “mayıs” ayı çok çetin geçmezken, şarka gönderilen askerlerin bölgelerine bu ayda dahi ulaşmakta zorluk çektikleri gözlemlenmekteydi. Bkz. BOA, HAT. 824 / 37400-O-3. Diğer taraftan iki ordunun da şark hattında, harekât mevsimi haricinde birbirleriyle mücadele ettikleri dönemler de oluyordu. Bu konuda net bir tarih aralığını ay ve gün olarak vermek imkânsız olmakla birlikte, kuvvetlerin genellikle birbirleriyle mücadele ettikleri zaman aralığı, belgelerden elde edilen malumat doğrultusunda verilmeye çalışıldı.

⁴⁸⁹ Bölgede sonbaharın sonu ve kışın başlamasıyla Muş’a saldıran İran kuvvetlerinin, kışın şiddetinden ötürü bölgeden çekildiğiyle alakalı olarak bkz. BOA, HAT. 653 / 31958; BOA, HAT. 826 / 37442-L.

⁴⁹⁰ BOA, HAT. 767 / 36140-H.

⁴⁹¹ BOA, HAT. 797 / 36961.

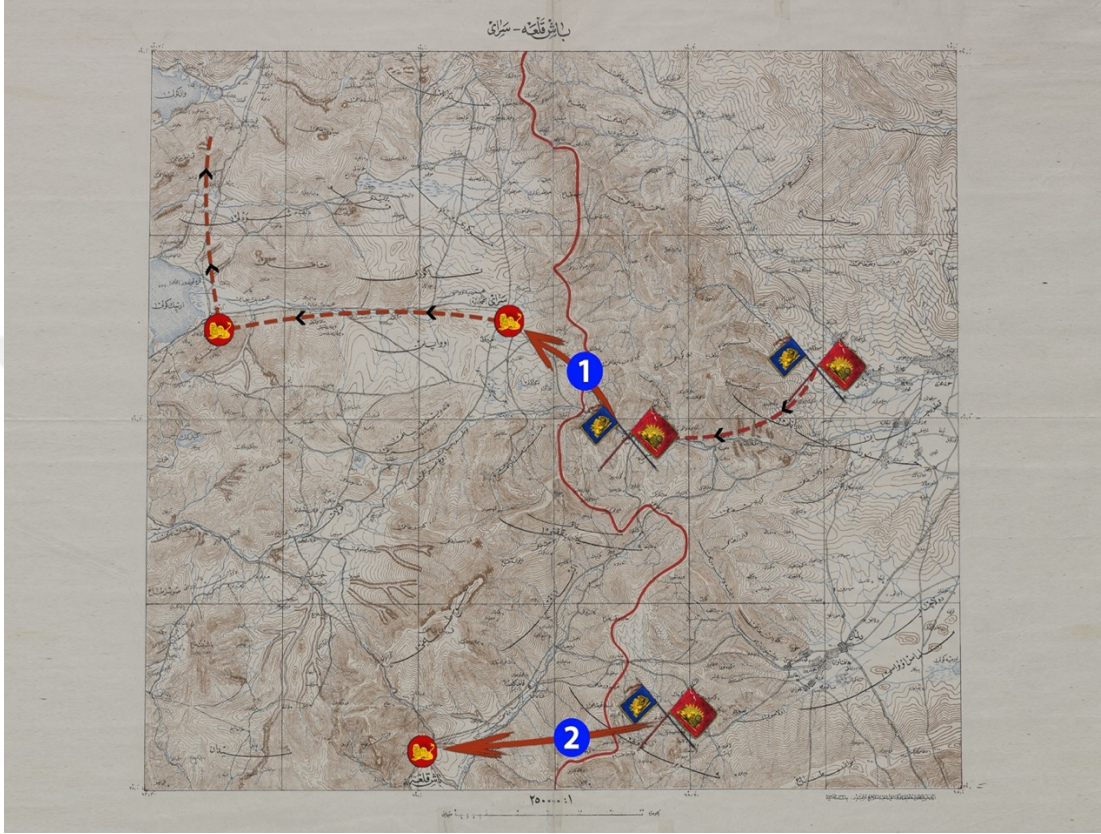
coğrafyasının kış memleketi olması dolayısıyla oraya lojistik malzeme intikalini güçleştirdiğini ifade ediyordu. Rauf Paşa Irak bölgesini, coğrafya ve mevsim şartları açısından, çoğunlukla çöl ve yazlık bir memleket olarak vasıflandırıyor.⁴⁹² Zira Bağdad hattında, ağır kış şartları hüküm sürmüyordu.

Şarkın nispeten ılıman yerleri, Van Gölü Havzası'nın içerisinde yer alan bölgelerdi. Bu bölgeler, gölün ılımanlaştırıcı etkisi nedeniyle sıfırın altındaki sıcaklıkları görse de harekât alanı içerisinde kalan diğer bölgeler arasında yer alan Erzurum, Kars, Ağrı, Hakkâri gibi alanlara göre çok daha sıcaktı. Dolayısıyla İran kuvvetlerinden bir kısmının, sonbaharda Doğu Anadolu'nun kuzey-doğusundan (Maku-Doğubayezid) Osmanlı topraklarına girerek Malazgird-Bulanık-Muş-Ahlat kolundan Van Gölü kıyısına inip Adilcevaz-Erciş üzerinden Van'a harekât düzenleyebilmesi, mevsim şartlarının diğer bölgelere göre daha iyi olmasından kaynaklanıyor olabilirdi.⁴⁹³ Bu yolun tercih edilmesindeki diğer bir etken, belki de coğrafi olarak yolun daha kullanışlı olmuş olmasıydı. Nitekim İran kuvvetleri, Hoy ve Salmas üzerinden düzenlediği harekâta Hakkâri ve Van dâhilindeki yerlere zarar verse de buradaki harekât yağma tarzında olmuş, kuvvetler Van önlerine buradan yürümekte zorlanmış ve şehri hiçbir zaman bu hattan kuşatamamıştı.

⁴⁹² BOA, **HAT**. 794 / 36843.

⁴⁹³ Tüm birliklerin bu hattı kullandığı, kesin olarak söylenemez. Çünkü bir grup İran askerinin kuzeyden iniş sırasında Süphan-ı Süfla (Aşağı Süphan) Köyü'nü de yağmalaması, Patnos üzerinden Adilcevaz sahiline inildiği ihtimalini akıllara getirmektedir. Bkz. BOA, **HAT**. 807 / 37195-C.

Harita-3 İran Kuvvetlerinin Hoy ve Salmas Üzerinden Van Bölgesine Harekâtı

Kaynak: BOA, **HRT.h.** 445-9.

(1. Taarruz İstikameti: Hoy-Saray-Erçek-Van, 2. Taarruz İstikameti: Salmas-Başkale)

Oysa Van Gölü sahilinden rahatlıkla ilerleyebilen İran kuvvetleri, Erciş Kalesi'ni savaşmadan alıp yaklaşık 100 kilometrelik Erciş-Van arasını kolayca kat ederek, Van'ı kırk beş gün muhasara altında tutabilmişti. Elbette en nihayetinde, tüm birlikleriyle Ağrı-Patnos üzerinden Van Gölü kıyısına inmeyi tercih etmeyen ve büyük bir askeri güçle Muş Ovası'na inip daha sonra kuvvetlerinin birkısmıyla Ahlat üzerinden Van'a yürüyen İran'ın en temel stratejisi, Muş ve Van Gölü etrafındaki önemli kaleleri ve yerleri ele geçirdikten sonra, bölgeyi askerî olarak hâkimiyeti altına almaktı. Dolayısıyla coğrafya ve iklimin de bu stratejiye bir nevi destek olduğu söylenebilirdi.

Coğrafi olarak Anadolu'nun Yukarı Murat-Van bölümünde bulunan Van Gölü'nün rakımı, 1648 metredir. Havzanın genel olarak deniz seviyesinden yüksekliğiye 2185 metredir. İki ordu için harekât sırasında bölgede dikkate alınması gereken en önemli yüzey şekillerinden biri olan Van Gölü'nün havza yapısı tahkik edildiğinde, alanın batısı ve güneybatısının hayli engebeli olduğu görülmektedir.⁴⁹⁴ Osmanlı kaynaklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, Van'ı zapt etmek için İran kuvvetleri, Tatvan-Reşadiye-Gevaş-Van güzergâhından ziyade, nispeten daha az arazi arızası bulunan sahilin diğer tarafından yani Ahlat, Adilcevaz ve Erciş'i izleyerek Van'a ulaşmayı tercih etmiştir. Bu konuyla ilgili İran kaynaklarında yer alan bilgilerdeyse Bitlis üzerinden de Van'a ilerlemeye çalışan bir grubun olduğundan bahsedilmektedir ancak kaynaktaki güzergâh belirtilmemektedir.⁴⁹⁵ Bugün Bitlis'i Van'a bağlayan Ahlat haricindeki diğer yolun Tatvan'dan geçtiği düşünüldüğünde, İran kuvvetlerinin Van'ı muhasara altına almak için kullandığı bir diğer güzergâh, Bitlis-Tatvan-Reşadiye-Gevaş-Van güzergâhı olmalıdır.

Van Gölü, Van'da bulunan kuvvetlerin ihtiyacı olan mühimmat ve zahirenin intikal ettirildiği bir alandı. Bu durum, klasik dönemdeki şark seferlerinden beri böyleydi. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında düzenlenen Irakeyn seferlerinde, gölden ulaşımın kadirgalarla yapıldığı bilinmekteydi. Yine XVIII. yüzyılın başındaki İran seferlerinde de Van Gölü, zahire naklinin gerçekleştiği önemli bir ulaşım kanalıydı.⁴⁹⁶ 1820-1823 Osmanlı-İran savaşında da bu özelliğini koruyan göl üzerinden Van'ın, Muş'tan gönderilen mühimmat ve zahireyle takviye edilmesi amaçlanmaktaydı. Hayvanlara yüklenen malzemeler önce Ahlat İskelesi'ne, ardından da sefinelerle göl üzerinden Van'a nakledilmekteydi. Fakat bu hususta her zaman başarılı olunduğunu söylemek zordu. Çünkü savaş sırasında tarif edilen şekilde nakledilen malzemenin bir kısmını taşıyan gemilerin, battığı da oluyordu.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Murat Erginyürek, "Van Gölü Kapalı Havzasında Yağış-Akım Analizleri ve Göl Seviye Değişimi", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2018, s. 4,13.

⁴⁹⁵ Dunbuli, a.g.e., s. 466.

⁴⁹⁶ Serdar Genç, **Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013, s. 60. Kanuni Sultan Süleyman zamanında düzenlenen Irakeyn seferlerinde Mimar Sinan'ın gemi yapımı hakkında görevlendirilmesi ve XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki İran sefer organizasyonunda Van Gölü'nden ulaşım ile Tatvan İskelesi'nin rolü hakkında bkz. Serdar Genç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Şark Seferlerinde Van Gölü'nde Ulaşım", **CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri**, İzmir 2011, s. 1407, 1410.

⁴⁹⁷ BOA, HAT. 825 / 37404-G-3.

Harita- 4 Van'ın İhtiyaç Duyduğu Mühimmatın Van Gölü Üzerinden Sevkiyatı

Kaynak: BOA, **HRT.h.** 1314.

İran kuvvetleri şark hattında genellikle, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu / güneydoğu yayını içerisine alan birkaç bölgeden saldırıya geçmekteydi. En güneyde Salmas ve Hoy üzerinden Başkale ile Saray'ı yağlamayan ve Erçek'e yaklaşan İran, Salmas-Hoy-Kotur üzerinden de Van'ı almayı düşünmekteydi. Bu alan, harekâta katılan birlikleri kontrol edebilme açısından içerisinde güçlükler barındırıyordu. Sınır boyunca uzanan dağ sıraları, vadiler ve yükseltinin 2500 metre dolaylarında olması, bu güçlüklerin yaşanmasındaki en büyük etkendi. Ayrıca uzunluğu 65-70 kilometre olan Zap Suyu da Başkale Havzası dâhilindeydi.⁴⁹⁸ Salmas-Hoy-Kotur'a giden hat üzerinde bulunan ve Van ile Hakkâri sınırlarında yer alan birçok kale de konumlandıkları mevki dolayısıyla bölgenin en tepe noktalarında yer almaktaydılar. Derik, Çehrik, Hoşab, Lorikan, Eşkidan, Albak, Satmanis, Pizan ve Erci gibi kaleler,

⁴⁹⁸ Halil Zorer, "Başkale (Van) Havzası'nın Fiziki Coğrafyası", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2014, s. 100, 177.

askerî açıdan ileri karakol görevi görmekteydi ve yapılacak harekâta Van Kalesi ile birlikte en önemli toplanma merkezleriydi.

Orta hatta İran'ın harekâta başladığı alan ise Doğubeyazıt'tı. Maku üzerinden Osmanlı topraklarına Doğubeyazıt'tan giriş yapan İran, büyük çoğunlukla bir engelle karşılaşmadan şehirleri yağmalayarak Van Gölü sahiline inmekteydi. Amaç, Bayezid yayından Muş'un da dâhil olduğu bölgeyi ve Van Gölü havzasını alarak, Şark Ordusu'nun merkezi Erzurum'a ilerleyişi kolay kılmaktı. Harekât sırasında İran kuvvetlerinin izlediği önemli bir güzergâh tespit edilebildiği kadarıyla: Doğubeyazıt-Diyadin-Taşlıçay-Hamur-Tutak-Malazgird-Bulanık-Muş-Bitlis-Ahlat-Adilcevaz-Erciş-Van'dı.⁴⁹⁹ Tabi bu hattın, tek hat olduğu söylenemezdi. Zira İran kuvvetlerinin saldırılarında, dönem dönem farklı yolları kullandığı da görülmekteydi. Muş'a destek amacıyla çevre kazaları ve kaleleri ele geçirmek için Hoy Hanı Hasan'ın, Karayazı-Halyaz-Hınıs üzerinden Varto'ya (Gümgüm) geldiği bilinmekteydi.⁵⁰⁰ Ayrıca Tekman köyleri de İran kuvvetleri tarafından yağmalanmıştı.⁵⁰¹ Bu hatlar üzerindeki yerler, kış aylarında şiddetli kar yağışı ve donun yaşandığı alanlardı. Öte yandan bu bölgeler, engebeli arazileri de içerisinde barındırıyordu. Van Gölü ve Murat havzalarında, Anadolu'nun en önemli yükseltileri Ağrı, Süphan, Aladağ ve Tendürek volkanları bulunuyordu.⁵⁰² İran kuvvetleri, Ağrı Dağı'nın hemen altından Osmanlı topraklarına giriyor, Van Gölü Havzası'nı ele geçirmek ve öncelikle arkadan yapılacak saldırıları önlemek amacıyla, kuvvetlerinin bir bölümüyle Malazgird-Bulanık üzerinden Muş'a iniyordu. Malazgird-Bulanık Havzası'nın kuzeydoğusunda bulunan Cemalverdi Dağı, İran kuvvetlerinin geçiş güzergâhında yer alan ve zirvesi 2439 metre olan bir dağ idi. Bu dağ, Malazgird-Bulanık Havzası ile Patnos havzalarını birbirinden ayıran bir konumdaydı.⁵⁰³ Bölgede, Muş ve Bulanık'a paralel

⁴⁹⁹ Bu hat, İran kuvvetlerinin harekât sırasında yağmaladığı bölgeler takip edilerek oluşturulmaya çalışılmıştır. Zira bu hususta İran kuvvetlerine ait bir harekât planı elimizde bulunmamaktadır. Kuvvetlerin hepsinin kuzeyden güneye doğru inişi sırasında Van Gölü'ne, Malazgirt-Bulanık-Muş-Güroyamak-Tatvan hattını takip ederek ulaşip ulaşmadığı da net değildir. Kuvvetlerin kollara ayrılıp bir kısmının Malazgirt'ten Ahlat'a inmiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Ayrıca İran kuvvetlerinin bir kısmının savaşın başlangıcındaki yağmalarında Adilcevaz'a kadar gelmesi, Ağrı-Patnos yolunun da kullanılabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

⁵⁰⁰ BOA, HAT. 819 / 37340-M; BOA, HAT. 815 / 37283-F; BOA, A. { AMD. 71 / 40.

⁵⁰¹ BOA, HAT. 821 / 37382-P.

⁵⁰² Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yay., 1953, s. 63.

⁵⁰³ Kemal Kırınç, "Bulanık-Malazgirt Havzası'nın (Muş) Fiziki Coğrafyası", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2017, s. 100.

bir akış seyreden önemli bir akarsu olan Murat Nehri de bulunmaktaydı. İran kuvvetlerinin, bu nehirden geçerek Muş'a indiği anlaşılmaktaydı. Çünkü kuvvetler kuzeyden inerken önce Malazgird'e bağlı Hasanpaşa Köyü'nü yağmalamış, ardından Bulanık'ın Yoncalı Köyü'nde Selim Paşa'nın askerleriyle çarpışmıştı.⁵⁰⁴

İran kuvvetlerinin şarkın en kuzeyinden Anadolu'ya giriş yaptıkları alanlara Kars'ın Ermenistan'a sınır olan bölümündeydi. Kuvvetlerin, Azerbaycan ordularının önemli bir kısmının bulunduğu o günkü adıyla Revan'ın Talin bölgesinde konuşlandığı bilinmekteydi.⁵⁰⁵ Birliklerin Anadolu'ya, Magazberd⁵⁰⁶ yani bugünkü Üçbölük köyü civarından Arpaçayı'nı geçerek giriş yaptıktan sonra Magazberd-Subatan-Hacıveli üzerinden Kars ve havalisine saldırdığı anlaşılmıyordu.⁵⁰⁷ Kars'ın merkez köyleri de dâhil Kağızman, Selim, Sarıkamış gibi bölgelerini yağmalayan İran kuvvetleri, buradan Erzurum'a ulaşma hedefindeydi. Sarp bir arazi ve Arpaçay akarsuyu nedeniyle bölgede süvari kullanımı özellikle Kağızman civarında hayli sıkıntılıydı. Zira Aras Nehri de Kağızman'a paralel akıyordu. Bugün Ermenistan-Türkiye sınırındaki ilçe Digor'a bağlı Halıkışla / Halıkışlak Köyü'nün karşısında bulunan ve eski adı Hacıbayram olan Bagaran / Bagaryan yerleşim yerine yakın akan Arpaçay, tespit edilebildiği kadarıyla İran'ın Anadolu'ya girmek için aşmaya çalıştığı engellerden ve geçiş yapmaya gayret ettiği yerlerden biriydi. Bu sebeple, İran tarafından Arpaçay üzerine askerlerin Anadolu'ya geçişini kolaylaştırmak için, sal benzeri bir köprü inşa edilmişti.⁵⁰⁸

Kars hattı, İran'ın Osmanlı topraklarına gerçekleştirdiği saldırılarda önemli bir hattı. Revan Kalesi'nin konumu düşünüldüğünde bu durum, daha iyi anlaşılmaktaydı. Revan Kalesi, Sevan Gölü'nün etrafındaki dağların eteğinde, Aras Vadisi'ne hâkim bir mevkiideydi. İran'ın Kars'tan Anadolu'ya girişi, Van ve Erzurum arasındaki ulaşım ağını ele geçirmesi demekti. Diğer taraftan İran bu hattan,

⁵⁰⁴ BOA, HAT. 807 / 37195-C.

⁵⁰⁵ BOA, HAT. 823 / 37390-B.

⁵⁰⁶ Nişanyan bu yerleşim yerinin yazımında Mağazpert/Magasapert şekillerini tercih etmektedir. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?yer=36569&haritasi=üçbölük> (Erişim Tarihi: 10.02.2021).

⁵⁰⁷ BOA, HAT. 794 / 36841-E.

⁵⁰⁸ BOA, HAT. 819 / 37339-H.

Van Gölü Havzası ve Bitlis'ten Diyarbakır'a uzanan hattın da hâkimiyetini sağlama imkânına sahipti.⁵⁰⁹

XVI ve XVIII. yüzyıllar arasında İran ile yapılan harplerde, mühim olan yerlerden biri olan Kars Kalesi; Sivas, Erzincan, Erzurum transit yolunun ileri ucunda yer almaktaydı. Diğer taraftan Kars, Türklerin Gori'ye yani Kafkaslara çok seri bir şekilde açılabilmelerini sağlayacak güzergâhtaydı ve Revan'dan Anadolu'ya uzanan yolları kontrol etmekteydi.⁵¹⁰ Dolayısıyla Kars Kalesi, Kafkaslara ve doğuya yapılacak harekâtta ileri toplanma bölgesiydi ve hem saldırı hem savunma açısından Osmanlı Devleti'nin Van ile beraber serhattaki en büyük askerî üssüydü. Ulaşımın her mevsimde hayli zor olduğu Kars Kalesi'ne giden hattı çevreleyen Soğanlı Dağ silsilesi de Erzurum-Kars arasındaki en kısa istikametti ve aşılması gereken önemli bir engeldi. Kars'tan Erzurum'a giden anayol, Kars Çayı'nın üst tarafından geçiyor ve Sarıkamış'ın batısında bulunan dağların içlerine giriyordu. Sarıkamış'ın 8 km. ötesindeki yol, Soğanlı Dağı'nın eteklerinden ve Millidüz Boğazı'ndan geçerek Micingerd'e iniyordu. Buradan da Soğanlı Dağ silsilesinin güney eteklerine inilmekteydi. Soğanlı'dan geçen diğer bir yol da Kars'ın takriben 56 km. dışındaydı. Çıplaklı'yı geçtikten sonra dağın kuzey bölümüne yaklaşılmakta ve geline vadide, Bardız Köyü bulunmaktaydı. Yol, bu köye girilmeden Soğanlı Dağı platosundan kuzeyden güneye doğru bir seyir halinde Zivin Çayı'nı takip ederek inişe geçmekteydi. Dağı aşmak için çok az kullanılan diğer bir yol da Millidüz Boğazı'ndan Zivin'e iniyordu.⁵¹¹ Savaş sırasında Erzurum'dan Kars'a görevlendirilen Hüsrev Paşa'nın, Soğanlı Dağ silsilesini aşması için çareler düşünülmüştü. Zira bu dağı aşmak hem meşakkatli hem de tehlikeliydi. Bu sebeple paşanın bölgeye, Mamervan ve Oltu üzerinden gitmesine karar verildi.⁵¹² İlginçtir aynı yol, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Paskeviç tarafından da keşif amaçlı kullanılmıştı. Bu savaşla şark coğrafyasını tanıyan Ruslar için Oltu-Çay yolu, 93 Harbi ve I. Cihan Harbinde de büyük önem arz edecekti.⁵¹³

⁵⁰⁹ Allen, Muratoff, **a.g.e.**, s. 9.

⁵¹⁰ Allen, Muratoff, **a.g.e.**, s. 8, 9.

⁵¹¹ Allen, Muratoff, **a.g.e.**, s. 34, 35.

⁵¹² BOA, **HAT**. 824 / 37400-C-1.

⁵¹³ Allen, Muratoff, **a.g.e.**, s. 43.

Şark Ordusu'na gönderilecek harp mühimmatının intikalinde de klasik dönemden beri tecrübe edilen yollar kullanılmaktaydı. İran seferlerinde İstanbul'dan yüklenen ve Karadeniz üzerinden Trabzon'a ulaştırılan harp malzemesinin buradan, lojistik üst ve dağıtım merkezi olan Erzurum'a hayvanlarla intikali sağlanmaktaydı. XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki İran seferlerinde İstanbul'dan Trabzon'a deniz yoluyla gönderilen mühimmat, Zigana Geçidi-Harşıt Vadisi-Bayburt üzerinden hayvanlarla Erzurum'a sevk edilmekteydi. Yine aynı dönemde, Bağdad'ın ihtiyaçlarının karşılanması için Akdeniz'den İskenderun'a sevkiyat yapılmakta, Birecik'e ulaştırılan malzeme, Fırat Nehri kanalıyla Bağdad'a intikal ettirilmekteydi.⁵¹⁴ 1820-1823 Osmanlı-İran savaşı sırasında tarafımızdan, aktif olarak ikinci yolun tercih edildiğine dair bir bilgiye rastlanamadı. Dolayısıyla bu savaş sırasında merkezden çok ciddi destek göremeyen Bağdad'ın, Rum isyanının etkisi de olmuş olacak ki savaş içerisinde Akdeniz kanalıyla yardım aldığına dair arşivlerde bir kayda erişmek mümkün olmadı.⁵¹⁵ Ancak 1819 yılının Ağustos ayında Bağdad'a, tıpkı klasik dönem İran harplerinde olduğu gibi aynı güzergâhtan yüklü miktarda mühimmat sevkiyatı yapıldığı bilinmekteydi. İstanbul'dan yola çıkan ve İskenderun'a ulaştırılan harp malzemesinin, Bağdad'a gitmesi için Antakya'ya nakledildiği görülmekteydi.⁵¹⁶ Diğer taraftan Şark Ordusu için ihtiyaç duyulan harp malzemesinin, bu savaşta da İstanbul'dan gemilerle Karadeniz üzerinden bölgeye gönderilmesi karşımıza, Osmanlı Devleti'nin klasik dönem şark seferlerindeki lojistik organizasyonuna benzer bir tablo çıkarmaktaydı. Zira deniz yolundan ulaşım; malzemenin seri şekilde intikali, güvenlik ve ekonomiklik açısından değerlendirilmeye alınıyordu. Bu doğrultuda Trabzon Limanı'na indirilen harp mühimmatı önce Cevizlik, oradan Torul ve ardından Bayburt üzerinden Erzurum'a gönderiliyordu.⁵¹⁷ Sapa ve dağlık arazide nakliyat, ağırlığa dayanıklı bargirler ve

⁵¹⁴ Genç, **a.g.e.**, s. 47, 55.

⁵¹⁵ Bu husus, çıkabilecek herhangi bir kayıt sonucunda güncellenmeye açıktır. İstanbul'dan Bağdad'a, 1820 yılı sonunda ve 1821 yılı başında yapılan mühimmat ve nefer takviyesinin, hangi yolla yapıldığı konusunda bir detaya rastlanmamıştır.

⁵¹⁶ BOA, C.AS. 284 / 11811; BOA, C.AS. 15 / 643; BOA, C.AS. 15 / 645.

⁵¹⁷ BOA, A.İ. MKT. 1624 / 88; BOA, HAT. 820 / 37367-E.

camızlarla yapıliyordu.⁵¹⁸ Şark Ordusu'nun merkezi Erzurum'a geldikten sonra mühimmatın, buradan önemli kalelere sevk edildiği görülmekteydi.⁵¹⁹

Zigana, Kostan, Salmankas, Kemer, Vavuk, Kop dağ geçitleri, sevkiyat sahası içerisinde yer alan önemli yükseltilerdi. Osmanlı'nın lojistik sevkiyatı gerçekleştirdiği Maçka-Torul-Gümüşhane-Bayburt hattı, Anadolu'nun en keskin dağ ile vadileriyle süslenmişti.⁵²⁰ Esas olarak Trabzon'dan başlayıp Erzurum'dan Tebriz'e uzanan hat, tarihî bir ticaret hattıydı. Bu hat: "*Trabzon-Cevizlik-Torul-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum-Hasankale-Eleşkirt (Toprakkale / Molla Süleyman), Aydın Bey-Diyadin-Beyazıt-Maku-Hoy*" üzerinden Tebriz'e uzanıyordu.⁵²¹

Klasik dönemden bu yana işleyen bir intikal ve haberleşme sistemi olan menzil sistemi içerisinde şark hattı, Anadolu menzil sisteminin sol kolunda yer almaktaydı. Bu kol, Üsküdar'dan başlayıp Basra'ya kadar gitmekteydi. Kocaeli, Gerede, Merzifon, Kelkit gibi önemli durakları olan bu ağ, Aşkale ve Erzurum üzerinden kuzeyde Kars'a, güneyde ise Merzifon makasından Musul, Kerkük, Bağdad üzerinden Basra'ya uzanmaktaydı.⁵²² Osmanlı Devleti, kuzey-doğudaki Çıldır ve Ahıska'ya; Mamervan, Oltu, Penek, Göle, Ardahan menzil hattını izleyerek ulaşmaktaydı. 1820-1823 Osmanlı-İran savaşı esnasında, Kars Muhafızı Hafız Ali Paşa döneminde, Erzurum-Kars arasındaki menzil ağı işlemez durumdaydı. Dolayısıyla ağırlık, Penek-Oltu-Mamervan'a verilmişti. Erzurum ve İstanbul'a gidip gelmek isteyen tatarlar ile sair memurların bu güzergâhı kullanması, ahaliyi perişan etmişti. Zira menzilhanelerin masraf yükü, halkın omuzlarındaydı. Öte yandan Ali

⁵¹⁸ BOA, AE.SMHD.II. 67 / 4807.

⁵¹⁹ Salih Değirmenci, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Siciline Göre: 1233-1241)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 54; Temel Öztürk, **Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon**, Trabzon, Serander Yay., 2011, s. 118.

⁵²⁰ Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergahları (Yaz ve Kış Yolları)", Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, **İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi**, İstanbul, 2002, s. 182, 198.

⁵²¹ Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, **Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay.**, Trabzon, 2002, s. 382.

⁵²² Rıza Bozkurt, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Ülkenin Harekât Bakımından Bölgelere Ayrılması, İkmal ve İşe İşleri, Haberleşme Sistemleri" **Askeri Tarih Bülteni**, Ankara, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yay., Yıl:13, S. 25, 1988, s. 1. Menzil sisteminin, İslamiyet'ten önce var olduğu ve daha sonra da farklı adlarla kullanıldığı hakkında bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, II., 1981, s. 124.

Paşa tarafından Göle'nin Kars'a ilhakı, bu menzilhaneği doğal olarak ortadan kaldırmıştı ve sistem bu hatta sekteye uğramıştı. Daha sonra hattın ihyası için çaba sarf edilse de bu iş çok kolay olmayacak, sistemin tekrar oturtulması için Çıldır dâhilinden para toplanacaktı.⁵²³

Harekât alanı içerisinde yer alan Bağdad bölgesinden de iklim ve coğrafya olarak bahsetmek gerekir. Şark hattında görülen şiddetli sert karasal iklim, Bağdad bölgesine gittikçe etkisini kaybetmektedir. Kasım ayından sonra bölge, serin hava ve yağışlarla birlikte sonbahar mevsiminin etkisindedir. Irak'ın kuzeyinin dağlık bölgeleri hariç genellikle kar yağışının olmadığı harekât alanında, kış aylarında kuru soğuk hâkimdir. Fakat yaz aylarında bölgede, tahammül edilemeyecek derecede sıcaklıklar görülür. Sıcaklık, nemle birleştğinde askerî harekâta ziyadesiyle engel olur. Nitekim bu durum, harekât mevsimini de sınırlandırır. Bölgede harekât mevsimi bu yüzden, ekim ve haziran ayları arasına sıkışır.⁵²⁴ Harekât, 1820-1823 Osmanlı-İran savaşında da yağmalar haricinde bu dönemde yapılmıştır.

Harekât bölgesinin başlıca arazi arızaları, dağ silsileleridir. Musul, Süleymaniye ve Kerkük bölgesini içerisine alan dağ silsilesi, Doğu Toroslar ve Zagros dağlarıdır. Zagros Dağları'nın batı etekleri, Irak-İran sınırını oluşturur. Süleymaniye çevresi Zagros Dağları'nın bir bölümünü kapsadığından, dağların güney-doğu, doğu ve kuzey-batı kısımları, sınır hattındaki harekâta engel teşkil eder. Harekât alanı içerisinde kalan ve dağları aşmayı sağlayan Paytak Geçidi, Hanekin-Kasr-ı Şirin üzerinden yolu, Kirmanşah'a ulaştırır. Musul'un batısındaki Sincar dağ silsilesi de harekât alanı içerisinde kalan Şehriban ve Kızılrabat arasındaki Diyale Nehri'ni atlayarak, Basra Körfezi'ne doğru uzanır.⁵²⁵

Bölge, nehir ve akarsular açısından da hayli zengindir. Fırat, Dicle, Zap, Diyale gibi nehir ve akarsular, Basra Körfezi'ni besleyen ve Irak coğrafyası içerisinde yatağı olan sulardır. Bunlardan Diyale, İran ordusunun geçiş güzergâhında olması ve Bağdad'a ulaşmak için aşılması gereken bir hatta bulunması dolayısıyla önemlidir.⁵²⁶ Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın da harekât sırasında, Diyale'yi geçtiği

⁵²³ Değirmenci, **a.g.t.**, s. 61, 65.

⁵²⁴ Nezihi Fırat, Necati Ökse, Özden Çalhan, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918 1. Kısım**, C. III., Ankara, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yay., 1979, s. 32.

⁵²⁵ Nezihi Fırat, Necati Ökse, Özden Çalhan, **a.g.e.**, s. 25, 26.

⁵²⁶ Nezihi Fırat, Necati Ökse, Özden Çalhan, **a.g.e.**, s. 29, 30.

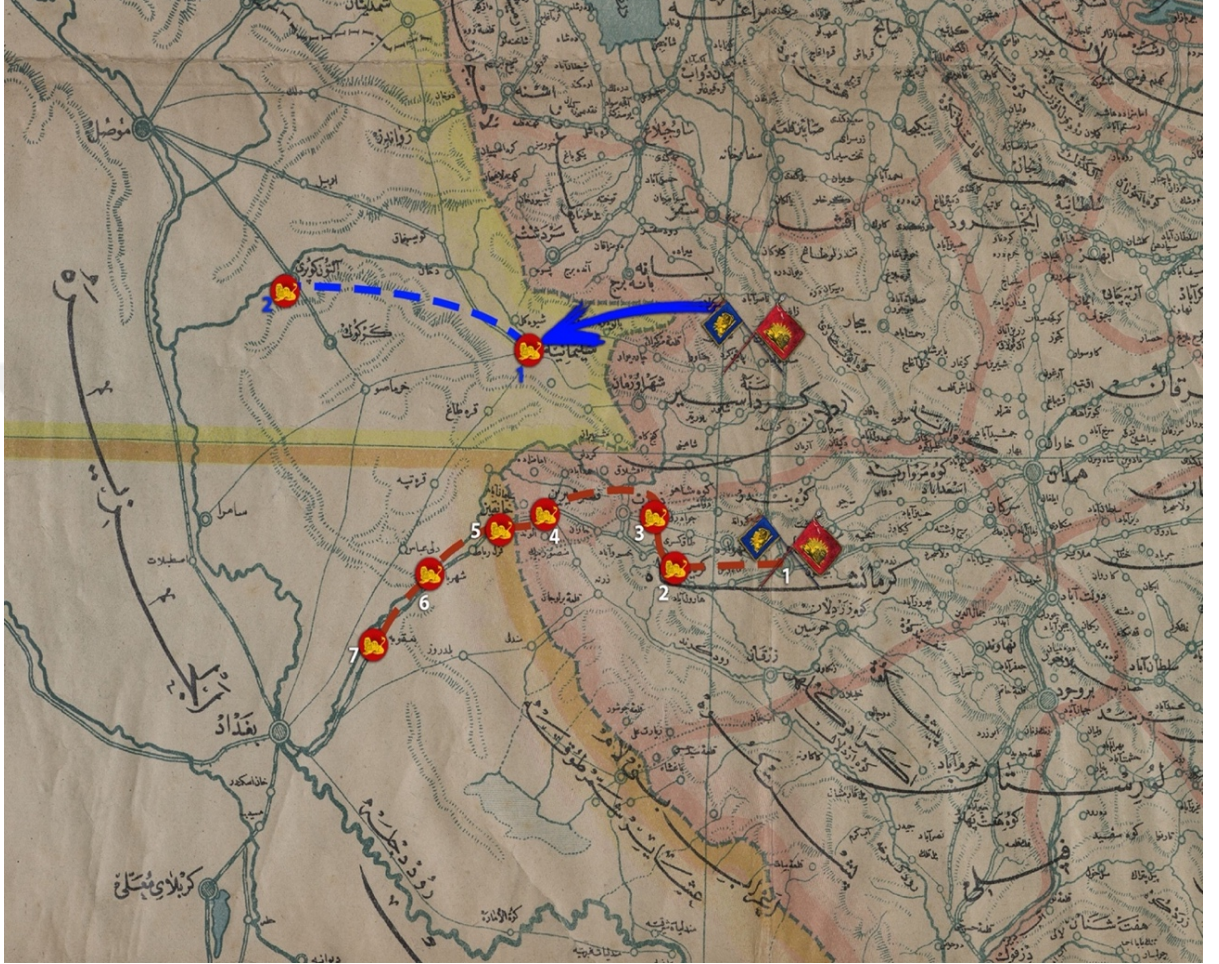
görülmektedir.⁵²⁷ Burada, Bağdad hattında mücadele eden İran kuvvetlerinin harekât güzergâhını da izah etmek gerekir. Her ne kadar elimizde kuvvetlerin harekât planlarını ihtiva eden bir malzeme bulunmasa da kuvvetlerin yürüyüşleri esnasında izledikleri hat, bizlere bu hususta bir şeyler söylemektedir. İran, Bağdad bölgesine asker sevk ederken, emir komuta merkezi olarak Kirmanşah'ı seçmiştir. Bölgedeki kuvvetlerin ana idare merkezi de doğal olarak Kirmanşah'tır. Bölgeye gelen İran askerlerinin, Irak topraklarından çıkışlarının bir kısmında, Bakuba-Deli Abbas-Hanekin-Zuhab-Kerend-Kirmanşah hattını kullandığı anlaşılmaktadır. Deli Abbas menziline kuzeyden inerken İran ordusunun geçtiği güzergâh netleştirilemese de kuvvetlerin, Süleymaniye ve Bazyan'dan Bağdad'ın çok yakınında bulunan Hibhib'e kadar geldiği görülmektedir.⁵²⁸ İran kuvvetlerinin, Süleymaniye ve Kerkük bölgesine saldırılarında da Senendec üzerinden harekâta başladıkları tahmin edilmektedir. Zira arşiv belgelerinden, Harici Abdullah Paşa'nın, Kirmanşah'tan Sinne'ye ve oradan Irak topraklarına girdiği gözlemlenmiştir.⁵²⁹

⁵²⁷ BOA, HAT. 818 / 37319-B.

⁵²⁸ Kerküklü, a.g.e., vrk. 174b.

⁵²⁹ BOA, A. { AMD. 70 / 20-3.

Harita-5 İran Kuvvetlerinin Bağdad ve Süleymaniye Bölgesine Yaptıkları Harekâtın Taarruz Mihveri

Kaynak: BOA, HRT.h. 103-1.

(1-Kirmanşah, 2- Kerend, 3- Zuhab, 4- Kasr-ı Şirin, 5- Hanekin, 6- Deli Abbas, 7- Bakuba) (Sinne Üzerinden 1- Süleymaniye, 2- Kerkük'a Saldırıları)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI-İRAN SAVAŞININ CEPHELERİ

1 Savaşın Başlaması

Uzun bir süredir iki devlet arasında devam eden gerginlik, 1820 yılının sonlarından itibaren yerini “savaş” hâline bırakmış, Osmanlı Devleti’nin iki ayrı bölgesine saldırı planları yapan İran, şark hududundan yapılacak saldırıların askerî idaresini Azerbaycan bölgesini hâkimiyeti altında tutan Naibüs’s-Saltana Şehzade Abbas Mirza’ya, Bağdad bölgesine yapılacak saldırıların askerî idaresini de Kirmanşahan’ı hâkimiyeti altında tutan bir diğer şehzade Muhammed Ali Mirza’ya havale etmişti.

İran, Revan Serdarı Hüseyin Han’ın öncülüğünde, himayesinde bulunan aşiretleri ve özellikle Zilanlı Aşireti mensuplarından oluşan birkaç yüz haneyi, Kars ve Şüregel⁵³⁰ civarına göndererek, bunları Osmanlı Devleti’ne karşı tehdit unsuru olarak kullanmış⁵³¹ ve tüm çabalarına rağmen Osmanlı Devleti, İran’ı bu tutumundan vazgeçirmeyi başaramamıştı. Zilanlı Aşireti, İran’ın emirleri doğrultusunda kervanlara ve diğer aşiretlere saldırılar düzenlemiş, Van Mahmudi’nin⁵³² Abağa Nahiyesi’ndeki Yezidî Aşireti de bu saldırılardan zarar görmüştü.⁵³³ Osmanlı Devleti, Hüseyin Han’ın bu saldırgan hareketlerinin önünü almak adına, aşiretlerin Tahran’da iskân edilmesini ve serdarın azlini istemiş, vaziyet aynı şekilde devam ederse kuvvetleriyle karşılık vereceğini beyan etmesi için, İran’da bulunan sefiri

⁵³⁰ Bir idarî bölge ve nahiye merkezi olan Şöregel / Şüregel’in merkezi, Kars’ın Akyaka ilçesinin Çetindurak köyüdür. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?y=şüregel&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

⁵³¹ Çelik, **a.g.e.**, s. 157. Zilanlı Aşireti’nin Ağası Hüseyin Ağa, aşiretinden beş yüz kişiyi Revan Serdarı Hüseyin Han’ın da desteğiyle Kağızman ve Şüregel civarına kışlaması için göndermiş ve yörede bir nevi tampon bölge oluşturmaya çalışmıştı. Bkz. BOA, **HAT**. 827 / 37455-İ; Çelik, **a.g.e.**, s. 157.

⁵³² Van’ın Gürpınar ilçesinin Güzelsu Mahallesi’dir. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?y=mahmudi&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

⁵³³ Şânîzâde, **a.g.e.**, C. II. s. 1000. Yezidî Aşireti Reisi Çobanoğlu Abdi Ağa gördükleri zarar sonrası, Muş’a gelip yardım talep etmişti. Bkz. Çelik, **a.g.e.**, s. 145. Bu aşiret, daha evvel Abbas Mirza’nın hizmetinde olmasına rağmen, üç yüz kadar haneyle Muş Mutasarrıfı Selim Paşa’ya iltica etmişti. Bkz. BOA, **HAT**. 1314 / 51256. İki ülkenin sınır hattında bulunan bu nahiyede, Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda sürdürmeye çalıştığı hudut / aşiret politikası için bkz. Erdal Çiftçi, “Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the late 19th Century: The Case of Ebeğe”, **History Studies**, Vol: 8 Issue:1, 2016, 7-18.

Süleyman Efendi'ye de talimat verilmesini kararlaştırmıştı.⁵³⁴ Ancak Osmanlı Devleti'nin tüm çabaları sonuçsuz kaldı ve Hüseyin Han, kardeşi Hoy Hanı Hasan Han ile birlikte, Kars'ı aşiretlere yağmalatmayı sürdürdü.⁵³⁵

İran; askerleri ve Kürt aşiretleriyle, Göle, Pasin, Kağızman, Zaruşad⁵³⁶ ve Bayezid'in köylerine saldırmış, ahalinin hayvanlarını ve mallarını yağmalayarak insanları esir almıştı.⁵³⁷ Hüseyin Han bu saldırıları, İran topraklarında kışlayan Haydaranlı Aşireti mensuplarının, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın himayesine girmesini gerekçe göstererek meşru sayıyordu. Haydaranlı Aşireti'ni kendi tebaası gören İran'ın saldırıları sonucunda, gasp edilen malların iadesi için Osmanlı Devleti bir diplomatik girişimde bulunarak, Kars Muhafızı Hafız Ali Paşa kanalıyla Şüregel Bey'i Şerif'i aracı tayin etmişti.⁵³⁸ Ayrıca Erzurum Valisi Hüsrev Paşa aracılığıyla Hüseyin Han ile de diyaloga geçilmiş fakat Osmanlı Devleti, bu diplomatik girişimlerinden de bir netice elde edememişti.⁵³⁹

Saldırılarına devam etmeye kararlı olan İran, Kürt aşiretlerini de kullanarak Hasan Han'ın öncülüğünde Bayezid'e yaklaşıp⁵⁴⁰ Hamur ve Diyadin'in köylerine saldırdı.⁵⁴¹ Planlı olarak Hoy ve Maku'dan harekete geçen İran kuvvetleri akabinde, Doğubayezid, Taşlıçay ve Adilcevaz dâhilindeki köyleri de yağmalayarak güneye doğru yöneldi.⁵⁴² Muş ve Malazgird'e saldıracağı anlaşılan İran kuvvetleri⁵⁴³, Hamur'un bütün köylerini ele geçirdikten sonra Muş'un Bulanık kazasının Yoncalı

⁵³⁴ BOA, HAT. 771 / 36186.

⁵³⁵ BOA, HAT. 771 / 36186-A.

⁵³⁶ Bugün Kars'ın Arpaçay ilçesini içerisini alan eski bir idarî bölge. Bkz. **Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü**, s. 63.

⁵³⁷ Hoy ve Maku'dan harekete geçen İran ordusu, Bayezid ve Diyadin'e ilk saldırılarını 19 Eylül 1820 tarihinde gerçekleştirmişti. Ermeni kiliselerini de yağmalayarak papazları darp eden İran, özellikle Cucan [Heybeliyurt (köy), Diyadin / Ağrı], Alikur [Bayramyazı (köy), Taşlıçay / Ağrı] ve Kumluca [Kumluca (köy), Taşlıçay / Ağrı] köylerini yerle bir etmişti. Bkz. BOA, HAT. 825 / 37413-H; BOA, HAT. 825 / 37413-G. Kars, Pasin, Zaruşad, Kağızman ve Göle'ye saldırılar için bkz. BOA, HAT. 771 / 36186-D; BOA, HAT. 1 / 18-B; BOA, HAT. 1 / 18-A.

⁵³⁸ BOA, HAT. 1 / 18-F-2.

⁵³⁹ Erzurum Valisi Hüsrev Paşa, saldırıların gayrimeşru olduğunu ifade ederken, Bayezid'ten kervanlarla Erzurum'a doğru gelen ahalinin mallarının Zilanlı Aşireti tarafından yağmalandığını ve bu malların Revan Kalesi'ne götürüldüğünü, malların iadesinin gerekeceğini ve “ ... olur olmaz madde sebebiyle his u haşak burudetden muhafaza ...” sözleriyle de lüzumsuz gerginlikten uzak durulması gerektiğine işaret ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 1 / 18-E.

⁵⁴⁰ BOA, HAT. 4 / 104-A.

⁵⁴¹ BOA, HAT. 807 / 37195-H-2.

⁵⁴² BOA, HAT. 807 / 37195-C.

⁵⁴³ BOA, HAT. 807 / 37195-D.

köyüne ulaştı. Piyonk⁵⁴⁴ köyünde bulunan Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın kuvvetleriyle çarpışarak büyük zayiata yol açan İran kuvvetleri, Selim Paşa'nın da bulunduğu "Çevirme" mevkiine⁵⁴⁵ kadar geldi.⁵⁴⁶ İran'ın iki yüz parça topla saldırdığı Selim Paşa'nın kuvvetleri hezimete uğradığından⁵⁴⁷, kayıpları asgariye indirmek amacıyla bölgeye iki çarha topu ve bin süvari gönderen Erzurum Valisi Hüsrev Paşa⁵⁴⁸, muhtemel saldırıları püskürtmek amacıyla da Van Muhafızı Serd Mahmud Paşa⁵⁴⁹ ile Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'ya hazır olmalarını emretti.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ Muş'un Bulanık ilçesinde bulunan bu köyün yeni adı Yemişen'dir. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?y=piyonk&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

⁵⁴⁵ Bu mevkiinin, Muş beylerinin birçoğunun konaklarının bulunduğu alan olduğu ifade edilmektedir. Çevirme'nin hükümet merkezi olarak seçilmesindeki en önemli etkenin ise konumunun dağ eteğinde, korunaklı ve çevreye hâkim bir arazi de yer alıyor olması olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Fatih Gencer, **Bitlis ve Muş'un Son Beyleri: Alaaddin Paşazadeler**, İstanbul, Libra Yay., 2019, s. 233.

⁵⁴⁶ Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 5. Önce Malazgird'i yağmalayan İran kuvvetleri, Hasanpaşa köyünü yakarak ardından Bulanık'a yürümüştü. Bkz. BOA, **HAT.** 807 / 37195-C. Revan'dan saldırıya geçen İran askerleri sınırda bulunan "Koçak Gediği"nden, Hoy ve Maku'dan saldırıya geçen İran kuvvetleri ise "Gelman / Gülman Gediği"nden geçerek Osmanlı Devleti topraklarına dâhil oluyorlardı. Detaylar için bkz. BOA, **HAT.** 1264 / 48945.

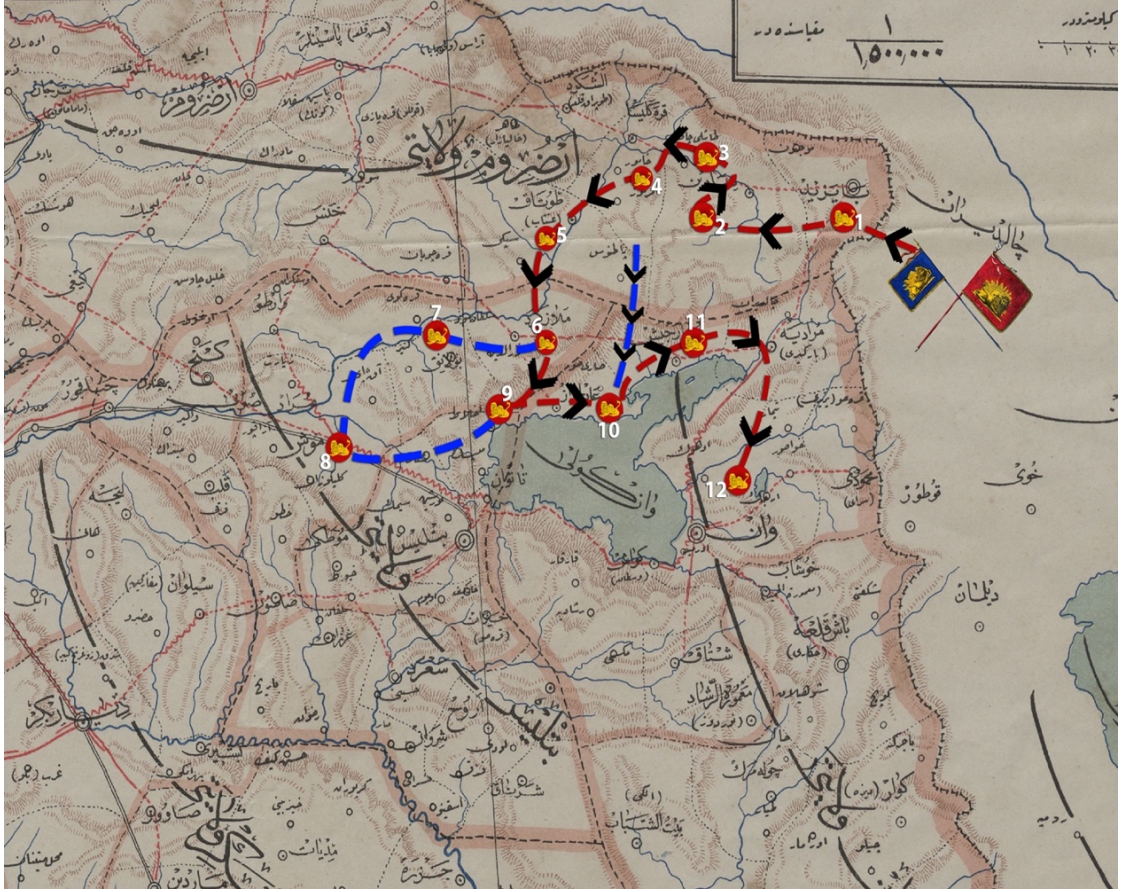
⁵⁴⁷ BOA, **HAT.** 807 / 37195-G-1,2; BOA, **HAT.** 1 / 18-I; BOA, **HAT.** 825 / 37413-İ. Bu çarpışmalar 28 Eylül 1820 tarihinde meydana gelmiştir. Bkz. BOA, **HAT.** 807 / 37195.

⁵⁴⁸ Çelik, **a.g.e.**, s. 148-149. Hüsrev Paşa, takviye birliklerin artırılması amacıyla bin süvarinin de Velibaba'dan toplanacağını ve bu askerin ulûfeli ve kapı halkından olduğunu beyan ederken bölgeye zahire ulaştırılması için de Erzurum Mübayaacısı Şerif Mustafa Ağa'ya emir verilmesini istemişti. Bkz. BOA, **HAT.** 825 / 37413-A. Ayrıca Hüsrev Paşa'nın, Muş'a göndermek için mühimmat ve süvari askeri hazırlığı içinse bkz. BOA, **HAT.** 807 / 37195-A.

⁵⁴⁹ İran'ın Kars civarındaki köyler ile Köroğlu Kalesi'ni yağmalaması ve Muş'ta Selim Paşa kuvvetlerine saldırılmasından sonra tedbir alması için Van Muhafızı Serd Mahmud Paşa'ya gönderilen hüküm için bkz. BOA, **C.DH.** 50 / 2476.

⁵⁵⁰ Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 5., İran; Hoy Hanı Hasan Han'ın, Hoy, Tebriz, Maku, Salmas, Çors, Revan ve Azerbaycan'dan topladığı süvari / piyade askeri ve aşiret kuvvetleriyle yaptığı bu saldırıyla Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın kuvvetlerinden 100 kadar kişinin ölümüne sebebiyet vermiş, kendileri de bir o kadar zayıat vererek aktarma atlarından 100 kadarını da Selim Paşa'ya kaptırıp Muş'tan çekilmiştir. Bkz. BOA, **HAT.** 825 / 37413.

Harita- 6 İran Ordusunun Şark Hattındaki Harekât Güzergâhı

Kaynak: BOA, **HRT.h.** 1709.

(1- Bayezid, 2- Diyadin, 3- Taşlıçay, 4- Hamur, 5- Tutak, 6- Malazgirt, 7- Bulanık, 8- Muş, 9- Ahlat, 10- Adilceviz, 11- Erciş, 12- Van)

Hüsrev Paşa; İran'ın saldırılarıyla ve özellikle Muş'un saldırılar sonrası vaziyetiyle alakalı merkezi bilgilendirirken, gereken yerlere takviye birliklerin lojistik malzemeyle birlikte gönderildiğini söylüyordu. İran'ın her an saldırmaya hazır olduğunu da sözlerine ekleyen Hüsrev Paşa, civar bölgelerden harekâtın cereyan ettiği sahalara askerî yardım gerekebileceğini de özellikle ifade etmekteydi.⁵⁵¹ İran'ın saldırılarının başlamasından kısa bir süre önce Erzurum Valisi olarak göreve başlayan Hüsrev Paşa, kendisine İran ile ilişkilerin geçmişini içeren bir bilgilendirmenin yapılmasını da vaziyeti daha iyi tahlil etmek adına gerekli

⁵⁵¹ BOA, **HAT.** 807 / 37195.

görmüştü.⁵⁵² Sadaret, Hüsrev Paşa'nın arzını Sultan II. Mahmud'a iletirken, İran'ın tekrar saldırıya kalkışmaması için korkutulması gerektiğini beyan etmiş, Sultan II. Mahmud da "... *Bu İranlı hayasız ve söz ile iskat ve ilzam olmaz bir kavm olub mukabeleden gayri çare olmadığı bi'd-defaat tecrübe olunmuştur...*" sözleriyle geçmiş tecrübelerle dayanarak diplomasinin değil, silahın kullanılması gerektiğini emretmişti.⁵⁵³

Osmanlı ve İran devletleri arasında yaşanan gerginliğin sıcak çatışmaya dönüşmesi, taraflarının neresi olduğunu tam netleştiremeyen bazı idarecilerde de korkuya sebebiyet verdi. Bunlardan biri olan ve Derviş Paşa meselesinde İran'la yakınlaşan Hakkâri Beyi Mustafa, İran'ın Osmanlı Devleti topraklarına saldırılarını fırsat bilerek, İran tarafına geçti. Kendisi İran'ın, sınırda yer alan Cihadi Kalesi ile beraber Derik Kalesi'ni zapt etmesi⁵⁵⁴ karşısında hiçbir direniş göstermedi.⁵⁵⁵ Hakkâri'yi ataları gibi yurtluk-ocaklık statüde idare eden Mustafa Bey, Van'dan kendisine kuvvet gönderilmesine rağmen Cari Kalesi ve Albak Manastırı'nın İran tarafından zaptına da engel olamadı.⁵⁵⁶ Cari Kalesi'nin İran'ın eline geçmesi herkesi şaşırtmış, bu şaşkınlık Sultan Süleyman zamanından bu yana kalenin hiç el değiştirmedeği ifade edilerek anlatılmaya çalışılmıştı.⁵⁵⁷ İran'ın üzerinde hak iddia ettiği Hakkâri bölgesindeki diğer bir kale Çehrik Kalesi⁵⁵⁸ de Abbas Mirza tarafından zapt edilirken⁵⁵⁹ Hüsrev Paşa, taraf değiştirmelerin önüne geçmek ve savaş

⁵⁵² Erzurum'a yeni geldiğini söyleyen Hüsrev Paşa, İran'a hudut olan bu bölgede sorunlar yaşayacağını öngörerek iki ülke arasındaki sınır, Kürt aşiretleri ve tacirlerle alakalı antlaşmalar ve şartların ne olduğuyla ilgili izahat istemiş, kendisi için de şark seraskerliği unvanı talep etmişti. Bkz. Çelik, **a.g.e.**, s. 145.

⁵⁵³ Bu saldırılar sonrası Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'ya "Şark Seraskeri" unvanı verilmesi gündeme gelmiş ve kendisi de bu göreve talip olduğunu beyan etmişti. BOA, **HAT.** 1264 / 48945.

⁵⁵⁴ BOA, **HAT.** 818 / 37320-H-2.

⁵⁵⁵ BOA, **HAT.** 825 / 37404-C-1; Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 6. Hüsrev Paşa, Hakkâri Bey'i Mustafa'nın atalarının İran'a karşı nice muharebelere katılmış ve Osmanlı Devleti'nin övgüsüne mazhar olmuş kimselerden olduğunu beyan ederken, Mustafa Bey'in taraf değiştirmesi karşısında şaşkınlığını gizleyememişti. Bkz. BOA, **HAT.** 825 / 37404-Z; Çelik, **a.g.e.**, s. 159. Cihadi Kalesi'nin iadesi için diplomatik girişimlerde bulunan Hüsrev Paşa, karşı taraftan Şehzade Abbas Mirza'nın ava gittiğini ve cevabın sonra verilebileceğini beyan eden alaycı bir yanıt almıştı. Her ne kadar kalenin iade edilmeyeceği anlaşılrsa da İstanbul'dan gelen İranlı Zeynelabidin'e, cevap için yirmi gün süre tanıdığı söylenmişti. Bkz. BOA, **HAT.** 820 / 37361; BOA, **HAT.** 826 / 37453-E.

⁵⁵⁶ BOA, **HAT.** 826 / 37444-A.

⁵⁵⁷ BOA, **HAT.** 825 / 37404-E-1; BOA, **HAT.** 794 / 36856.

⁵⁵⁸ BOA, **HAT.** 794 / 36856.

⁵⁵⁹ BOA, **HAT.** 826 / 37453-E.

içerisindeki kayıpları minimize etmek için beyhude de olsa, İran'a temayülü olan şahısların kazanılmasını önermişti.⁵⁶⁰

Hüsrev Paşa'nın karşı karşıya kaldığı tek mesele bu yaşananlar değildi. Vali olduğu Erzurum'da halk, kendisine karşı cephe almış ve isyana kalkışmıştı. Paşa'nın Erzurum valiliğine atandığı sıralarda İran'ın tahrikiyle meydana gelen Erzurum'daki isyan hareketi, esasında İran elçisi Muhammed Bakır'ın şehir halkını örgütleyerek Hüsrev Paşa'yı etkisizleştirmek için kurguladığı bir komploydu.⁵⁶¹ Abbas Mirza, Erzurum ileri gelenlerine hitaben yazıp dağıttırdığı mektuplarla şehirde ihtilal çıkarmak niyetindeydi. Kendisi bu amaç doğrultusunda, en doğru yöntem olan halkı ve askeri yanına çekmeyi de başarmıştı. Ortaya atılan iddiaya göre Erzurum Müftüsü Salih Efendi ile Naibi Kazzazade Abdülkerim Efendi, zahireyi evlerinde depolayarak yolsuzluk yapıyordu. Bu iddiayla tahrikler başladı ve yeniçerilerin de katıldığı bir isyan hareketiyle, Erzurum'daki her iki âlim katledildi.⁵⁶² Vaziyet öyle bir hale geldi ki halk, Hüsrev Paşa'ya dahi suikast planlamaya başladı.⁵⁶³ Paşa kontrolü sağlamak ve olayların yatışmasını temin etmek adına af ilan ederek durumu kontrol altına almaya çalışsa da bu gelişmeler üzerine Erzurum'da daha fazla kalmak istememiş ve görevden azlini talep etmişti. Fakat daha sonra bunun yanlış anlaşılacağını düşünerek merkeze, mücadeleye devam etmek istediğini arz etmişti.⁵⁶⁴

Olaylar yatışsa da Sultan II. Mahmud: “... İranlu Erzurum'a yakın gelmişken can ve ırzlarını muhafaza kaydına düşüb bi'l-ittifak gayret edecek iken ulemadan iki adamı katle tasaddi iden adamlar ile ne iş görülür düşman-ı dine ne vechle cevab virilür...” sözleriyle Erzurumludan ümidini kestiğini hissettirirken⁵⁶⁵ savaş halindeyken bir iç çatışmaya mahal vermemek adına, meselenin halli için İstanbul'a gelen Erzurum heyetini kabulden başka çare de bulamıyordu. İstanbul'a giden heyet içerisinde ulemadan Pasinli Hüseyin Efendi, Erzurum Yeniçeri Ocağı'ndan Gözübüyük Mehmed Ağa ile Dizdar Ağa'nın Damadı Hasan Ağa bulunmaktaydı.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ BOA, HAT. 826 / 37453-C. Hediyeler vererek Mustafa Bey'i yanına çeken Hüsrev Paşa'nın çabaları için bkz. Çelik, a.g.e., s. 160.

⁵⁶¹ Çelik, a.g.e., s. 165.

⁵⁶² BOA, HAT. 819 / 37340; BOA, HAT. 798 / 37000; BOA, HAT. 818 / 37320-M.

⁵⁶³ BOA, HAT. 816 / 37298-A.

⁵⁶⁴ Çelik, a.g.e., s. 166.

⁵⁶⁵ BOA, HAT. 1314 / 51246.

⁵⁶⁶ BOA, HAT. 816 / 37298-B.

Sadrazam, bu olayın affedilmesi için olaylarda halk ile ocaklıdan ziyade İran'ı kastederek, işin içinde hariçten bir parmak olduğu vurgusuyla ortamı yumuşattı. Sultan II. Mahmud ise bundan sonra valilerine itaat etmeleri ve İran ile hareket etmemeleri sözüne karşılık bu isyan hareketini görmezden gelmeye mecbur kaldı.⁵⁶⁷ Akabinde her şeyi normalleştirmek adına Erzurum Niyabeti'ne Mehmed Efendi, Kadılığı'na da Dürzizade Mustafa Efendi tayin edildi ve sorun çözüme kavuşturuldu.⁵⁶⁸ Fakat İran, silahlı mücadelesine devam ederken, Osmanlı Devleti içerisinde bu tarz karışıklıklar çıkararak düşmanını içten yıpratmayı sürdürecekti.

2 Eleşkird-Bayezid-Hamur Cephesi

Yurtluk / ocaklık sancak statüsündeki Bayezid, savaş patlak verdiğinde bir yönetici kriziyle meşguldü. Eleşkird Bey'i Abdülhamid Paşa Bayezid'e atanmış⁵⁶⁹, mevcut Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa'ya ise hemen Erzurum'a gelmesi emredilmişti.⁵⁷⁰ Esasında merkez bu görev değişikliğine giderken İran'dan da korkmuştu. Vazifeden alınan Behlül Paşa'nın İran'a ilticası yahut Osmanlı Devleti'ne isyan etme ihtimali, bir tehlike olarak görülmüştü.⁵⁷¹ Bayezid halkı ise yeni mutasarrıf Abdülhamid Paşa'nın tayininden memnun olmamıştı. Halk, İran'ın saldırılarından ötürü malları ile canlarını tehlikede görüyor ve bu yüzden Abdülhamid Paşa'ya güven duymuyordu.⁵⁷²

Behlül Paşa da Abdülhamid Paşa'nın Kürt aşiretleriyle bir olarak bölgeyi yağmaladığından bahsediyor, eski görevinde hak iddia ederek Bayezid'den ayrılmakta direniyordu.⁵⁷³ Behlül Paşa'nın yedi sekiz aylık direnişi, Çeçenzade

⁵⁶⁷ BOA, HAT. 826 / 37432; Çelik, a.g.e., s. 167.

⁵⁶⁸ BOA, HAT. 819 / 37340-E.

⁵⁶⁹ Şânîzâde, a.g.e., C. II, s. 1017.

⁵⁷⁰ BOA, HAT. 1 / 18-I.

⁵⁷¹ BOA, HAT. 1 / 18-D-3., BOA, HAT. 1 / 18.

⁵⁷² Malları ve hayvanları İran'ın teşvik ettiği Kürtler tarafından yağmalanan ve bakire kızlarına tasallut edilmesinden rahatsız olan Bayezid halkı, Abdülhamid Paşa'yı emin biri olarak görmüyordu. Bkz. BOA, HAT. 827 / 37455-K-1; BOA, HAT. 827 / 37455-L.

⁵⁷³ BOA, HAT. 827 / 37455-F; BOA, HAT. 826 / 37436. Atalarının iki yüz yıldan fazla süredir Bayezid Sancağı'na tasarruf ettiğini belirten Behlül Paşa, bölgenin yağmalanmasını ve halkın bu durumdan rahatsızlık duymasını lehine çevirmeye çalışarak, göreve iade edilmek için çaba sarfediyordu. BOA, HAT. 827 / 37455-J-1. Bölgede işleri zorlaştıran, birtakım akrabalık ilişkileriydi. Sepki Aşireti'nden Süleyman Ağa'nın Behlül Paşa'nın kayını, İran Kürtlerinden olduğu ifade edilen Zılanlı Hüseyin Ağa'nın da Abdülhamid Paşa'nın kayınpederi olması aşiretleri karşı karşıya getiriyor

Hasan Ağa'nın askeriyle bölgeye gelmesi ve kendisini Bayezid Kalesi'nden zorla çıkarmasıyla son buldu ve Abdülhamid Paşa, görevine başlamış oldu.⁵⁷⁴

Aslında Behlül Paşa'nın Bayezid'den çıkarılışı, kendisinin sadece savaş süresince Bayezid'den uzak olması anlamına gelecekti. Abdülhamid Paşa'nın savaşta faydalı olamaması ve sulh müzakerelerine konu olacak Revan Serdarı Hüseyin Han'dan aldığı borç paranın yarattığı kriz, Behlül Paşa'yı Bayezid mutasarrıflığı için tekrar aday yapacak ve Behlül Paşa, İran-Osmanlı savaşını bitiren Erzurum Antlaşmasından sonra eski görevine iade edilecekti.⁵⁷⁵

Bayezid'deki idareci sorunu, Behlül Paşa'nın azliyle hallolmadı. İran saldırılarına karşı mücadele etmeyen ve Kürt aşiretleriyle farklı münasebetleri olan Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'ya karşı oluşan itimatsızlık, kendisinin İran'a tâbi olduğu söylentileriyle daha da artarak paşanın Bayezid'den azlini gündeme getirdi. Hatta Hüsrev Paşa, uzun süredir Erzurum'da yanında olan Behlül Paşa'nın, Abdülhamid Paşa gibi "*habis*" olmadığını ve kendisinin sadık bir insan olduğunun anlaşıldığını⁵⁷⁶ merkeze ilettiğinde sultanın hışmına maruz kalacak ve sultan, Abdülhamid Paşa meselesinde "... işe yaramaz imiş ikad için bu kadar zahmet

ve Behlül Paşa ile Abdülhamid Paşa arasındaki iktidar mücadelesine, İran da müdahil oluyordu. Bkz. BOA, HAT. 827 / 37455; Çelik, a.g.e., s. 153.

⁵⁷⁴ BOA, HAT. 764 / 36069-A; BOA, HAT. 764 / 36069; Çelik, a.g.e., s. 155. Hüsrev Paşa buradaki direnişi kırmak için bölgeye beş bin asker, top ve mühimmat sevk etmek zorunda kalmıştı. Bkz. BOA, HAT. 825 / 37415.

⁵⁷⁵ Sulh sonrası Bayezid mutasarrıflığına birisi aranmakta, İran'ın Bayezid'i tahliyesine nezaret etmesi için bölgeye gönderilen Kars Muhafızı Hasan Paşa'nın kethüdalarından İbiş Ağa ve Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılarından Bağdadi Ahmed Bey, Bayezid mutasarrıflığı için muhtemel adaylar olarak görülmekteydi. Bkz. BOA, HAT. 782 / 36598-C. Alternatifler arasında Sabık Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa da vardı. Bkz. BOA, HAT. 783 / 36618. Dışarıdan birinin atanmasının sıkıntıları da değerlendirmeye tâbi tutulduğunda Bayezid'e tekrar yurtluk ve ocaklık olarak Behlül Paşa'nın tayin edilmesi uygun görüldü. Bkz. BOA, HAT. 803 / 37120; BOA, HAT. 783 / 36615., Bu tayin sonrası Bayezid halkının duyduğu memnuniyet de merkeze iletilmişti. Sultan II. Mahmud, bu memnuniyeti ihtiva eden mahzarı okuyup, "... *ahali-i fukarasının cidden mesrur olduklarında şübhe yok*" diyecekti. Bkz. BOA, HAT. 782 / 36610; BOA, HAT. 782 / 36610-A. Kendisinin Bayezid'e tekrar tayininde savaş içerisindeki hâl ve hareketleri hoş karşılanmayan Abdülhamid Paşa'nın tesiri vardı fakat Behlül Paşa'nın bölgenin hanedanından olması da bu atamada etkili olmuştu. Bkz. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Millet Yazma Eser Kütüphanesi, **Aeblg 194**. Hüsrev Paşa'nın, Behlül Paşa'nın Bayezid'e atanması hususundaki görüşlerini beyan eden tezkeresi için bkz. BOA, HAT. 783 / 36618-A.

⁵⁷⁶ BOA, A. {AMD. 70 / 26. Hüsrev Paşa'nın, Behlül Paşa hakkındaki olumlu görüşleri merkezi şaşırtacak ve Behlül Paşa'nın durumunun netleşmesi için, Rauf Paşa'nın görevine başlaması beklenecekti. Bkz. BOA, A. {AMD. 70 / 24; BOA, HAT. 817 / 37302-U. Bunun yanı sıra Behlül Paşa da yeni Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya, bugüne kadar devleti için çalıştığını ve Osmanlı Devleti'nden başka bir devlete bağlı olmasının söz konusu olamayacağını ifade ederek Osmanlı Devleti'ne sadakatini beyan ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 752 / 35514-A.

*çekildi ol vakit bir kerre bunu niçün yazmamış...” sözleriyle Hüsrev Paşa’ya kızgınlığını ifade edecekti.*⁵⁷⁷

Çok gecikilmeden Abdülhamid Paşa görevden alındı ve yerine Behlül Paşa’yı kuvvetleriyle Bayezid’den çıkaran Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılardan Çeçenzade Hasan Ağa, yurtluk ve ocaklık statüdeki Bayezid’e mutasarrıf tayin edildi.⁵⁷⁸

Bayezid’in idareci sorunu bir şekilde halledilse de İran, 1821 Eylül’ünden itibaren, Hoy Han’ı Hasan’ın komutasındaki kuvvetlerle Eleşkird’i zapt ederek⁵⁷⁹ Bayezid’e saldırıyor hatta Hamur Kalesi’ni aldıktan sonra buraya mütesellim dahi atıyordu.⁵⁸⁰ Diğer taraftan Hüseyin Han da Bayezid Kalesi’ni ele geçirmek için, Çeçenzade Hasan Paşa ile çarpışıyordu.⁵⁸¹ Sultan II. Mahmud bu manzara karşısında kaygılanarak; Rusların herkesi Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklandırdığını, ümmet-i Muhammed’e karşı sergilenen düşmanca tavırların önü alınmazsa son pişmanlığın fayda vermeyeceğini beyan ettikten sonra, casuslar da dâhil olmak üzere her türlü düşmanca harekete karşı dikkatli olunmasını emrediyordu.⁵⁸²

İran’ın ilerleyişi karşısında Rauf Paşa’dan bölgeye takviye yapması ve hemen Erzurum’a ulaşması istendi.⁵⁸³ O sıralarda Trabzon’daki isyan, oradan asker gelmesine mâniydi. Maadin-i Hümayun’dan gelen askerin iki yüz civarında olması

⁵⁷⁷ Çelik, **a.g.e.**, s. 157. Bayezid’e mutasarrıf seçimindeki çelişkiler ve Hüsrev Paşa’nın bu konuda takındığı tavır hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Çelik, **a.g.e.**, s. 156-157.

⁵⁷⁸ BOA, **A.}{DVN.** 2511 / 68; BOA, **HAT.** 1556 / 37. Çeçenzade Hasan Ağa’nın Bayezid’e atanması, tepkilere yol açacaktı. Abdülhamid Paşa’dan güya memnun olmayanlar, tekrar kendisinin Bayezid’e tayin edilmesini istiyor ve Bayezid’in Sultan Murad Han zamanındaki İran seferinde Çolak Abdi Bey’e yurtluk ocaklık olarak verildiğinden bahsederek, Bayezid’in iki yüz yıldır Abdülhamid Paşa’nın ecdadı tarafından yönetildiğini ve doğal olarak mutasarrıflığı Abdülhamid Paşa’nın hakkettiğini savunuyordu. Bkz. BOA, **A.}{MKT.** 1606 / 12; BOA, **A.}{MKT.** 1606 / 13; BOA, **A.}{MKT.** 1606 / 15. XVIII. yüzyılın başından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Bayezid sancağında görev yapan idareciler hakkında bkz. Yakup Karataş, **Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2014.

⁵⁷⁹ Eleşkird’de delil ve hayta askerinin İran kuvvetleriyle mücadelesinde iki delilbaşı ve birkaç haytabaşının yaralandığı, bu iki sınıfa mensup askerlerin sayıca fazla olan İran kuvvetlerine karşı direnemediği ve beş yüz altı kadar askerin de direnemeyerek geri çekildiği Hüsrev Paşa tarafından arz ediliyordu. Bkz. BOA, **HAT.** 817 / 37302-G-3; BOA, **HAT.** 817 / 37302-E-3. Ayrıca Hasan Han, Hüsrev Paşa’nın Delilbaşısı Çalık Hüseyin Ağa’yı ve askerlerini de mağlup ederek cephanelerine el koymuştu. Bkz. BOA, **HAT.** 815 / 37283-B.

⁵⁸⁰ BOA, **HAT.** 817 / 37302-C-2; BOA, **HAT.** 817 / 37302-B-2.

⁵⁸¹ BOA, **HAT.** 819 / 37340-İ.

⁵⁸² BOA, **HAT.** 1314 / 51254.

⁵⁸³ BOA, **A.}{DVNS.MHM.d.239**, s. 278.

ve askerlerin korkudan firar etmesi de muhtemel bir Erzurum işgaline karşı destek verilmesi gereken Hasankale'yi güçsüz bırakıyordu.⁵⁸⁴

Aynı zamanlarda Bayezid Kalesi, İran askeriyle kuşatılmış, Bayezid Mutasarrıfı Çeçenzade Hasan Paşa, iki yüz adamıyla iç kaleye sığınmak zorunda kalmıştı.⁵⁸⁵ Abbas Mirza ise Bayezid önlerine geldiğinde Hasan Paşa'ya İran'a tâbi olmasını teklif etmiş, aldığı ret cevabı karşısında kaleye kapanan Hasan Paşa'nın perişan olmasını sağlamak için kaleyi giden suyu keserek, Van ve Muş'a yönelmişti.⁵⁸⁶ Çeçenzade Hasan Paşa da akabinde, İran kuvvetlerine karşı çok da fazla direnemeyerek önce Diyadin'e sonra da Erzurum'a gelmişti.⁵⁸⁷ Abbas Mirza'nın Bayezid kuşatmasındaki asker sayısı net olmamakla birlikte, Hasan Paşa sayının beş altı bin civarında olduğunu beyan ediyordu.⁵⁸⁸

Bölgeyi büyük oranda ele geçiren Abbas Mirza bundan sonra, yeni hedefi Muş ve Van'ı ele geçirmek için mücadele verecekti.

3 Muş ve Bitlis Cephesi

İran'ın, 1820 yılının sonlarından itibaren Kars ve Bayezid'e saldırarak Osmanlı Devleti'nin sınırlarını ihlal etmesindeki hedeflerinden biri de Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın ipleri gerdiği aşiret mevzusunda, kendisine haddini bildirerek gücünü ispat etmekte. Peki İran'ı bu noktaya getiren şahıslardan biri olan Selim Paşa kimdi? Selim Paşa, Doğu Anadolu'da yüzyıllardır uygulanan yurtluk-ocaklık sisteminde⁵⁸⁹ babası

⁵⁸⁴ BOA, HAT. 819 / 37342-B.

⁵⁸⁵ BOA, HAT. 816 / 37289-B; BOA, A.İ. AMD. 71 / 22; BOA, HAT. 818 / 37320-L; BOA, HAT. 816 / 37294-E.

⁵⁸⁶ Çelik, a.g.e., s. 168.

⁵⁸⁷ BOA, HAT. 815 / 37287. Sepehr, a.g.e., s. 326; Dunbulî, a.g.e. s. 463. Kalenin suyunun kesilmesi bir hayli insanın ölmesi ve beş altı yüz kadar hayvanın da telef olmasına sebep olmuştu. Bayezid halkının İran'a tâbi olması, Abbas Mirza'nın da on bir gün Bayezid sahrasında asker ve yüklü mühimmatıyla çarpışmaya hazır bulunması ve son olarak da Muş'un İran'a bağlanması, Çeçenzade Hasan Paşa'nın buradan ayrılmasına sebebiyet vermişti. bkz. BOA, HAT. 826 / 37442-C; BOA, HAT. 815 / 37282-F.

⁵⁸⁸ BOA, HAT. 815 / 37282-F.

⁵⁸⁹ Bu sistem, Doğu Anadolu'da uzun yıllar idareci seçiminde kullanılmış ve kayd-ı hayat şartıyla irsî devamlılığı esas alan bu sistemle, merkeze yardımcı olacak idarî bir yapının tesis edilmesi amaçlanmıştı. bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk", DİA, C. 43, İstanbul 2013, s. 615.

gibi yönetici⁵⁹⁰ tayin edildiği Muş'u, 1811 yılından beri idare eden,⁵⁹¹ işletilemeyen yurtluk-ocaklık sisteminin açıklarını iyi değerlendiren ve İstanbul'a uzak olmanın avantajlarını da lehine çeviren bir sancak mutasarrıfıydı.

Yapılan araştırmalarda Selim Paşa'nın, Muş Beyleri olarak bilinen ailenin reisi Alaaddin Bey'in torunlarından olduğu tespit edilmiştir. Ailenin, resmi kayıtlarda "*Alaaddin Ocağı / Alaaddin Paşazadeler*" olarak geçtiği görülmektedir. Rojki Aşireti'ne mensup olduğu ifade edilen bu ailenin, Şerefhan sülalesiyle de akraba oldukları tahmin edilmektedir.⁵⁹²

Selim Paşa, İran tarafından iki ülke arasındaki ilişkileri kopma noktasına getiren şahıslardan biri olarak nitelendirilirken, savaş içerisinde yeteri kadar yararlılık gösteremeyip yer yer mücadele etmekten kaçınan bir tarzı olması dolayısıyla, kimileri tarafından da "hain" olarak değerlendirilmiştir. Onun savaş boyunca sadakatle ihanet arasındaki ince çizgide durması ve önceliği kendi menfaatlerine vermesi, bu değerlendirmeleri haklı çıkarmıştır. Merkeze istenileni verme hususunda çok cömert olmaması veya karar alma süreçlerinde kendi fikirlerini uygulamakta ısrar etmesi, önce görevini sonra hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Kendisinin sonunu hazırlayan sebeplerin başında her ne kadar onun tavır ve davranışlarının etkisi olduğu söylene de merkezîleşme politikasında mesafe kat edemeyip, bölgede uyguladığı yurtluk-ocaklık sancak sistemine entegre ettiği paşalara serbestiyet tanıyan bir devletin de onun kadar kusurlu olduğu söylenmelidir. Siyasî ve askerî açıdan stratejik olan sınır hattındaki bölgelerden seçilen yurtluk-ocaklık sancakların tesisiyle, savaşta ve barışta güçlü olabilecek yerel beylerin, bölgelerini kontrol etmesi amaçlanmıştır.⁵⁹³ Nitekim gerek savunma gerekse de saldırı amaçlı düşünüldüğünde bu statüdeki sancaklar, ordunun yükünü hafifletmesi

⁵⁹⁰ Babası Murat Paşa Muş'a ilaveten, Hınıs ve Tekman sancaklarını da idare ediyordu. bkz. BOA, **HAT**. 96 / 3885.

⁵⁹¹ Muş'un kendisine tevcihi için bkz. BOA, **C.DH**. 68 / 3382.

⁵⁹² Gencer, **a.g.e.**, s. 21-22. Mehmed Süreyya Sicill-i Osmani'de Selim Paşa ile ilgili, "*Muş tarafında nüfuzlu olduğundan mirimiranlık ile mutasarrıf oldu. Gururu ve İranlılarla muharebede onlara sığınmaya çalışması hainlik belirtisi sayılarak 1242'de (1826/27) katledildi.*" ifadelerine yer vermiştir. bkz. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani veya Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye**, C. V, İstanbul 1308-1316, s. 1492. Bu çalışmada Selim Paşa'nın hayatıyla alakalı detaylı bilgi olmadığı gibi kendisinin ölüm tarihinde de yanlışlık yapıldığı tespit edilmiştir. Selim Paşa'nın vazifesinden azli ve ölümü ile ilgili bkz. Azap, **a.g.m.**, s. 673.

⁵⁹³ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", **OTAM**, S. 10, Ankara 1999, s. 122.

açısından da avantajlı olmuştur. Zira sancak beyleri, bağlı bulundukları idarenin emri altında sefere gitmekle yükümlü tutulmuştur.⁵⁹⁴ Ancak tüm bu avantajlarına rağmen sistem, bölgesinde derebeyi gibi davranmaya çalışan yöneticiler de yaratmış, birçoğunu akıbeti de Selim Paşa'ninkine benzer nitelikte olmuştur.

Selim Paşa ile Abbas Mirza ve Mirza'nın adamları arasında uzun süredir aşiretlerin hangi devlete mensup olduğu anlaşmazlığından ötürü devam eden restleşmeler, 1820 yılı sonlarında yerini askerî çatışmaya bırakmış, İran ordusu Muş'a kadar gelip Selim Paşa'nın hâkim olduğu bölgeyi gözdağı niyetiyle yerle bir ederek geri çekilmişti.⁵⁹⁵ 1821 yılında da askerî harekâta devam eden İran bölgeyi çember altına almaya çalışıyor, Osmanlı-İran sınırından Erzurum'a kadar olan alanda hâkimiyet kurmayı amaçlayan hamleler yaparak birçok şehri ele geçiriyordu. İran'ın bu hamleleri karşısında Selim Paşa ise Erzurum'daki vazifesinde son günlerini yaşayan Hüsrev Paşa tarafından desteklenip, İran ordusuna karşı askerî hazırlığının tam olduğunu beyan ediyordu. Fakat bir yıldır bölgede üstünlük kuran İran'a karşı Selim Paşa'nın beyanları Sultan II. Mahmud'u ikna etmiyor, kendisi Hüsrev Paşa'ya da itimadını yitirdiğini ve yeni Şark Seraskeri olarak tayin edilen Mehmed Emin Rauf Paşa'ya bel bağladığını “... yazdığı maddelerin cümlesi ben hazırım İranlı da tedarik görmekte demekden ibaret... Rauf Paşa ol tarafa varub tahriratı geldik de lazım gelen tedbire teşebbüs olunur” sözleriyle ifade ediyordu.⁵⁹⁶ O sıralarda Abbas Mirza'nın ve Revan Serdarı Hüseyin Han'ın kuvvetleri, hücumla kalkmak için hazırlıklara başlamıştı.⁵⁹⁷ Daha önce Hüsrev Paşa tarafından Selim Paşa'ya, askerini Bayezid'e doğru kaydırarak orada tampon bölge oluşturması ve düşmanı önde karşılaması doğrultusunda talimat verilse de Selim Paşa'nın bu doğrultuda hareket etmemesi, İran kuvvetlerini Muş'a kadar çekmişti.⁵⁹⁸

Hüseyin Han'ın Muş önlerine ve biraderi Hoy Hanı Hasan'ın Gümgüm'e⁵⁹⁹ kadar geldiği, Hınıs Beyi Abdurrahman tarafından haber veriliyordu.⁶⁰⁰ 20 Ekim

⁵⁹⁴ Fatih Gencer, “Merkezileştirme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 49, 2011, s.77.

⁵⁹⁵ BOA, HAT. 825 / 37413-İ.

⁵⁹⁶ BOA, A.Ş. AMD. 70 / 23.

⁵⁹⁷ BOA, A.Ş. AMD. 70 / 25.

⁵⁹⁸ BOA, HAT. 817 / 37302-F-3.

⁵⁹⁹ Muş'un Varto ilçesinin merkezi olan kasaba, bu adla bilinirdi. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?y=gümgüm&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

1821 tarihinde Selim Paşa'dan ulaşan haberler, Acemin bozguna uğratıldığı yönündeydi. Hınıs Beyi Abdurrahman, şehzadenin ordusunun perişan olduğunu, İran askerinin iki bin kadar bile kalmadığını, çokça esir ve mal elde edildiğini ifade ederek, mücadelenin başarılı olduğunu duyuruyordu.⁶⁰¹ Bu haber sonrası Hüsrev Paşa da Kiğı Beyi Mehmed'in emrindeki delilbaşı, tüfenkçibaşı ve üç bin askeri Hınıs'a gönderdi.⁶⁰²

Hüsrev Paşa'nın asker sevkياتından sonra Muş'tan gelen haberler, işin aslının bambaşka olduğuna işaret edecekti. Paşa'nın gönderdiği delil, tüfenkçi, hayta ve sekban gibi sair sınıflardan müteşekkil üç binden fazla askerin ocaklı askeri ve Hınıs Beyi'yle birleştiği esnada Selim Paşa'nın Aceme tâbi olduğu haberi gelmiş, toplanan asker ise başbuğuyla beraber Erzurum'a geri dönmek mecburiyetinde kalmıştı. Hınıs Bey'i Abdurrahman da Selim Paşa'nın bu hamlesi ve kendi pozisyonuyla ilgili olarak korkunun verdiği şaşkınlıkla “... *ben ehl-i sünnetdenim kızılbaşı kabul etmem kaleye tahassun ettim gelürlerse muharebe ederim Acem Selim Paşa ile nasıl musalaha ettiğini bilemem lakin şehzade ve askeri geldiği yevm avdet etmiştir ... nereye gittiği malum değildir...*” sözlerini sarf etmişti.⁶⁰³

O sıralarda firarlar ve asker bulunması noktasında da sıkıntı çekilmekteydi. Selim Paşa'nın İran'a tâbi olmasından sonra, Abdurrahman Bey'in emrindeki mahiyeli ve sekban sınıflarından da askerin içerisinde bulunduğu kuvvetlerin on gün bile tahammül edemeyerek firar etmesi, Sivas'tan iki ay önce çıkan askerin hâlâ bölgeye ulaşamaması ve Trabzon'daki ihtilal sebebiyle Canik ve Karahisar-ı Sâhib'ten asker gönderilmesinin mümkün olamaması, Hüsrev Paşa'yı çaresiz

⁶⁰⁰ BOA, HAT. 819 / 37340-M. Hınıs ve Tekman Beyi Abdurrahman, Kızılbaş askerinin uğradığı her yerde haneleri yaktığını, insanları esir alıp malları da yağmaladıklarını beyan ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 819 / 37340-N.

⁶⁰¹ Hınıs Beyi Abdurrahman, “... *beş yüz süvari olsa idi dünya kadar yüz aklığı ederdik bari ne kadar mevcut asker var ise bugün yarın demeyerek irsal buyurulsun hiç değil bu şehzadenin ordusuna bir basgun virelim padişah başı için bin aded güzide süvari olsa şehzadeye bir iş ideriz allahın avniyle ki tevarihlerde sebt ü kayd ola...*” diyerek saldırıya geçmek için acil destek talep ediyordu. bkz. BOA, HAT. 819 / 37340-L.

⁶⁰² BOA, HAT. 819 / 37340-B; Çelik, a.g.e., s. 167.

⁶⁰³ BOA, HAT. 818 / 37320-İ. Bu sözleri sarf eden Hınıs Beyi Abdurrahman'ın daha sonra tâbiyeti kabul ettiği bildirilmekteydi. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37289-B. Bu haber birkaç kanaldan ulaştırılmış ve İran kuvvetlerinin daha sonra Tekman ve Hınıs'ın köylerini yağma etmesi karşısında Abdurrahman Paşa'nın varlık göstermediği anlaşılmıştı. Bkz. BOA, HAT. 821 / 37382-P; BOA, HAT. 816 / 37289-D. Ayrıca İran kuvvetleri bununla da yetinmeyerek Kiğı ve Tercan kazalarını da yağmalamıştı. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37289-E.

bıraktı.⁶⁰⁴ Paşa esasında Selim Paşa'ya çok öfkeliydi. Öfkesini “... *Muş Mutasarrıfı Selim Paşa gibi bir habis iblis ... cihanda görmedim bunun fitneculuğunu ne surette beyan ideyim ki tarif mümkün ola...*” sözleriyle ifade edecek; Selim Paşa'nın, kendisine gönderilen mühimmatı dahi kullanmayıp İran'a tâbi olduğunu duyunca daha da hiddetlenecekti.⁶⁰⁵ O esnada Abbas Mirza, Van Gölü kıyısından Ahlat-Adilceviz-Erciş güzergâhını izleyerek, Van'a ulaşmayı hedefliyordu. Fakat Ahlat ve Adilceviz'in Abbas Mirza'ya tâbi olmayı kabul etmeyerek direniş göstermesi, bölgede dikkati çeken en önemli savunmalardan biri olarak değerlendiriliyordu.⁶⁰⁶

Selim Paşa'nın İran'a tâbi olması ve İran kuvvetlerinin Van'a doğru ilerleyişinin başlamasının ardından⁶⁰⁷, Muş ve çevresinde olanlarla ilgili birtakım bilgiler de gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Selim Paşa, Ahlat Şeyhi Ahmed'e, Ahlat'ı İran'a teslim etmesini ve İran ile kendisi gibi iş birliği yapmasını “... *dünyayı tufan tuttu biz sefine-i Nuh'a girdük halas olduk sen dahi gel bu sefineye dâhil ol ki tufandan halas olasın...*” sözlerini içeren bir mektupla istemişti. Selim Paşa'ya göre savaş, ikinci bir “Nuh Tufanı” addedilmişti. Bu savaşta İran safında yer almak da Nuh Peygamber'in gemisine binip kurtulmak gibiydi.⁶⁰⁸ Fakat Şeyh Ahmed bu teklifi reddedip Ahlat'ı savunarak geçici de olsa İran kuvvetlerini püskürttü.⁶⁰⁹ Bu durum, Hüsrev Paşa tarafından çok takdir gördü. Kendisi Ahlat Şeyhi Ahmed için “... *Ahlat Şeyhi dindar ve salabetkar bir adam olduğundan kendisi Devlet-i Aliyye bendeliğinde izhar-ı sebat idüb...*”, “...*İraniyan ile muharebesinde zuhur eden metaneti şayan-ı aferindir...*”⁶¹⁰ ifadelerini kullanmış, Şeyh Ahmed ve Selim Paşa'nın vatanseverliğini de mukayese ederek hislerini “... *zatında cevher-i salabet*

⁶⁰⁴ BOA, HAT. 818 / 37320-L.

⁶⁰⁵ BOA, HAT. 818 / 37320-F.

⁶⁰⁶ BOA, HAT. 821 / 37382-D; BOA, HAT. 826 / 37442-F; BOA, HAT. 816 / 37294-F; BOA, HAT. 826 / 37442-İ. Abbas Mirza'nın kuvvetleri, Muş'u aldıktan sonra Erciş'i de rahatlıkla teslim almıştı ve tam bu sıralarda yeni Şark Seraskeri Rauf Paşa da Maden'den Erzurum'a doğru hareket etmişti. bkz. BOA, HAT. 818 / 37320.

⁶⁰⁷ Bu esnada Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın kardeşi Mehmed'in, Van ümerasına İran'la birlikte hareket etme çağrısı yaptığı hakkında bkz. BOA, HAT. 816 / 37298-D.

⁶⁰⁸ Çelik, a.g.e., s. 169. Ahlat Şeyhi Ahmed bu sözlere, “... *ben bu fazahatı irtikab etmem...*” diyerek yanıt verdi ve kendisi, kuvvetlerinin sayısı Selim Paşa'nın kuvvetlerinin 1 / 10'u kadar olmasına rağmen İran'la mücadele etmeyi tercih etti. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37298.

⁶⁰⁹ BOA, HAT. 816 / 37298-C.

⁶¹⁰ BOA, HAT. 826 / 37442.

olan zat böyle merdliği icra eder ve hasmına galib olur cevheri pak olmayanlar sancak mutasarrıfı olsa da redaet-i tabiyatı icra eder..."⁶¹¹ sözleriyle beyan etmişti.

Selim Paşa, Hüsrev Paşa'nın hışmından, Rauf Paşa'nın Erzurum'a tayini ile kurtulsa da yeni vali ve şark seraskerine bağlı olduğunu ifade ederken Abbas Mirza'dan "*hazret*" olarak bahsetmesi de ilgi çekiciydi.⁶¹²

Muş'un Abbas Mirza tarafından işgali ve Selim Paşa'nın Abbas Mirza'ya tâbi olmasının nasıl gerçekleştiği merak konusuydu. Abbas Mirza, Muş'a harekât başlattığında ordunun önünde kendisi değil, serdarı vardı. Norşin'e⁶¹³ gelen Revan Serdarı Hüseyin Han ve İran askerleri buraya Malazgird'i yağma ederek gelmiş, akabinde saldırıya geçerek Selim Paşa kuvvetleriyle saatlerce mücadele etmişti. Selim Paşa bir ifadesine göre karşısında 60 bin ila 80 bin arasında İran askeri bulmuştu. Ayrıca İran ordusunda yetmiş büyük top ve yüz elli küçük top (zenbûrek) mevcuttu.⁶¹⁴ Kendisi, yeterli mühimmatı ve askeri olmadığını iddia ederek Erzurum'dan da destek alamadığından dert yanacak, Muş ve Bitlis halkının feryadına dayanamayarak Şehzade Abbas Mirza'nın yanına gitmek zorunda kaldığını tâbiyetine gerekçe gösterecekti.⁶¹⁵ Esasında, Bitlis ahalisi de Selim Paşa'yı teyit ediyordu fakat bu hususta aralarında bir ittifak olup olmadığı bilinmiyordu. Bitlis'in Müslüman ahalisi ve gayrimüslim Ermenileri konuyla alakalı, Selim Paşa'nın layıkıyla savaşıp iki yüz baş, yüz kadar dil kestiğini ve ganimet olarak dört yüz at elde ettiğini ifade ederken, serdar ve şehzadenin 60-80 bin arasında askerle bölgeye inip Muş'u tarumar ettiğini beyan ediyorlardı. Üstelik tâbiyet mevzusunda Selim Paşa'nın suçlu olmadığını, Muş'un ileri gelenlerinin Abbas Mirza'ya gidip aman

⁶¹¹ BOA, **HAT**. 826 / 37442-D.

⁶¹² BOA, **HAT**. 821 / 37382-G.

⁶¹³ Norşin, Muş merkeze çok yakın bir mesafede yer alan ve bugün Bitlis iline bağlı bulunan Güroymak ilçesinin eski adıdır. <https://nisanyanmap.com/?yer=6460&haritasi=güroymak> Erişim Tarihi (12.02.2021).

⁶¹⁴ BOA, **HAT**. 815 / 37283-B; BOA, **HAT**. 821 / 37382-H.

⁶¹⁵ Selim Paşa, Abbas Mirza'nın yanına gittiğinde, "... iki devlet beyninde bir bürudet ve mugayeret olmadığını ve bu hâlâta bais ne idüğünü bast eylediğimizde...", "...serasker sefer açdı gel dedi geldim..." cevabıyla karşılaştığını iddia ederek, yaşananların ve savaşın sorumluluğunun Hüsrev Paşa'da olduğuna dikkat çekmek isteyecek ve bu şekilde merkezden gelecek tepkileri azaltacak birtakım yollar deneyecekti. Bkz. BOA, **HAT**. 821 / 37382-H.

dilediğini ve şehzadenin de eğer Selim Paşa kendisine gelirse affın söz konusu olabileceğini beyan ettiğini sözlerine ekliyorlardı.⁶¹⁶

Tüm bu anlatılanlar, Hüsrev Paşa tarafından kabul görmemişti. Hüsrev Paşa, İran'ın 80 bin askerle bölgeye gelmesini pek inandırıcı bulmuyor ve Selim Paşa'nın hıyanetinin açık olduğunu, Muş halkının beyanlarından anlaşıldığını söylüyordu.⁶¹⁷

Aslında İranlı vakanüvislerde de Muş ve havalisindeki vaziyeti tasvir eden ve bölgeye yapılan saldırıları anlatan birtakım bilgiler bulunuyordu. “*Nasîhü't-Tevârih'de*” Muhammed Taki Sepehr, Abbas Mirza'nın, Revan⁶¹⁸ Serdarı Hüseyin Han'ı, bölgeye 6000 askerle gönderip kendisinin de sonra savaşa dâhil olduğunu, Hüseyin Han'ın görevlendirdiği İsmail Han Beyat, Kerim Han Kengerlü ve Asker Han Afşar'ın Selim Paşa ile mücadele ettiğini, Selim Paşa'nın mağlubiyeti sonrası bölge halkının Abbas Mirza'ya gelip aman dilediğini, ertesi gün şehzadenin veziri ve İran'ın önemli devlet adamı Mirza Ebulkasım Ferahanî'nin (Kaymakam)⁶¹⁹, Bitlis'te İran Şahı Feth Ali Şah adına hutbe okuttuğunu dile getirmekteydi.⁶²⁰ Yine Rıza Kulu Han Hidayet, “*Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasırı*” adlı eserinde, İran kuvvetlerinin sayısını vermeden, İran ordusunun beş bin esir on yedi top arabası ve yirmi bin hayvan ele geçirdiğini, bu aldıklarının birçoğunu yükleri hafiflesin diye Fırat Nehri'ne attıklarını ifade ettikten sonra, Kale-i Şir'in⁶²¹ İran'a teslim edilerek Mirza Ebulkasım Ferahanî tarafından, şehirde İran şahı adına hutbe okutulduğunu ifade etmekteydi. Bu eserde, İran ordusunun o sıradaki mevcuduyla alakalı tek veri, Muhammed Zaman Han ve diğer hanların, Diyarbakır'a doğru kaçan Haydaranlı Aşireti'ni takip etmek için, 10.000 askerle peşlerine düştüklerini ifade eden

⁶¹⁶ Konuyla ilgili vesikalar için bkz. BOA, **HAT.** 815 / 37283-E; BOA, **HAT.** 815 / 37283-D; BOA, **HAT.** 815 / 37283-C.; BOA, **HAT.** 815 / 37283-B.

⁶¹⁷ BOA, **HAT.** 826 / 37442-L., Hidayet, Selim Paşa'nın aman diledikten sonra ona Abbas Mirza tarafından şehrin valiliğinin, kardeşi Mehmed Bey'e de “han” unvanının verildiğini ifade etmektedir. Bkz. Hidayet, **a.g.e.**, s. 7778.

⁶¹⁸ Farsça kaynaklarda Revan, İrevan şeklinde geçmektedir. Bkz. Sepehr, **a.g.e.**, s. 327.

⁶¹⁹ “Kaymakam” unvanı İran tarihinde vekil yahut yüzbaşı mânalarına gelmekte olup önemli bir siyasi makam sayılmaktadır. Mirza Ebulkasım ve babası Mirza Bozorg İsa'nın lâkabı olan bu unvan, onların ardından da oğulları için kullanılmıştır. Bkz. Firoozeh Kashanî Sabet, **Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)**, Çev: Duygu Şendağ, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2018, s. 26.

⁶²⁰ Sepehr, **a.g.e.**, s. 327-328; Yine bkz. Dunbulî, **a.g.e.**, s. 465-466.

⁶²¹ Farsça kaynaklarda Muş Kalesi, Kale-i Şir olarak geçerken, Selim Paşa'dan da “Ermeniye Valisi” olarak bahsedilmektedir. Bkz. Hidayet, **a.g.e.**, s. 7777-7778.

veriydi.⁶²² İki kronikte de birbirine yakın ve yer yer farklılaşan bilgiler olmakla birlikte, incelenen hiçbir İran kaynağının, İran ordusundan 60.000 veya 80.000 kişilik olarak bahsetmediği açıktı. İran bu zaferden sonra, ordusunun birkısmını zahire eksikliği nedeniyle geri çekmek zorunda kaldı. Hüseyin Han 7000 askeriyle Hamur üzerinden Revan'a döndü. 4000 Şikaki, Şahseven, Karadağlı ve Karabağlı neferleri de Süphan Dağı yolundan Hoy'a dönmek üzere yola çıktılar. Buradan sonra hedef, Erciş'in muhasarasıydı ve İran kuvvetleri, burayı da alarak stratejik tüm noktaları ele geçirdi. Hınıs, Bayezid, Eleşkird, Diyadin, Malazgird, Bitlis, Ahlat, Adilcevaz ve Erciş, İran'ın eline geçmişti.⁶²³ Abbas Mirza'nın, Muş ve havalisinde elde ettiği zafer için İranlı şair Mirza Taki Ali Âbâdî de Farsça bir şiir yazıp zaferi kutsayacaktı:⁶²⁴

از رزم شاه غازی عباس شاه ترک
آن بخت فتح و نصرت و پیروزی و ظفر
در پیشگاه حضرت خاقان به روزیار
داد از قصیده خامه دستور از آن خبر

Tercümesi:

Türk Şahı Gazi Abbas Şahın savaşımdan

Onun talihıyla feth u zafer elde edildi

Hakanın huzurundaki vuslat gününde

Mürekkep kaside söyledi ferman ondan haber verdi

Vaziyetin bu noktaya gelmesi, Hüsrev Paşa'yı çok sinirlendirmişti. Tüm bunların müsebbibi olarak gördüğü Selim Paşa ile restleşmesinden geçici bir süre de olsa Selim Paşa galip çıkacak, en azından savaş bitine kadar kendisinin, vazifesinde

⁶²² Hidayet, a.g.e., S. 7777, 7778, 7779; Dunbulî, a.g.e., s. 464.

⁶²³ Sepehr, a.g.e., s. 328; Dunbulî, a.g.e., s. 467.

⁶²⁴ Hidayet, a.g.e., s. 7779.

kalması sağlanacaktı. Ama yeni Şark Seraskeri Rauf Paşa da kendisinde bir sorumluluk hissederek, konuyla ilgili tahkikat yaptıracağını ifade etmiş ve “... İranluya ta’biyeti şüpheden ‘ârî ve hatta İranlu Muş üzerinden muharebesizce avdeti cihetiyle dahi bedihi olarak şimdi kendinün tebriye-i zimmet eylemesi nezd-i Devlet-i Aliyye’de ... sayılır şey olmayub ve bunun kizb-i sarîh olduğu paşa-yı mümaileyhin İranlu altmış bin seksen bin asker ile geldi dimesiyle dahi aşîkar ise de ...” sözleriyle Selim Paşa’nın kendisini temize çıkarmaya çalışmasının inanılacak tarafı olmadığını, Sultan II. Mahmud’a arz etmişti. Sultansa Rauf Paşa’ya verdiği cevapta: “Selim Paşa’nın bütün bütün İraniyana tâbi olub Devlet-i Aliyyemize meyli muhal idüğü kağıdlarının her bir kelimesinden malum bu makuleleri celbe say’ etmek hayaliyle uğraşmak beyhudedir şark tarafına kuvvet vermeye bakmalı...” sözleriyle durumun farkında olduğunu fakat asıl meşgul olunacak konunun, askerî hazırlık olması gerektiğinin altını çizmişti.⁶²⁵ Durumun az da olsa lehine döndüğünü gören Selim Paşa, hem geleneklere uymak hem de ilişkileri daha da kuvvetlendirerek sadakatini bildirmek maksadıyla, adamlarını yeni göreve başlayan Rauf Paşa’nın yanına yollamıştı.⁶²⁶ Rauf Paşa da gelenek olduğu üzere Selim Paşa’ya bir samur kürk ve bir donanmış at hediye etmiş, yaşananlarla alakalı herhangi bir girişimde bulunmaktan kaçınmayı tercih etmişti.⁶²⁷

Bundan sonra Selim Paşa, İran topraklarına yağma harekâtı düzenleyerek faydalı olduğunu göstermeye çalışacaktı.⁶²⁸ Fakat Eleşkird’de yaşanacak bozgun, onun yararlılığının tekrar sorgulanması ve tepkileri üzerine çekmesine sebep olacaktı. Buradan hareketle savaş sonrasında Erzurum Valisi olan Galip Paşa önce kendisini görevden azlederek yerine savaştaki Ahlat savunmasıyla ön plan çıkan Ahlat Şeyhi Ahmed’i tayin edecek⁶²⁹ ve sonra Selim Paşa’nın ölümüne giden yolu bizzat açan isim olacaktı.

⁶²⁵ BOA, HAT. 825 / 37414; Çelik, a.g.e., s. 169.

⁶²⁶ Erzurum’a giden şahıslar arasında Muş Mutasarrıfı Selim Paşa’nın biraderzadesi Abdulfettah Bey ve onun üç adamı bulunmaktaydı. Bkz. BOA, HAT. 822 / 37389-U.

⁶²⁷ BOA, HAT. 822 / 37389-D.

⁶²⁸ BOA, HAT. 767 / 36140-C; BOA, HAT. 767 / 36140-F; BOA, HAT. 767 / 36140-J; BOA, HAT. 767 / 36140-D.

⁶²⁹ BOA, HAT. 1229 / 47949.

4 Van Cephesi

1820 yılı Eylül'ünden itibaren Kars, Bayezid ve Muş'u yağmalayan İran kuvvetleri, birkaç aylık zaman aralığından sonra, sınır hattındaki bir diğer şehir Van'ı tehdit etmeye başladı. 1821 yılının ilk çeyreğinden itibaren, İran-Osmanlı sınırının güney yayını çizen Van'ın ileri ucunda bulunan Kotur'dan Mahmudi'ye saldırılar gerçekleşmekte, Van Muhafızı Mahmud Paşa da saldırılara mâni olmak için Erzurum'dan asker gönderilmesini talep etmekteydi.⁶³⁰ İran, bu saldırılar öncesi Kotur Beyi Musa'yı da yanına çekmişti. Kendisi, İran'ın gücünü arkasına alarak Mahmudi Kalesi'ne hamle yapmakta, Mahmud Paşa'yı yıpratmaya çalışmaktaydı. Kuvvetleriyle bu saldırılara mukavemet göstermeye çalışan Mahmud Paşa, ısrarla Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'dan destek istemeyi sürdürmekteydi.⁶³¹

Van'ın İran sınırına yakın bölgeleri bu saldırılarla yıpratılırken, Hakkâri bölgesindeki kaleler de İran'ın hamlelerinden nasibini almaktaydı. Bu kalelerden biri olan Cari Kalesi'nin muhasarası karşısında⁶³² Osmanlı Devleti kuvvetleri çaresiz kalmış, halk yardım çağrılarında bulunurken⁶³³, kuvvet yoksunluğu dolayısıyla sadece kaleye verilen zararın tazminini talep etmek yeterli görülüyordu.⁶³⁴ Hatta merkezden verilen emirlerin, asla İran topraklarına geçilmemesi yönünde olması, iç ve dış sorunlarla meşgul olan devleti daha fazla yıpratmamak için, askerî harekât yapılmaması tercihinin devreye sokmuştu.⁶³⁵

İstanbul; saldırılara mâni olabilmek adına Erzurum, Çıldır, Van, Kars ve Muş yöneticilerine dikkatli olunması yönünde talimatlar iletirken, İstanbul'a elçi olarak geldiğini beyan eden İranlı Ağa Mustafa üzerinden de İran Devleti ikaz edilmeye

⁶³⁰ BOA, HAT. 942 / 40658-A.

⁶³¹ Ulûfeleri tarafından karşılanmak suretiyle 300-400 hayta askeri talep eden Van Muhafızı Serd Mahmud Paşa için Hüsrev Paşa; Canik, Ordu, Karahisar-ı Sâhib, Gümüşhane ve Kelkid'ten asker gelene kadar, kendi dairesi halkından talebin karşılanacağını beyan ediyordu. bkz. BOA, HAT. 825 / 37419; Çelik, a.g.e., s. 161.

⁶³² BOA, A. { DVNS.MHM.d.240, s. 15-16.

⁶³³ BOA, HAT. 826 / 37444.

⁶³⁴ Van Muhafızı Serd Mahmud Paşa bu saldırıları, kardeşi İsmail Bey'i oraya göndererek bertaraf etmeye çalışsa da Hakkâri Bey'i Mustafa'nın İran'ı tercih etmesi dolayısıyla bu teşebbüsten bir netice elde edilememişti. Bkz. Şânizâde, C. II., a.g.e., s. 1015-1016. Hüsrev Paşa da Abbas Mirza'nın zapt ettiği Hakkâri bölgesi ve kalelerini Osmanlı Devleti'ne iade etmesi noktasında kendisini ikaz etmiş, Ali Bey adlı adamıyla cevap gönderen İran da Osmanlı Devleti'nin aşiretleri himaye ettiğini iddia ederek, Cari Kalesi ve Hakkâri bölgesinin bir kısmının İran'a ait olduğunu savunmuştu. Bkz. BOA, HAT. 825 / 37404-U; Çelik, a.g.e., s. 146.

⁶³⁵ BOA, HAT. 825 / 37404-J; BOA, HAT. 825 / 37404-F-3; BOA, HAT. 825 / 37404-L-2.

çalışılıyordu. Elçiye, Osmanlı Devleti topraklarına saldırmaktan vazgeçmeleri ve saldırılarda baş rol oynayan Revan Serdarı Hüseyin Han'ı vazifeden almaları gerektiği söylenmişti.⁶³⁶

İran, bu diplomatik baskıların hiçbirine boyun eğmedi. İstanbul'dan dönüşte Erzurum'a uğrayan İran Elçisi Ağa Mustafa'yla, Hoy'a sorunların diplomatik olarak halledilmesi için gönderilen Hüsrev Paşa'nın Divittarı Ahmed Efendi, Şehzade Abbas Mirza ile görüştü. Fakat Abbas Mirza'nın tüm kusuru Osmanlı Devleti'nde görmesi ve intikam alınmadıkça geri dönmeyeceğini beyan etmesiyle, saldırıların ayak sesleri işitilmeye başladı.⁶³⁷

1821 yılı Mart ayından Eylül ayına kadar aralıklarla Van ve Hakkâri bölgesine saldıran ve sonrasında kısmî de olsa bu bölgelerden çekilen İran'ın, Eylül ayının ortasından itibaren Muş, Bayezid ve Van'a tekrar saldıracağı istihbaratı alınmıştı.⁶³⁸ Bu bilginin doğruluğu kısa süre içerisinde teyit edildikten sonra Hoy Hanı Hasan Han ile Şehzade Abbas Mirza, kuvvetleriyle Tebriz'den hareketle Van hududundaki Hoy Kalesi'ne gelmişti.⁶³⁹ Hoy'da ordusunu iki kola ayırıp bir kolunu Bayezid tarafına gönderen Abbas Mirza, emrindeki askerlerle birlikte Van'a yönelmişti.⁶⁴⁰ Aynı sıralarda Bayezid, Eleşkird ve Muş'un saldırılar karşısında direnç gösteremeyerek İran'a tâbi olması Mahmud Paşa'yı tedirgin ettiğinden, kendisi Van Kalesi'nin müdafaası için yardıma ihtiyaç duydu.⁶⁴¹ Diğer taraftan İran saldırılarından nasibini alan Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın da şehzadeden aman dileyip mücadeleyi bırakması, Abbas Mirza'nın Van Gölü Havzası'ndan hızla Erciş'e kadar ilerlemesinin önünü açtı.⁶⁴² Erciş, Şehzade Abbas Mirza'ya direniş göstermedi ve şehir savunulmadan kalesi ve ahalisi ile birlikte şehzadeye teslim

⁶³⁶ BOA, HAT. 1314 / 51258.

⁶³⁷ BOA, HAT. 817 / 37302-Ü. Abbas Mirza, Hüsrev Paşa'nın Divittarı Ahmed Efendi ile yaptığı görüşmelerde, kendisine Tebriz'e geldiğinde elçi gönderilmeyerek nezakete riayet edilmediğini ve Sadık Bey'in de katledildiğini söyleyerek bunların saldırı sebebi olduğunu beyan ediyordu. Bkz. Çelik, a.g.e., s.163; Dunbulı, a.g.e. s. 460.

⁶³⁸ Van Muhafızı Serd Mahmud Paşa, Erzurum ve Van'a gelecek tacirlerin İran'da durdurularak bölgeye geçişlerinin engellenmesi için İran'ın teşebbüste bulunduğu bilgisini almasıyla, muhtemel saldırılara hazır olmak niyetiyle Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Paşa'dan asker ve zahire talep etmişti. bkz. BOA, A. { AMD. 70 / 22.

⁶³⁹ BOA, HAT. 817 / 37302-B-2.

⁶⁴⁰ BOA, HAT. 816 / 37294-E.

⁶⁴¹ BOA, HAT. 816 / 37294-A.

⁶⁴² BOA, HAT. 816 / 37294-F.

edildi.⁶⁴³ Hatta kendisine destek amaçlı Erzurum üzerinden Van'a gönderilen Canik bölgesi askeri ve bu askerin başbuğu olan Kavak Mütesellimi Seyyid Feyzullah'ı Erciş'e sevk eden Mahmud Paşa, askerlerin ve başbuğun Erciş'ten kaçışını izlemek zorunda kaldı.⁶⁴⁴

Erciş Kalesi'ni ve şehri teslim alan Şehzade Abbas Mirza buradan aldığı cesaretle, Van Kalesi'ni de çatışmadan teslim almak için Mahmud Paşa'ya elçi gönderdi. Mahmud Paşa'nın cevabı ise elçiyi hırpalayarak Abbas Mirza'ya geri yollamak oldu.⁶⁴⁵ Bunun üzerine şehre yönelen Abbas Mirza kuvvetleri, şehri yaklaşık kırk beş gün muhasaraya aldı fakat İran kuvvetleri buna rağmen Van Kalesi'ni teslim alamadı. Mahmud Paşa'nın Van ocaklısı ve yerli askerle savunduğu Van Kalesi, İran'a teslim edilmedi ve Abbas Mirza çaresizlik içerisinde Hoy'a dönmeye mecbur kaldı.

Kendisine destek için gönderilen fakat görev yerine gitmeyen Hafız Ali Paşa'ya rağmen tek başına İran'a karşı elde ettiği başarının gururunu “ ... *kıla-i hakaniyenin cümlesinden muteber Van Kalesi olduğu bedihidir...*” ifadesiyle merkeze ileten Mahmud Paşa,⁶⁴⁶ Van Kalesi'nin “... *hudud-ı İran'a car-ı mülâsık...*” olduğunu belirterek bundan sonrası için sıkı önlemler alınması gerektiğini beyan

⁶⁴³ BOA, HAT. 826 / 37442-F; BOA, HAT. 826 / 37442-B; BOA, HAT. 816 / 37298-D. Van'ı kuşatmak için Muhammed Han Bitlis, Muhammed Bakır Han ve Hasan Han Ahlat üzerinden harekete geçtiler. Erciş'e gelen İran kuvvetleri, 8 Kasım 1821'de Erciş'i aldılar. Muhasarası zor olan Erciş Kalesi'nin üç tarafı Van Gölü bir tarafı da bataklıkla çevriliydi. Bkz. Dunbuli, **a.g.e.**, s. 466.

⁶⁴⁴ BOA, HAT. 816 / 37294-B.

⁶⁴⁵ BOA, HAT. 826 / 37442-F. Abbas Mirza Van'a elçisiyle gönderdiği mektupta, “ ... *cümleliz bana mutabaat etmediğiniz surette üzerinize geleceğimi muhakkak bilesiz...*” şeklinde tehdit savurmuştu. Bkz. BOA, HAT. 821 / 37382-J.

⁶⁴⁶ BOA, HAT. 816 / 37294-D; BOA, HAT. 816 / 37294-C. Bölgenin müdafaası için gerek Van'a gerekse de Erciş'e gönderilen askerî kuvvetlerin firar etmesi, Muş'un İran'a tâbiyeti, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'dan haber alınamaması, Erzurum ve Şark Seraskerliği'ne yeni atanan Mehmed Emin Rauf Paşa'nın beklenmesi ile Van'ın Sabık Muhafızı Derviş Paşa'nın katli meselesinde aralarının Mahmud Paşa ile açık olması gibi hususlar tesirli olmuş olacak ki Van'a yardım etmesi emredilen Hafız Ali Paşa, bu emri yerine getirmemiştir. Bkz. BOA, HAT. 826 / 37442-J; BOA, HAT. 826 / 37442-A; BOA, HAT. 825 / 37424. Hafız Ali Paşa'nın, Van'a gitmesi gerektiği hakkındaki hüküm için bkz. BOA, A.Ş. DVNS.MHM.d.239, s. 263. Sabık Kars Muhafızı Hafız Ali Paşa'nın Van savunmasına destek vermemesi Sultan II. Mahmud'un hoşuna gitmemiş, kendisi “ *vakıa müşarun ileyh hays ve anud bir âdem olmağla bulunduğu yerlerde bir iş gördüğü mesbuk değildir...*” sözleriyle Hafız Ali Paşa'nın ya mevcut yerinde kalmasını ya da görev yerinin değiştirilmesini emretmişti. Bkz. BOA, HAT. 825 / 37424.

ediyordu.⁶⁴⁷ Bu sebeple Van'ın muhtemel saldırılara hazırlıklı olması için, zahire ve Erzurum Cebehanesi'nden mühimmat gönderilmesi talep edildi.⁶⁴⁸

Van halkının ve Mahmud Paşa'nın İran'a karşı direnişi merkezde güzel bir etki bıraktığından Van'ın ihtiyaçlarının, İran'ın nevrüzde tekrar gelebileceği ihtimali de göz önüne alınarak karşılanması ve Mahmud Paşa'ya başarılarından dolayı ihsanda bulunulması⁶⁴⁹ için, Sultan II. Mahmud tarafından talimat verilmişti. Diğer yandan Sultan II. Mahmud, şarkın içerisinde bulunduğu durumdan bir hayli rahatsızdı ve rahatsızlığını “ *Subhanallah Devlet-i Aliyyemizin nan u nimetleriyle perverde olanlarda devlet gayreti şöyle dursun din gayreti dahi kalmamış ... böyle böyle zahir bütün memalik İranlıya tabi olacak...* ” sözleriyle beyan etmişti.⁶⁵⁰

Şehzade Abbas Mirza Van'dan çekilip Hoy'a gittiği sıralarda, Şark Seraskeri olarak bölgeye Hüsrev Paşa'nın yerine atanan Maadin-i Hümayun Nazırı ve Diyarbakir Valisi Sadr-ı Esbak Mehmed Emin Rauf Paşa⁶⁵¹, görev yeri olan Erzurum'a ulaşmıştı.⁶⁵² Rauf Paşa ilk iş olarak, Van'a lojistik destek verilmesinin gayretindeydi.⁶⁵³ Fakat şiddetli kış şartları, bölgenin bütünüyle İran'a tâbi olması dolayısıyla oluşan yol emniyetsizliğiyle zahire ve asker eksikliği gibi olumsuzluklar, Rauf Paşa'yı güç durumda bırakıyordu. Buna rağmen Erzurum Cebehanesi'nden temin edilen 240 varil barut, 50 sandık fişek ve 200 adet tüfek, Van Sabık Yeniçeri Ağası Mustafa Bey'e teslim edilerek kiralanan yük hayvanlarıyla Van'a gönderildi.⁶⁵⁴

1822 yılı baharının gelmesiyle İran'ın bölgeye saldırma ihtimali kuvvetlendiğinden Rauf Paşa Van'a, Şatırzade Osman Ağa başbuğluğuyla asker

⁶⁴⁷ BOA, HAT. 826 / 37442-M-2. Mahmud Paşa'ya göre alınması gereken önlemlerin en başında, bölgede hüküm süren kıtlık dolayısıyla zahire ve cephane tedarik edilmesi vardı. Bkz. BOA, HAT. 821 / 37382-A.

⁶⁴⁸ BOA, HAT. 821 / 37382-İ. Ayrıca Ocağ-ı Âmire'den Van Kalesi'ne ağa vekili olarak, Serturnacı Ahmed Ağa'nın görevlendirildiği hakkında bkz. BOA, A. { MKT.d. 1052-E. s. 6.

⁶⁴⁹ Kendisine gönderilen atıyyeden dolayı teşekkür eden Van Muhafızı Serd Mahmud Paşa'nın yazısı için bkz. BOA, HAT. 653 / 31949.

⁶⁵⁰ BOA, HAT. 816 / 37294.

⁶⁵¹ Kendisine şark seraskerliği görevi verildiği, Maraş ve Rakka Valisi Mehmed Celaleddin Paşa'nın askeriyle emrinde olacağı ve bir an önce Erzurum'a varması hakkındaki hüküm için bkz. A. { DVNS.MHM.d.239, s. 240-241, 354-355.

⁶⁵² Mehmed Emin Rauf Paşa, şiddetli kış şartlarından dolayı yol üzerinde her üç menzilde bir gün konaklamak zorunda kalarak, 12 Aralık 1821 tarihinde Erzurum'a ulaşmıştı. bkz. BOA, HAT. 825 / 37418-A., BOA, HAT. 826 / 37437.

⁶⁵³ BOA, HAT. 820 / 37369.

⁶⁵⁴ BOA, HAT. 821 / 37382-2.

göndermeye başladı.⁶⁵⁵ İran ordusunun durumunu anlamak için casuslardan yararlanan Mahmud Paşa'nın edindiği bilgiye göre Şehzade Abbas Mirza, babasından aldığı 40.000 kişilik asker desteğiyle Van sınırına yaklaşıp Kotur bölgesinde konuşlanmıştı. Yine o sıralarda Trabzonlu Şatırzade Osman Ağa, beraberinde iki yüzü eyaletli sipahi olmak üzere toplamda bin yüz askerle Van'a ulaşmış ⁶⁵⁶ ama Mahmud Paşa, Şatırzade Osman Ağa'nın Van'a getirdiği askerden memnun kalmamıştı. Askerin başına buyruk hareket ederek disiplinsiz şekilde çarşı pazarda dolaşmakta olduğu görülmekteydi⁶⁵⁷ İran, sınır hattındaki köyleri yağmalayarak harekât hazırlığında olduğunun sinyallerini vermekteydi.⁶⁵⁸

1822 Temmuz'unda İran kuvvetleri Erçek'e yaklaşmış, Feth Ali Han'ın kuvvetleriyle Van hududuna çok yakın "Taşoğlu" adlı yere ulaştığı bildirilmişti.⁶⁵⁹ Mahmud Paşa, Rauf Paşa'dan asker ve mühimmat takviyesi isterken,⁶⁶⁰ kethüdası ve biraderi İsmail Bey'i de Erçek'e göndermişti. Hoy-Salmas Beylerbeyi Feth Ali Han Kaçar'ın⁶⁶¹ komutasındaki İran kuvvetleriyle çatışmaya giren İsmail Bey, birkaç İran hanının öldürüldüğü bilgisini iletmişti.⁶⁶² Bu hareketiyle başarı elde eden İsmail Bey için Mahmud Paşa "mirmiranlık" talep ederken, Sultan II. Mahmud hem Mahmud Paşa'ya ilave bütçe hem de biraderine talep edilen rütbenin verilmesini emretmişti.⁶⁶³ Aynı günlerde Rauf Paşa da Van'a; Niğde, Aksaray, Malatya, Siverek ve Çemişgezek'ten toplamda 671 süvarinin 15 bin kuruşluk bütçeyle birlikte gönderildiğini bildirmekteydi.⁶⁶⁴

⁶⁵⁵ 684 piyadeyle Erzurum'a ulaşan Şatırzade Osman Ağa, Van'a gönderilecekti. Sultan II. Mahmud, asker gönderiminin seri şekilde yapılması için talimatlar vermekte "... İşte bahar geldi maazallah İranlı hücum ederse uzak mahaldir sonra asakir ve mühimmat erişdirmesi müşkil olur..." diyerek Rauf Paşa'yı sıkıştırmaktaydı. Bkz. BOA, HAT. 825 / 37412.

⁶⁵⁶ BOA, HAT. 819 / 37339-B; BOA, HAT. 824 / 37400-E-1.

⁶⁵⁷ BOA, HAT. 823 / 37391-J.

⁶⁵⁸ BOA, HAT. 823 / 37391-K.

⁶⁵⁹ BOA, HAT. 792 / 36832.

⁶⁶⁰ BOA, HAT. 767 / 36140-A.

⁶⁶¹ Ağasi, a.g.e., s. 242.

⁶⁶² BOA, HAT. 767 / 36140-B.

⁶⁶³ BOA, HAT. 484 / 23732; BOA, HAT. 480 / 23523; BOA, HAT. 766 / 36124-A.

⁶⁶⁴ BOA, HAT. 789 / 36790. Bu askerin dağılımı: Malatya Serdarı Hacı Mehmed Ağa ile 133 süvari, Niğde'den 252 süvari, Aksaray'dan 136 süvari, Çemişgezek ve Siverek erbab-ı tımarının 50 süvarisi, Bereketli Madeni'nden Ortaköylü Ali Ağa başbuğluğuyla 100 süvari şeklindeydi. Hacı Osman Ağa'nın mihmandarlığında gelen bu askerin, İran köylerine düzenlenecek saldırılarda kullanılacağı Mahmud Paşa tarafından belirtilmekteydi. Bkz. BOA, HAT. 770 / 36179-Ş; BOA, HAT. 770 / 36179-M.

Mahmud Paşa, kendisine ulaştırılan kuvvetlerin desteğiyle Hertöşi Aşireti Ağası Osman ve Mahmudi Beyi'nin oğullarını da yanına çekerek Salmas'a harekât düzenledi. Harekât sonucunda birçok hayvan gasbedildi ve bu hayvanlar öldürülen İranlıların başları ve kulaklarıyla birlikte Van'a getirildi.⁶⁶⁵ Ayrıca Mahmud Paşa, daha önce İran'ın eline geçen Derik Kalesi'ni de geri almayı başarmıştı fakat kalenin Salmas'a çok yakın mesafede olması savunulmasını güçleştirdiğinden, kalenin yakılarak yıkılması tercih edildi. Aynı günlerde İran ordusu da tekrar Van'a civar köylere yaklaşmaktaydı.⁶⁶⁶

1822 yılı Eylül'den sonra da Salmas'a harekât düzenlendi⁶⁶⁷ ve İran ordusu bu harekâta hayli zayıat verdi.⁶⁶⁸ Bu yüzden Sultan II. Mahmud'un "... müşarun ileyhın gayretine diyecek yokdur ne kadar taltif olunsa değeri var hakk teala daimen livasını mansur eyleye..." sözleriyle takdir gören Mahmud Paşa taltif edilerek, saldırılara devamı için kendisinin teşvik edilmesi emredildi.⁶⁶⁹

Mahmud Paşa'nın Salmas'a gerçekleştirdiği harekât ve daha önce Şehzade Abbas Mirza'nın başarısızlıkla neticelenen Van kuşatması İran'ı, Van'a yeni bir saldırı için hazırlık yapmaya sevk etti. 1822 Kasım'ında Hoy Hanı Hasan'ın oğlu İskender Han, Van Kalesi'ni ele geçirmek için 20.000 askerle harekete geçti. İskender Han, kuvvetlerini üçe bölerek Albak, Erciş ve Van'a saldırmayı planladı.⁶⁷⁰ Akabinde Erçek'ten saldırıya geçen İskender Han, yüzden fazla askerini kaybetmesine rağmen Erçek ve Erciş'i kuşatmayı başararak yirmiye yakın köyü de viraneye çevirdi.⁶⁷¹

⁶⁶⁵ Mahmud Paşa, elde edilen kırk altı kesik baş ve bir miktar kulak içerisinden beş kesik başın, yolda kaybolduğunu söylüyordu. Bkz. BOA, HAT. 791 / 36817-J.

⁶⁶⁶ BOA, HAT. 770 / 36179-A.

⁶⁶⁷ BOA, HAT. 483 / 23722.

⁶⁶⁸ BOA, HAT. 795 / 36863-J.

⁶⁶⁹ BOA, HAT. 795 / 36863-A. Van Muhafızı Serd Mahmud Paşa, Salmas saldırısında elde edilen kulak ve kelleleri Dersaadet'e yollamış ve Sultan II. Mahmud, bunların ibret-i âlem için asılmasını ve getiren tatarlara hilat ilbas olunmasını emretmişti. Bkz. BOA, HAT. 794 / 36859.

⁶⁷⁰ Bu kuşatmada imkânsızlıklar içinde olan Mahmud Paşa, ambarlarında on günlük zahire bile olmadığını belirtmekteydi. bkz. BOA, HAT. 771 / 36180-S.

⁶⁷¹ BOA, HAT. 766 / 36124-C.

Harita- 7 Hoy'dan Saldırıya Geçen İran Kuvvetlerinin Erçek / Erciş Kuşatması

Kaynak: BOA, HRT.h. 1709.

(1-Hoy, 2- Kotur, 3- Mahmudi, 4- Erçek, 5- Erciş)

Saldırıların her ne kadar yıkıcı sonuçları olsa da Erciş tamamen alınamamış, Albak Kalesi'ne saldırılar düzenleyen diğer bir isim Yusuf Han da ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı.⁶⁷² Hatta Osmanlı kuvvetleri fazla kayıp vermesine rağmen Mahmud Paşa başarılı bulunarak kendisinin “*doğrusu şu adam güzel sa'y u gayret ediyor bir aralıkda yine bir elli bin guruh gönderilse olur*” sözleriyle ödüllendirilmesi emredilmişti.⁶⁷³ Ancak bu saldırılarda, Başkılan ve Hakkâri kaleleri, İran tarafından ele geçirilmişti.⁶⁷⁴

⁶⁷² BOA, HAT. 766 / 36124.

⁶⁷³ BOA, HAT. 766 / 36124-E.

⁶⁷⁴ Hidayet, a.g.e., s. 7799.

5 Eleşkird Bozgunu

1821 yılında İran tarafından zapt edilen Eleşkird, Bayezid ve Hamur, terkedilmiş bir sahraya dönmüştü. İran bu bölgeyi yağmaladıktan sonra, önce Muş ve havalisini teslim almış, sonra Erciş ve Van'a saldırarak bir müddet sınırlarına çekilmişti. 1822 yılı nevruzundan sonra İran'ın Eleşkird'de yeni bir saldırıya girişeceği duyumları alınmış ve bölgeye paşaların organize edeceği kuvvetlerle birlikte gidilmesi düşünülmüştü. Bu amaçla Muş'tan hareket eden Selim Paşa bölgeye yaklaşmış, gördüğü manzaranın garabetinden yakınlık her tarafın harap bir hâlde olduğundan bahsetmişti.⁶⁷⁵

Şark Seraskerliği'ne Rauf Paşa'nın atanmasından sonra şarka giden Maraş ve Rakka Valisi Mehmed Celaleddin Paşa da Eleşkird için görevlendirilen isimlerdendi. Celaleddin Paşa, Eleşkird'e yakın Velibaba'ya varıp burada Selim Paşa ile vaziyetle ilgili istişarelerde bulundu.⁶⁷⁶ O sıralarda Rauf Paşa da bölgenin askerî organizasyonunu gerçekleştirmekle meşguldü. Rauf Paşa, kendisi Erzurum'a geldikten sonra Kars'a görevlendirilen Hüsrev Paşa'nın sınır hattına giderek gelecek saldırılara önden mâni olmasını gerekli görüyor ve Hüsrev Paşa'nın emrine asker gönderiyordu. Bin yüz kadar askeri de Celaleddin Paşa'nın emrine veren Rauf Paşa; Amasya, Kayseri ve Niğde askerinin yola çıktığını, bu askerin bir kısmının Van'a gönderildikten sonra kalanının da Hasankale'de olan Hafız Ali Paşa'ya ve Kars'a gönderileceğini merkeze bildirerek, önlem almaya çalışıyordu.⁶⁷⁷

⁶⁷⁵ Çamurlu Çayırı mevkiinden Velibaba köyüne doğru gidecek olan Selim Paşa, Hınıs'tan Velibaba'ya kadar olan tüm mahallin İran yağması ve zaptı sonrasındaki durumundan bahsettiği belge için. Bkz. BOA, HAT. 793 / 36834-J. İran'ın Muş'a saldırısında Abbas Mirza'ya teslim olan Selim Paşa, bundan sonra şark seraskerinin emrinde olacağını beyan ederken, merkezden de bu doğrultuda hareket etmesi hususunda kendisine talimat verilmişti. İlgili kaime için bkz. BOA, A. { MKT.d. 1052-F. s. 11.

⁶⁷⁶ BOA, HAT. 789 / 36789., Celaleddin Paşa, bölgede olan sabık Bayezid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'nın düşmana meyli olabileceğini ve henüz güven telkin eden bir hareketinin görülmediğinin bilinmesini istiyordu. Bkz. BOA, HAT. 793 / 36834-L.

⁶⁷⁷ BOA, HAT. 789 / 36789.

Eleşkird'e görevlendirilen bir diğer isim Selim Paşa ise zahire yönünden sıkıntıdaydı ve sıkıntıyı çözmek için Celaleddin Paşa, Rauf Paşa'dan yardım istiyordu.⁶⁷⁸

O esnada Kağızman Voyvodası Rüstem Ağa, Hoy Han'ı Hasan'ın Eleşkird'e doğru geldiğini bildiriyordu.⁶⁷⁹ Hasan Han'ın, Bayezid ve Revan hududundaki Ahter mahallinde olduğu ve buradan Eleşkird'e doğru harekete geçeceği haber alınmıştı. Bu yüzden Kars'taki kuvvetlerin Eleşkird'e gönderilmeye başlanmasının Hüsrev Paşa'ya bildirilmesi, Rauf Paşa tarafından emredilmişti.⁶⁸⁰ Hafız Ali Paşa'nın da Eleşkird'in Tahir köyünde ikameti, Celaleddin Paşa tarafından gerekli görülmüştü. Diğer taraftan Celaleddin Paşa, Selim Paşa'nın İran ile irtibatta olduğunu söylüyordu. Bu bilgi, Ahlat Şeyhi Ahmed'in adamları tarafından bildirilmişti. Bilgi, Rauf Paşa ile de paylaşıldı.⁶⁸¹

Rauf Paşa, zahire sıkıntısını gidermek için Eleşkird'deki orduya, Şark Ordusu Defterdarı Ataullah Efendi'nin gönderdiği zahirenin yirmi günlük olması dolayısıyla, Erzurum Yeniçeri Ağası'nın Hasankale'de bulunan zahiresinin havale edildiğini bildirdi ve ardından Hasankale'de bulunan Hafız Ali Paşa'nın da Velibaba mevkiine gitmesini emretti.⁶⁸²

Velibaba mevkiinde konuşlanan asker için develerle gelen peksimet askere önden dağıtılınca Celaleddin Paşa zor durumda kalmış, kendi askeri için azalan zahireye ilave olması amacıyla Celaleddin Paşa, Rauf Paşa'dan peksimet talep etmişti.⁶⁸³ Celaleddin Paşa ayrıca asker için gerekli olan ve tarafına gönderilmesi gereken on beş bin kuruşun da acilen gönderilmesini Rauf Paşa'ya arz etti.⁶⁸⁴ Selim Paşa da bir taraftan hazırlıkları sürdürürken askerinin yağmurdan helâk olduğunu beyan edip Şark Ordusu Defterdarı Ataullah Efendi'den çadır ve deve talep ediyor,⁶⁸⁵ bölgeye sevk edilen topların mühimmatı olan yirmi altı varil barutun Celaleddin Paşa

⁶⁷⁸ BOA, HAT. 793 / 36834-İ.

⁶⁷⁹ BOA, HAT. 793 / 36834-P-2.

⁶⁸⁰ BOA, HAT. 793 / 36834-H.

⁶⁸¹ BOA, HAT. 793 / 36834-K. Celaleddin Paşa'nın verdiği bu bilgiler merkezi de tedirgin etmiş olacak ki Selim Paşa'ya, Şark Seraskeri Rauf Paşa'nın hizmetinde devlete sadakatle çalışması gerektiği emrediliyordu. İlgili hüküm için bkz. Çelik, a.g.e., s. 173.

⁶⁸² BOA, HAT. 793 / 36835-K.

⁶⁸³ Gelen peksimet, Selim Paşa'nın askeriyle diğer mevcut askere dağıtıldığından azalmış, bu sebeple Celaleddin Paşa da peksimete ihtiyaç duymuştu. Bkz. BOA, HAT. 793 / 36833-G.

⁶⁸⁴ BOA, HAT. 793 / 36833-F.

⁶⁸⁵ BOA, HAT. 793 / 36833-M.

tarafından alınmasından dolayı, kendisinin mühimmat ihtiyacının da giderilmesini istiyordu.⁶⁸⁶

Tedarikat sırasında Selim Paşa, Eleşkird sahrasına iki yüz kadar aşiret süvarisiyle gidip oradan Revan'da bulunan Bağırköyü mevkiine geçerek İran ordusuna saldırmış, hayli Acem askerini perişan etmişti. O sırada Celaleddin Paşa da tedbir amaçlı ve yanına biraz Trabzon'dan gelen asker ile Kethüdası Emin Ağa'yı alarak Eleşkird'e gitti. Buranın kadı, müftü ve müderrisini bölgeden çıkararak, hepsini Pasin'de iskân ettirdi.⁶⁸⁷ Zira İran, bu isimleri yanına çekerek bölge halkını kendilerine karşı örgütlemek için harekete geçebilirdi.

Selim Paşa'nın Revan'a saldırması, Rauf Paşa'da memnuniyet ve Eleşkird Kalesi'nin alınacağı hissini uyandırmıştı. Çünkü epeydir düşman safında olduğu iddia edilen Selim Paşa'nın yağma saldırılarındaki başarısının, uzun süredir İran zaptında olan bölgenin kurtarılmasına tahvil edilebileceği düşünülüyordu. Rauf Paşa bu yüzden umutlanarak Sultan II. Mahmud'a "... *nesim-i nusretin asakir-i şahane tarafından vezan olması...*" temennisini iletiyordu. Ayrıca Rauf Paşa, gösterdikleri gayretlerden dolayı, Celaleddin ve Selim paşalara iltifatname yazılmasını istemişti. Bu husus, Sultan II. Mahmud tarafından da uygun bulundu.⁶⁸⁸ Fakat askerî başarı için daha fazla takviye ve hazırlığa ihtiyaç vardı. Bölgeye humbara, humbaracı ve lağımıcı ile sair mühimmatın gönderilmesi gerekliydi.⁶⁸⁹ Ayrıca Eleşkird Kalesi'nde İran serbaz askeri vardı ve kalenin onlardan arındırılarak ele geçirilmesi için balyemez toplarının temini de şarttı. Kale için daha önce istenen lağımıcılar Erzurum'da olmadığı gerekçesiyle gönderilemeyince, yerelden humbaracı ve lağımıcı bulunarak çalışmalar başlatıldı. Hedef, Toprakkale'yi (Eleşkird) İran'dan alıp hücumla kalkmaktı.⁶⁹⁰

İran tarafında ise Hoy Han'ı Hasan, takviye kuvvetlerle ordusunu saldırıya hazırlıyordu. Necef Kulu Han yedi sekiz bin askerle Hasan Han'ın yanına gelmiş, Şehzade Abbas Mirza da bölgeye gelmek için hazırlığa girişmişti.⁶⁹¹ Selim Paşa

⁶⁸⁶ BOA, HAT. 793 / 36833-L.

⁶⁸⁷ BOA, HAT. 793 / 36833-J; BOA, HAT. 793 / 36833-D.

⁶⁸⁸ BOA, HAT. 789 / 36795.

⁶⁸⁹ BOA, HAT. 772 / 36209.

⁶⁹⁰ BOA, HAT. 791 / 36813.

⁶⁹¹ BOA, HAT. 767 / 36140-H; BOA, HAT. 767 / 36140-G.

bölgeye casuslar gönderip İran ordusunun durumunu anlamaya çalışıyordu. Gelen haberlere göre Abbas Mirza'nın da bölgeye kırk binden fazla askerle gelmesi planlanmıştı. Korkuya sebebiyet veren casus haberleri, Celaleddin Paşa'nın Hüsrev Paşa'dan yardım talep etmesine sebep oldu.⁶⁹²

Hüsrev Paşa Kars'tan bölgeye gelemedi fakat Rauf Paşa, duruma müdahale etti. Rauf Paşa, öncelikle Hüsrev Paşa ordusu için çadır ve para tedariki yapılacağını, Celaleddin Paşa'ya havan ve çarha topu gönderileceğini ve Celaleddin Paşa'nın zahire tedariki için geri gönderdiği üç yüz elli kadar deveyle zahire gönderimine başlanacağını bildirdi. Ayrıca Rauf Paşa, Çemişgezek Voyvodası Ahmed Bey'in başbuğluğuyla ulûfeli, delil ve hayta askerinin Eleşkird'e gönderildiğini, Hafız Ali Paşa'nın da bir an önce Eleşkird'e gitmesi için ikaz edildiğini merkeze arz etti.⁶⁹³ Fakat yapılan bunca hazırlık askerî başarıyı getirmeyecekti.

Hoy Hanı Hasan'ın ordusuyla birleşen Abbas Mirza kuvvetleri, 3 Ağustos 1822'de harekâta başlayarak Eleşkird'de toplanan Osmanlı kuvvetlerine saldırdı ve Osmanlı ordusunu tarumar etti.⁶⁹⁴ Korkulan, İran ordusunun buradan Kars'a yürümesiydi. Bu yüzden Rauf Paşa, Hüsrev Paşa'ya durumu ilettili.⁶⁹⁵ Hüsrev Paşa ise muhtemel bir saldırıya karşı hazır olduğunu, “düşmanın geleceği varsa göreceği de var” şeklinde ifade ediyordu.⁶⁹⁶ Ayrıca Hüsrev Paşa; Subatan, Hacıveli ve Koşavank⁶⁹⁷ köylerinde askerinin hazır olduğunu da bu beyanına ekleyerek, ulûfeli askerleri olan Acaralı Ahmed'in 3000'den fazla neferiyle yanında istihdam edildiğini söylüyor ama zahire sıkıntısının hat safhada olduğunu arz etmekten de geri

⁶⁹² BOA, HAT. 772 / 36209-A.

⁶⁹³ BOA, HAT. 767 / 36140.

⁶⁹⁴ Hidayet, İran ordusunun haşmeti karşısında mukavemet gösteremeyen Osmanlı ordusundaki 70.000 askerden 50.000'inin İran askerleri tarafından öldürüldüğünü, Osmanlı ordusundaki paşaların firar ettiğini ve Osmanlı ordusuna ait mühimmatın İran tarafından ele geçirildiğini beyan etmektedir. Bkz. Hidayet, a.g.e., s. 7794. Hidayet'in verdiği rakamlar, Osmanlı kaynaklarında olmayan ve bizce abartılı sayılabilecek rakamlardır. Ayrıca bu konuda Dunbulî de 50.000 Osmanlı askerinden 10.000 tanesinin memleketlerine dönebildiğini ve bu askerlerin Haleb, Şam, Sivas, Malatya, Anteb gibi uzak diyarlardan toplandığını söylemektedir. Bkz. Dunbulî, a.g.e., s. 479.

⁶⁹⁵ BOA, HAT. 801 / 37088-E. Talimat verildiği hakkında bkz. Çelik, a.g.e., s. 175.

⁶⁹⁶ BOA, HAT. 801 / 37088-G.

⁶⁹⁷ Bu yerleşim yerinin yazımında, bölgenin köy adları ile ilgili yapılmış bir tez çalışmasından istifade edilmiştir. Bkz. Gülsün Arancı, “Osmanlı'dan Günümüze Kars Köy Adları”, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2015, s. 140.

durmuyordu.⁶⁹⁸ En nihayetinde herkesin en büyük korkusu, Abbas Mirza'nın Eleşkird üzerinden Şark Ordusu'nun merkezi olan Erzurum'a yönelmesiydi.

Bunca hazırlık, asker ve zahire sevkiyatı, bölgeye paşaların vazifelendirilmesi ne işe yaramıştı? Rauf Paşa bozgunla alakalı ilk anda aldığı malumatı merkeze arz etti. Eleşkird üzerine hücum eden İran kuvvetlerine karşı Celaleddin Paşa'nın ve Hafız Ali Paşa'nın kuvvetleri mücadele etmişti.⁶⁹⁹ Hatta hayta, delilan ve Erzurum ocaklısı da buna dâhildi ama nefir-i âm askeri ve Selim Paşa kuvvetlerinin “kavgaya bulaşmaması” nedeniyle, perişan olduğu iddiası vardı. Mühimmat ve zahirenin İran'ın eline geçmesi de kaybı ağırlaştırmıştı.⁷⁰⁰ Hafız Ali Paşa, Eleşkird'deki çarpışmalar esnasında Selim Paşa'nın savaşmaktan geri durması ve nefir-i âm askerinin dağılıp firar etmesiyle bozgun yaşandığını bildiriyordu.⁷⁰¹ Asker, Selim Paşa'ya: “... *Allah iki cihanda yüzünü kara ide...*” derken⁷⁰² İran, gasbettiği 60000 tümenlik malı askerine pay ediyor ve Hoy Hanı Hasan, “*Sarı Arslan*” unvanıyla taltif ediliyordu.⁷⁰³ Zaferi şiirlerle taçlanan Abbas Mirza için, İranlı Şair Mirza Fazlullah Haver Şirazi:

عباس شاه غازی شد سوی روم و آمد

از طالع شهنشه آن مرز و بوم مفتوح

تاریخ فتح او را از پیر عقل جستم

گفتا ز شاه عباس ابواب روم مفتوح

⁶⁹⁸ BOA, HAT. 767 / 36134-B.

⁶⁹⁹ İran kaynakları Celaleddin Mehmed Paşa'nın 20.000 ve Hafız Ali Paşa'nın 10.000 askeri olduğunu söylüyordu. Bkz. Dunbulî, a.g.e., s. 478.

⁷⁰⁰ BOA, HAT. 791 / 36817-C-2; Dunbulî, a.g.e., s. 478. Selim Paşa kuvvetleriyle ilgili bir diğer iddia da Kürt süvarilerinin Osmanlı askerlerine saldırdığı, askerleri soyup mallarını yağmaladıktan sonra onları öldürdükleri yönündeydi. Bkz. BOA, HAT. 791 / 36817-A-2.

⁷⁰¹ BOA, HAT. 791 / 36817-B.

⁷⁰² BOA, HAT. 826 / 37442-G.

⁷⁰³ Hidayet, a.g.e., s. 7794., Muhammed Hasan, a.g.e., s. 1552.

⁷⁰⁴ Hidayet, a.g.e., s. 7795.

Tercümesi:

Abbas Şah Rum'da gazi oldu

O şehinşahın talihıyla topraklar feth olundu

Fethin tarihini bir bilenden sordum

Söyledi Şah Abbas eliyle Rum kapıları feth olundu

Bozgunun taze olması, önce tahlil edilmesinden çok tedbir almayı gerektiriyordu. Rauf Paşa da bu yüzden, İran'ın Kars'a saldırması halinde top, mühimmat ve paraya ihtiyaç duyulacağını ifade ediyordu.⁷⁰⁵ O sıralarda dağılan asker de Hasankale'ye sığınmıştı.⁷⁰⁶ Bölgede herkesin firar etmesi, zahireyi kaldıracak amele bulunmamasına kadar varmıştı.⁷⁰⁷ Hayvanlar bile yollardan toplanıyordu.⁷⁰⁸ Oysa ki Abbas Mirza'nın Halyaz'da⁷⁰⁹ Hoy Hanı Hasan'ın da Velibaba'da olması tehlikeyi daha da arttırıyor, Celaleddin Paşa bu yüzden Hasankale'nin erzak ve cephaneyle takviye edilmesine gayret ediyordu.⁷¹⁰ Kendisi Hasankale'nin durumundan bahsederken; kale için yedi ve eğer elde varsa iki obüs topunun gönderilmesine daha ihtiyaç olduğunu, savunma için bin piyade ve beş yüz kadar da tüfeğin gerekeceğini, surları yıkılmaya başlayan kalenin tamire ihtiyacı olduğunu beyan ederken pek iç açıcı bir tablo çizmiyordu. Yani Erzurum'a açılan kapı olan Hasankale'nin, muhtemel İran saldırısına karşı herhangi bir hazırlığı yoktu.⁷¹¹ Rauf Paşa, mükemmel denebilecek ölçüde bir takviye olmasa da Hasankale'ye, Erzurum'da bulunan Sivas ve sair bölgelerin askerlerinden gönderip,

⁷⁰⁵ BOA, HAT. 791 / 36817-D.

⁷⁰⁶ BOA, HAT. 791 / 36817-M. Dağılan askeri kontrol etmek bir hayli güçtü. Çoğu düzensiz ve askerî disiplinden yoksun nefir-i âm askerinden oluşan kuvvetlerin, Hasankale civarındaki tarlalara saldırarak mahsulatı yağmaladığı görülmüyordu. Bkz. BOA, HAT. 792 / 36826. Şiran Âyanı, firar eden askerlerin bin kişiden fazla olduklarına söylerken, kendilerine silahla mukavemet edildiğini beyan ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 792 / 36826-A.

⁷⁰⁷ BOA, HAT. 791 / 36817-R.

⁷⁰⁸ BOA, HAT. 793 / 36838-G.

⁷⁰⁹ Yeni adı Tahir olan, şu anda Ağrı'nın Eleşkirt ilçesine bağlı bir beldedir. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?yer=1710&haritasi=tahir> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

⁷¹⁰ BOA, HAT. 791 / 36817-F.

⁷¹¹ Celaleddin Paşa ayrıca kale topraklarının kundaksız olarak toprak üzerinde beklemesinden dem vurarak, marangoz ve kundak tekerine ihtiyacın aciliyetini de arz etmişti. Bkz. BOA, HAT. 791 / 36817-P; BOA, HAT. 791 / 36817-E.

yeteri kadar top tedarik edilmesine gayret ediyordu.⁷¹² Ayrıca Celaleddin Paşa tarafından çok acil temin edilmesi istenen zahirenin, spekülâtörler tarafından gizlenip fazla fiyata satılmaya çalışılması da Samsun İskeleyi'nden Trabzon'a gelen zahirenin develerle naklinin tercih edilmesine neden olmuştu.⁷¹³

Muhtemel İran ilerleyişine karşı hazırlıklar devam ederken, Eleşkird bozgununda etkisi olduğu iddia edilen Selim Paşa için herhangi bir yaptırım uygulanmıyordu. Sultan II. Mahmud'a vaziyet anlatılmasına rağmen kendisi belki de savaş sırasında uğraşılması gereken bir konunun üzerinde durmanın daha fazla mânası olmadığını düşünerek Celaleddin Paşa'ya Selim Paşa ile alakalı, "... *bu defa Selim Paşa'nın hıyaneti bozulmalarına sebep olmuş ise de yine işe yarar vezirdir*" cevabını veriyordu.⁷¹⁴ Rauf Paşa da Celaleddin Paşa'nın etkisinde kalarak, Selim Paşa'nın iki tarafı da elden bırakmayıp hareket ettiğini düşünüyor fakat kendisiyle alakalı bir girişimde bulunulmasının "*bir çıban zuhuru*"na neden olacağına inanıyordu.⁷¹⁵ İlginçtir, olaylar soğuduğunda Rauf Paşa'nın düşüncelerinde değişiklik olacak, kendisi Selim Paşa'ya isnat edilen suçların gerçek olmadığını, devlete hizmet edeceğini umduğunu ifade ederek, kendisinin iştiağını arttırmak için paşaya hilatler gönderip atiyeler dahi ihsan edecekti.⁷¹⁶

Şahsiyle ilgili yapılan yorumlar karşısında Selim Paşa da kendisini savunmanın telaşı içerisindeydi. Selim Paşa, her ne kadar çabalansa da işler iyi gittiği takdirde kişinin bunu kendi ikbaline kullandığı, işler kötü gittiği takdirdeyse işin vebalinin karşı tarafa yüklendiğinden sitemkârdı.⁷¹⁷ Paşa ayrıca, İran kuvvetleri saldırmadan önce Celaleddin Paşa ile birlikte Eleşkird Kalesi'nin alınmasına katkı sağladığını fakat Abbas Mirza'nın kuvvetleri bölgeye gelince mağlubiyet yaşandığını söylüyor,

⁷¹² Sultan II. Mahmud durumdan hiç hoşnut değildi. Hüsrev ve Mahmud paşalardan başka kimseden umudunun olmadığını beyan ederken, zorluklar karşısında da Allah'a, işlerini kolaylaştırması için yalvarıyordu: "... *yine mukaddem yazdığım gibi Hüsrev Paşa ile Van Muhafızı Mahmud Paşa'dan gayrisi iş göreceğe benzemiyor rabbim umurumuzu kudretiyle teshil eyleye*" bkz. BOA, HAT. 797 / 36959.

⁷¹³ BOA, HAT. 797 / 36959-D.

⁷¹⁴ BOA, HAT. 768 / 36164.

⁷¹⁵ BOA, HAT. 793 / 36838-B.

⁷¹⁶ BOA, HAT. 796 / 36954-A; BOA, HAT. 793 / 36835-F. Aslında Selim Paşa'nın muharebe esnasında ne şekilde davrandığı herkesin malumuydu. Fakat maslahat için "...*İranlı muharebesinde vaki olan habasetinden tecahül suretiyle...*" kendisine hitaben ve mealen "... *vakıa muharebatda bozmak ve bozulmak mukadderat-ı ilahiyeden ve sizin gayret ve şecaatiniz öteden berü malum ve meczum olan mevaddan olmağla bundan böyle dahi yine mukteza-yı sadakatiniz üzere şöyle böyle idesiz...*" tarzında bir cevap yazılması münasip görülmüştü. BOA, HAT. 771 / 36183.

⁷¹⁷ BOA, HAT. 824 / 37400-J-3.

Toprakkale’de elden gelen mücadeleyi verdiklerini öne sürüyordu. Acemin yaklaşık bir saatlik bir çatışmadan sonra delilan askerini kırdığını, nefir-i âm ve ordu askerinin firar ettiğini, akabinde Hınıs’a çekilmek zorunda kalındığını da ifade eden Selim Paşa’nın beyanlarındaki en dikkat çekici husus, İran ordusunu saran “yanıkara” hastalığının, Acem’in çekilmesine sebep olduğuydu.⁷¹⁸

Selim Paşa’nın bu beyanları, hastalıktan İran kuvvetlerinin çekilmesi dışında, Toprakkale’de yaşananlarla farklılık arz ediyordu. Anlattıklarının, kendi kurgusu olma ihtimali yüksekti. Gerçekte, İran kuvvetleri saldırdığında nefir-i âm askeri firar etmiş ve o esnada Selim Paşa da 12.000 civarı olduğu belirtilen Kürt askerleriyle Toprakkale’nin karşısında bulunan dağa çekilmişti. Bu yüzden Celaleddin ve Selim Paşa ordularında mevcut on dört top, bir havanla sair mühimmat ve çadırların tamamı da Acemin eline geçmişti. Acem’deki zayıflık belli olmamakla birlikte Hasan Han’ın ordusunda 12.000, Şehzade Abbas Mirza’nın ordusunda yirmi, yirmi altı bin civarı asker olduğu tahmin ediliyordu. Aslında bu bozgunda, İran askerinin niteliği üzerine yapılan yorumlar da dikkat çekiciydi. İran süvarisinin beşinin bir Osmanlı süvarisine bile eşit olmayacağı fakat piyadesinin Rusya taklidi tüfekli ve iş bilir cinsten olmasının, onları dayanıklı yaptığı görüşü hâkimdi.⁷¹⁹

Bozgun sonrası İran ordusuna ne olduğu yahut ordunun nerede olduğu bilinmiyordu. Saldırıların devamı beklense de Osmanlı casuslarını kullanıp tahkikat yaptırdıkça şaşırtıcı bilgiler elde edilmeye başlanmıştı. Gelen haberler, İran’ın geri çekilmeye başladığı yönündeydi⁷²⁰ ve bunun sebebi, ordunun içinde peyda olduğu söylenen salgın hastalıktı.⁷²¹ Kars Muhafızı Osman Paşa da casusları vasıtasıyla aldığı istihbari bilgileri, Rauf Paşa’ya iletmekteydi. Kendisi, Acem ordusuna veba illetinin bulaştığını, İran askerinin bir kısmının Hoy’a bir kısmının ise taşrada

⁷¹⁸ BOA, **HAT**. 791 / 36817-İ; BOA, **HAT**. 771 / 36183-C; BOA, **HAT**. 791 / 36817-E. Selim Paşa’nın, Eleşkird bozgunu sonrası İran’dan intikam alınacağına dair inancı tamdı. Bkz. BOA, **HAT**. 791 / 36817-N.

⁷¹⁹ BOA, **HAT**. 791 / 36816-A. Selim Paşa’nın ordusunda bulunan Kürt aşiretlerinin, birçok yağma ve gasp olaylarına da karıştığı söylentisi vardı. bkz. BOA, **HAT**. 791 / 36817-2.

⁷²⁰ Hasankale Zabiti Fethullah Bey de İran ordusu ve Hasan Han’ın Halyaz tarafından çekildiğini ve Eleşkird’e doğru gittiğini haber veriyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 793 / 36838-C. Ayrıca Zabiti Fethullah, casuslarından aldığı haberde, Acem ordusu içerisinde bir hastalık zuhurundan bahsedildiğini de ifade ediyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 792 / 36826-B.

⁷²¹ BOA, **HAT**. 793 / 36838-A. Rauf Paşa gelen haberlerin teyit edilmesi için Tüfencebaşı Mehmed Ağa’yı otuz atlı ile bölgeye göndermiş, İran kuvvetlerinin çekildiği gözlense de çekilme sebebinin ne olduğu öğrenilememiştir.

bulunan kasaba ve köylere dağıldığını söylüyor, Revan köylerinde de hastalığın kendisini ciddi şekilde hissettirmesini “... *kızılbaşın ehl-i sünnete tasallutu akabinde bu vechile içlerine veba musallat olduğu...*” sözleriyle farklı bir sebebe bağlıyordu.⁷²² Bu hastalık meselesinin bir Acem hilesi olabileceği de düşünülürken Rauf Paşa, Erzurum eşrafiyla genel bir durum değerlendirmesi yapıyordu. Aslında yakın bir zamanda İran Kaymakamı (Mirza Ebulkasım Ferahanî) tarafından Osmanlı’ya bir sulh çağrısında da bulunulmuştu. Ancak İran’a olumlu cevap vermek için Rauf Paşa acele etmekten yana değil, tam aksine askerî harekât için hazırlıklar yapmak niyetindeydi.⁷²³ Osmanlı casusları hem İran ordusundan hem de Şehzade Abbas Mirza’dan haber almak için uğraşırken, Selim Paşa’nın Abbas Mirza ile ilgili ortaya attığı bir iddia itibar görmese de dikkat çekici olmuştu. Selim Paşa’nın, Abbas Mirza’nın tıpkı 1821 yılında ölen biraderi Kirmanşahan Hâkimi Muhammed Ali Mirza gibi öldüğü haberini yayması⁷²⁴, Sultan II. Mahmud’un “... *şahzadenin fevti haberi Selim Paşa tarafından ihbar olmağla pek de itimada şayan olmayub bir nev iğfal olması hatıra gelir...*” ifadeleriyle alaya alınmıştı.⁷²⁵ Yusuf adındaki bir casus da şehzadenin öldüğü, cesedinin bir sandık içerisinde götürüldüğü bilgisini veriyordu. Bu casusun söyledikleri arasında tek doğru olan şey, Acem’in geri çekildiği idi.⁷²⁶

Hastalık İran askerini hem Bağdad’da hem Osmanlı topraklarının doğusunda perişan etmişti. İran kaynakları bu hastalığın veba olduğunu yazarken, o yıl İran’da 100.000 kişinin bu hastalıktan hayatını kaybettiği söyleniyordu.⁷²⁷ Gerçekten de İran ordusu bu hastalıktan bitap düşecek ve bu durum, Osmanlı-İran savaşının seyrini

⁷²² BOA, HAT. 770 / 36179-R.

⁷²³ BOA, HAT. 789 / 36797.

⁷²⁴ Şehzade Muhammed Ali Mirza’nın ne şekilde öldüğü hakkındaki değerlendirme, diğer bir başlık altında yapılacaktır.

⁷²⁵ BOA, HAT. 771 / 36183.

⁷²⁶ BOA, HAT. 771 / 36183-E. Casuslar tarafından getirilen bilgiler, çoğu zaman teyit edilmeden ve araştırılmadan toplanmaktaydı. Bkz. Ahmet Yüksel, “II. Mahmud Devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İstihbarat Faaliyetleri”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2012, s. 228.

⁷²⁷ Hidayet, a.g.e., s. 7798; Muhammed Hasan, a.g.e., s. 1553. Bu rakamın tahmini olma ihtimali yüksektir. Zira o dönemde ölümlerle ilgili istatistik tutulduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bkz. Robert Grant Watson, **A History of Persia from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858**, Smith, Elder and Co., London 1866, s. 201.

değiştirecek kadar tesirli olacaktı. İran, artık sulhu düşünmeye başlamıştı fakat barış, yakın zamanda tesis edilemeyecekti.⁷²⁸

İran geri çekilirken ardında birtakım sorunlar da bırakmıştı. Özellikle Kağızman'da sıkıntılar vardı. Kars ahalisinin İran'ı desteklediği haberleri alınırken, Kağızman voyvodasının da buradan çıkarılarak, yerine İranlı Ağa Mirza'nın tayin edildiği söyleniyordu.⁷²⁹ Geri çekilme sırasında İran, Eleşkird'de beş yüz askerini bırakmış, söylentilere göre sabık Beyazid Mutasarrıfı Abdülhamid Paşa'yı da yanına çekmişti. Tüm bunlar Rauf Paşa'yı, birtakım planlar yapmaya mecbur etti. Bu doğrultuda Eleşkird'deki muharebe için gelip henüz dağılmamış olan Sivas, Karaman ve Akşehir bölgeleri askerinin Celaleddin ve Hafız Ali Paşa emrine verilerek, bu kuvvetlerin Velibaba Boğazı'na çıkarılması düşünüldü. Ayrıca Pasin köyleri ahalisinin güvenliğinin sağlanması, İran'ın tekrar saldırma ihtimali karşısında yeni ulûfeli asker bulunması ve mevsim müsait olursa Revan'a yağma harekâtı yapılması da gerekli görüldü.

Diğer taraftan firar eden nefir-i âm askeri de büyük bir problem teşkil ediyordu. Etrafa zarar verdiği bir gerçektir ama etrafa zarar veren askerin nereden gelen asker olduğu tespit edilemediğinden, genel mânada bir tamimin asker gelen mahallere yazılması uyarı mahiyetinde gerekli hale gelmişti.⁷³⁰

Bozgunun yaratmış olduğu moralsizlik ve derdini anlatamamanın verdiği çaresizlikten olsa gerek, Celaleddin Paşa'nın ruh halinde değişiklik

⁷²⁸ Abdulla, **a.g.e.**, s. 184-185. İran askerini kıran bu hastalık, Osmanlı arşiv belgelerinde “yanıkara” ve “veba”, Farsça kaynaklarsa “veba” olarak geçmektedir. Bazı kaynaklar ve Cevdet Paşa da bu illetin “kolera” olduğunu ifade ederek, sulh görüşmelerine bu hastalığın sebep olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Cevdet. **a.g.e.**, C.XII. s. 12. Londra'da yayınlanan Times Gazetesi'nde de hem hastalık hem Eleşkird bozgununa dair birtakım havadisler çıkmıştır. Haberde, 27 Ağustos tarihinde Tebriz'den gelen bir mektuba göre; Abbas Mirza 3 Ağustos'ta Türklere saldırmış ve bir saat içerisinde onları yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilginin ardından Erzurum'a yürümeyi hedefleyen İran birlikleri, ortaya çıkan öldürücü kolera salgını dolayısıyla ricat etmek zorunda kalmışlardır. Bkz. **The Times** (London, England), Issue: 11749, Date: Monday, Dec. 23 1822, s. 2.

⁷²⁹ BOA, **HAT.** 770 / 36179-L. Kağızman'daki sorunlar kısa sürede halledildi ve İran'ın atadığı mütesellim oradan uzaklaştırıldı. Rüstem Ağa, Kağızman'a voyvoda olarak atandı fakat Revan Serdarı Hüseyin Han'ın, Kars havalisindeki köylerin demografik yapısıyla ilgili tasarrufu bulunmaktaydı. Hüseyin Han, Ermenilere mektuplar yazarak onları yanına çekmeye çalışıyor, Kürtlerin kendilerine saldırabileceğini ifade ederek Ermenilere can ve mal himayesi vadeliyordu. Revan dâhilinde ve kendi tasarrufunda elli Ermeni köyü olduğunu da söyleyerek Kars Ermenilerini teşvik eden serdar, onlara ilkbaharda isterlerse dönebilecekleri rahat bir ortam sunuyordu. Hüseyin Han'ın ifadelerinden bu Ermenilerin bir kısmının, daha önce Revan tarafından Kars'a göç eden Ermeniler olduğu mânası çıkmaktaydı. bkz. BOA, **HAT.** 797 / 36956-1.

⁷³⁰ BOA, **HAT.** 788 / 36762; BOA, **HAT.** 797 / 36956-K.

gözlemlenmekteydi. Hezimetten sonra karamsarlaşan Celaleddin Paşa, zahire ve asker sıkıntısı çekilmesinin tahammülü zorladığını, biraz asker bulmak ve biraz da sefer hazırlığı yapmak için kışın dönmek şartıyla bölgesine gitmek istiyordu.⁷³¹

Hınıs'a çekildikten sonra oradan hükümet merkezi Muş / Bulanık'a dönen Selim Paşa da verilecek emirlere her zaman hazır olduğunu belirtiyordu.⁷³² Eleşkird bozgunu sonrası Celaleddin ve Hafız Ali Paşa tarafından üzerine ikinci defa yapıştırılan hain yaftasını unutturmak adına Revan ve Hoy'a, Haydaranlı ve Sepki Aşiretleri'nden alınan Kürt birlikleriyle⁷³³ yağma harekâtı yapan Selim Paşa, buradan merkezin takdirini kazanacak başarılarla dönüyordu.⁷³⁴ Paşanın Hoy'a giden kuvvetleri, oradaki köyleri yağmalayarak başlar kesiyor, kesilen bu başların çoğu "... mesafe-i baide olduğundan şiddet-i hararetden rayiha-i kerihe peyda olduğundan ekserini endaht idüb..." gerekçesi ileri sürülerek getirilemiyordu. Bu kesik başlar arasında bulunan İran ordusunun önemli isimlerinden Ağa Zaman Han ve adamlarının başları ise Rauf Paşa'ya, "... bir can-ı şirinem vardır uğur-ı din u devlete fedadır elden geldiği mertebe uğur-ı şahanede bezl-i can edeceğim..." mesajıyla takdim ediliyordu.⁷³⁵ Selim Paşa'nın gayretleri, kendisine vezaret rütbesinin verilmesini gündeme getirmiş, merkezde yapılan istişarelerde onun için şimdilik "aşiret başbuğluğu" uygun görülmüştü.⁷³⁶ Yaptıklarına ilave mükafat olarak da şahsına Rauf Paşa tarafından bir samur kürk ve bir donanmış at gönderildi.⁷³⁷

Eleşkird bozgunu sonrası, İranlıların hastalıktan perişan olması bir dönem karşı saldırı için iyi bir fırsat olarak düşünülse de, nefir-i âm askerinin tamamen firar etmesi dolayısıyla bu düşünce, hayata geçirilemedi.⁷³⁸

⁷³¹ BOA, HAT. 789 / 36799-D.

⁷³² BOA, HAT. 820 / 37368.

⁷³³ BOA, HAT. 795 / 36870.

⁷³⁴ BOA, HAT. 796 / 36954.

⁷³⁵ BOA, HAT. 800 / 37085; BOA, HAT. 800 / 37085-B. Rauf Paşa'ya takdim edilen kesik başlar için bkz. BOA, HAT. 800 / 37085-D. Selim Paşa'nın adamları aldıkları başlardan elli dört adedini, esirlerin on üçünü ve üç tane de dili, Selim Paşa'nın biraderzadesi Abdülfettah Bey aracılığıyla Rauf Paşa'ya göndermiş, bu hizmetinden ötürü Abdülfettah Bey'e "kapıcıbaşılık" payesi verilmişti. Bkz. BOA, HAT. 800 / 37085-A; BOA, HAT. 800 / 37085-C.

⁷³⁶ BOA, HAT. 795 / 36863-N.

⁷³⁷ BOA, HAT. 795 / 36863-S.

⁷³⁸ BOA, HAT. 794 / 36860.

6 Kars Cephesi

1822 yılının başından itibaren yoğunlaşan İran akınlarına karşı koymak için Kars'ta; asker, zahire, mühimmat ve paraya ihtiyaç duyuluyordu. Bu sebeple sınır hattına asker gönderilmesi için, Rauf Paşa sıkıştırılmaya başlamıştı.⁷³⁹ İlk askerlerin sınıra sevki, Sivaslı Seyid Ağa'nın himayesindeki 300-400 civarı süvarinin yola çıkarılmasıyla başladı.⁷⁴⁰ Ardından Osman Paşa, iaşenin temin edilmesi amacıyla, mübayaacı zimmetinde olan on bin kile hinta ve yirmi bin kile şairin, Kars'a gönderilmesi gerektiğini bildirdi.⁷⁴¹

İlk askerî kuvvet olarak yola çıkarılan Sivas askeri ayak sürüdüğünden, Kars'a ulaşmaları vakit alabilirdi. Bu yüzden onların doğuracağı boşluğu doldurmak için, Erzurum'da bulunan Arabgir, Divriği, Canik ve Maden'den gelen piyade ile süvarilerin Kars'a gönderilmesi sağlandı.⁷⁴² Askerin ve Kars Kalesi'nin mühimmat ihtiyacı içinse Kars Kalesi Cebecibaşısı Yakub Ağa talepte bulundu.⁷⁴³ Esasında kalenin ihtiyaçlarının sadece bu şekilde giderilmesi de pek mümkün görünmüyordu çünkü kalenin fizikî durumunda büyük sıkıntılar vardı. Güçlendirilmeye muhtaç durumda olan kalenin⁷⁴⁴, bedenlerinde insan ve hayvan geçebilecek ölçüde delikler mevcuttu.⁷⁴⁵

1822 yılı kışının bitmeye başlaması, İran'ın saldırma ihtimalini daha da güçlendiriyor ve Şark Seraskeri Rauf Paşa, gerek Erzurum'un gerekse de Kars gibi serhat şehirlerinin askerî hazırlığının bitmemesinden endişe duyuyordu.⁷⁴⁶ Daha önce Kars'a muhtelif yerlerden gönderilen askere ilaveten Erzincan'dan 340 askerin de Kars'a gönderilmesiyle, asker sayısı 1026 kişiye ulaşacaktı.⁷⁴⁷ Erzincan'dan gelen

⁷³⁹ BOA, HAT. 823 / 37390-2; BOA, HAT. 823 / 37390-A.

⁷⁴⁰ BOA, HAT. 822 / 37385.

⁷⁴¹ BOA, HAT. 822 / 37389-M; BOA, HAT. 822 / 37389-P.

⁷⁴² BOA, HAT. 811 / 37232; BOA, HAT. 786 / 36694. Bu askerin dağılımı: Arabgir'den 115, Divriği'den 30, Canik'ten 33 olmak üzere toplamda 178 nefer sipahiye ilaveten, Çermik'ten 28, Eğin'den 37, Ergani'den 35, Çüngüş'ten 17, Kuruçay'dan 30 piyade olmak üzere toplamda 325 asker şeklindeydi. bkz. BOA, HAT. 822 / 37389-K.

⁷⁴³ BOA, HAT. 822 / 37389-L. Malzemeler arasında: Çakmak taşı, kılıç bağı, ham demir, tencere, barut-ı siyah, obüs ve çarha topu için hartuç şalı, halat, kalay, bakır, sünger, cıvata, çadır, gülle, havan topu, obüs topu, meşale-i rah gibi aletler bulunmaktaydı. Bkz. BOA, HAT. 822 / 37389-E.

⁷⁴⁴ BOA, HAT. 823 / 37390-B.

⁷⁴⁵ BOA, HAT. 824 / 37400-Z-2.

⁷⁴⁶ BOA, HAT. 822 / 37389-G.

⁷⁴⁷ BOA, HAT. 825 / 37412. Kars Muhafızı Osman Paşa'nın asker talebine istinaden, Çıldır Valisi'ne bu konu bildirilmişti. Bkz. BOA, A.Ş SKT. 186 / 46. Aralıklarla tekrar eden bu durum karşısında

asker de dâhil, Kars'a ulaşan önceki askerlerin sayısından ziyade mühim olan hususun askerin niteliği olması dolayısıyla, mevcut askerin işe yarar cinsten olmaması, çoğunun silahsız ve amel-mande olması, tüfek kullanamayan bu askerlerin firara meyyal yapıda bulunması, askerden yararlanmayı zorlaştırıyordu.⁷⁴⁸ Beğenilmemesine rağmen Erzincan'dan gelen asker firar etmeye başlamıştı. Kars Muhafızı Osman Paşa, zahire eksikliğinin askerin firarında büyük rol oynadığını beyan ediyordu. Kendisi ayrıca Kars'a tayin edilen askere günlük 80 dirhem ekmek ve hayvan başına da bir kile şairin az geldiğini, bunun da Erzincan'dan gelen askerin firarına sebep olduğunu, her ne kadar firar edenlerin yollardan toplanarak geri dönüşleri sağlanmaya çalışılsa da askerin Kars'tan gitmek istediğini bildiriyordu. Osman Paşa'nın tüm bunlara ilave olarak verdiği bilgi, daha da ilgi çekiciydi: Asker ve hayvan tayinatının nasıl yapılacağı hususunda bir talimatname ve bu tayinatı tertip edecek bir nüzül emini dahi yoktu.⁷⁴⁹

Esasında temel problem; yeterli ve nitelikli sayıda asker, zahire ve mühimmat sevkiyatının düzenli olarak yapılamamasıydı. İran'ın Kars'a yaptığı hamlelerin en yoğun olduğu 1822 yılının baharında dahi Kars Kalesi içinde ve dışındaki asker sayısı, şaşılacak kadar azdı. Kars'ın mevcut yemin / yesar askeriyle ulûfeli kale neferatı ve erbab-ı tımarı, 1500 kadardı. Bu sayı, ulema ve mahalle imamları da sayıldığı takdirde 2000'e yaklaşıyordu.⁷⁵⁰ Kars'ın yirmi mahallesinde, bunların on sekiz tanesi kale içerisindeydi, yapılan asker sayımının dökümü, Kars'ta mevcut asker sayısının ne kadar az olduğunu gösteren bir örnekti:

Çıldır Valisi Ahmed Paşa çaresizdi çünkü kendi askeri, bölgesini İran'dan korumaya çalışıyordu ve kendisinin Kars'a askeri destekte bulunması imkânsızdı. Çıldır Valisi Ahmed Paşa'dan talep edilen piyadenin gönderilemeyeceği hakkında asker, ulema ve ahalinin beyanı için bkz. BOA, **HAT**. 824 / 37400; BOA, **HAT**. 820 / 37367-C. Benzer bir diğer husus, Ahıska'dan Kars'a gelmesi istenen asker için de geçerliydi. Buradaki askerin kendilerine anca yettiği için, talebin karşılanmasının mümkün olmadığı beyanı hakkında bkz. BOA, **HAT**. 824 / 37400-P-1.

⁷⁴⁸ BOA, **HAT**. 821 / 37383-J.

⁷⁴⁹ BOA, **HAT**. 821 / 37383-A.

⁷⁵⁰ BOA, **HAT**. 822 / 37385-A.

Tablo-4 Kars'ta Mevcut Asker Sayısı (1822)	
Süvari	355
Tüfekli piyade	543
Tüfeksiz piyade	326
Topçu	132
Cebeci	169
Arabacı	30
Ulema ve mahalle imamları	405

Kaynak: BOA, **HAT.** 816 / 37297-C.

Kars ahalisinin, savaşın cereyan ettiği coğrafyalarda yaşayan diğer bölgelerin insanlarından bariz bir farkı vardı. Halkı, düzenli yardım alabilmek için Kars Muhafızını, Şark Seraskeri'ni ve dolaylı olarak da İstanbul'u sıkıştırabiliyordu. Yukarıdaki tabloyu ilgili makamlara arz edip Kars'a asker gönderilmesini isteyen de Kars halkı olmuştu. Bu isteği karşılamak üzere yine niteliği olmasa da sayıca fazla olan Amasya, İspir, Siverek, Harput, Tercan, Kemah ve Ordu'dan gelen askerler, takriben 600 nefer piyadeden müteşekkil olarak bölgeye sevk edildi.⁷⁵¹ Hüsrev Paşa'nın buradaki mücadelesine destek olmak için Kağızman ve Micingerd'e gönderilen bu askere sonradan, Hasankale ve Erzurum'dan da süvari ilavesi yapıldı.⁷⁵² O esnada, her zaman olduğu gibi parasızlık, Kars Muhafızı Osman Paşa'yı zorlamaya başlamıştı. Kendisi, merkezden gelecek parayı beklemek yerine, ordu defterdarından para temin etmeyi tercih ediyordu.⁷⁵³

Para konusunda sorun yaşayan bir diğer isimse Şark Seraskeri Rauf Paşa'ydı. Rauf Paşa, asker ve erzak temin etmeleri için ellerinde olan her şeyi Kars'a

⁷⁵¹ BOA, **HAT.** 819 / 37339-D.

⁷⁵² BOA, **HAT.** 821 / 37383.

⁷⁵³ BOA, **HAT.** 824 / 37400-Y-1.

gönderdiğini beyan ederek, merkezden yardım istiyordu.⁷⁵⁴ Ayrıca hem Bayezid Mutasarrıfı Hasan Paşa dairesi halkıyla hem de Hüsrev Paşa dairesi halkı ve askeriyle destek için Kars'taydı ve hepsinin iâşe ve ibatelerinin temini, sıkıntıya sebebiyet vermekteydi. Üstüne üstlük Kars'a görevlendirilen ve başka paşaların emrinde olan askerlerin ulûfelerinin Kars muhafızı tarafından verilmesi gerekmesine rağmen, bu ödemeler konusunda da Rauf Paşa'dan destek isteniyordu.⁷⁵⁵ Rauf Paşa sıkıntıları nasıl halledeceğini düşünürken, 1822 Mayıs'ından itibaren başlayan İran'ın saldırılarını engellemek amacıyla Kars'tan, iki bin asker daha talep edilmişti.⁷⁵⁶

İran'ın yeniden saldırılara başlaması, mühimmat ihtiyacının giderilmesini de gerekli hale getirmekteydi. Çıldır, Ardahan, Penek ve Göle'nin İran saldırılarına açık alanlar olması, bu bölgelere çakmak taşından at palanına, koşum takımlarından çantaya kadar birçok harp malzemenin gönderilmesini gerektiriyordu. Bunun yanında tophane mühimmatı ve topçu ortalarına da ihtiyaç vardı.⁷⁵⁷ Rauf Paşa, her türlü harp malzemesinin ve askerın seferber edilmesi için Osman Paşa'nın da sıkıştırmasıyla merkezle görüşmeye başlamıştı. O sıralarda Trabzon'dan gelen mühimmat Bayburt'a ulaşmış ve bu mühimmatın Erzurum'a nakledilmesi için Erzurum Âyanı Osman Ağa görevlendirilmişti. Merkezse zahire teminine bir çare bulamamış, bu konuda Kars ahalisi zor durumdaydı⁷⁵⁸, sadece elli bin deste fişek ve topçu ortalarını Rauf Paşa'ya göndererek⁷⁵⁹ Osman Paşa'nın talep ettiğı bin piyadenin de bulunacağını beyan etmekle yetinmişti.⁷⁶⁰

Kars Muhafızı Osman Paşa, 1822 yılının Eylül'ünden itibaren beklenen İran saldırılarının önünü almak adına tekrar hazırlıklara girişti. Özellikle kış mevsiminin gelmesiyle ortaya çıkacak ulaşım sorunlarını bertaraf etmek için, Canık'ten

⁷⁵⁴ BOA, HAT. 824 / 37400-A-4.

⁷⁵⁵ BOA, HAT. 824 / 37400-L-3. Kars Muhafızı Osman Paşa, bazen bin kuruş dahi bulamıyordu. Rauf Paşa'nın bu konuya bir çözüm önerisi getiremediğini gördükten sonra: "... müşarun ileyh ne vechile tedbir itmiş ve ne vechile idecek yazmayub her ne etraftan kendüye gelen kağıdları gönderüb işte keyfiyet böyle ne haliniz var ise görün gibi yazub..." cevabını veren Sultan II. Mahmud, duruma vaziyet edemeyen bir şark seraskeri görmekten rahatsız olduğunu hissettiriyordu. Bkz. BOA, HAT. 767 / 36134; Doğan, a.g.t., s. 84.

⁷⁵⁶ BOA, HAT. 827 / 37458-C. Bu talebin iletildiğı yerlerden biri Trabzon'du. Bkz. BOA, A.İ. MKT. 1646 / 19.

⁷⁵⁷ BOA, HAT. 824 / 37400-G-1.

⁷⁵⁸ BOA, HAT. 767 / 36134-D.

⁷⁵⁹ BOA, HAT. 820 / 37367-E.

⁷⁶⁰ BOA, HAT. 823 / 37391-B-1.

gönderilecek piyadenin bir an önce Kars'a ulaşmasını istiyordu.⁷⁶¹ Konuyla alakalı, Rauf Paşa devreye girdi. Canik'ten gelecek askere ilave olarak Sivas'tan da asker gönderilmesi gerektiğini merkeze bildirdi.⁷⁶² Ayrıca Kağızman da Livâne'den gelen dört yüz piyadeyle takviye edildi⁷⁶³ fakat Osman Paşa, tekrar para sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Bayezid muhasara altındayken iki bini aşan dairesi halkıyla Kars'a geldiğinde çok para harcadığından bahsediyor, Kars Kalesi'nin tamiri için cebinden para çıktığını söylüyor ve yapılan bu harcamalardan dolayı dört aydır bir kuruşunun dahi olmadığını ifade ediyordu. Paşa, halka da borçluydu. Para talebi için İstanbul'a gönderdiği tatarlara bile verecek yol parası olmadığından yakınmış, kadıdan dört yüz kuruş borç almak zorunda kalmıştı.⁷⁶⁴ Serhatta bir paşa sadece düşmanla değil, kendi ifadesiyle parayla da mücadele ediyordu.

1822 yılının Aralık ayına gelinmişti ve İran'ın tehditlerinden dolayı Kağızman'a askerî destek verilmesi gerekiyordu.⁷⁶⁵ Dar bir sahada atlı kullanımının zorluğu Hafız Ali Paşa tarafından dile getirilmesine rağmen Rauf Paşa, üç yüz elli süvariye bölgeye sevk etti.⁷⁶⁶ Akabinde Livâneli Dede Bey de dört yüz piyadeyle yola çıkarıldı. Rauf Paşa her iki sevkle de hem Kars'ı hem Kağızman'ı takviye etmeye gayret gösterirken Sultan II. Mahmud "... *Van muhafızı yine gayret ediyor ancak Kars Muhafızı Osman Paşa'da gayret anlayamıyorum...*" diyecek ve her fırsatta Osman Paşa'dan memnun olmadığını beyan edecekti.⁷⁶⁷

⁷⁶¹ BOA, **HAT**. 511 / 25081.

⁷⁶² BOA, **HAT**. 771 / 36180-G. Osman Paşa; Rauf Paşa'yı, Rauf Paşa da merkezi devamlı baskı altında tutuyordu. Savaşta vazifeli hiçbir paşa, Kars Muhafızı Osman Paşa kadar halinden ve bulunduğu bölgenin vaziyetinden bu kadar şikâyet edip bu kadar talepte bulunmamıştı. Muhakkak ki Kars'ın asker, zahire ve paraya ihtiyacı vardı ve merkez de bunları temin edip ulaştırma noktasında çok da başarılı olamamıştı. Fakat Kars muhafızı Osman Paşa şimşekleri üzerine çekmemek adına bazen halkı, bazen kendisiyle birlikte nüzül eminini bazen de bölgedeki paşaları öne sürüp isteklerini bu şekilde iletmeye başlamıştı. Bkz. BOA, **HAT**. 768 / 36167-L.

⁷⁶³ BOA, **HAT**. 792 / 36823-A.

⁷⁶⁴ BOA, **HAT**. 771 / 36180-Y. Kale surlarının eskimiş bölümlerini, top kundakları ile tamiri mümkün her şeyi tamir ettirdiğini ifade eden ve bu hususta Ahıska'dan yardım alınıp işlerin borçla yapıldığını söyleyen Osman Paşa, bundan dolayı askerın ulûfelerinin ve tayinatlarının zamanında verilemediğini, rehin edilmesi mümkün her şeyin rehin edildiğini ifade ediyordu. Bu yüzden Osman Paşa, sorunun çözülmesi ve biraz da kendini acındırmak için şahsına ait mukataaların satışının yapılarak para temin edilmesini öneriyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 819 / 37332-C.

⁷⁶⁵ Bu hususta yardımı istenen Çıldır Valisi Ahmed Paşa, her zamanki gibi askerinin sadece kendisine yeteceğinden bahsederek Osman Paşa'yı savuşturmaya çalışıyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 771 / 36180-Z.

⁷⁶⁶ BOA, **HAT**. 743 / 35179; BOA, **HAT**. 794 / 36841-D.

⁷⁶⁷ BOA, **HAT**. 788 / 36760. Osman Paşa her zamanki gibi bazen ahaliyle müşterek bazen de ayrı olarak Rauf Paşa'yı asker bulunması hususunda sıkıştırıyor, Serdar Hüseyin Han'ın çok yakın bir zamanda buraya geleceğini söyleyerek kendisinden asker talep ediyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 768 / 36167-L. Kars Nâibi'nin de asker ve zahire talebi için bkz. BOA, **HAT**. 768 / 36167-B.

Osman Paşa'ya karşı duyulan tüm memnuniyetsizliğe rağmen merkez, kendisinin taleplerini karşılamaya çalışıyordu ancak bu sıralarda Kars'a gönderilecek ulûfeli askerin giderlerinin karşılanıp karşılanamayacağı konusu da merkezin kafasını kurcalıyordu.⁷⁶⁸ Kars Muhafızı Osman Paşa, merkezin kafasını kurcalayan soruları bertaraf etmek için, Kars Kalesi'nin ve ahalisinin korunacağı teminatını verdi ama bu teminata karşılık asker, cephane ve zahire gönderilmesi gerektiğini yinelemeden de geri durmayarak merkezi sıkıştırmayı sürdürdü.⁷⁶⁹ Kars Nâibi de Kars'ın asker ve zahireye ihtiyacı olduğunu merkeze ileterek, Osman Paşa'yla ittifak etmişti.⁷⁷⁰

Kars'ın müdafaasında Osman Paşa'nın eksikleri olsa da ve merkez her ne kadar bu durumdan rahatsızlık duysa da İran sınırında bulunan Kars ve kazalarının askerî organizesinde güçlükler yaşanması kaçınılmazdı. Hüsrev Paşa'nın ve Bayezid Mutasarrıfı Hasan Paşa'nın da memur edildiği bölgede sadece askere değil, daire halklarına dahi zahire yetişmesi imkânsız bir hale gelmişti. Bölgede olan Hasan Paşa'nın dairesi halkı ve askerinden de sorumlu olan Osman Paşa, kıtlıktan dolayı zahirenin bir gün verilip bir gün verilmemesi usulünü benimsemeye başlamıştı ama asker ve kapı halkının gün aşırı açlıkla imtihanına seyirci kalmamak için de sürekli talepte bulunmaktan geri durmamıştı. 1821 yılında takriben on beş bin askerle bölgeye saldırdığı söylenen Hasan Han'a üç bin dolayında askerle karşı konulmak zorunda kaldığından dem vurarak asker isteyen Osman Paşa, bazen Acem ile ittifak eden Hatunoğulları ve Magazberd Bey Şerif'in hain olmalarını başarısızlığına gerekçe gösteriyor⁷⁷¹, bazen Tahmasb'ın 200.000 kişilik ordusuna karşı o dönemde 70.000 bin askerin çıkarıldığını söyleyerek elindeki askerin azlığını tarihten verdiği örnekle delillendirerek, sorumluluğu üzerinden atmaya çalışıyordu.⁷⁷²

Osman Paşa'nın dert yanmaları, para, mühimmat ve asker talepleri hiçbir zaman bitmedi. Talep edilen zahire genellikle Rauf Paşa tarafından tedarik edilip

⁷⁶⁸ BOA, HAT. 768 / 36167-A-2.

⁷⁶⁹ BOA, HAT. 819 / 37332-B.

⁷⁷⁰ BOA, HAT. 819 / 37332-E.

⁷⁷¹ Acem, son beş on yılda bölge halkını ve idarecilerini kullanarak çok sayıda sempatizana sahip olmuştu. Böyle bir ortamda işgalden korkan Kars ahalisi, yalnız bırakıldıklarını ve yardıma ihtiyaç duyduklarını belirtiyordu. Bkz. BOA, HAT. 771 / 36180-P.

⁷⁷² Soğanlı'nın ele geçirilmesinin vahim sonuçları olacağına inanan Osman Paşa buna mâni olmak için, Canik Muhassıl Vekili Osman Bey'in himayesiyle ulaşacak ve Sivas'tan gelecek bin askere ek olarak, Rauf Paşa'dan ulûfeli beş yüz piyadeyle Tortum'dan Kars'a gelecek piyadeyi bekliyordu. Bkz. BOA, HAT. 819 / 37322-A. Canik'ten bin nefer asker talebi için de bkz. BOA, HAT. 816 / 37301-P.

gönderilmeye çalışılsa da bazen de zahirenin yerelden satın alınarak tedarik edilmesi tavsiye edildi.⁷⁷³

1823 yılının nevruzu yaklaşmaya başlarken barışa doğru giden de bir iklim oluşmaya başlamıştı ama ihtiyaten de olsa Kars için asker seferber edilmeye çalışılıyordu. Osman Paşa'ya daha önce gönderilecek olan Canik ve Sivas askeri daha Kars varmamışken Canik Muhassıl Vekili Osman, bin piyadenin ancak yarısını Kars'a gönderilebileceğini bildirdi.⁷⁷⁴ Rauf Paşa'nın göndereceği ulûfeli piyade ve Tortum'dan gelecek beş yüz askerin de Kars için yeterli olması mümkün değildi. Osman Paşa, en az dört beş bin askere ihtiyacı olduğunu beyan ederken dairesi halkının iâşe temini ve şehrin muhafazası için para ile mühimmat da istiyordu.⁷⁷⁵ Osman Paşa'nın kethüdasının asker ve delilbaşı talebi “... ejder gibi sokar ateş gibi yakar gayet cesur bir delilbaşı var ise gönderilmesi ve ziyade olmayub kırk kadar athusu olması...” ifadeleriyle betimlenirken Rauf Paşa'nın “... bu kadar athu ile ejder değil dev olsa ne yapabilir...” cevabı gerçeklerin görülmesi gerektiğinin beyanı niteliğindeydi.⁷⁷⁶ Öte taraftan Ahıska'nın sivil ve asker zümresi; Ardahan, Ahılkelek, Penek, Göle, Oltu ve Mamervan'ın da tehlike altında olduğunu ifade ederken⁷⁷⁷ Çıldır Valisi Ahmed Paşa da bu görüşe iştirak ederek⁷⁷⁸ bölgedeki idarecilerin uyarılması gerektiğini söylüyor,⁷⁷⁹ bu sayede sayılan yerlere 2500 askerin gönderilmesi de sağlanmış oluyordu.⁷⁸⁰

İran'ın saldırdığı her bölgede olduğu gibi Kars ve havalisine verilen askerî ve maddî destek de imkanların el verdiğiyle sınırlı kaldı. İran, yaptığı hamlelerde önce Osmanlı Devleti askerinin niteliksizliği ve savaşma kudretsizliğini mağlup etti. Sonra mühimmat ve zahire intikalının geç olması yahut yeterli düzeyde olmamasından

⁷⁷³ BOA, HAT. 816 / 37301-E.

⁷⁷⁴ BOA, HAT. 816 / 37301-S. Rauf Paşa ve Hafız Ali Paşa'nın Canik'ten bin askerin gönderilmesi hususundaki hayalleri, ahalinin buna iktidarı olmadığını bildirilmesiyle suya düşmüş ve Rauf Paşa durumdan haberdar olması için Baruthane-i Âmire Nazırı Necib Efendi'yi bilgilendirmişti. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37301-O. Canik Muhassıl Vekili Osman, bin neferden ancak yarısının Kars'a gönderilebileceğini beyan ederken, diğer beş yüz askerden bir kısmının Karadeniz'de Kalyon-ı Hümayun'da kalyonculuk vazifesini icra ettiklerini bir kısmının da Faş Kalesi'nin muhafazasında görevli olduklarını ifade ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37301-R.

⁷⁷⁵ BOA, HAT. 819 / 37332.

⁷⁷⁶ BOA, HAT. 816 / 37301-N-2.

⁷⁷⁷ BOA, HAT. 818 / 37318-C.

⁷⁷⁸ BOA, HAT. 818 / 37381-A.

⁷⁷⁹ Livâne Beyi Süleyman, Acara Mütesellimi Ahmed, Ardahan Beyi Ali ve Ahıska ocaklısıyla sairlerine hitaben emir yazılması gerektiği hakkında bkz. BOA, HAT. 818 / 37318-D.

⁷⁸⁰ BOA, HAT. 818 / 37318.

kaynaklanan problemlerden istifade etti. Gerek Rauf Paşa ve gerekse de merkezin hiçbir çabası, askerî noktada başarıyı getirmedi. Disiplinsiz kuvvetlerde, disiplinli askerî birliklerde bulunan ruhun ve donanımın olmaması, askerî başarısızlıktaki en büyük etkendi. Netice itibariyle Kars'a verilen destekler olumlu sonuç vermedi ve İran kuvvetleri istedikleri zaman girdikleri Kars topraklarından, hiçbir zorlayıcı unsur olmadan istedikleri zaman da çıkmayı başardılar. Savaşın kritik cephelerinden biri olan Kars'a yapılmaya çalışılan lojistik destek ve asker seferberliğinin anlatıldığı bu kısımdan sonra, aşağıda cephe hattında yaşanan bazı problemler ile cephenin önemli isimleri Osman ve Hüsrev paşaların, İran kuvvetlerine karşı verdikleri mücadeleler anlatılmaya çalışılacaktır.

6.1 Kars Yeniçeri Ağası'nın İhaneti

Kars Sabık Muhafızı Hafız Ali Paşa'dan boşalan Kars muhafızlığına, işinde ehil birisi aranmaktaydı. O sıralarda Hafız Ali Paşa, Kars köylerinde meskûn Zılanlı Aşireti mensuplarını bölgeden uzaklaştırmıştı. Akabinde İran'ın desteklediği Kürt eşkiyasının Hafız Ali Paşa'yla çatışmaya girmesi de askerî kayıplar verilmesine yol açmıştı. Çatışmalarda Kethüda Ragıb Efendi maiyetindeki askerin çokça hayvanı telef olurken⁷⁸¹, başına buyruk hareketleri de Hafız Ali Paşa'nın Kars muhafızlığını kaybetmesine neden olmuştu.⁷⁸² Paşanın görevden alınması sonrası, yerel güçler ve ahali mümkünse içlerinden çıkacak birinin muhafız olmasını istiyordu.

Kars muhafızlığının, Kars'ın kendi içinden çıkacak birine verilmesi hususu, İstanbul'a defalarca yazılmıştı. Kars Müftüsü Süleyman Efendi, Kars Yeniçeri Ağası Serzagrıcı Koç Ali Ağa'nın⁷⁸³, Kars'a muhafız olarak tayin edilmesinde ısrar etmekteydi. Koç Ali Ağa, halk nezdinde itibarlı ve nüfus sahibi bir askerdi. Hafız Ali Paşa ile olan husumeti merkeze kendisini farklı lanse ettirse de yerel unsurların yanında olması, onu bu görev için ön plana çıkarıyor fakat Acemle irtibatı olduğu

⁷⁸¹ BOA, HAT. 767 / 36131.

⁷⁸² Hafız Ali Paşa'nın Kürt aşiretleriyle giriştiği çatışmalarda paşanın Enderun çuhadarı, silahtarı, miftah ağası ve askerleri ölmüştü. Sultan II. Mahmud, Hafız Ali Paşa'nın azlini tetikleyen bu olaylar için "... Hafız Ali Paşa bir mütekebbir âdem olduğundan bir işde muvaffak olduğu yokdur bu günlerde azli isabet oldu" yorumunu yapmıştı. Bkz. BOA, HAT. 767 / 36133-D.

⁷⁸³ Kendisi Kars Yeniçeri Ağalığı'nı da vekaleten yürütmekteydi. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37293-D.

şayiaları da diğer taraftan şüphelerin üzerinde toplanmasına sebep oluyordu.⁷⁸⁴ Bu yüzden merkez, Koç Ali Ağa hakkındaki dedikoduları ciddiye alıp ama bir taraftan da ispatlayamayıp muhafız olarak Osman Paşa'yı vezir rütbesiyle Kars'a atarken, kendisine kapı kethüdası olarak da Mahmud Nedim Bey'i tayin etmişti.⁷⁸⁵

Osman Paşa vazifeye atandıktan sonra kendisine, Koç Ali Ağa hakkında birtakım olumsuz bilgiler ulaşmaya başladı. Bunlardan en dikkat çeken, Koç Ali Ağa'nın liyakati olmadığı ve kendisinde hıyanet emareleri bulunduğu, Sadaret Kethüdalığı'ndan bildirileniydi.⁷⁸⁶ Üstüne üstlük Koç Ali Ağa'ya karşı dikkatli olunması için Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Paşa da ikaz edilmişti.⁷⁸⁷

Osman Paşa, merkezin uyarılarını dikkate alarak hareket etmeye çalışıyordu ve bu yüzden Koç Ali Ağa ile İran'ın ilişkilerini çözmeye başlamakla işe koyuldu. Kısa süre sonra, aslen Ahıskalı olup muhafızlığa tayini hususunda Koç Ali Ağa'yı destekleyen Kars Müftüsü Süleyman Efendi'nin, Revan Serdarı Hüseyin Han ile yakınlığı olduğu ortaya çıktı. Bu yakınlık, Hüseyin Han'ın adamı İsmail Ağa'dan gelen mektupların ele geçirilmesiyle anlaşılmıştı. Kırk yıldır bölgede olan Kars Müftüsü Süleyman Efendi'nin, ele geçirilen mektuplarda İran ile gizli bir münasebeti olduğu görülüyordu. Aynı durum Koç Ali Ağa için de söz konusuydu.⁷⁸⁸ Koç Ali Ağa'nın da İran ile gizli bir bağlantısı olduğu ve Hoy Han'ı Hasan ile mektuplaştığı tespit edilmişti. İşin tehlikeli boyutu, Zaruşad'daki Ali Bey, İran'ın Şüregel'e hücumu sırasında Ahıska'ya kaçmış, yurtluk ve ocaklık olarak Zaruşad Sancağı'na ilaveten “Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılığı” da Koç Ali Ağa'ya tevcih edilmişti ve bu yüzden bundan sonra nasıl bir yol izleneceği muamma halini almıştı.⁷⁸⁹ Tehlikenin büyüyeceğini sezen Kars Muhafızı Osman Paşa, İran'la olan bu gizli birlikteliğe bir

⁷⁸⁴ BOA, **HAT.** 671 / 32873.

⁷⁸⁵ BOA, **HAT.** 729 / 34685. Osman Paşa'nın Kars'a hareket etmesi gerektiği hakkındaki hüküm için bkz. BOA, **C.AS.** 914 / 39504; BOA, **A.İ. MKT.d.** 1052-B. s. 4. Osman Paşa bölgeye gitmekte geç kaldığından, seri şekilde Kars'a ulaşması gerektiği hakkındaki hüküm için bkz. BOA, **A.İ. DVNS.MHM.d.** 240, s. 23. Erzurum'daki nakil vasıta sıkıntısı nedeniyle Tokad tarafında deve ve at tedarik ederek görev yerine buradan maiyyetiyle birlikte hareket edeceğini beyan eden yeni Kars Muhafızı Osman Paşa'nın arzı için bkz. BOA, **HAT.** 729 / 34685; BOA, **HAT.** 766 / 36130. Osman Paşa'nın aylık maaşının beş bin kuruş olduğu hakkında bkz. BOA, **AE.SMHD.II.** 17 / 971.

⁷⁸⁶ BOA, **A.İ. SKT.** 184 / 23.

⁷⁸⁷ BOA, **A.İ. SKT.** 184 / 27.

⁷⁸⁸ BOA, **HAT.** 817 / 37302-K.

⁷⁸⁹ BOA, **A.İ. SKT.** 187 / 27. İlginçtir Zaruşad'a Koç Ali Ağa sadakatinden dolayı tayin edilmişti. Bkz. BOA, **A.İ. SKT.** 187 / 12. Zaruşad'ın Ali Bey'den alınarak Koç Ali Ağa'ya verilmesi hususunda Kars Nâibi'nin ilâmı için bkz. BOA, **HAT.** 754 / 35589.

an önce son verilmesi için durumu şark seraskerine bildiriyor, aciliyetli adımların atılması gerektiğinin her şeyden önemli olduğunu da sözlerine ekliyordu.⁷⁹⁰

Osman Paşa, Koç Ali Ağa'nın Kars'a muhafız yapılma teşebbüsünün, tıpkı Erzurum ihtilalinde olduğu gibi İran'ın yerel güçlerle organize bir hareketi olduğunu düşünüyordu. Bu şekilde kale içten fethedilerek, Kars düşürülmeye çalışılacaktı.⁷⁹¹ Merkez, mevzunun halledilmesi için Osman Paşa'ya uyarılarda bulunuyordu.⁷⁹² O sıralarda Kars'ta vazifeli Hüsrev Paşa da olaylarla yakından alakadardı. Hüsrev Paşa, Koç Ali Ağa'nın Hasan Han'a yazmış olduğu mektubu ele geçirmiş ve Koç Ali Ağa'nın mektuptaki mührünü bir başka yere yazdığı mektuptaki mührüyle kıyaslamak suretiyle durumu tespit etmeye çalışmıştı. Paşa, Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya her iki mektubu da gönderirken “... *muva fakatı vardır birinin mürekkebi çokca olduğundan erbabı olmayana şübhe âriz olursa da Erzurum'da temyize kadir hakkakın olduğu...*” ifadeleriyle işin ilmine vakıf birinin bu işi çözeceğini beyan etmiş; eğer mühürler aynıysa “... *böyle hıyanet küffarda dahi olmaz düşmanımız koynumuzun içinde zuhur etmiş...*” sözlerini sarf ederek hıyanetin büyük olduğuna dikkat çekmişti.⁷⁹³

Hüsrev Paşa, Koç Ali Ağa'nın Hasan Han'a yazdığı mektubun içeriğinde, İran ile kendisi arasındaki husumetten ve bölgenin vaziyetinden bahsedildiği, Kars'ta olay çıkarılmaya müsait bir durum olduğu gibi hususların yazıldığını söylüyor, konuyu hem Rauf Paşa'ya hem de merkeze arz ediyordu. Vaziyetten haberdar olan Sultan II. Mahmud: “... *böyle sarahaten hıyaneti zuhur ettikten sonra beher hal tertib-i cezası lazım gelür bakalım serasker paşa ne vechile yazar...*” diyerek o da durumu Rauf Paşa'ya havale ediyordu.⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ BOA, HAT. 816 / 37293-G. Vaziyetin en dikkat çekici yanlarından biri, Acem'in Şüregel'e saldırısından sonra firar eden Ali Bey'in yerine, Zaruşad'a Koç Ali Ağa'nın tayin edilmesini teklif edenin de Kars Muhafızı Osman Paşa olmasıydı. Osman Paşa Koç Ali Ağa'nın, kardeşi Abdullah Ağa ile birlikte Acem'e karşı mücadele ettiğini beyan ederek bu göreve iktidarı olduğunu ifade etmiş, ondan boşalacak Kars Yeniçeri Ağalığı'na ise on iki sekbanlarından Turnacı Yusuf Ağa'nın getirilmesini tavsiye etmişti. Tüm bu hususların Sultan II. Mahmud tarafından kabulü için bkz. BOA, HAT. 751 / 35481. Zaruşad'ın yurtluk ve ocaklık olarak Kars Yeniçeri Ağası Koç Ali Ağa'ya verilerek kendisine ayrıca “kapıcıbaşılık” rütbesi tevcih edilmesi hakkında Kars Muhafızı Osman Paşa'nın arzı için bkz. BOA, HAT. 753 / 35547; BOA, A. { MKT.d. 1052-F. s. 7.

⁷⁹¹ BOA, HAT. 816 / 37293-D.

⁷⁹² BOA, HAT. 816 / 37293.

⁷⁹³ BOA, HAT. 793 / 36833.

⁷⁹⁴ BOA, HAT. 749 / 35356.

Koç Ali Ağa'nın Hasan Han'a yazdığı mektup, çarpıcı ifadelerle doluydu. İkili, Hüsrev Paşa'nın bulunduğu mıntıkaya bir askerî operasyon planı yapmakta, karargâhı Karacaviran köyünde olan Hüsrev Paşa'dan güya “intikam” alınması kurgulanmaktaydı. Operasyonun detaylarını tek tek düşündüğü gözlenen Koç Ali Ağa, bu iş için bir miktar süvarinin yeterli olduğunu, gece baskınıyla Hüsrev Paşa etkisiz hale getirildikten sonra kalenin de rahatlıkla ele geçirilebileceğini ön görüyordu.⁷⁹⁵ Bu sırada Hüsrev Paşa, Koç Ali Ağa'nın mühürlerini mukayese ettiğinde, her iki mührün de Koç Ali Ağa'ya ait olduğuna şüphe olmadığını tekrar etti. Paşa, bunun devlete bir hıyanet olduğunu ve olaylar başka merhaleye varmadan Koç Ali Ağa'nın icabına bakılması gerektiğini de beraberinde Rauf Paşa'ya arz etti.⁷⁹⁶ Osman Paşa da aynı görüşü paylaşırken Magazberd Beyi Şerif Ağa'nın da benzer bir yolu izlediğini, Keçivan⁷⁹⁷ Beyi'nin de kaleyi İran'a savaştan teslim ettiğini söyleyerek bölgedeki kaotik ortama vurgu yaptı.⁷⁹⁸

Rauf Paşa, Koç Ali Ağa'nın İran ile gizli ittifakının tespit edilmesi sonrasında çok da fazla beklemedi ve durumu hemen merkeze arz etti. Sultan II. Mahmud'dan: “... bu mel'unun beher hal bir çaresi bulunub cezası tertib olunmak lazımdır...”⁷⁹⁹ cevabının alınmasıyla harekete geçen Hüsrev Paşa da⁸⁰⁰, Koç Ali Ağa'nın başını vurdurup İstanbul'a ulaştırılması için Rauf Paşa'ya gönderdi.⁸⁰¹ Böylece Sultan II. Mahmud'un ifadeleriyle “merkum ettiği hıyanetin cezasını bulmuş” oldu.⁸⁰²

⁷⁹⁵ BOA, HAT. 749 / 35356-A; BOA, HAT. 793 / 36833-A.

⁷⁹⁶ BOA, HAT. 792 / 36832-B.

⁷⁹⁷ Kars'ın Kağızman ilçesinin Tunçkaya köyü olan bu yerin, farklı yazımları söz konusudur. Nişanyan bu yerin imlasında, “Geçivan, Keçrevan, Keçivan, Keçror” varyantlarını kullanırken Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından yayınlanan kılavuzda, Geçvan ve Giçvan imlası tercih edilmektedir. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?y=kecivan&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 13.02.2021).; **Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü**, s. 178.

⁷⁹⁸ BOA, HAT. 792 / 36832-A. Savaş esnasında bölgenin beyleri ve askerlerinin bir kısmı İran ile ittifak halindeydi. Bunlardan bir kısmı hayatını kurtarmayı başarırken, bir kısmı da idam edilmekten kurtulamamıştı. Hartus Beyi Ağzıaçık Mehmed Ağa'nın İran ile ittifak yaptığı ve bu sebeple idam edildiği hakkında bkz. Değirmenci, a.g.t., s. 38. Konuyla ilgili bazı vesikalar içinse bkz. BOA, HAT. 747 / 35276; BOA, HAT. 747 / 35276-B; BOA, HAT. 744 / 35202. Bugün Gürcistan'daki “Khertvisi” olan ve o zaman Çıldır içerisinde yer alan bu yerleşim yerinin imlasında, “Hartvis” de tercih edilmektedir. Bkz. **Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü**, s. 201.

⁷⁹⁹ BOA, HAT. 789 / 36792.

⁸⁰⁰ BOA, HAT. 494 / 24278-B.

⁸⁰¹ BOA, HAT. 494 / 24278-A.

⁸⁰² BOA, HAT. 494 / 24278.

6.2 Osman Paşa'nın Mücadelesi

14 Eylül 1821 tarihinde Kars'ın yeni muhafızı Osman Paşa görev yerine vardığında Revan Serdarı Hüseyin, kardeşi Hasan Han ile birlikte Eleşkird'i yağmalayarak işgal etmiş bulunuyordu. Osman Paşa Kars'a geldiğinde ayrıca, Gümrü Knezi tarafından kendisine “hoşamedî”⁸⁰³ yazılı bir evrak gönderilmiş ve kendisi de “hoş bulduk” mealinde yazdığı yazıyı kneze göndererek, kendisine mukabelede bulunmuştu.⁸⁰⁴ Bu seremonilerden belki de en ilginç, Revan Serdarı Hüseyin Han'ın da Osman Paşa'ya hoş geldin demesi ve kendisine bir hediye takdim etmesiydi. Düşman safında yer alan bir komutanın bu şekilde hareket etmesi, kendileri tarafından bunun bir gelenek olduğu söylemiyle izah ediliyordu.⁸⁰⁵ Hüseyin Han, emrindeki Muhammed Ali adlı adamını Osman Paşa'ya göndererek nezaket göstermeye çalışmıştı fakat Osman Paşa, düşmanına aynı şekilde karşılık vermeyi tercih etmemişti.⁸⁰⁶

“Hoşamedî” için İran'dan Osman Paşa'ya gelen Muhammed Ali'nin tek amacının nezaket sergilemek olmadığı biliniyordu. Elçi sıfatıyla Kars'a gelen Muhammed Ali, iki İslam devleti arasındaki bu savaşın caiz olmadığını beyan ediyor, kendilerini savaşıma iten sebepleri Osman Paşa'ya iletmek içinse hediye aracı kılıyordu. Elçi ayrıca, İran'ın başından bu yana beyan ettiği Hüsrev Paşa problemini tekrar gündeme getirip, hudutta görevli birkaç paşanın uygunsuz hareketlerinin kendilerini savaşıma ittiğini, eğer amaçları toprak olsa, İran'a daha yakın olması hasebiyle önce Kars'ı almaya uğraşacakları gibi fikirleri, haklılıklarına gerekçe gösteriyordu.⁸⁰⁷

Elçiyi dinledikten sonra paniğe kapılan Osman Paşa, İran'ın Soğanlı'dan saldırma ihtimalinin güçlü olduğunu varsayarak, uygun yerlere asker ikamesinin en

⁸⁰³ Farsça'da “hoş geldin” manasına gelen bir kelimedir.

⁸⁰⁴ BOA, HAT. 817 / 37302-L.

⁸⁰⁵ BOA, HAT. 816 / 37293-E; BOA, HAT. 816 / 37293-K. Sınırdaki görev yapan devletlerin yöneticileri arasında böyle bir âdetin olduğu açıktı. Tiflis Cezalı Yarmelof da (Aleksy Petroviç Yermolov) Osman Paşa'ya bir samur kürk hediye göndermiş, Osman Paşa da cezal için saat sipariş etmişti. Bkz. BOA, HAT. 823 / 37391-M-2. Gümrü'deki Rus knezin hareketleri ve İran fitnelerine karşı Osmanlı'nın yanında tavır alır tarzındaki bazı tutumları ise Sultan II. Mahmud'un dikkatini çekmiş ve kendisi şüphelerini: “... Rusyalunun bu vechle muavenet göstermesi İranlı ile ittifaklarını setr için olmasi hatıra gelür gavurların işlerine akl yetişmez oldu hakk teala ümmet-i Muhammedi lütfuyla mansur eyleye...” sözleriyle ifade etmişti. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37297.

⁸⁰⁶ BOA, HAT. 821 / 37382-C.

⁸⁰⁷ BOA, HAT. 816 / 37293-C.

mantıklı yol olduğunu düşünmeye başlamıştı.⁸⁰⁸ Bu yüzden Osman Paşa; Kars'ın müdafaasının 12.000 askerin altındaki askerle asla mümkün olamayacağını, Kars Kalesi'ndeki balyemez, çarha ve havan toplarının eski olduğunu ifade ederek, acilen işe yarar obüs toplarının top ustası ve sair teknik personelle gönderilmesini talep etti.⁸⁰⁹ Esasında askerî önlemler, bir yere kadar işe yaramaktaydı. İran'ın suistimal ettiği birçok mevzu vardı ve bu hususta İran için en kullanışlı olan mevzu, maktul Hatunoğlu Mehmed Paşa'nın oğullarıyla alakalı olanıydı. Osmanlı Devleti'nden fermanlı olan Hatunoğlu Mehmed Paşa'nın oğullarına Kars köylerinde yer verilmesi talebinin ve bu şahısların Osmanlı Devleti yararına çalışması için İran elçisinin ısrarının sebebi, Osmanlı Devleti'ni iç sorunlarla meşgul ederek yıpratmaktı.⁸¹⁰ Maktulün oğulları Mustafa, Yakub ve Hamid, Pekran köyünden kovulmuş ve bu isimler daha sonra Revan'ın Hacıbayram köyünde, İran tarafından himaye edilmeye başlamıştı. Doğal olarak Revan Serdarı Hüseyin Han da bu isimlerin tekrar Kars'a dönüşünü sağlayarak, nemalanacağı bir mevzu arayışındaydı.⁸¹¹

Henüz Kars'a adapte olmaya ve vazifesi haricindeki kişisel meselelerini de çözmeye çalışan Osman Paşa'nın temel sıkıntısı, geniş bir daire halkına sahip olmasıydı. Paşa, ileride merkezle de sorun yaşayacağı bu meselenin çözümü yani para sıkıntısının halledilmesi için, sürekli baskı yapmayı âdet haline getirmişti.⁸¹² Osman Paşa'nın bir diğer şahsî sıkıntısıysa ailesiydi. İstanbul'da bulunan oğulları ve hanımı Arabgir'e gönderilecekken affedilerek Amasya'ya gönderilmiş ama Osman Paşa, ailesinin tekrar İstanbul'a dönebilmesi için merkezden ricada bulunmuştu. Her ne kadar Sultan II. Mahmud bu teklifi ilk etapta “... işte hâllerine merhameten Arabgir'e gitmeleri afv olunmuş idi onun şükrünü bilüb oldukları mahalde ikamet itsünler dahi şimdilerde bu tarafa gelmeleri tecviz olunmaz...” sözleriyle reddetse

⁸⁰⁸ BOA, HAT. 821 / 37382-C.

⁸⁰⁹ BOA, HAT. 816 / 37293.

⁸¹⁰ BOA, HAT. 816 / 37293-C.

⁸¹¹ BOA, HAT. 816 / 37293. İran, Maktul Mehmed Paşa'nın oğullarını hem Kürt hem Acem birlikleriyle destekleyip Pekran köyüne göndererek oranın zapt edilmesi için bu şahısları koz olarak kullandı. Bir dönem durumu çok da idrak edemeyen Osman Paşa dahi bu isimlerin Kars'ta ikamet etmesine yeşil ışık yakılmasında bir sakınca olmadığını beyan etmişti. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37293-A.

⁸¹² Enderun ve birun halkıyla, mahiyeli, delil, tüfenkçi ve hayta sınıfından askerlere her ay 70-80 bin kuruştan fazla para harcadığını beyan eden Osman Paşa, bu parayı karşılayamadığından yardıma ihtiyacı olduğunu ve eğer yardım alamazsa iki aya kadar vaziyetinin kötüleşeceğini beyan ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 817 / 37302-J.

de⁸¹³ Osman Paşa'nın konuyla alakalı ısrarı⁸¹⁴, stratejik bir yerde görev yapan paşasının zihnini rahatlatıp vazifesine adapte olmasını sağlamak düşüncesiyle indinde kabul görmüştü.⁸¹⁵

Merkez ve Rauf Paşa, Osman Paşa'nın şahsî meselelerini çözmeye çalışırken İran ordusu, Arpaçayı'na çok yakın mesafedeki Revan'ın Talin bölgesinde konuşlanmıştı.⁸¹⁶ İran ve Osmanlı hududunu çizen akarsu Arpaçayı'dı ve Arpaçayı'nın ötesi de Revan'dı. Casuslar, İran'ın bu bölgedeki askerî hareketliliğinden bahsederek, İran kuvvetlerinin saldırı hazırlığı yaptıklarını haber veriyorlardı. Kars ahalisi ve Osman Paşa'nın muhtemel saldırı hususundaki tedirginliği, Kars'a takviye birliklerin gönderilmesi gerekliliğini doğurmuştu.⁸¹⁷ Kendisinin daha önce de belirttiği gibi Kars'ın savunmak için en az, 12.000 askere ihtiyaç vardı. Sivas, Arabgir, Divriği ve Canik'ten asker gelmişti fakat bu asker yeterli değildi. Casuslardan gelen bilgiler, Revan Serdarı Hüseyin Han'ın maiyetindeki askerin beş altı bin civarında olduğuna işaret ederken, Revan Eyaleti'nde ne kadar hazır askerin olduğu bilgisine erişmekse mümkün olmamıştı. Hüseyin Han; Şüregel, Magazberd ve Kağızman'ı zapt etmek hedefindeydi ve Osman Paşa, bu bölgelere önceden mühimmat göndermeyi akıl edebilmişti.⁸¹⁸

Alınan askerî istihbarat, Magazberd Beyi Şerif Ağa'nın adamı Molla Nezir kanalıyla elde edilmekteydi. Casus Molla Nezir'den gelen istihbaratın sağlıklı olduğunu söylemekse oldukça güçtü. Kendisi Bağdad bölgesine saldıran Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın göğsünden kurşunla öldürüldüğünü beyan ederek şehzadenin ölüm şeklini farklılaştırmış, bu konuda doğru bilgi paylaşmamıştı. Bir diğer yanıltıcı istihbaratsa, Bağdad'daki Osmanlı kuvvetlerinin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa önderliğinde zaferler elde ettiğini beyan ediydi. Casus Molla Nezir'in mıntıkası haricinde verdiği istihbaratta, hayli yanlışlıklar vardı. Kendisinin Revan ve Arpaçay bölgesi için ulaştırdığı istihbaratta çok fazla yanlışlar

⁸¹³ BOA, HAT. 752 / 35514.

⁸¹⁴ BOA, HAT. 748 / 35346-A.

⁸¹⁵ Sultan II. Mahmud, Kars Muhafızı Osman Paşa'nın konuyla ilgili ısrarlarına dayanamayarak: "... edebleriyle oturub lisanlarını hıfzetmek şartıyla bu tarafa gelüb hanelerinde ikamet eylemelerine ruhsatı hâvî emir verile" diyecekti. Bkz. BOA, HAT. 748 / 35340. Konuyla ilgili merkezden yazılan kâime için ise bkz. BOA, A.Ş. MKT.d. 1052-F. s. 44.

⁸¹⁶ BOA, HAT. 823 / 37390-B.

⁸¹⁷ BOA, HAT. 823 / 37390-D.

⁸¹⁸ BOA, HAT. 807 / 37192.

olmasa da tıpkı diğerleri gibi bu istihbarat da teyit edilemeyerek mecburen ciddiye alınıp kullanılıyordu. Molla Nezir; Hüseyin Han'ın, Karapapak askerini Şüregel'e, serbaz askerini Magazberd'e, Kürt birliklerini de Kars'a yakın köylere yerleştirip başlarına biraderi Hasan Han'ı tayin ettiğini bildiriyor ama Gümrü'de bulunan Gürcü Knez'in İran'ın bu saldırı hazırlığını araya girmek suretiyle engellediğini ifade ediyordu.⁸¹⁹

Revan'dan gelen bilgiler, serdarın askerî hazırlıklarını bitirdiği ve Hacıbayram köyünde kuvvetlerini toplayıp Arpaçay'ı üzerine sal benzeri bir köprü kurduğu yönündeydi. Haberi alan Kars Nâibi ve Osman Paşa, korkuya kapılarak Kars'a acilen piyade ve süvari gönderilmesini talep etti.⁸²⁰ Bu sırada Şark Seraskeri Rauf Paşa da Kars'taki feryada duyarsız kalmamak için istişare mekanizmasını işletti. Paşa, Şark Ordusu Defterdarı Mehmed Ataullah Efendi ile Kars'a gönderilecek para ve zahire için Hüsrev, Hafız Ali ve Celaleddin Paşalar ile Kars'taki askerin organizesi için görüş alışverişinde bulundu. Öncelikle Hüsrev Paşa'nın iki bini bulan dairesi halkı ve bin askerle Micingerd'e gitmesi düşünüldü.⁸²¹ Peşine Amasya, Harput, Siverek, Ordu, Kemah, İspir ve Tercan'dan gelen askerin, Hasankale'de ve Erzurum'da bulunan beş yüzden fazla piyade ve süvariyle birlikte Kars'a gönderilmesine karar verildi. Son olarak da Ordu Defterdarı Mehmed Ataullah Efendi, Kars'a yirmi altı bin kûsur kuruşun Mübayaacı Şerif Ağa aracılığıyla gönderildiğini bildirdi.⁸²²

Muhtemel İran saldırıları için hazırlıklar yapılırken istihbaratı önceden alınan Arpaçayı üzerine İran tarafından yapılan sal benzeri köprünün, İran askerinin geçişine kolaylık sağlayacağı düşünülüyordu. Köprünün bir tarafı Revan'ın Hacıbayram, diğer tarafı Kars'ın Çarklı köyüne ulaşıyordu. Köprünün kontrolü

⁸¹⁹ Casus Molla Nezir, Revan'a gidip bölgede yedi sekiz gün dolaştığını, Hüseyin Han'ın sırdaşı bir şahısla dostluk kurarak bilgileri bu şekilde elde ettiğini beyan ediyordu. bkz. BOA, HAT. 806 / 37166; BOA, HAT. 822 / 37389-H.

⁸²⁰ BOA, HAT. 821 / 37383-K; BOA, HAT. 821 / 37383-J. Kars Muhafızı Osman Paşa ve Kars Nâibinin arzlarında, İran ordusunun iki günlük zahiresini temin ederek beş on bin askeriyle saldırmaya hazır olması dolayısıyla kendilerine bir an önce bin piyade ve süvari gönderilmesi isteniyordu. Bkz. BOA, HAT. 821 / 37383-O; BOA, HAT. 821 / 37383-İ.

⁸²¹ Hüsrev Paşa'nın, yapılan istişareler sonucunda Kağızman ve Micingerd'e destek vermesi kararlaştırılmıştı fakat Osman Paşa, Hüsrev Paşa'nın bu görevlendirmesinden memnun olmamıştı. bkz. BOA, HAT. 821 / 37383.

⁸²² BOA, HAT. 821 / 37383-B.

İran'daydı ve bu yapının imha edilmesi İran'ın saldırgan tutumunu daha da ateşleyeceğinden⁸²³ Osman Paşa, köprüünün imha edilmesine cesaret edemedi.

İran saldırmak için fazla beklememişti. Osman Paşa'nın hazırlıkları tamamlanmadan ve Kars'a yeteri kadar asker ulaşmadan, Kars'ın Hacıveli köyüne bir saldırı gerçekleştirdi. 1822 yılı Mayıs ayı başında Magazberd'e görevlendirilen Hasan Han'ın⁸²⁴ serbaz askeri ve topraklarla saldırdığı bölgede, özellikle Subatan ve Hacıveli köyleri büyük zarar gördü.⁸²⁵ Şüregel ve Magazberd de İran'ın eline geçti.⁸²⁶ Magazberd Beyi Şerif Ağa bu sırada kaleyi İran'a teslim etti ve İran da Hatunoğlu Mehmed Paşa'nın oğullarından Mustafa'yı, kaleye tayin etti.⁸²⁷ Hasan Han'ın beş altı bin askerle yaptığı bu saldırı sonrasında, Kağızman'dan yardım çağlıkları yükselmeye başladı.⁸²⁸ Çünkü Şüregel ve diğer kazaların köylerini basan İran askerleri kadın, kız ve çocukları esir alıp ahalinin mallarını yağmalamıştı.⁸²⁹ Endişe, zayıflığın artmasıyla birlikte her bölgeye yayıldı ve durumun bertaraf edilmesi için Oltu ile Mamervan'dan asker talep edildi.⁸³⁰

Hasan Han, o sıralarda yağmalattığı köylerden ayrılıp Kars'a doğru ilerliyordu.⁸³¹ Kuvvetlerinin dağınık olarak bulunduğu Karahamza, Kekeç ve Tiknis köylerinden çekilerek Kars Kalesi yakınlarında karargâh kurdu. Karargâhından tekrar saldırıya geçen Hasan Han'a, Kars Kalesi'nin piyade, süvari, delil, hayta ve tüfenkçi takımının mukabelede bulunmasıyla İran kuvvetleri epeyce zayıflık verdi ve Hasan Han, 15 Mayıs 1822 itibarıyla Şüregel'e doğru çekilmek zorunda kaldı. Osman Paşa'ya göre; bu saldırının teşvik edici unsurları bulunmaktaydı. Hatunoğlu Mehmed Paşa'nın, Magazberd Kalesi'ne tayin edilen oğlu Mustafa ve Magazberd Kalesi'ni

⁸²³ BOA, HAT. 819 / 37339-H.

⁸²⁴ Ali Kulu Mirza, **Eksiretü't-Tevarih (Tarih-i Kacariye Ez Agaz Ta Sal 1259)**, Tahran 1370, s. 364.

⁸²⁵ BOA, HAT. 824 / 37400-O-3.

⁸²⁶ BOA, HAT. 823 / 37392-A-2. Var gücüyle Şüregel ve Magazberd üzerine giden İran, dört gün süren çatışmalar sonucunda Magazberd Kalesi'ni ele geçirdi. Şüregel'in muhafazası için bölgeye giden yüz on asker, İran tarafından esir alındı ve bu esirlerin içerisinde önemli şahsiyetler de vardı. Bkz. BOA, HAT. 824 / 37400-İ-2.

⁸²⁷ BOA, HAT. 824 / 37400-N-2.

⁸²⁸ Kağızman Voyvodası Rüstem, Kağızman Dizdarı Mustafa ve ahalinin müşterek arzuhalini için bkz. BOA, HAT. 824 / 37400-R-1.

⁸²⁹ BOA, HAT. 824 / 37400-A-2; BOA, HAT. 824 / 37400-D-1.

⁸³⁰ BOA, HAT. 824 / 37400-O-1. Oltu ve Mamervan kalelerinde cephaneye ve asker olmadığından buralara yardım yapılmasını talep eden Oltu Nâibi'nin ilâmı için bkz. BOA, HAT. 824 / 37400-L-1. Ayrıca kalelerinde elli dirhem barut dahi bulunmadığı ve teminine ihtiyaç duyulduğu hakkında Oltu'dan gelen tahrir için de bkz. BOA, HAT. 824 / 37400-K-3.

⁸³¹ BOA, HAT. 827 / 37458-C.

İran'a teslim eden Şerif Bey, Osman Paşa'nın askerinin az olmasından dem vurup, Kars Kalesi önüne gidildiğinde kalenin anahtarının kendiliğinden geleceğini beyan ederek güya Hasan Han'ı bu saldırıya teşvik etmişlerdi.⁸³²

Harita- 8 İran Kuvvetlerinin Kars Harekâtı

Kaynak: BOA, **HRT.h.** 103-3.

(1-Revan'daki İran Karargâhı, 2- Subatan, 3- Kars, 4- Karahamza, 5- Kağızman, 6- Keçivan)

Hasan Han, bu saldırılardan sonra geri çekilmişti fakat Hüseyin Han, 29 Ekim 1822 tarihinde Arpaçayı'nı aşarak tekrar saldırıya geçti.⁸³³ Osman Paşa merkezden

⁸³² BOA, **HAT.** 827 / 37458; BOA, **HAT.** 823 / 37397-2.

⁸³³ BOA, **HAT.** 794 / 36841-B.

ve etraftaki kazalardan sürekli yardım istiyordu ama tıpkı Çıldır Valisi Ahmed Paşa'nın söylediği gibi, İran'a sınır olan tüm kazalar yardıma muhtaçtı.⁸³⁴

Hüseyin Han, Arpaçayı ve Zaruşad'ı, köyleriyle birlikte yağmalamaya başlamıştı. Bu sıralarda hem Hüsrev Paşa hem de Hafız Ali Paşa o bölgedeydi ve Hüseyin Han'ın nerede olduğunu tespit etmeye çalışıyorlardı.⁸³⁵

Osman Paşa'nın ilk saldırılar sonucu Rauf Paşa ile paylaştığı bilgiler, bir bilanço ortaya koyuyordu. Hüseyin Han'ın iki üç bin Acem ve Kürt süvarisine ilave talimli serbaz askeri, Hüsrev Paşa'ya bağlı beş altı yüz delil ve hayta askeriyle Arpaçay'ın Perkid-i Kebir köyünde karşılaşp onları tarumar etmişti. Akabinde köylerin yağmalanmasına girişildiğini ifade eden Osman Paşa, ahalinin can havliyle kaçarak sığınmak için geldiğini ve elde bir tek kalenin kaldığını söylüyordu.⁸³⁶ Hüsrev Paşa da bölgeden; delilbaşlarından Bekir Bey ve Lezgi Ağa'dan haber alınamadığı, Zaruşad'ın köylerinden birinde diğer delilbaşısı Selim Ağa'nın Acem kuvvetlerine direnmeye çalıştığı ve seksen dört serbaz askerinin katledildiği bilgilerini veriyordu.⁸³⁷

Hüseyin Han'ın bu saldırıları bir kenara, ahalinin bizar olduğu bir başka konu daha vardı: "Hüsrev Paşa Askeri" ... Kars köylüsü, Hüsrev Paşa'nın askerlerinin yeterli tayinat almasına rağmen köyleri yağma etmesinden şikâyetçiydi. Yağma edilen malların çarşıda pazarda satıldığı iddiaları vardı. Ahali, düşmanın verdiği zararın iki katının Hüsrev Paşa'nın askerleri tarafından verildiğini söylüyordu.⁸³⁸ Halk tüm bu yağmalardan ve başıbozukluktan bıkmıştı. Kars ambarlarındaki zahire yetersizliği, bölgeye zamanında ve yeterli miktarda yardım ulaşamaması gibi hususlar, halkta yalnızlığa terk edilmişlik psikolojisi yaratmıştı. Bir taraftan da asker

⁸³⁴ BOA, **HAT.** 771 / 36180-H.

⁸³⁵ BOA, **HAT.** 793 / 36835-A.

⁸³⁶ BOA, **HAT.** 794 / 36841. Saldırıları sonucu Kars hanedanından Sabık Alaybeyi Dervişzade Said Ağa, Yusuf Paşa torunu Reşid Bey, Kapıarağasızade İsmail Bey ve Sabık Sağağasızade Hürşid Bey'in esir edildiği hakkında bkz. BOA, **HAT.** 793 / 36835-İ. Bölgede, kalenin muhafazasına gece gündüz demeden çalışıldığı hususunda Kars Nâibi Mehmed'in yazısı için bkz. BOA, **HAT.** 771 / 36180-Ü-1.

⁸³⁷ BOA, **HAT.** 794 / 36841-F.

⁸³⁸ Köylerde hanelerin dağıtıldığı, askerin değirmenleri basıp yağma ettiği ve yine askerin köylülerden şarap ve rakı isteyerek birçok kişiyi yaralayp darp ettiği şikâyetlerini hâvî tahrir için bkz. BOA, **HAT.** 793 / 36835-İ.

bulmakta çekilen sıkıntı ve Çıldır gibi Kars'a yakın yerlerden istenen askerin ancak kendine yetecek düzeyde olması⁸³⁹, Kars'ı savunmasız bırakıyordu.⁸⁴⁰

Revan Serdarı Hüseyin Han, saldırılarına yer yer ara verip yer yer devam ederken, bölgenin muhafazası için Hafız Ali Paşa'nın silahtarı Selim Ağa da başbuğ tayin edilmişti.⁸⁴¹ Ayrıca serdarın Kağızman'a tekrar saldırabileceği duyumlarına istinaden de Hafız Ali Paşa Köprü köyüne gelmiş, maiyetindeki Haytabaşı Mahmud Ağa, Giriftenzâde Mehmed Bey, Tüfenkçibaşı Sadık Ağa da altmış iki kişiyle birlikte Kars'a ulaşmıştı. Osman Paşa bu takviyelere ilaveten Rauf Paşa tarafından Kars'a gönderilecek iki bin dolayında piyadeyi bekliyordu⁸⁴² fakat 1822 yılı sonlarına doğru yapılan tüm hazırlıklar, İran'ın saldıracağı beklentisini boşa çıkardı.

1823 yılı nevrüzuna doğru Hüseyin Han bir yandan, daha önce esir aldığı Hüsrev Paşa'nın delilbaşısı Tokadî Hacı Ahmed Ağa'yı Kars'a elçi olarak gönderip barış için yeşil ışık yakan bir profil çizmeye çalışmış, diğer yandan da Kars Muhafızı Osman Paşa'ya hitaben:

“... nevrüzda on beş bin askerle biraderim Hasan Han ve yirmi bin askerle ... ben ve otuz bin askerle şehzade Abbas Mirza muhakkak Kars sahrasına müheyya olacağız Osman Paşa'ya bizden selam söyleyüb böylece haber viresün kendüleri dahi zahiresini ve askerlerini hazır eylesünler işte haber veriyoruz sonra haber virmedünüz dimesün...”

sözlerini sarf ederek tehditler savurmaktan da geri durmamıştı. Kendisi son olarak, Osmanlı Devleti'nin Şam'da hapsedtiği hacıların serbest bırakılması karşılığında, Kars esirlerinin serbest bırakılabileceğini de önererek barış için bir kapı daha aralayıp şaşırtmaya devam etmişti.⁸⁴³

⁸³⁹ Sultan II. Mahmud, Çıldır'dan asker istenmesi hususunda: “Çıldır eyaleti Rusyalunun karşısında olmağla oradan asker istemek câiz değildir...” şeklinde fikir beyan ederek Kars'a asker takviyesinin başka kanaldan yapılmasını emrediyordu. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37297. Rusya ve İran arasında bulunan Çıldır'ın, iki düşman arasında kaldığı telakki edildiğinden ve İran'ın; Oltu, Mamervan, Ardahan ve Ahılkelek gibi stratejik yerlere saldıracağı istihbaratı alındığından, Çıldır'dan Erzurum ve civarına ulûfeli ve ulûfesiz asker gönderilmesinin mümkün olmadığı hakkında Rauf Paşa'ya gönderilen kaime için bkz. BOA, A.ŞMKT.d. 1052-F. s. 14.

⁸⁴⁰ BOA, HAT. 771 / 36180-Ç.

⁸⁴¹ BOA, HAT. 768 / 36167-F.

⁸⁴² BOA, HAT. 768 / 36167-G.

⁸⁴³ BOA, HAT. 816 / 37290-A.

Bundan sonra iki devlet arasındaki ilişkiler en azından Anadolu’da, çatışmadan uzak bir seyir izleyerek barışa doğru giden bir yola doğru evirildi ve İran, şarttan yaptığı akınlara diğer bölgelerde olduğu gibi bu bölgede de son vermeyi tercih etti.

Çatışmasız bir döneme girilmesiyle birlikte Kars’ta yaklaşık iki yıldır muhafızlık yapan Osman Paşa da görevinden alındı. Merkez-Erzurum ve Kars hattındaki yazışmalarda, Osman Paşa’nın azline dair bazı ipuçları yer almakla birlikte Kars Muhafızı Osman Paşa, Sultan II. Mahmud’a göre vazifesinde başarısız olarak değerlendirilerek azledilmişti.⁸⁴⁴

Osman Paşa’dan duyulan rahatsızlıkların başında dairesinin genişliği ve dolayısıyla masrafının fazla olması yer almaktaydı. Merkezden sürekli para talep etmesi hoş karşılanmıyordu. İstanbul, kendisinin idareciliğinden hiçbir zaman memnun olmadı. Osman Paşa’nın hem Rauf Paşa’yı hem de İstanbul’u zahire ve asker bulunması gibi konularda sürekli sıkıştırması, şahsiyetinin merkez tarafından devamlı önlerine bahaneyle gelip iş göremeyen biri olarak görülmesine sebebiyet veriyordu.

Merkez, Osman Paşa’nın zikredilen hallerinden ötürü azledilerek yerine Çeçenzade Hasan Paşa’nın Kars Muhafızı olmasını önerdi. Sultan II. Mahmud da Osman Paşa’nın azlini ve yerine Hasan Paşa’nın tayinini uygun buldu.⁸⁴⁵

Osman Paşa’nın yerine Kars’a tayin edilen Sabık Bayezid Mutasarrıfı Çeçenzade Hasan Paşa da Kars’ta çok kalmadı. İran ile imzalanan antlaşma sonrası yerine Salih Paşa atandı ve kendisi de Trabzon’a tayin edildi.⁸⁴⁶

⁸⁴⁴ BOA, **HAT**. 654 / 31994.

⁸⁴⁵ BOA, **HAT**. 796 / 36956. Osman Paşa’nın hiç masraf yapmadan sürekli para istemeyi âdet haline getirmesinden dolayı yerine, varlıklı da olması hasebiyle Çıldır Valisi Ahmed Paşa düşünülmüştü. Fakat Çıldır’ın da Kars gibi bir serhat şehri olup savunulmaya muhtaç durumda olması, Beyazid Mutasarrıfı Çeçenzade Hasan Paşa’yı Kars için daha uygun hale getirdi. Bkz. BOA, **HAT**. 406 / 21190. Tayininden dolayı teşekkürünü ve bu konuda gayret edeceğini içeren Çeçenzade Hasan Paşa’nın tahriri için bkz. BOA, **HAT**. 651 / 31820.

⁸⁴⁶ BOA, **HAT**. 677 / 33025; BOA, **HAT**. 674 / 32983. Salih Paşa Kars’a vardığında, tıpkı Osman Paşa zamanında olduğu gibi Revan Serdarı Hüseyin Han’ın adamı Mirza Fethullah “hoşamedî” için kendisine gönderilmiş, Salih Paşa da adamı İzzet Bey’i Revan’a göndererek mukabelede bulunmuştu. bkz. BOA, **HAT**. 813 / 37261-L.

6.3 Hüsrev Paşa'nın Mücadelesi

Rauf Paşa'nın tayiniyle Erzurum'daki görevi tamamlanan Hüsrev Paşa'ya, yeni bir vazife aranmaktaydı. Kendisine Trabzon valiliği uygun görülmüştü fakat bir yandan devam eden İran akınlarıyla mücadele edilmesi zorunluluğu, Hüsrev Paşa'nın yeni görev yeri Trabzon'a gitmesine engel olmuştu.⁸⁴⁷

Kars Muhafızı Osman Paşa o sıralarda Erzurum'a yeni ulaşan Rauf Paşa'dan destek talebinde bulunmaktaydı. Osman Paşa'nın talebinin karşılanması için Kars'a Hüsrev yahut Celaleddin paşalardan birinin vazifelendirilmesi düşünülmekte ve bu konu Rauf Paşa tarafından merkezle istişare edilmekteydi.⁸⁴⁸ Hüsrev Paşa'nın Kars'a görevlendirilme ihtimalinin Osman Paşa tarafından duyulması her ne kadar Osman Paşa'yı memnun etmese de Hüsrev Paşa'nın Kars yerine alternatif olarak Bayezid'e gitmesi de Rauf Paşa tarafından uygun görülmüyordu. Sonunda Hüsrev Paşa'nın Kars'a görevlendirilmesine karar verildi ve akabinde Erzincan'dan Kars'a giden askere ilave yapıp Kars'taki askerî gücün arttırılmasına çalışıldı.⁸⁴⁹

Bu kararla, Hüsrev Paşa da dairesi halkı ve askeriyle Kars'a gitmek için hazırlanmaya başladı.⁸⁵⁰ Yanına takviye amaçlı Gümüşhane, Karahisar ve Canik'ten gelen 1094 nefir-i âm askeri verildi.⁸⁵¹ Aynı günlerde İran'ın Arpaçayı'na çok yakın bir mesafeye gelmiş olması, paşanın bir an önce Kağızman ve Micingerd'e doğru gitmesini de gerekli hale getirdi.⁸⁵²

1822 yılının Mayıs ayı başında Hüseyin Han'ın Şüregel ve Kağızman'a kuvvet çıkaracağı duyumları alınmıştı ve Hüsrev Paşa'nın da üç güne kadar bölgeye ulaşması bekleniyordu.⁸⁵³ İran tehdidi altında olan Kars'a ulaşmak içerisinde güçlükler barındırdığından, Hüsrev Paşa'nın Soğanlı Dağı'ndan Kars'a gitmesi hem tehlikeli hem de meşakkatliydi. Bu sebeple kendisi, Sarıkamış köyleri üzerinden

⁸⁴⁷ Çelik, **a.g.e.**, s. 171. Mevcut Trabzon Valisi Kapudan-ı Esbak Salih Paşa'nın halka zulmediyor olması ve vazifesinden azledilme düşüncesi, Hüsrev Paşa'nın buraya atanmasına zemin hazırlamıştı. Hüsrev Paşa'nın Trabzon Valiliği'ne atanması sonrası, Vali Salih Paşa da Tokat'a gönderildi. Bkz. Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 11.

⁸⁴⁸ BOA, **HAT.** 786 / 36694.

⁸⁴⁹ BOA, **HAT.** 822 / 37389-İ; BOA, **HAT.** 825 / 37412; Çelik, **a.g.e.**, s. 174.

⁸⁵⁰ BOA, **HAT.** 821 / 37383-D.

⁸⁵¹ BOA, **HAT.** 793 / 36834-F.

⁸⁵² BOA, **HAT.** 821 / 37383.

⁸⁵³ BOA, **HAT.** 821 / 37376-B.

Kars'a gitme niyetindeydi.⁸⁵⁴ Aynı zamanlarda İran ordusu da Magazberd'i kuşattığından, paşanın Mamervan ve Oltu yolundan bölgeye gitmesi sağlandı.⁸⁵⁵

Hüsrev Paşa bölgeye vardığında Erzurum ve İstanbul'a, yağmalanan ve işgal edilen köylerin durumuyla alakalı bilgi aktarmakta ve Kars Kalesi'nin tamamen muhasara altında olduğunu beyan ederken kaleye giriş çıkışın da imkânsız olduğunu ifade etmekteydi. Bu sebeple, emrindeki Maçuka (Maçka) ve Karahisar'dan gelen nefir-i âm askeri ile ulûfeli askere, Erzincan ve sair bölgelerden gönderilecek birkaç bin askerle daha ilave yapılmasını istedi.⁸⁵⁶

Paşa, Sarıkamış'ın Zivin köyüne ulaştığında Zivin ve Micingerd tamamen İranlı Kürt aşiretleri tarafından yağmalanmış, halkın malları ve hayvanları gasb edilmişti. Hüsrev Paşa ilk iş olarak halkın mallarının ve hayvanlarının geri alınmasını sağladı ve bunların sahiplerine teslimini organize etti.⁸⁵⁷ Ardından daha önce talep edilen peksimetin de Şenkaya'nın Bardız mıntıkasına ulaştırılmasını istedi.⁸⁵⁸

Zivin'den Bardız'a varan Hüsrev Paşa'yı İran ordusu, Selim'in Kekeç köyünde bekliyordu. Paşa kendileri için gereken ihtiyaç malzemeleri temin edilmeden Bardız'dan öteye gitmeyi ise pek mümkün görmüyordu.⁸⁵⁹ Hedefinde Kekeç köyünde bulunan Hasan Han'ın kuvvetlerine baskın yapmak vardı ama o sıralarda Hasan Han'ın ordusunun yavaş yavaş geri çekilmesiyle bu baskından vazgeçildi.⁸⁶⁰ Hüsrev Paşa'nın Kars'ta acil desteğe ihtiyaç duymasıyla Celaleddin Paşa'nın kuvvetlerinden Hüsrev Paşa'ya takviye gönderilmesi ihtimali de değerlendirmeye alındı.⁸⁶¹

⁸⁵⁴ BOA, HAT. 824 / 37400-F-1.

⁸⁵⁵ BOA, HAT. 824 / 37400-C-1.

⁸⁵⁶ BOA, HAT. 824 / 37400-P-3.

⁸⁵⁷ BOA, HAT. 824 / 37400-F-2.

⁸⁵⁸ Hüsrev Paşa Kars'a doğru ilerlerken Micingerd Kalesi'nin takviyeye muhtaç olduğunu, buraya takviye yapıldıktan sonra saldırının mümkün olabileceğini belirtiyordu. Bkz. BOA, HAT. 824 / 37400-H-1.

⁸⁵⁹ BOA, HAT. 824 / 37400-M-3. 11 Mayıs 1822 tarihinde Bardız'a varan Hüsrev Paşa, ihtiyaçlarını iletmesi için Pasin Mütesellimi Fethullah Bey'i aracı kılmıştı. Göle ve Oltu köylerinin perişan durumda olduğundan bahseden Hüsrev Paşa, zahireye ilave olarak acilen tüfek, kazma, kürek ve fişek gibi harp malzemelerinin de gönderilmesini istiyordu. Bkz. BOA, HAT. 824 / 37400-S-2.

⁸⁶⁰ BOA, HAT. 827 / 37458-A.

⁸⁶¹ BOA, HAT. 824 / 37400-T-3.

Hüsrev Paşa'nın kuvvetleri Kars'a varmıştı ve bunu duyan Hasan Han'ın bölgedeki askerleri tamamen firar etti.⁸⁶² Aynı zamanlarda Sivaslı Seyid Ağa'nın başbuğ olduğu çatışmalarda da Hüsrev Paşa'nın kuvvetlerinin firar eden Hasan Han'ın kuvvetlerini mağlup etmesiyle İran kuvvetleri, Nahcivan'a doğru çekildi.⁸⁶³ Hasan Han, Kars köylerinden yağmaladığı mallar ve esir aldığı insanlarla Nahcivan'dan da Revan'a doğru çekilirken, ardında büyük bir enkaz bırakmıştı.⁸⁶⁴

İran kuvvetleri çekilmişti fakat askerinin Hoy üzerinden bölgeye saldırı ihtimali her zaman mevcuttu. Bu yüzden Hüsrev ve Hasan paşalar, kuvvetleriyle bölgede hazır bekliyordu.⁸⁶⁵ Bu bekleyiş sırasında özellikle Hüsrev Paşa'ya Erzurum Tophanesi ve Cebehanesi'nden harp aletleri ve mühimmat sevk ediliyordu.⁸⁶⁶ Kendisi, zahire işlerinin daha planlı yürütülmesi için bir de nüzül emini talep ediyordu.⁸⁶⁷

Hüsrev Paşa, daha önce talep ettiği askerın gelmesiyle birlikte intikam almak amacıyla Arpaçayı'na yönelecekti.⁸⁶⁸ Ancak o sıralar ortada olan iki sorun onu yıldırmakta ve bu sorunlar kendisini Erzurum'a geri döndürmeye dahi zorlamaktaydı. Sorunlardan ilki, paşanın ulûfeli askerın alacağı “mande” meselesinden çıkmasını muhtemel gördüğü isyandı. Askerın biriken alacağı, fukaranın malına saldırı endişesi doğurmuştu. İkinci sorunsu, yenecek kalitede ekmek bulamama probleminden kaynaklanan asker homurtusuydu. Paşa, Kars'ta kıtlık olmamasına rağmen ekmeğın iyi olmadığını, bölgede nur gibi buğday olmasına rağmen askerın bundan istifade edemediğini belirtiyordu. Kendisi isyana sebep olacak bu durumu kanıtlamak için ekmekten bir numuneyi de İstanbul'a ulaştırdı.⁸⁶⁹

⁸⁶² BOA, HAT. 800 / 37074-2., Çelik, a.g.e., s. 173.

⁸⁶³ BOA, HAT. 826 / 37439; BOA, HAT. 823 / 37392. İran bu geri çekilme sırasında Nahcivan köylerinin ahalisini, Karabağ tarafına göç ettirmişti. Bkz. BOA, HAT. 823 / 37391-S.

⁸⁶⁴ Hüsrev Paşa da bu yağmaların akabinde 18 Mayıs 1822 Cumartesi günü Kars'a varacaktı. Bkz. Çelik, a.g.e., s. 173. Aynı şekilde bölgeye görevlendirilmiş olan Bayezid Mutasarrıfı Hasan Paşa da Kars'a ulaşmış ve buradan Arpaçayı'na doğru yönelmişti. Bkz. BOA, HAT. 820 / 37367-J-2. Hasan Paşa'ya aynı günlerde destek amaçlı yüz kese atıyye de gönderilmişti. Bkz. BOA, HAT. 820 / 37367. Hasan Han'ın esir aldığı insanlar arasında Kağızman Voyvodası Rüstem Ağa'nın haremı de bulunmaktaydı. Bkz. BOA, HAT. 823 / 37391-A-2.

⁸⁶⁵ BOA, HAT. 820 / 37367-A.

⁸⁶⁶ BOA, HAT. 824 / 37400-İ-1.

⁸⁶⁷ BOA, HAT. 823 / 37391-E-2.

⁸⁶⁸ BOA, HAT. 823 / 37391-O-2.

⁸⁶⁹ BOA, HAT. 823 / 37391-A-1; Çelik, a.g.e., s. 174. Kars Valisi Osman Paşa'nın emrindeki askerın alacaklarının dağıtılması, Hüsrev Paşa'nın ordusundaki askerde “biz de isteriz” yankısı yapmış, delilbaşılardan Halil Ağa, Hüseyin Ağa, Sadık Ağa ve Kasım Ağa ile adamları, Hüsrev Paşa'yı

Asker, bir yandan da paşayı kaçıp gitmekle tehdide başlamıştı.⁸⁷⁰ Neferin doyurulmadan savaştırılamayacağı gün gibi ortadaydı ve Hüsrev Paşa da askerin haklı olduğunu biliyordu. Dağıtılan ekmeğin çavdar ve çürük buğdaydan yapılmış çamurumsu bir yapıda olması, hayvanların dahi bunu yiyemeyecek oluşuyla örneklendiriliyor, eğer durumu düzeltmek için bir nüzül emini tayin edilmezse askerin çıkaracağı rezaletten endişe duyulduğu belirtiliyordu. Kars'a gelindiğinden beri bir türlü halledilemeyen ekmek meselesine eklenen diğer büyük sorunsu Kars çarşısının kapalı oluşuydu.⁸⁷¹

Hüsrev Paşa, on beş bin İran askerinin bölgeden geri çekilmesinde pay sahibiydi ama genel olarak ordusuna asker bulmakta sıkıntı yaşıyordu.⁸⁷² Sorunlar asker bulmakla da çözülmüyordu. Gelen / gelecek askerin niteliği ve eldeki imkanların yetersizliği, diğer sorunlara davetiye çıkarıyordu. Ulûfeli olarak istihdam edilen sekban ve delilan askerinin, sürekli bir bahaneyle firara meyyal nefir-i âm askeriyle nitelik olarak mukayesesi mümkün değildi. Lakin ulûfeli asker de mandesini alamadığı takdirde harekete geçmiyordu.⁸⁷³ Hem ekmek hem çadır hem de mühimmat temini gibi sorunlara eklenen ücreti ve niteliği sorunlu ulûfeli asker seferberliği meselesi, savaşın her safhasında her komutanı etkilediği gibi Hüsrev Paşa'yı da çaresiz bırakmıştı.⁸⁷⁴ Öyle ki kendisinin emrinde bulunan Acaralı Ahmed'in üç bin ulûfeli askerinin ulûfe ödemesi aylık dört yüz keseye varıyor ve Hüsrev Paşa ulûfeleri ödemekte zorlanıyordu.⁸⁷⁵

Diğer yandan Abbas Mirza'nın talimatıyla harekete geçen iki bin dolayında piyade, Revan'a ulaşır Çarklı köyünde konuşlandı. Hasan Han'ın da kuvvetleriyle buraya geldiğini haber alan Hüsrev Paşa; Canık, Karahisar ve Trabzon'dan gelen

alacakları konusunda sıkıştırarak tehdit etmeye başlamışlardı. Bkz. BOA, **HAT.** 823 / 37391-P-2. Nitekim asker daha önce istila ve hasar görmüş köylere saldırmaya başlamış, gerginlik Bayezid Mutasarrıfı Hasan Paşa'nın olaya el koymasıyla yatıştırılabilmisti. bkz. BOA, **HAT.** 793 / 36835.

⁸⁷⁰ BOA, **HAT.** 823 / 37391-M-1.

⁸⁷¹ BOA, **HAT.** 823 / 37391-R; Çelik, **a.g.e.**, s. 174.

⁸⁷² BOA, **HAT.** 823 / 37391-İ-1.

⁸⁷³ BOA, **HAT.** 823 / 37391-Z. Altı yüz civarı ulûfeli askeri bulunan Hüsrev Paşa'nın bu askerleri kontrol etmesi hayli zordu. Kars'ın köylerine saldırıp arpa, saman ve sair erzakları yağmalayan ve bunları satıp boşalan köylerin değirmenlerindeki zahireye dahi musallat olan ulûfeli asker karşısında herkes çaresizdi. Bkz. BOA, **HAT.** 793 / 36835-H.

⁸⁷⁴ BOA, **HAT.** 801 / 37088-B. Hüsrev Paşa, gücü olmamasına rağmen düşmanı mağlup etmek için ulûfeli asker bulmaya mecbur kaldığını, sitemkâr tavrına gücenilmesini istemediğini ve her şeyin çaresizlikten kaynaklandığını belirtiyordu. Bkz. BOA, **HAT.** 801 / 37088-D.

⁸⁷⁵ BOA, **HAT.** 651 / 31815.

kuvvetlerin gönderilmesini istedi.⁸⁷⁶ Asker ve zahire konusunda Kağızman'ın beslenmesine ihtiyaç vardı⁸⁷⁷ ve bunun da Osman Paşa tarafından gerçekleştirilmesi pek mümkün değildi. Merkez, tüm bunları bildiği için kolları sıvayarak bir ay içerisinde aşağıdaki yerlerden asker toplayıp hepsini Kars'a sevk etti:

Tablo-5 Kars'a Sevk Edilen Askerin Dökümü	
	Nefer Sayısı
Çorum	500 Süvari
Kelkit	260 Piyade ve Süvari
Beyşehir	150 Piyade ve Süvari
Karahisar-ı Şarkî	530 Süvari ⁸⁷⁸
Trabzon	48 Süvari
Gümüşhane Kürtün-i Bala Kazası	100 Süvari ve Piyade
Arabgir	35 Süvari ve Piyade
Divriği	30 Süvari
Trabzon	60 Nefer
Trabzon Akçaabad Âyanı Başbuğluğuyla	70 Piyade ve Süvari
Trabzon İskefiye Âyanı Başbuğluğuyla	60 Piyade ve Süvari

⁸⁷⁶ BOA, HAT. 823 / 37391. Hüsrev Paşa, Revan tarafından gelen casusların havadislerine dayanarak acil asker talep ediyordu. Casuslar, Acem'in hazırlık yaptığını ve Kağızman'a saldırma niyetinde olduklarını bildiriyordu. Bkz. BOA, HAT. 823 / 37391-B-2.

⁸⁷⁷ BOA, HAT. 793 / 36834; BOA, HAT. 823 / 37391-L-1; BOA, HAT. 823 / 37391-F-1.

⁸⁷⁸ 300'ü Abdülbâki Bey maiyetiyle gönderildi.

Sürmene Âyanı Maiyetiyle	40 Piyade
Tirebolu'dan Osman Ağa Maiyetiyle	100 Piyade
Maçka Voyvodası Ömer Ağa Maiyetiyle	250 Süvari ve Piyade
Koyulhisar Ayanı Odyakmazzade Abdülbâki Efendi Maiyetiyle	137 Süvari
Canik'ten Hacı Menteş Ağa Maiyetiyle	1999 Süvari ve Piyade
Karahisar-ı Şarkî'den Kara İbrahimzade Ali Ağa Başbuğluğuyla	658 Piyade ve Süvari
Gümüşhane Milas Âyanı Ali Çavuşzade Mehmed Ağa Maiyetiyle	152 Süvari ve Piyade

Kaynak: BOA, **HAT.** 823 / 37391-G-2., BOA, **HAT.** 793 / 36834-N.

Gönderilen asker, yeterli düzeyde değildi. Şehzade Abbas Mirza ve Hasan Han kuvvetlerinin yanında bu asker hem nitelik hem sayı olarak ciddiyetten çok uzaktı. Üstelik zahire ve çadır meselesinin halen çözülememesi de sıkıntı yaratıyordu.⁸⁷⁹ Tüm bunlara rağmen Hüsrev Paşa savunmada kalmayı bir strateji olarak görmeyerek Arpaçayı'ndan Revan'a saldırı gerçekleştiriyor, telef olan İranlıların malları ve hayvanlarının alınmasıyla askerin moral bulması sağlanıyordu.⁸⁸⁰ Sürekli savunmada kalıp düşmanı geride karşılayan Osmanlı kuvvetlerinin az da olsa Revan'a küçük birliklerle yaptığı harekâtın moral açısından faydası vardı ama bu saldırılardan genel bir askerî başarı elde etmek mümkün olmuyordu. Hüsrev Paşa, Revan toprağına Sultan Murad zamanından beri ayak basmadığını belirttiği Osmanlı askerinin bu küçük saldırılarını başarı sayıyordu ve kendisi işi daha da ileri götürüp Kars'ın Ani bölgesinde karargâh kurmak için girişimde bulunacağını belirterek, saldırı amaçlı bir

⁸⁷⁹ BOA, **HAT.** 793 / 36834-C.

⁸⁸⁰ BOA, **HAT.** 793 / 36833-R; BOA, **HAT.** 789 / 36790.

strateji yürüteceğinin de sinyali veriyordu.⁸⁸¹ Bu doğrultudaki teşebbüslerin bölgeyi kontrol altına alıp askerî konuşlanmayı sağlamak açısından yararı vardı ve ordusuyla Subatan'da bulunan Paşa, işgal altındaki Şüregel'i de İran'dan almaya çalışıyordu. Subatan'a gelindiğinde Koşavank Kalesi'ndeki İranlıların firar etmesiyle bölgede kısmî bir çekilme olsa da sahanın tamamen kontrol altına alınması için halkın ve özellikle bölge ileri gelenlerinin İran'a verdiği desteğin kesilmesi şarttı.⁸⁸²

Aralarında Subatan ve Hacıveli köylerinin de bulunduğu köylerde konuşlanıp çadır sıkıntısı çeken Hüsrev Paşa askeri, Magazberd Kalesi'ni kuşatarak burayı da İran'ın elinden alma niyetindeydi.⁸⁸³ Ancak Kağızman'da baş gösteren ihanetler ve Eleşkird bozgununun da tesiriyle İran'ın buraya mütesellim tayin etmesi, işin rengini değiştirdi. Osman Paşa'ya göre; Hüsrev Paşa'nın Kağızman'a asker gönderememesi, İran'ın işini kolaylaştırmıştı. Kağızman ahalisinden Monla Ahmed ve Polad'ın İran'la ittifak etmesi de Kızılbaş Ağa Mirza'nın Kağızman'ı ele geçirmesine sebebiyet vermiş ve Kağızman Voyvodası Rüstem Ağa da bu yüzden Kars'a sığınmak zorunda kalmıştı.⁸⁸⁴ Durumu kontrol altına almak için harekete geçen Hüsrev Paşa'nın Kağızman'a operasyon düzenlemesiyle, Ağa Mirza'nın adamları firar ederken işbirlikçileri de yakalandı ve böylece Kağızman Kalesi tekrar alındı.⁸⁸⁵ Bu sırada birkaç yüz haneden müteşekkil İran'a tabi Cenukanlı Aşireti'nin Kağızman

⁸⁸¹ Hüsrev Paşa'nın organize ettiği divanegân ve arnavud askerinden müteşekkil birlikler, Revan civarında Kulb köyü yakınında beş köyü yakmışlardı. Bkz. BOA, HAT. 772 / 36210. İki üç bin dolayında askeri yağma yapması için Revan'a sevk eden Hüsrev Paşa bir taraftan saldırıya girişirken Eleşkird bozgunundan sonra hastalıktan dolayı geri çekilmek zorunda kalan İran ordusu karşısında ihtiyatlı olunması gerektiğini düşünerek de Kars Kalesi'nin muhafazasına dikkat edilmesi hususunu beyan etmişti. Bkz. BOA, HAT. 801 / 37088-A.

⁸⁸² Şüregel'i kontrol altına almak adına ciddi çaba sarf eden Hüsrev Paşa, bölgede olan Kemaloğlu Abdullah'ı yanına çekerek Tiflis Kazaklarının desteğini almış ve reislerine hilat giydirmiş, başlarındaki papaklarla İranlılara benzeyen ve daha önce Çıldır'da meskûn olan bu taifenin cesur olmalarının avantaja çevrilebileceğini de beyan etmişti. Paşa bölgeye geldiğinde, İranlılar firar etmişti. Koşavank ahalisi, manastırının papazı da dâhil olmak üzere İran'dan yüz çevirmiş, Hüsrev Paşa kendilerine hilat giydirerek hepsini Osmanlı Devleti'nin tarafına çekmişti. Bkz. BOA, HAT. 772 / 36210-A.

⁸⁸³ BOA, HAT. 791 / 36811.

⁸⁸⁴ BOA, HAT. 770 / 36179-P; Çelik, a.g.e., s. 176.

⁸⁸⁵ BOA, HAT. 797 / 36959-B; BOA, HAT. 797 / 36959-A. Detaylar için bkz. Çelik, a.g.e., s. 177. Yakalanan Ağa Mirza ve Monla Ahmed Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya gönderilirken, Polad Bey ahalinin ricası üzerine affedildi. Bkz. BOA, HAT. 801 / 37088. Ağa Mirza ise Eleşkird bozgununda da görev yapan bir şahıstı ve kendisinden istihbarat alınabileceği düşünülüyordu. Bkz. Çelik, a.g.e., s. 177.

havalisine yerleşme isteği de İran'a karşı avantajlı olabilecekleri dikkate alınarak kabul edildi.⁸⁸⁶

Hüsrev Paşa'nın mevcut çabaları ve Kars'ı savunmak için elden gelen gayreti göstereceğini beyan etmesi, merkez tarafından memnuniyetle karşılandı ve bu sebeple kendisinin desteklenmesi istendi. Çünkü Eleşkird bozgunundan sonra yaşanan travmanın etkisini kıracak moral bulma çabalarına, şark hattında görevli birkaç paşanın dışında katkı sunan bulunmuyordu.⁸⁸⁷

1822 yılı sonbaharının gelişi, İran'ın muhtemel saldırılarına karşı hazırlık yapılmasını gerektiriyordu. Acara askeri ve Canik mîrîli askerinin Kars'a sevki de Hüsrev Paşa tarafından bir önlem olarak görülüyordu.⁸⁸⁸ Fakat bölgede görevli paşalar arasındaki iletişim kopukluğu, sorun yaratmaya devam ediyordu. Tüm taleplerini Rauf Paşa üzerinden veya İstanbul'a direkt yapan Hüsrev Paşa'nın Kars Muhafızı Osman Paşa'yla geçimsizliği ve aslında kendisinin tavırlarından pek de hoşlanmaması, Hüsrev Paşa'nın göreve devam etmesini güçleştiriyor ve bunun da etkisiyle Paşa; Kars'tan ayrılmak istediğini beyan ediyordu.⁸⁸⁹ Hüsrev Paşa meselesinde Rauf Paşa, Hüsrev Paşa'nın dairesi nüfusunun fazlalığından ötürü Kars'tan ayrılması gerektiğini beyan ederken, onun Erzurum'a gelmesini de uygun görmeyip görev yeri olan Trabzon'a gitmesini istiyordu. Sultan II. Mahmud ise şaşkınlıktı. Şaşkınlığını: "... *Kars'ın haricinde bu mevsimlerde çadır ile ikamet mümkün olmayub şitadan asker ve hayvan telef olur ve yahud asker bıragub dağılır Erzurum'a gelmesini dahi Serasker Paşa istemiyor... anladığım müşarünileyhima beynlerine nefsanîyet girmiş...*" sözleriyle ifade ederken, üç paşa arasında aslında bir güç mücadelesi olduğunu sezmekte zorlanmıyordu.⁸⁹⁰ Esasında Hüsrev Paşa'nın dairesinin nüfusunun fazlalığı gayet doğaldı ve bu mevzu bir nevi bahaneydi. Yapı

⁸⁸⁶ BOA, HAT. 801 / 37089-E; BOA, HAT. 801 / 37089-C.

⁸⁸⁷ Trabzon Valisi Hüsrev Paşa, Maraş ve Rakka Valisi Celaleddin Paşa ile Van Valisi Mahmud Paşa; merkezin gayretlerinden memnun olduğu ve devamlı desteklemeye çalıştığı isimlerdi. Bu hususta Sultan II. Mahmud, Hüsrev ve Mahmud paşalar için: "... *ol havalide müşarun ileyh ile Van Muhafızı Mahmud Paşa'dan gayrı oldukça bir iş görmüş yoğ iken ikisine dahi iane olunmamış...*" ifadelerini kullanıyordu. Bkz. BOA, HAT. 795 / 36890.

⁸⁸⁸ BOA, HAT. 801 / 37089-A.

⁸⁸⁹ BOA, HAT. 797 / 36956-İ. Hüsrev Paşa, askerinin ve kendisinin ikameti için Kars'ta yer tahsis edilmesini Kars Muhafızı Osman Paşa'ya bildirmesine rağmen Osman Paşa bu işe yanaşmamış ve ellerinde böyle bir imkân bulunmadığını ifade ederek zahire dahi veremeyeceklerini beyan ettikten sonra Hüsrev Paşa'ya karşı tavır almayı tercih etmişti. Bu duruma sinirlenen Hüsrev Paşa, bundan sonra Kars'ta kalmanın beyhude olduğunu ifade etmişti. Bkz. BOA, HAT. 794 / 36841-G.

⁸⁹⁰ BOA, HAT. 795 / 36872.

olarak sert mizaçlı ve dik duruşlu olan Hüsrev Paşa'nın kontrolü her açıdan zordu ve kendisinin gerek Rauf Paşa ve gerekse de Osman Paşa'nın idaresi altına girmesi, onun geçmiş görevleri de baz alındığında pek mümkün görünmüyordu. Dairesi halkı ve onların masrafı meselesinin bir bahane olduğunun merkezden idrak edilmesi de bu yüzden zor olmadı. Ayrıca Sultan:

“... Osman Paşa'nın kuvve-i maliyesi Hüsrev Paşa'nın dört katı iken Kars'da yüz elli adamla oturur Hüsrev Paşa'nın dört bin askeri var iken elbette onun nüfusu ziyade olur bu defa sairlerine nisbet ile Hüsrev Paşa oldukça iş görmüş iken bend-i salis bütün bütün onu şikest etmek ve yahud Kars muhafızı ettirüb orada habs etmek zemininden ibaret bu makule garazdan geçüb layıkıyla iş görmesini serasker paşaya tahrir eylesin.”

sözleriyle Rauf Paşa ve Osman Paşa'ya karşı Hüsrev Paşa'yı destekliyor, paşanın taleplerinde haklı olduğunu ifade ederek kendisinin Kars'ta bırakılıp çürütülecek cinsten bir şahıs olmadığına da altını çiziyordu.⁸⁹¹ Her ne kadar Hüsrev Paşa bu rahatsızlıkların farkında olsa ve yer yer serzenişlerde bulunsa da şikâyetlerinde ölçüyü kaçırmamaya çalışıyordu. Merkeze ve Rauf Paşa'ya ilettiği şikâyetlerinin birçoğu bu sebeple şahsî değil, ordunun ihtiyaçlarıyla alakalıydı. Kendisi, 1822 yılının Mayıs ayından beri devam eden altı aylık Kars memuriyetinin başlıca sıkıntısının maddî olduğunu beyan ettikten sonra, otuz beş günden beri süren hasta ve halsiz haline de “... *Kars'ın dâhil ve hâricine bir akçelik faidemizin olamayacağı...*” düşüncesini eklemiş, artabilecek polemiklerden uzak durup bölgeden ayrılarak, Hasankale veya Erzurum'a gitmek istediğini ifade etmişti.⁸⁹²

Hüsrev Paşa bölgede miadının dolduğunu hissettirmeye çalışsa da aynı zamanda Çemişgezek Voyvodası Ahmed Bey ve Kağızman Voyvodası Rüstem Ağa ile birlikte Arpaçayı'na kadar olan bölgenin güvenliğini de sağlama gayretindeydi.⁸⁹³ Bu doğrultuda sınır ötesi harekâtla Revan tarafına süvariler gönderiliyordu.⁸⁹⁴ Fakat Kağızman Voyvodası Rüstem Ağa'nın kendisine destek olmaması İran'ın işine yarıyor, bu harekâttan beklenen fayda elde edilemiyordu.⁸⁹⁵

⁸⁹¹ BOA, HAT. 797 / 36956.

⁸⁹² BOA, HAT. 789 / 36799-C.

⁸⁹³ BOA, HAT. 795 / 36863-R.

⁸⁹⁴ BOA, HAT. 514 / 25140.

⁸⁹⁵ BOA, HAT. 795 / 36863-O; BOA, HAT. 794 / 36841-C.

29 Ekim 1822 tarihinden itibaren Hüseyin Han, dört beş bin askeriyle Magazberd'den girip Arpaçayı'nı geçerek, köylere Kürt ve Acem süvarilerini sevk etti. Hüsrev Paşa kuvvetleri, çarpışmalarda başarılı olamayıp Kars'a çekilmek zorunda kaldı. Subatan ve civar köylerde konuşlanan İran askerlerine direnmek mümkün görünmediğinden Hüsrev Paşa, acilen asker desteği istedi.⁸⁹⁶ Bu destek nispeten Celaleddin Paşa'nın emrindeki Haytabaşı Mahmud Ağa, Hacızade Mustafa Ağa, Abdülhalim Ağa ve Ahmed Reşid Ağa'nın himayesindeki askerin bölgeye sevkiyle sağlanmaya çalışılsa da⁸⁹⁷ Hüsrev Paşa'nın delilbaşılarında Bekir Bey ve Lezgi Ağa'nın Perkid köyünde mahsur kalması, gayretleri sekteye uğrattı. Beklenen askerî başarı, kuvvet yetersizliğinin de etkisiyle mümkün olamadı.⁸⁹⁸ Kasım 1822 itibarıyla da Revan Serdarı Hüseyin Han'ın topraklarına döndüğü haberi alındı.⁸⁹⁹ 1823 yılı nevrusunun yaklaşmasıyla İran bölgeden yavaş yavaş çekilirken,⁹⁰⁰ bundan sonra Kars havalisine de saldırı gerçekleştirmedi.

7 Bağdad Cephesi

Osmanlı Devleti'ne karşı Feth Ali Şah'ın Veliaht Şehzadesi Abbas Mirza'yla ortak hareket eden biraderi ve yaş olarak şehzadegânın en büyüğü Muhammed Ali Mirza,⁹⁰¹ Kirmanşahan üzerinden Bağdad havalisine saldırı hazırlığındaydı. Zaman zaman avlanma hevesini bahane edip sınıra gelerek gövde gösterisi yapan Muhammed Ali Mirza; Baban, Köy ve Harir sancakları Mutasarrıfı Mahmud Paşa'yı sıkıştırıyordu. Bölge ahalisi, evlerini korkuyla Kerkük'e nakletmeye başladığı sıralarda, Bağdad Valisi Davud Paşa, Mahmud Paşa'yla birlikte muhtemel saldırıları önlemek için askerî hazırlık yapmaya koyulmuştu.⁹⁰² Muhammed Ali Mirza'nın temel amacı, bu sancakların idaresinden Osmanlı'nın el çekmesini sağlayarak bölgeyi kontrol altına almaktı.⁹⁰³ Kendisi, buradan elde edeceği muhtemel başarıyı iç

⁸⁹⁶ BOA, HAT. 794 / 36841-E.

⁸⁹⁷ BOA, HAT. 793 / 36839-A.

⁸⁹⁸ BOA, HAT. 794 / 36841-F.

⁸⁹⁹ BOA, HAT. 794 / 36841-H.

⁹⁰⁰ BOA, HAT. 801 / 37089-D.

⁹⁰¹ Cevdet, a.g.e., C. XII., s. 12.

⁹⁰² BOA, HAT. 766 / 36128.

⁹⁰³ Şehzade Muhammed Ali Mirza, ölmeden önce Musul Valisi Ahmed Paşa'ya gönderdiği Farsça mektupta, bölgede yaşanan gerginliğin nelerden kaynaklandığını tafsilatıyla anlatmıştı. Mektubun tercümesinde şehzade, Babanların yaz aylarında İran'da, kış aylarında Irak'ta bulunduklarından iki

siyasete taşıyıp, şahlık yarışında biraderi Abbas Mirza'nın önünü kesmeyi de amaçlıyordu.

İran, Baban meselesinde daha önce verdiği sözleri yerine getirmemişti. Üzerinde uzlaşmaya varılan bölgenin idarî işlerine karışmama ve toprak bütünlüğüne riayet etme sözleri tutulmamıştı. Muhammed Ali Mirza, Zuhab'a av için gittiğinde, Baban halkını yanına çekmek için kendilerine adamı Muhammed Bakır Han ile bir hükümname ulaştırmıştı. Bu hükümname, Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın İran'a hizmetten kaçınıp Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olduğunu söylüyor ve bunun kabul edilemez bir durum olduğunu vurgulayıp bölgedeki Kürt beylerinin kendi hizmetinde olması gerektiğini belirtiyordu. Şehzade, esasında hem bölge halkını hem de Baban beylerini çıkarları doğrultusunda yıllardır kullanıyor⁹⁰⁴ ve karşılığında onlara maddî ve manevî destek oluyordu. Bu durumun devamını arzulayan ve değişmesini asla istemeyen Muhammed Ali Mirza, gönderdiği hükümname ile halkın Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa'yı ikaz etmesini amaçlıyordu. Mahmud Paşa tavrını değiştirmedeği takdirde durumun şahsı için vahim olacağı tehdidini savurmaktan geri durmayan şehzade⁹⁰⁵, diğer taraftan askerî hazırlıklara girişmeyi de ihmal etmiyordu.⁹⁰⁶

Şehzadenin askerleri bölgeyi muhasara altına almaya çalışırken farklı yöntemler denemeye başlamışlardı. Bağdad mukataalarından Mendelicin⁹⁰⁷ Mukataası içerisinde, bir nehir yer almaktaydı. Nehrin kaynağının İran'dan geldiği söyleniyordu ve İran bu nehrin suyunu keserek bölgeyi susuz bırakma hedefindeydi. Osmanlı Devleti'nin dahi kaynağını net olarak bilmediği bu nehrin nerede olduğunun anlaşılması noktasında“... *şark canibinde memalik-i hakaniyeden İran'a cari nehr var mıdır yok mudur erbab-ı vukufdan bade'l-tahkik iktizasının icrası lazım*

ülkeyi siyasî olarak kullanmasından şikâyetçiydi. Şehzade, Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın İran'a ilticasından sonra oğullarının da kendilerini bazen İran bazen de Osmanlı Devleti'ne mensup saymasını da en büyük sıkıntı olarak görüyordu. İki ülke arasındaki yeni fesat unsurunun Bağdad Valisi Davud Paşa olduğunu da sözlerine ekleyen Muhammed Ali Mirza, kendisinin Bağdad'daki siyasî dengeleri sarsan hareketlerinin kabul edilemez olduğunu ifade ederek, bölgedeki tacir ve züvvarın şimdiye kadar görmediği ezayı, Bağdad Valisi Davud Paşa'dan gördüğünün de altını çiziyordu. Bkz. BOA, HAT. 818 / 37319-A.

⁹⁰⁴ BOA, HAT. 770 / 36178.

⁹⁰⁵ BOA, HAT. 770 / 36178.

⁹⁰⁶ BOA, HAT. 799 / 37049-E-2; 799 / 37049.

⁹⁰⁷ Yer isminin yazılışı ile alakalı bkz. **Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü**, s. 26.

geleceği...” ifadelerinin sahibi Sadrazam, nehrin varlığının araştırılmasını tavsiye ederken Sultan II. Mahmud, “*erbab-ı vukufdan tahkik olunub o makule nehr var ise kat’ oluna*” sözleriyle nehrin varlığı belirlendikten sonra suyunun kesilmesini emrederek karşı bir hamle yapılmasını planlıyordu.⁹⁰⁸

Mendelicin Kasabası’nın suyunu İran tarafından keserek askerî saldırılarının zeminini hazırlayan Şehzade Muhammed Ali Mirza, bir yandan da Süleyman Paşa ile Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa’nın amcasının hizmetindeki şahsı yanına çekerek kendilerinden yararlanmaya çalışıyordu.⁹⁰⁹

Muhammed Ali Mirza, hudut üzerindeki köylere ait mal ve hayvanları da gasb ettirmeye başlamıştı fakat tam aksi istikamette bölgede gözleri olmadığını ve gasb edilen hayvan ve malların iade edileceğini ifade eden bir şahın varlığı da söz konusuydu. Bağdad Valisi Davud Paşa, gelişmeleri merkeze arz etmişti. Onca sıkıntı içerisinde İran’la sorun çıkarılmaması hususunda görüş beyan eden Sadrazam, işler kötü giderse Lahsa’dan Cidde Valisi İbrahim Paşa’nın müdahalesini de düşünmeye başlamıştı. Bu fikrin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı kısa sürede anlaşıldı ve yerine Bağdad’da inşa edilen kaleler için Kerkük, Diyarbekir, Mardin ve Rakka’dan yeniçeri gönderilmesinin, askerî hazırlık olarak daha uygun olabileceği görüşü hâkim oldu.⁹¹⁰

Şehzade Muhammed Ali Mirza, Baban Mutasarrıfı Mahmud Paşa’ya göz dağı vermek için harekete geçmişti ve Mahmud Paşa’nın üzerine asker sevk etmek için hazırlığa girişmişti.⁹¹¹ Bu yüzden Mahmud Paşa da hükümet merkezi Süleymaniye’ye yakın mesafedeki Barike mahalline geldi. Akabinde Muhammed Ali

⁹⁰⁸ BOA, **HAT.** 772 / 36211-A; BOA, **HAT.** 1314 / 51260.

⁹⁰⁹ BOA, **HAT.** 799 / 37049-G. Mendelicin kasabasının suyunun kesilmesi sonrasında Acem ve urban eşkiyası arasında çatışma meydana gelmişti. Bkz. BOA, **A.}{ MKT.** 1604 / 77.

⁹¹⁰ BOA, **HAT.** 766 / 36123-B.

⁹¹¹ Şehzade Muhammed Ali Mirza, Sabık Kürdistan Hâkimi ve Mahmud Paşa’nın amcası Abdullah Paşa’yı da yanına çekmişti. Bu haberin alınması, Bağdad Valisi Davud Paşa’yı harekete geçirdi. Paşa; kethüdasını, askerle beraber kendisinden yardım isteyen Mahmud Paşa’ya yolladı. Kethüda, Baban’a giden yolun düzenlenmemesi dolayısıyla mühimmatın ulaştırılmasında sıkıntı yaşanmaması için güzergâhını değiştirerek Kerkük üzerinden önce Derbend’e oradan da Baban’a hareket etti. O sırada Muhammed Ali Mirza, yanına çektiği Sabık Kürdistan Hâkimi Abdullah Paşa’ya “Kürdistan Hilatı” giydirerek emrine Kirmanşahan bölgesinin de neferinin bulunduğu askerleri tayin etti ve Mahmud Paşa’yı resmî olarak yok saydığını bu yolla göstermeye çalıştı. Abdullah, emrine tayin edilen Acem askerleriyle, Diyale Nehri’nden geçerek Derbend Boğazı’nı da katettikten sonra Süleymaniye’ye yakın Bazyan Köyü’nde konuşlandı. Bkz. BOA, **A.}{ MKT.** 1608 / 20. Abdullah Paşa’nın Kirmanşahan’dan hareket ederek Sinne üzerinden Baban vilayetine gittiği hakkında bkz. BOA, **A.}{ AMD.** 70 / 20-3.

Mirza da hükümet merkezi Kirmanşahan'dan hareketle sınıra yakın Kerend'e vardı. Bölgede yaşanan bu sıcak gelişmeler, Bağdad Valisi Davud Paşa tarafından merkeze arz edilirken Sultan II. Mahmud Sadrazama, gelişmeleri mecliste müzakere edip alınan kararların kendisine bildirilmesini emreliyordu.⁹¹² Meclis, Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın babası Feth Ali Şah'tan takviye istediğini ve artık İran'ın bu saldırılarından vazgeçmeyeceğini de ön görerek, şark sınırındaki valilere gereken tembihlerde bulunulmasını elzem görmüştü. Hatta Sabık Kars Muhafızı Hafız Ali Paşa, sınırlara tecavüz eden Kürt eşkıyaları üzerine asker sevk ederek bu uğurda mücadeleye dahi başlamıştı.⁹¹³

Muhammed Ali Mirza'nın Sabık Kürdistan Hâkimi Abdullah ile birleşerek saldırıya geçme noktasında aşama kaydetmesi⁹¹⁴, Davud Paşa'yı harekete geçirdi. Davud Paşa da askerî kuvvetlerini öne çıkarınca, Muhammed Ali Mirza ricat etti.⁹¹⁵ Fakat bölgede bundan sonra ateşin düşmeyeceği anlaşılmıştı. Evliyaların ve İmam-ı Âzam'ın ruhları hürmetine diyerek duruma kutsiyet atfeden Davud Paşa merkeze, Ruha, Maadin-i Hümayun ve Maraş'tan asker gönderilmesi isteğini arz etti.⁹¹⁶ Lakin Davud Paşa, merkezden asker desteği isterken başka bir problemle karşılaşmıştı. Hıyanet... Muhammed Ali Mirza ve Abdullah Paşa'nın saldırılarına karşı destek olması için Mahmud Paşa'ya⁹¹⁷ gönderilen Davud Paşa'nın Kethüdası Mehmed, şehzadeyle anlaşarak saf değiştirdi ve Kerkük'ten İran'a firar etti. Bunu fırsat addeden Muhammed Ali Mirza, çözülme hızlandırmak adına Kerkük ve Erbil'deki aşiretleri yanına çekmek için de gayret göstermeye başladı. Davud Paşa, Muhammed Ali Mirza'nın bu siyasetinden ürkmüştü. Muhammed Ali Mirza'nın babasından her

⁹¹² BOA, HAT. 794 / 36855.

⁹¹³ Bağdad'da o sıralarda bir başka sıkıntı daha yaşanıyordu. Ecnas-ı nukudun Osmanlı memleketinde farklı rayici olması, ekonomiyi sarsıyordu. Örneğin Macar altınının Bağdad'daki rayici on altı kuruşken, bu rayic Şam-ı Şerif'te on dokuz kuruşa ulaşıyordu. Dolayısıyla bölgedeki altın Şam'a götürülüyor ve Bağdad'da nakit sıkıntısının baş göstermeye başlayacağından korkuluyordu. Talep, ecnas-ı nukutta bir rayice karar verilmesiydi. Darphane-i Âmire, bu sıkıntıdan haberdardı ve meselenin halledilmesi için defalarca uyarılarda bulunulmasına rağmen sorunu çözülemediğini belirtiyordu. Sadaret, ecnas-ı nukutta fiyat birliği sağlanması için İstanbul ve bilad-ı selase kadıları ile memleketin her tarafına uyarılar gönderilmesine karar verdi. Durum, Bağdad Valisi Davud Paşa'ya da bildirilecekti. Sultan II. Mahmud, Sadaret'in çözümünü uygun buldu. Bkz. HAT. 1314 / 51227.

⁹¹⁴ BOA, C.HR. 135 / 6711; BOA, C.HR. 58 / 2858.

⁹¹⁵ BOA, HAT. 1557 / 21.

⁹¹⁶ BOA, HAT. 792 / 36821.

⁹¹⁷ Bu konuda Mahmud Paşa'nın elden gelen gayreti göstermesi için aldığı emir hakkında bkz. BOA, A. { DVNS.MHM.d.239, s. 301.

gün yardım görerek askerî olarak güçlendiğini beyan eden Davud Paşa, şehzadenin Kerkük ve civarıyla iktifa etmeyip Bağdad'a yürüyeceğinden korkmaktaydı.⁹¹⁸

Musul Valisi Ahmed Paşa tarafından asker ile destek için⁹¹⁹ Baban Sancağı'na gönderdiği Sergerde Selim Ağa'dan alınan Arapça mektup Davud Paşa'nın korkularını haklı çıkarmıştı. 1821 yılı Ekim'inin sonlarına doğru Kethüda Mehmed'in, Mahmud Paşa'nın iktidarını sarsmak için ona muhalif Sabık Kürdistan hâkimleri Abdullah, Süleyman ve Mehmed paşalar ile reayanın malını yağmalaması, Mahmud Paşa'yı bölgeden ihraç etmek için uğraşılması ve Muhammed Ali Mirza'nın, Mahmud Paşa'yı yanına çekmek için mücadele vermesi, korkuları daha da arttırdı. Çıkan çatışmalarda Acem askeri galip geldi. Mahmud Paşa ve biraderi Osman, Erbil'e kaçtı. Süleymaniye bölgesini istila eden İran askerleri yüzünden Kerkük halkı da kaleye kapandı.⁹²⁰ Baban sancağının istila edilmesi ve halkın perişan olması merkezi, bölgeye takviye yapmaya sevk etti. Bu noktada göreve çağrılan Bozok ve Kayseriye Mutasarrıfı Hüseyin Paşa'dan kendi dairesinden verilmek kaydıyla Bağdad'a iki bin asker göndermesi istendi. O sıralarda Şark Ordusu'na da asker sevk edilmesi Hüseyin Paşa'yı düşündürse de Sultan II. Mahmud üç yüz beş yüz askerin eksikliğine bakılmadan seri bir şekilde sevkiyatın sağlanmasını emretti.⁹²¹

Muhammed Ali Mirza'nın bölgede siyasî ve askerî olarak yükselttiği gerginlik, 1821 Kasım'ında beklenmeyen gelişmelerin yaşanması neticesinde düşüş eğilimine girdi. 6 Kasım 1821 tarihinde Şehzade Muhammed Ali Mirza, şark hattında devam eden çatışmalara rağmen olayları yatıştırmak ve barış şartlarını görüşmek üzere, Bağdad Valisi Davud Paşa'ya üç defa elçi gönderdi.⁹²² Davud Paşa da bu çağrıya

⁹¹⁸ BOA, **AE.SMHD.II**. 121 / 10040. Kethüda Mehmed ile ittifak edip İran ile iş tutan Kerkük Mutesellimi Abdülkerim idam edilmişti. Kesik başı Dersaadet'e gönderildi. Sultan II. Mahmud kesik başa yapılacak muamele için "... *ser-i maktu yafta vaz olunarak nihade-i ca-yı ibret* ..." kılınsın diye emir verecekti. Bkz. BOA, **HAT**. 825 / 37410.

⁹¹⁹ Kendisine merkezden gönderilen bu konudaki emir için bkz. BOA, **A. { DVNS.MHM.d.239**, s. 264-265., 302-303.

⁹²⁰ BOA, **A. { AMD**. 71 / 18.

⁹²¹ BOA, **HAT**. 815 / 37285.

⁹²² Bazı görüşlere göre Muhammed Ali Mirza'yı Bağdad'ı almaktan alıkoyan sebepler vardı. Bunların arasında zikredilen Davud Paşa'nın şehzadeye tazminat ve yıllık haraç vermeyi teklif ettiği görüşü bizce zayıf kalmaktadır. Ancak bu hususta, Amanat ve Kalantari'nin öne sürdüğü Şii Ali Necefî'nin şehzadeyi bu işten vazgeçirdiği savı ile Davud Paşa'nın saldırılara direndiği ve Mahmud Paşa ile uzlaştığını ihtiva eden görüşler, daha kabul edilebilir bulunmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Ateş, **a.g.e.**, s. 85. Diğer yandan, kısa bir süre sonra şehzadenin bölgede ortaya çıkan salgın sonrası hayatını

icabet ederek ulemadan bir zat, Şeyh Caferzade, Şeyh Musa ve Gedikli ağalarından iki kişiyi şehzadeye gönderdi. Gelen havadisler, çok şaşırtıcıydı. Şehzade Muhammed Ali Mirza, hastalanmıştı. Şartları kabul edeceğini beyan ederek, İran ordusunun yağmaladığı her şeyin de iade edileceğini söylüyordu. Ayrıca İran ordusu, Kirmanşahan'a ricat ediyordu.⁹²³ Buna rağmen Davud Paşa, ikna olmuyordu. Bir yandan barış yapan ama bir yandan da saldırılarına devam eden İran'ın, sözlerine itimat edilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla Bağdad'da olan askerlerin herhangi bir saldırı vukuuna mebni, kışlaklarında hazır olmaları gerektiğini merkeze arz ediyordu.⁹²⁴

O sırada, daha önce hasta olduğu haber alınan Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın durumunun ağırlaştığı ve tedavisi için bir hekim bulunduğu, Mehmed Alemdar tarafından Musul Valisi Ahmed Paşa'ya bildirilmişti.⁹²⁵ Ahmed Paşa da tatarı Ali'yi Kerkük'e yollayarak, şehzadeden haber almaya çalışıyordu. Aldığı haberler, şehzadenin Kirmanşahan'a döndüğü ve öldüğü yönündeydi. Bu önemli istihbarat, hiç beklenilmeden merkeze arz edildi. Haberi duyan Sultan II. Mahmud:

“ ... evrak-ı mezkure meallerine nazaran bunda iki vech hatıra gelür ya kendi geberüb nakz-ı ahdın şeametine uğramış yahud babası helak olub kendüye haberi gelerek şahlığı zabt etmek için süratle İran'a gitmiş ola kangı sureti Devlet-i Aliyyemiz hakkında mucib-i hayr ise cenab-ı hakk o sureti ihsan eyleye doğrusu pek mahzuz oldum.”

diyecek ve ihtimalleri sıralarken, sevinci ifadelerine böyle yansıyacaktı.⁹²⁶ Muhammed Ali Mirza'nın öldüğü bilgisi, teyit edilmişti. Haber, Davud Paşa tarafından Şark Seraskeri Rauf Paşa'ya da bildirilmişti.⁹²⁷ Kendisinin taundan (veba)

kaybedecek olması da belki o sıralarda hasta olup hastalığın onu Bağdad'a yürüme fikrinden vazgeçirmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

⁹²³ BOA, A.İ. MKT. 1625 / 61. İran ordusu tarafından yağmalanan malların iadesi hususunda ilk adım atılıyordu. Yağmalanan otuz iki bin küçük baş hayvan, iade ediliyordu. Bkz. BOA, HAT. 815 / 37282.

⁹²⁴ BOA, HAT. 815 / 37282-B. Deli Abbas menziline bulunan Muhammed Ali Mirza, kendi safına kattığı Mehmed Kethüda ile buluştu. Kethüdanın getirdiği askerleri ve kendi askerini Hibhib Köyü'ne yakın bir yerde konuşlandırdı. Askerler burada, birçok bölgeyi yağlamadı. Bu sırada Osmanlı kuvvetleri toparlanıyordu. Bkz. Kerküklü, a.g.e., vrk. 174b.

⁹²⁵ BOA, HAT. 818 / 37319-C.

⁹²⁶ BOA, HAT. 818 / 37319. Haber kısa sürede şarkta da yayıldı. Alınan istihbari bilgilere göre Revan Serdarı Hüseyin, durumdan büyük üzüntü duyarak feryat etmişti. Haberin duyulduğu Revan şehrinde dükkanlar birkaç gün kapatılmış, insanlar siyahlara bürünüp matem tutmuştu. Bkz. BOA, HAT. 816 / 37296. Şehzadenin ölümü hakkında İngiliz basınında çıkan haber için bkz. *The Times* (London, England), Issue: 11470, Date: Saturday, Feb. 2 1822, s. 3.

⁹²⁷ BOA, HAT. 812 / 37252.

öldüğü söyleniyordu.⁹²⁸ Farsça kaynaklardan “Tarih-i Muntazam-ı Nasırî”, on beş bin piyade ve süvarisine ilaveten on topla Kirmanşahan’dan hareket ettiği ifade edilen Muhammed Ali Mirza’nın, Luristan’dan aldığı takviye kuvvetlerle Mahmud Paşa’yı yendikten sonra geldiği Süleymaniye’den Bağdad’a saldıracakken, Deli Abbas menziline ishale müptela olduğunu yazıyordu. Kendisini tedavi için Bağdad’dan gelen İngiliz hekim de onu iyileştirememişti. Şehzade, 22 Kasım 1821 Perşembe günü, seher vaktinde hayatını kaybetti. Cenazesi, tahtirevan ile Kirmanşahan’a götürüldü. Şehzadenin ölüm sebebine dair tıbbî bir inceleme yapılmasa da bölgede, şiddetli bir veba veya kolera salgını olduğu söyleniyordu. Hindistan ile Çin’de görülen öldürücü salgının⁹²⁹, Fars sahillerine ve oradan Irak’a sirayet ettiği görülmüyordu.⁹³⁰ Dolayısıyla şehzadenin de bu yüzden ölmesi ihtimal dâhilindeydi.

Hızla yayılan ve pandemi hâlini alan bu hastalığın ne olduğu noktasında kaynaklar, farklı bilgiler vermektedir. İncelenen Türkçe⁹³¹ ve Farsça kaynaklar hastalığın veba olduğunu ifade ederken⁹³² önemli bir Farsça çalışmada da veba olarak nitelenen bu hastalığa, Fransızcada kolera dendiği bilgisi verilmektedir.⁹³³ İran’ı ve ordusunu büyük oranda etkisi altına alan bu hastalık için birçok İngilizce

⁹²⁸ BOA, HAT. 822 / 37385-C-2; BOA, HAT. 826 / 37440. Şehzadenin ölümünün üzerinden bir iki ay geçmesine rağmen casusların getirdiği birtakım istihbaratlarda, kahramanlık hikayeleri yazılıyordu. Muhammed Ali Mirza’nın ölüm sebebini, muharebelerde Osmanlı kuvvetlerinin başarısına bağlayan casuslar, onun göğsünden kurşunla vurularak öldürüldüğünü söylemekten geri durmadıkları gibi, istihbaratlarını da sağlam kaynaklara dayandırmaya çalışıyorlardı. Bkz. BOA, HAT. 806 / 37166; BOA, HAT. 822 / 37389-H; BOA, HAT.822 / 37389-J; BOA, HAT. 825 / 37412.

⁹²⁹ Dunbulî, a.g.e., s. 482.

⁹³⁰ Tarih-i Muntazam Nasırî’de Devletşah’ın ölümü, vebanın etkisi ve ölümler ile o yıl İran’da yüz bin kişinin bu hastalıktan öldüğü bilgisi vardır. Bkz. Muhammed Hasan, a.g.e., s. 1550-1551-1552-1553; Sepehr, a.g.e., s. 330-331; Hidayet, a.g.e., s. 7782-7783, 7797; Sultani, a.g.e., s. 300. Vebanın Çin ve Hindistan’dan İran’a geldiği, beş altı gün içerisinde Şiraz’da 6000 kişiyi öldürdüğü ve giderek yayıldığı bilgisi hakkında bkz. Hasan Fasai, *History of Persia Under Qajar Rule (Farsname-i Nasırî)*, Farsça’dan Çev: Heribert Busse, New York / London, Columbia University Press, 1972, s. 166. Şehzadenin öldüğü yerin Kızılrat yakınlarında olduğu hakkında bkz. Kerküklü, a.g.e., vrk. 176a. Şehzadenin Kirmanşahan’a götürülen cenazesi, 1824 yılında Bağdad’a getirildi. Savaş sonrası imzalanan barış antlaşmasına rağmen bir türlü düşürülemeyen bölgedeki gerginlikleri azaltmak ve biraz da “musafatı teşyid zımnında” Bağdad Valisi Davud Paşa, İran’dan Muhammed Ali Mirza’nın naaşını istedi. Davud Paşa, 1824 yılı Haziran ayının başında Bağdad’a gönderilen cenazenin, gerekli özen gösterilerek karşılandığı ve “Ravza-i Mukaddese-i Seyyidü’ş-Şüheda” civarında defnedildiği bilgisini ilettiler. Bkz. BOA, HAT. 788 / 36750-P; BOA, HAT. 788 / 36750-K.

⁹³¹ Tarih-i Cevdet müstesnadır. Tarih-i Cevdet’e göre Süleymaniye’de zuhur eden bu şiddetli hastalık, koleradır. Bkz. Cevdet, a.g.e., C. XII., s. 13.,

⁹³² Sepehr hastalığı, Çin ve Hindistan’dan İran’a geçtiği söylenen veba olarak tanımlar. Hastalık, İranlıların uzun süredir müşahade etmediği türde bir hastalıktır ve bu hastalık; Tebriz, Şiraz, Yezd, Isfahan, Kaşan, Kazvin, Irak-ı Acem ve Azerbaycan’ın tamamında yüz binden fazla insanın ölümüne yol açmıştır. Sepehr, a.g.e., s. 338.

⁹³³ Muhammed Hasan, a.g.e., s. 1551.

kaynak da kolera tabirini kullanmaktadır.⁹³⁴ Bu kaynaklar ve kaynakların kullanıldığı eserlerde, Bağdad'daki İngiliz Konsolosu Rich'in, Şiraz'da koleradan öldüğü bilgisi verilmekte⁹³⁵ ve bu ölümün birbirine çok yakın coğrafyalar olmasa dahi Muhammed Ali Mirza'nın ölümünden yaklaşık bir buçuk ay önce gerçekleşmesi dolayısıyla akıllara ikisinin de ölüm nedeninin, aynı hastalıktan olabileceği ihtimalini getirmektedir. Yine Arapça kaynakların kullanıldığı bir çalışmada da hastalık kolera olarak tanımlanırken, hastalığın Hindistan'dan Basra'ya yayıldığı ifade edilmektedir.⁹³⁶ Pandeminin yayılış güzergâhı izlendiğinde, tek hastalıktan doğuda ve batıda iki farklı şekilde bahsedilebileceği yüksek ihtimal olarak değerlendirilebileceği gibi, aynı anda aynı bölgelerde iki farklı salgının olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Diğer yandan veba kelimesinin Farsça lügatlarda her türlü bulaşıcı hastalık ve kolera anlamlarına da gelmesi⁹³⁷, bu hastalığı bilinen veba veya taundan ayırıyor gibi görünmektedir. Dolayısıyla her iki hatta da hastalıktan bahsederken veba kelimesinin kullanılmasındaki kastın, bulaşıcı bir hastalık veya koleranın belirtilmek istenmesi olabilir.⁹³⁸ Neresinden bakılırsa bakılsın, 1821 yılının son aylarına doğru, İran ve Irak'ta öldürücü bir salgının ortaya çıktığı aşîkârdır. Nitekim bu salgın, şehzadenin yanı sıra, bölgede birçok insanın da ölümüne

⁹³⁴ Farrokh, **a.g.e.**, s. 204; Longrigg, **a.g.e.**, s. 245, 246. Tom Nieuwenhuis, Bağdad'a kadar ulaşamayan bu hastalığı diğerlerinden ayrılarak veba olarak tanımlamıştır. Bkz. Nieuwenhuis, **a.g.e.**, s. 59.

⁹³⁵ Yurdakul, **a.g.e.**, s. 141. Şiraz'da Rich'in canını alan ve epidemi olarak nitelenen hastalık için kolera denmesi ve hastalığın Rich'in bedeni üzerindeki belirtileri için bkz. Fraser, **a.g.e.**, s. 99.

⁹³⁶ Kamaran Abdulrazzaq Braim, "Davud Paşa Döneminde Irak'ın Siyasi Durumu ve Islahatlar 1817-1831", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2020, s. 105. Kerküklü Resul Hâvî, Nazmizade Murtaza Efendi'nin Bağdad tarihini anlatan "Gülşen-i Hulefa" adlı eserine yazdığı zeylde, hastalıktan bahseder. Kerküklü, evvela hastalığı daha önce görülmemiş ve ismi duyulmamış acayip ve şiddetli bir maraz olarak tanımlar. Akabinde tıpkı Farsça kaynaklardaki gibi hastalığın "... diyar-ı Hindiye'de pedidar..." olduğunu söyler. Hindistan'da Bombay halkının ekseriyetini kıran ve artan şiddetiyle limanlara yayılan bu marazın Irak coğrafyasına Basra'dan geldiği belirtilir. Basra'da bu hastalık, yirmi beş günde on beş bin kişinin canını alır. Sağ kalanlar, dehşet içinde bölgeden kaçarlar. Hastalığın, Bağdad'a doğru gittikçe tesirinin azaldığı da eserde ifade edilir. Salgının Baban bölgesine sirayeti, alametleri, tedavisi için başvurulmuş yollar ve ilgili diğer detaylar için Bkz. Kerküklü, **a.g.e.**, vrk. 172b, 173a-b, 174a; Ayrıca hastalığın kimi öldüreceği belli olmayan türde ve genellikle yaşlılarda tesirli olduğu hakkında bkz. Dunbulî, **a.g.e.**, s. 482.

⁹³⁷ <https://www.vajehyab.com/?q=وبا> (Erişim Tarihi: 22.02.2021); Veba kelimesinin kolera anlamına da gelmesi hakkında yine bkz. Mehmet Kanar, **Farsça Dilbilgisi, Konuşma, Çeviri Tekniği, Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça Sözlük**, İstanbul, Say Yay., 2011, s. 897.

⁹³⁸ Amanat; 1820'lerden 1840'lara kadar etkili sağlık önlemlerinin ve tedavilerinin olmadığı bir zamanda, büyük şehirlerde on binlerce kişinin koleradan öldüğünü söylemektedir. 1820-1821 yıllarında yaşanan salgını kolera olarak niteleyen Amanat, çok net bir biçimde bilinemesi de mesela o dönemde 40.000 nüfuslu Şiraz'da dört hafta içerisinde nüfusun ¾'ünün bu salgından etkilendiğini ve hastalığın başkent Tahran'a gelmesiyle kayıpların 100.000'i aştığını ifade etmektedir. Bkz. Abbas Amanat, **Iran: A Modern History**, New Haven / London, Yale University Press, 2017, s. 223.

sebebiyet vermiştir.⁹³⁹ Salgının tıbbî olarak tarifi ve tahlili bir başka çalışmanın konusu olmakla beraber bizi ilgilendiren kısmı bu pandeminin, savaşın gidişatına ne oranda tesir ettiği. Bu konuyu da sadece askerî olarak değil siyasî yönleriyle de incelemek gerekir. Zira en başında söylenmesi gereken, Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın beklenmeyen ölümünün, İran'ın iç siyasetinde Abbas Mirza'yı tek adam haline getirdiğidir. Kardeşinin yasını ne kadar tuttuğu net olarak bilinmemekle beraber siyasî olarak rekabet içerisinde bulunduğu biraderinin ölümü onun, zaten mevcut olan İran siyasetindeki gücünü perçinlemiştir. Bu durum, Abbas Mirza'nın askerî başarılarına da yansımıştır. Nitekim Muhammed Ali Mirza'nın ölümünden sonra şark hattında Abbas Mirza kuvvetleri, başarılar elde etmiştir. 1822 yılı Ağustos ayının sonuna kadar süren zaferler, kaderin cilvesi denebilecek bir gelişmeyle sekteye uğramıştır. Muhammed Ali Mirza'yı öldürdüğü düşünülen salgının ardından Revan bölgesinde de ortaya çıkan salgın, Abbas Mirza ordusunu helâk etmiştir.⁹⁴⁰ Aynı durumun Osmanlı kuvvetleri için söz konusu olduğunu söylemek mümkün olmamakla birlikte, savaşın nihayetlenme sürecine etkisi olan pandeminin, Osmanlı Devleti için bir şans olduğunu da ifade etmek gerekmektedir.

Pandeminin, Muhammed Ali Mirza'nın ölümünden sonra Bağdad hattında İran kuvvetlerine de doğrudan etkisi olmuştur. En başında bu hastalık, Bağdad'daki İran siyasetinin savaş döneminde eskisi gibi güçlü yürütülememesine yol açmıştır. Şehzadeden sonra teamüller gereği en büyük oğlu Muhammed Hüseyin Mirza, Kirmanşahan hâkimi yapılmış ve ordunun başına geçirilmiştir.⁹⁴¹ Lakin babası kadar siyaset ve askerî tecrübesi olmayan Muhammed Hüseyin Mirza'nın, bölgede her iki

⁹³⁹ Salgından ölen önemli devlet adamlarından biri de İran Kaymakam-ı Bozorg'u, Mirza İsa Ferahani'dir. Bkz. Hidayet, **a.g.e.**, s.7797; Sepehr, **a.g.e.**, s. 338. Cenazesinin Seyid Hamza civarında defnedildiği hakkında bkz. Dunbuli, **a.g.e.**, s. 483.

⁹⁴⁰ Times Gazetesi o bölgedeki salgını, "Spazmodik Hindistan Kolerası" olarak nitelemiştir. Askerlerin dehşetle ricatına sebep olan bu salgının, Bağdad'daki salgınla aynı salgın olma ihtimali çok kuvvetlidir. Zira bu öldürücü salgının yayılım alanı içerisinde: Maskat, Buşehr, Şiraz, Bağdad, Erivan, Tahran ve Tebriz de bulunmaktadır. Bkz. **The Times** (London, England), Issue: 11778, Date: Saturday, Jan. 25 1823, s. 3. Kolera'nın 1820'li yılların ortasında Hindistan'da ölümlere yol açmasıyla alakalı olarak yine bkz. **The Times** (London, England), Issue: 11047, Date: Monday, Sept. 25 1820, s. 2. Bunun dışında Floor da genel olarak, kolera salgınının Feth Ali Şah'ın saltanatı döneminde çok sık yaşandığını ve birçok can alarak ülkenin üretim kapasitesine darbe vurduğunu söylemektedir. Bkz. Willem M. Floor, **A Fiscal History of Iran in the Safavid and Qajar Periods 1500-1925**, New York, Bibliotheca Persica Press, 1999, s. 445.

⁹⁴¹ 1 Aralık 1821 tarihinde Muhammed Ali Mirza'nın ölüm haberinin Tahran'a ulaşmasıyla Feth Ali Şah, torunu ve Muhammed Ali Mirza'nın oğlu Muhammed Hüseyin Mirza'yı "Haşmetüddeve" unvanıyla Kirmanşahan'a tayin etmiştir. Bkz. Sepehr, **a.g.e.**, s. 331. Muhammed Hüseyin Mirza'nın annesi, Meragalı Ahmed Han'ın kızıydı ve Hüseyin Mirza babası öldüğünde, Luristan hâkimiydi. Bkz. Hidayet, **a.g.e.**, s. 7786.

açından da başarılı olduğunu söylemek zordur. Dolayısıyla Bağdad hattında bu süreçten sonra bir kırılma yaşandığını ve bu kırılmanın, pandeminin etkisini daha da arttırmasıyla askerî hareketliliği zaman içerisinde bitirdiğini söylemek lazımdır.⁹⁴² En nihayetinde İran'ın Bağdad'ı alma hayalleri, Devletşah'ın ölümüyle son bulmuştur. Acem şairler bu hayale ve onun ölümünden dolayı duydukları üzüntüye şiirlerinde yer vermişlerdir. Bu şairlerden biri olan Ali Âbâdî'nin dîvânında, Devletşah'ın ölümü üzerine yazdığı bir şiir şöyledir:

دولت‌شه جوان که بدی باختر خدای
از امر کد خدای جهان شاه نامور
چون بر فراختی قد یک جویبار سرو
چون بر فروختی رخ یک بوستان زهر
آن جویبار سرو که اش بیخ و شاه عدل
آن بوستان زهر که دور رنگ و بو هنر
ز آن پس که نام جست ز فتح سپاح روم
آمد پی گشادن بغداد پی سپر
تنگی گرفت کار دو عالم از آن گشاد
تلخی گرفت کام دو گیتی از آن شکر
باز جهان ریودش و معدوم از او نشان
گرگ اجل دریدش و محروم از او نظر
زی تخته اش ز تخت کشاندند ناگهان
بگذشت از آن گذر که نبودش از آن گذر⁹⁴³

Tercümesi:

Genç Devletşah garbın hüdasıydı

Cihan kethüdası şanlı şahın fermanıyla

Ayağa kalkınca bir selvi olurdu

⁹⁴² Sultan II. Mahmud, Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın ölümünden sonra İran saflarında yaşanan sessizliği toparlanmaya çalışma olarak yorumlamakta ve buna meydan vermemek gerektiğini düşünmekteydi. Bkz. BOA, HAT. 820 / 37355.

⁹⁴³ Hidayet, a.g.e., s. 7783.

Öfkelenince yüzü açılmamış çiçek
O selvi ki onun kökleri ve dalları adalet idi
O çiçek bostanı ki onun rengi ve kokusu hüner
Meşhur oldu Rum'un fethiyle
Sonra Bağdad'ın fethine baş koydu
O açık gönüllü adama iki cihan dar oldu
İki cihanın tadı o şekerden acı
Cihan onu çaldı ve yokluk ondan haber verdi
Ecel kurdu onu yaraladı ve ondan bir eser kalmadı
Bir tahttan diğer tahta götürdüler aniden
Geçmediği geçitten geçti

İran, şehzadenin vefatından sonra gücünü kaybetmediğini göstermek adına Hüseyin Mirza'nın Veziri Muhammed Mirza kanalıyla, Bağdad Valisi Davud Paşa ve Beni Lam Aşireti⁹⁴⁴ şeyhine mektuplar göndermiştir. Bu ölümü fırsat bilerek misaka halel getirilmemesi gerektiği vurgusu yapılan mektuplardan aşiret reisinin hissesine düşen, Hüseyin Mirza'nın tayin ettiği serdarlara itaat edilmesi gerektiğidir.⁹⁴⁵ İran her ne kadar misakın muhafazasından bahsetse de 10 Aralık 1821 tarihinde Davud Paşa'nın merkeze arzı, bunun tam tersini söylemektedir. İran kuvvetleri tekrar saldırıya geçerek, Bağdad mukataası içerisinde olup İran sınırındaki Mendelicin Kasabası'na, Deli Abbas menzilinden kalabalık bir kuvvet çıkarmıştır. Kasabanın muhafazası için Davud Paşa tarafından bölgeye sevk edilen askerin Hüseyin Mirza kuvvetlerine karşılık vermesiyle, İran ordusunun ilerlemesinin önü

⁹⁴⁴ 1913-1918 yılları arasında derlendiği düşünülen ve 1918'de katalog haline getirilen aşiretler fihristine göre Beni Lam Aşireti, yarı seyyar bir halde Kut, Amare, Bedre ile İran hududunda sakin bir halde yaşamaktaydı ve dönemin verilerine göre bu aşiretin toplam nüfusu 11.900'ü bulmaktaydı. Bkz. Suavi Aydın, Erdal Çiftçi, **a.g.e.**, s. 68, 112.

⁹⁴⁵ BOA, **HAT.** 815 / 37282-C; BOA, **HAT.** 821 / 37384-E; BOA, **HAT.** 821 / 37384-C. Davud Paşa bu aşireti: "... Beni Lam Aşireti öteden berü iki fırkadan ibaret olub bu iki taifenin kangı birinden şeyh nasb olunur ise diğeri Kirmanşahan hâkimine istinad ve istimdad... " ediyor şeklinde tarif ediyordu. İran, savaş sırasında önemli kuvvet olarak kullandığı Kelhur ve Feyli Aşireti hanlarının, Beni Lam kuvvetleriyle birleşmesini sağlamaya çalıştı. Beni Lam Aşireti'nin eski şeyhleriyle harekete geçip Mendelicin'e saldırmaya çalışan düzensiz birlikler, Davud Paşa'nın girişimleriyle amaçlarına ulaşamadı. Bkz. BOA, **HAT.** 733 / 34793.

alınmıştır.⁹⁴⁶ Yaşanan gelişmeler Davud Paşa'nın, İran'ın Bağdad bölgesindeki hayallerinden vazgeçmeyeceği düşüncesini daha da kuvvetlendirmiş ve İran'ın şark kolundan saldırılarının Bağdad'daki siyasî ve askerî hedefleriyle birlikte düşünülmesi gerektiğini merkeze ilettiği gözlenmiştir.⁹⁴⁷

Muhammed Hüseyin Mirza'nın Deli Abbas menziline kadar gelip Bağdad'ı ele geçirme hedefinde olduğunu göstermesi ve babasının tesis etmeye çalıştığı sözde barışı bozmasıyla, Bağdad'a asker takviyesinin elzem olduğu bir kez daha teyit edildi. Bu doğrultuda yakın mahal olması dolayısıyla Haleb'ten bölgeye, beş yüz hayta ve üç bin nefir-i âm askeri gönderildi. Ayrıca yine bölgeye ulaşan Diyarbekir askeri de ihtiyaten Kerkük ve Erbil havalisine yerleştirildi. Paşa yine de vaziyetten memnun değildi. Haleb'ten gelen askerin savaşma kabiliyetine sahip olması şöyle dursun, her türlü ihtiyaçları karşılanmasına rağmen bir kısmının firar ettiği görülmüştü. Bu yüzden Haleb Valisi Mustafa Paşa'dan, aylıklı asker toplayıp Bağdad'a göndermesi istendi. Diğer taraftan Maraş'ın durumu karışıktı ve oradan askeri gelmesine de cevaz verilmiyordu. Gündeme, Rakka Valisi Behram Paşa ile o bölgenin önemli aşiretlerinden Milli(li) aşiretinin Bağdad'a sevk edilmesi düşünüldü ve bu hususta Behram Paşa ile irtibat kuruldu.⁹⁴⁸ Davud Paşa, daha önce merkeze

⁹⁴⁶ Bu sırada Bağdad bölgesindeki sancaklara bazı kritik atamalar gerçekleşmiş, Süleymaniye Abdullah Paşa'ya tevcih edilirken Köy ve Harir sancakları da Halidpaşazade Mehmed Paşa'ya verilmiştir. Bağdad Valisi Davud Paşa, İran ile yakınlığı olmuş ve sicili temiz olmayan bu şahısların atamalarından hoşnut olmamış olacak ki kendilerinden "havaric" diye bahsederek bunu açıkça hissettirmiştir. Bkz. BOA, HAT. 815 / 37282-H. Sadrazam, bu atamalara cevaz veren Davud Paşa'nın niyetini anlamıştır. Amaç, daha önce Muhammed Ali Mirza ile hareket eden bu isimleri İran'dan tefrik ederek Bağdad yönetiminin yanına çekmektir. Lakin Davud Paşa'nın bu ve benzer konularda inisiyatif alarak karar vermesi, Sadrazam'ın hoşuna gitmemiştir. Zira İran, Bağdad'da sulhu tesis edeceğini söylerken şark hattından saldırılarına devam etmektedir. Diğer yandan merkeze göre; Baban meselesinde barışın tek yolu, İran'ın bölgeden elini çekmesidir. Ayrıca ihanet eden bu paşalara iyi niyet gösterilmemeli ve mallarına derhal el konulmalıdır. Dolayısıyla Sadrazam, en ufak bir şeyle ilgili karar verilmeden önce dahi muhakkak merkeze danışılması gerektiğini düşünmektedir. Bu düşüncesini hayata geçirecek emrin verilmesini sultana arz ettiğinde II. Mahmud: "... Bağdad uzak mahal olub muhabere olunmak vakte muhtaç olduğundan bazen böyle şeyler olur..." diyecek ve bu ifadeleriyle belki de Davud Paşa'nın siyasetinin yanlış olmadığını ihtiyatı da elden bırakmadan teyit edecekti. Ama neticede Sadrazamın talebi uygun bulunacak ve Davud Paşa'ya kararlarından önce merkezle istişare etmesini de içeren cevabın yazılması emredilecekti. Bkz. BOA, HAT. 815 / 37282. Her ne kadar bu atamaların yapıldığı söylense de bu konu Şehzade Muhammed Ali Mirza ile Davud Paşa arasındaki antlaşmada şart koşulduğundan ve şehzade de öldüğünden Davud Paşa'nın, daha sonra bu atamaların icrasında ayak sürüdüğü görülmüştür. Bkz. BOA, HAT. 826 / 37426.

⁹⁴⁷ BOA, HAT. 795 / 36862. Davud Paşa bu sebeple, tedbirin elden bırakılmaması gerektiğini düşünüp, tamire muhtaç olan Bağdad Kalesi'nin onarımını gündeme getirmiştir. Merkez de kalenin tamirati için gerekli keşfin yapılmasının ardından bütçe çıkarılabileceğini belirtmiştir. Bkz. BOA, HAT. 826 / 37440.

⁹⁴⁸ BOA, HAT. 820 / 37360. Rakka Valisi Behram Paşa verdiği cevapta merkezden isteklerde bulunmuştu. Kendisinin isteklerini hâvî cevabı, şeyhülislamın sahilhanesinde icra edilen meşveret

sormadan kabul etmek zorunda kaldığı Baban paşalarının atamalarının İstanbul'da yarattığı rahatsızlığa da gidermek için, bölgeye gelen askerlerle elden gelen gayreti göstereceğini beyan ediyordu. Bağdad'ın merkeze uzak olması ve haberleşmenin hızlı yapılamaması, Davud Paşa'nın danışmadan aldığı siyasî kararların yer yer mazur görülmesine de yol açıyordu. Zira bölgede etkili olan yerel beylerin halkın baskıyla Bağdad yönetimini sıkıştırdığını, Sultan II. Mahmud da çok iyi biliyordu.⁹⁴⁹ Aldığı siyasî kararlardan dolayı merkezden dikkatli olması hususunda emirler alan Davud Paşa, bölgenin askerî yalnızlığı itilmemesi için birtakım çareler düşünüp, bunları merkeze arz etmeye başlamıştı. İçlerinde en önemlisi, iktidar sahibi vezirlerin bölgeye gönderilerek kendisine destek talep edileniydi. Davud Paşa'nın merkezden talepleri belki de merkezi daha fazla teşvik etmek ve tarihî olayları hatırlatarak sultanı etkilemek gayesiyle Kars Muhafızı Osman Paşa'nın arzlarına benzemeye başlamıştı. Davud Paşa, geçmişteki İran seferlerinde Osmanlı Devleti'nin bölgeye yüklü miktarda asker ve mühimmat gönderdiğini, Nadir Şah zamanında İran ile yapılan savaşta Bağdad Valisi Ahmed Paşa'nın yanlarında mücadele veren vezirlerle iktifa edilmediğini ve bölgeye müstakil bir ordu ile bizzat sadrazamın gönderildiğini beyan ediyordu. Sözlerine İran Şahı Feth Ali'nin ve oğullarının çok güçlü olduğuyla devam eden Davud Paşa lafı, tek başına Bağdad'da mücadele edebilecek askerî ve siyasî gücünün olmadığına getiriyordu. Haleb ve Diyarbekir'den gelen dört-beş bin civarındaki askerden de şikâyetini tekrar dile getirirken, harcırahlarını ve

meclisinde ele alındı. Behram Paşa öncelikle, bazı kimselerin ıtlak edilmesi hususlarını gündeme getirmişti. Meclis, bunları kabul edilebilir bulsa da iane adı altında talep edilen parayı temin etmenin mümkün olamayacağını söylüyordu. Hatta Behram Paşa'nın gönderdiği defterde istediği askerlerin bölgeye gönderilmesi de imkânsızdı. Sadrazam bu talepleri, ayak sürüme olarak nitelendiriyordu. Gel gelelim Bağdad'ın muhafazası için Behram Paşa ile bölgedeki aşiret kuvvetlerine ihtiyaç olduğu aşikârdı ve mecburen kendisine taleplerinin mümkün mertebe karşılanacağını belirtip ıtlak edilen isimlerin de maiyetine görevlendirileceğini kabul eden bir yazının yazılmasına karar verildi. Öncelikle kendisine 150 bin kuruş verilecekti. İlâveten emrine ıtlak edilecek olan Amasya hanedanından Hacıköyü Madeni Eski Emni Hacı Yusufoglu ve Ruha ocaklısından Serzagri Kırkinci Ahmed Ağa verilecekti. Ardından Anteb'ten beş yüz, Ruha'dan Hamalzade Halil Ağa'nın maiyetiyle yüz elli, Rakka Eski Alay Beyi Hacı Müslim Ağa ile yüz asker görevlendirilecekti. Meclis'ten çıkan bu karar, Sultan II. Mahmud tarafından kabul görürken, kendisini teşvik etmesi için Rakka Valiliğine ilhaken uhdesine Haleb de verilmiş oldu. Bkz. BOA, **HAT.** 285 / 17112. Millî Aşireti İskanbaşı Eyüb Bey'in, Bağdad'a gitmemek için direndiği hakkında bkz. BOA, **HAT.** 394 / 20859. Eyüb Bey Bağdad'a gitmemek bir tarafa, bulunduğu bölgede de ciddi huzursuzluklara sebebiyet vermekteydi. Rakka'nın hükümet merkezi olan Ruha'da ve Ruha'ya bağlı Birecik ile Rumkale'de fesat çıkaran Eyüb Bey, eyalet reayasından Barazi / Berazi aşiretini de ifsat etmekteydi. Bu yüzden Behram Paşa, kendisinin ibret-i âlem için terbiye edilmesini merkeze arz etmişti. Bkz. BOA, **HAT.** 809 / 37201-B. Dolayısıyla Bağdad'a destek vermesi düşünülen bu aşiret kuvvetlerinden, savaş boyunca askerî olarak istifade edilemedi.

⁹⁴⁹ BOA, **HAT.** 820 / 37362.

tayinatlarını vermelerini rağmen askerlerin perakende olduğunu ifade ediyordu. Hatta perakende olmaları bir tarafa, askerlerin atlarını ve silahlarını dahi sattığını söylüyordu.⁹⁵⁰

Davud Paşa İran tehdidi karşısında ne yapılması gerektiğiyle ve askerinin mevcut durumuyla alakalı merkezi bilgilendirirken, içerideki siyasî krizler de çatışmaya dönüşmeye başlamıştı. Daha önce Şehzade Muhammed Ali Mirza ile ittifak edip bölgeyi yağmalayan ve Davud Paşa'nın "Harici" sıfatını verdiği Abdullah Paşa, bölgede karışıklık çıkararak Karadağ Sancağı'nı ele geçirme gayretindeydi. Bu sebeple Davud Paşa, Şark Seraskeri Rauf Paşa'dan kendisine kuvvet verilmesini talep ediyordu.⁹⁵¹

29 Nisan 1822 tarihinde Davud Paşa'nın merkeze arzı, bir başka tehditle daha karşı karşıya kaldığını gösteriyordu. Muhammed Ali Mirza'nın ölümünden bu yana yaklaşık beş aydır Bağdad bölgesine saldırı gerçekleştirmeyen Kirmanşahan Hâkimi Muhammed Hüseyin Mirza, Davud Paşa'yı tehdit etmeye başlamıştı. Mirza Ahmed Han'ın ulaştırdığı mektupta Hüseyin Mirza, bölgedeki sancakları kendi mülkleri gibi görmeye devam ettiklerini açıkça ifade ediyordu. Hatta Bağdad'ı dahi zapt etmek muradında olduklarını ifade eden Hüseyin Mirza, İran'a karşı koyacak gücü yoksa senede bir iki kere reayayı ve kendisini zor durumda bırakacak çatışmalara girmekten imtina etmelerini Davud Paşa'ya tavsiye ediyordu. Elbette şahın ve Hüseyin Mirza'nın talebi, Harici Abdullah Paşa'nın hilatının giydirilmesi idi. Bu talep karşısında Hüseyin Mirza'ya cevap veren Davud Paşa, tüm bu sorunların selefleri döneminden kalma problemler olduğunu, kendilerinin bu işte kusurları olmadığını ve herhangi bir saldırı halinde karşılığını göreceklərini ifade etmişti. Ayrıca verilen cevapta Davud Paşa tarafından altı çizilen en önemli husus, daha önce merkezden aldığı uyarıdan edindiği tecrübeyle, Devlet-i Aliyye'nin ruhsatı olmadan kendileriyle görüşme ihtimali olmadığını beyan etmesi olmuştu.⁹⁵²

Abdullah Paşa meselesinin git gide sıkıntılı bir hale dönüşmeye başladığı esnada, 5 Mayıs 1822 tarihinde merkeze gönderilen arzda, kendisiyle muharebe edilip zafer kazanıldığı ifade edilmekteydi. Başbulak mevkesine doğru askeriyle

⁹⁵⁰ BOA, HAT. 820 / 37364.

⁹⁵¹ BOA, HAT. 391 / 20745.

⁹⁵² BOA, HAT. 826 / 37449-A.

gelen Abdullah Paşa'yla yapılan muharebede paşa, hezimete uğramıştı. Kuvvetleri içerisinde iki bin civarında Acem serbazi da olan Abdullah Paşa'nın hezimetıyla Osman ve Süleyman beyler de Süleymaniye'ye dönmüştü. Dört beş bin dolayında kuvveti olan Abdullah Paşa'nın taburuyla yapılan muharebede elde edilen kırk elli kadar kellenin de takdim edileceği beyan edilmekteydi.⁹⁵³ Davud Paşa'nın arzında bazı detayları anlatılan bu muharebelerde elde edilen zafer, biraz da korkuya neden olmuştu. İran'ı harekete geçireceği düşünülen bu muharebelerin ardından bölgede yükselmesi beklenen gerginliklere karşı hazırlıksız yakalanmamak adına Davud Paşa, merkezden iane talep etmekteydi. Sultan II. Mahmud tehlikeyi sezen Davud Paşa'nın çağrısının, İran'ın kuvvet çokluğunu da göz önünde bulundurarak mümkün mertebe cevaplanması gerektiğini emretmişti.⁹⁵⁴

Davud Paşa korkusunda haklıydı ve bu korkusunun temelde iki sebebi vardı. Birincisi; İran'ın uzun yıllardır Feth Ali Şah tarafından yönetilmesi ve iktidarında geçen bu uzun sürenin onun gücünü daha da arttırmış olmasıydı. Şah, evlatlarını ve torunlarını ülkesinin her tarafına göndererek idareci yapıyor, bu sayede iç ve dış müdahalelere kapalı bir devlet yapısı oluşturmaya çalışarak güçlü bir hükümdar profili çiziyordu. Tabiatıyla, İran'ın sürekli siyasî ve askerî müdahalesine maruz kalan Bağdad, askerî açıdan savunulması zor bir alan halini alıyordu. Davud Paşa'nın bununla bağlantılı diğer korkusu ise İran'ın olası saldırılarına karşı elde bulunan kuvvetlerin askerlik mesleğinden tamamen uzak olmasıydı. Daha önce de defalarca merkeze ilettiği üzere kendisine ulûfeli ve nefir-i âm olarak gönderilen Halep ve Diyarbekir askeri, savaşmaktan âciz haldeydi ve asla harp ehli değildi. Paşa askerin niteliğini: “ ... *hüda şahid haldir ki şuradan şuraya kalkmak ve meraya gönderilen davarlarını korumakdan âciz ve amelmande kuru kalabalık...*” ifadeleriyle betimliyordu. Zaten geldiklerinden beri hiçbir iş görmeyen askerler, kısa bir süre sonra da firar etmişti. Millili Aşireti kuvvetlerinin de Bağdad'a gelmemesi Davud

⁹⁵³ BOA, HAT. 385 / 20640-F. Harici Abdullah Paşa'nın bölgede tamamen hâkimiyet kurmak ve resmen tanınmak için giriştiği bu mücadelede İran da kendisine asker desteği vermişti. Süleymaniye'nin Abdullah Paşa'dan kurtarılması için yapılan muharebelerde Davud Paşa, Abdullah Paşa'nın üzerine Mahmud Paşa'yı göndermiş ve bölgeyi zapt eden Abdullah Paşa'dan Süleymaniye'nin geri alınması sağlanmıştı. İran'ın dolaylı olarak yaşadığı bu mağlubiyetin yanında, Kirmanşahan'da vukua gelen ve yaklaşık beş bin hanenin yıkılmasına neden olan zelzele de yaşanan mağlubiyete tuz biber ekmişti. Bkz. BOA, HAT. 385 / 20640; BOA, HAT. 385 / 20640-C. Abdullah Paşa'nın ve Acem askerin tarumar edildiği hakkında, Mahmud Paşa'nın hizmetine gönderilen Davud Paşa'nın Haftan Ağası Ahmed'in tezkeresi için bkz. BOA, HAT. 385 / 20640-B.

⁹⁵⁴ BOA, HAT. 386 / 20662.

Paşa'nın elini zayıflatıyor ve bu nedenle kendisi merkezden asker ve mühimmat desteği istiyordu.⁹⁵⁵ 7 Haziran 1822 tarihinde yazdığı bir arzla daha talebini yineleyerek merkezi sıkıştırmayı sürdüren Davud Paşa, bu sefer de Feth Ali Şah'ın Kirmanşahan'a gelebileceği duyumunun alındığını ifade ederek hazırlıkların bir an önce yapılmasını gerekli görüyordu. Sadrazam, Rakka Valisi Behram Paşa'nın oraya gitmesinden başka çare görmediğini Sultan II. Mahmud'a arz ederken, sarayın bu haberlerle endişelenmesine yol açıyordu. Sultan II. Mahmud, şahın Bağdad'a on konaklık mesafede bulunan Kirmanşahan'a gelmesiyle bir dalgalanma yaratabileceğini biliyor ve çok da güven duymadığını hissettirdiği bölge halkının biraz da korkuyla şahın yanında yer alacağına kesin gözüyle bakıyordu. Bu durum onun nazarında da Behram Paşa'nın acilen Bağdad'a hareket etmesini gerekli hâle getiriyordu.⁹⁵⁶ Her ne kadar İran'ın askerî ve siyasî olarak destek verdiği Abdullah Paşa'ya karşı askerî bir zafer elde edilmiş ve Bağdad biraz huzura kavuşmuş gibi görünse de Sultan II. Mahmud, "... *bu kavmin hilesine nihayet olmaz...*" diyerek Behram Paşa'nın Urfa'da bulunup Bağdad'a gidecek askerin sevkini organize etmesini emreliyordu.⁹⁵⁷ Bu emir verilmeden bir müddet önce yapılan istişarelerde Behram Paşa'nın Bağdad'a gidip gitmemesi değerlendirilmiş ve bu görevlendirmenin bazı sakıncalar doğurabileceği ön görülmüştü. Bu yüzden Behram Paşa, Bağdad'a gitmemeliydi. Kararın alınmasında, sadece askerî gerekçeler etkili olmamıştı. Behram Paşa, mizaç olarak zapt edilmesi zor bir şahsiyetti. O bölgede ciddi nüfusunun olması, kendisiyle Davud Paşa arasında bir mücadeleye dönüşebilirdi. Bağdad'da da henüz ciddi bir tehlike yoktu. Dolayısıyla Behram

⁹⁵⁵ BOA, HAT. 826 / 37449. Nefir-i âm askerinin İran ile başa çıkabilecek nitelikte olmadığı netti. Bu yüzden Davud Paşa "ulûfeli cengâver" asker istiyordu. Bkz. BOA, HAT. 770 / 36177-A. Adana askerinin niteliğinin iyi olduğunu sürekli gündeme getiren Davud Paşa, bölgeden istenen askerin Adana Başbuğu Silahşöran-ı Hassa'dan İbrahim Ağa ile vasil olduğunu beyan ederken, yol üzerinde eksilen askerin tamamlanarak geldiğini ifade ediyordu. Bkz. BOA, HAT. 770 / 36177-E. Adana'dan bin nefer olarak istenen ama eksik olarak yola çıkarılan askerler, Tarsus, Sis ve Gavurdağı ekrad aşayirinden toplanmıştı. Konuyla ilgili Adana Naibi Ahmed'in ilâmı için bkz. BOA, HAT. 770 / 36177-G. Yol üzerinde Tarsus süvarisinin firar ettiği hakkında Ruha Nâibi Halil'in ilâmı için ise bkz. BOA, HAT. 770 / 36177-C. Başbuğ İbrahim Ağa'nın Erbil'e vardıklarında Erbil Hâkimi Kasım Ağa'nın kendilerine karşı davranışlarından memnun kaldığını ve hâlihazırda Köysancak'a doğru yola çıktıklarını hâvî Bağdad Valisi Davud Paşa'ya gönderdiği yazı için bkz. BOA, HAT. 770 / 36177-D.

⁹⁵⁶ BOA, HAT. 820 / 37365. Feth Ali Şah'ın Kirmanşahan'a geleceğine dair duyum ve neden geleceğine dair gerekçe sağlıklı bir istihbarat değildi. Güya şah, hayvanlarını otlatmak için bölgeye gelecekti. Sadrazam, bunun saçma bir gerekçe ve istihbari bilgi olduğunun farkındaydı. Zaten hayvan otlatmak için mevsim de çoktan geçmişti. Bu gibi mesnetsiz haberleri ciddiye almayan merkez yine de şahın bir şekilde gelme ihtimaline karşı, Behram Paşa'nın Bağdad'a görevlendirilmesini gerekli görmüştü. Bkz. BOA, HAT. 846 / 38002.

⁹⁵⁷ BOA, HAT. 526 / 25796.

Paşa'nın sınırlarını belirlemek için kırmızı bir çizgi çekilebilirdi. Bu çizginin anlamı, onun Mardin'den öteye gitmemesi demektir. Ancak Behram Paşa, verilen emirler doğrultusunda Bağdad için hayli hazırlık yapmıştı. Dairesi halkı olan bin beş yüz kişiye ilaveten altı bin de ulûfeli asker toplamıştı. Topçu neferleri, çadırlar ve askerin zahiresi dahi tedarik edilmişti. Kervanın biraz da yolda düzülebileceğini ön görerek, Mardin'e kadar olan hatta yaşayan aşiret ve kabilelerden beş bin kişi daha toplayabileceğini ifade etmişti. Üstüne üstlük Bağdad'a gitmek için, Haleb'ten de yola çıkmıştı. Fakat görevlendirmesi durduruldu. Bağdad'da İran tehlikesinin kalmadığı ve kendisinin gelmesine gerek olmadığını duyan Behram Paşa, bu işe pek anlam veremedi ve haklı olarak da yapılan bunca hazırlığın ne olacağını sordu. Çünkü ulûfeli askerin günlüğü işliyordu. Asker dağıtılsa, tekrar toplaması ayrı bir sorundu. Merkez, masrafları üstlenmeye yanaşmamıştı. Kendisine daha önce verilen Haleb'in nemasının, masraflarına yeteceğini bildirmişti. Dolayısıyla o dönemde ona Rakka'ya gidip, ihtiyaç olunca kendisine haber verileceği söylendi.⁹⁵⁸

Dış tehditlere karşı önlem alma gayreti içerisinde olduğunu gördüğümüz Davud Paşa, Abdullah Paşa'nın Süleymaniye'den çıkarıldığı muharebeden sonra, Köy ve Harir sancaklarındaki haricilere de operasyon düzenledi. Bölgedeki Kürt Hoşnav Aşireti'nin fitne saçtığını ifade eden Davud Paşa, aşiretin üzerine asker sevk etti ve reisinin kellesini alarak İstanbul'a gönderdi.⁹⁵⁹ Farklı Kürt ve Arap aşiretlerinin meskûn olduğu Irak coğrafyasında Davud Paşa, mümkün mertebe tüm aşiretlerle ittifak ederek İran'a karşı mücadelede kendilerinden istifade etme gayesini taşıdı. Fakat evdeki hesap çarşıya uymadı. Bu aşiretlerden bazıları Osmanlı safında yer alırken bazıları İran'a meyletti. Osmanlı safında yer alanlardan Arap Müntefik Aşireti, Davud Paşa'ya İran'a karşı mücadele etmesi için beş bin süvarisini göndermişti. O sıralarda Şehzade Muhammed Ali Mirza ile sulhun gündemde olması, bu kuvvetlerden yararlanılması düşüncesini sonraya bıraksa da Sultan II. Mahmud: “ ... Müntefik Aşireti böyle elde olduğu suretde hin-i iktizada İran ülkesine

⁹⁵⁸ İlgili belgeler için bkz. BOA, HAT. 394 / 20859; BOA, HAT. 394 / 20849. Behram Paşa'nın yaptığı hazırlıkla alakalı masraflarını hâvî kayıt için bkz. BOA, HAT. 809 / 37201-C.

⁹⁵⁹ BOA, HAT. 507 / 24945. Harici Abdullah Paşa tarafından sancağa hâkim olan Mehmed Ali Ağa, Acem serbazlarının serdarı Acem Ali başta olmak üzere birçok kişinin kellesinin alınarak Dersaadet'e gönderildiği ve akabinde Mahmud Paşa tarafından sancağa hâkim nasbedildiği hakkında bkz. BOA, HAT. 745 / 35224. Kesilen başların adedi kırk altıydı. İbret için Bâb-ı Hümayun'a konulan kelleleri getiren tatarlara, samur kürkleri ihsan edilmişti. Bkz. BOA, HAT. 767 / 36141. Baban, Köy ve Harir Sancakları Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın İran ile mücadelesi ve yağma harekâtı için bkz. BOA, HAT. 767 / 36141-B; BOA, HAT. 767 / 36141-C.

çapul ve garat iderek çok işe yararlar” sözleriyle aşireti elde tutmanın önemine dikkat çekmişti.⁹⁶⁰ Köysancak’taki Kürt aşiretlerinden Belbas / Bilbas Aşireti de İran’a karşı geçmişten bu güne kullanılan silahlı bir güçtü. Üstelik Şâfiî olmaları da bir avantajdı. Tebriz bölgesini yağmalamayı alışkanlık haline getiren bu aşiret, içerisinde yedi sekiz bin atlı ve tüfekçiyi barındırıyordu fakat Davud Paşa’nın selefleri tarafından ürkütülmüştü. Bu yüzden İran ile bağlantıları kopartılarak en azından irtibatlarının kesilmesinden istifade için aşiret, Erbil’de yeniden iskân ettirildi.⁹⁶¹

Davud Paşa, stratejik bir nokta olan Süleymaniye Kalesi’ni İran’a vermemişti. Harici Abdullah Paşa’nın saf dışı bırakılmasının verdiği moralle de İran topraklarına yağma harekâtı düzenlemeyi düşünmekteydi. Fakat daha önce merkezden istediği on iki bin askerin yarısı bile bölgeye ulaşmamıştı. Bu durum, halen bölgeye gitmeyen Behram Paşa meselesini tekrar gündeme getirdi.⁹⁶²

Davud Paşa diğer taraftan, Osmanlı Devleti’ne başkaldıran ve İran ile ittifak edip bir yıldır bölgedeki askerî hareketliliği arttıran Harici Abdullah Paşa’nın, devletin safına çekilmesinden, kazanılmasından yanaydı. Bu yüzden kendisiyle irtibat kurdu ve ona İran ile alakasını kesmesini, Osmanlı topraklarına gelmesini teklif etti. Adamıyla Davud Paşa’ya cevap gönderen Abdullah Paşa, bu tekliften memnuniyet duyduğunu ifade etmiş fakat İran’ın elinde olan taallukatının gelmesine mâni olduğunu beyan etmişti. Sözlerine İran ordusunda saldırı için yapılan hazırlıklarla devam eden Paşa, şah tarafından kırk bin kişilik bir ordu hazırlatıldığını da ifade etmişti. Davud Paşa, Abdullah Paşa’nın verdiği bu bilgiyi tahkik edip, teyit ettirdi.⁹⁶³

1822 Ağustos ayı itibariyle Bağdad hattında, Mahmud Paşa’nın gayretleriyle İran topraklarına harekât düzenlenmeye başladı. İran’ın o sıralarda şark hattına vermiş olduğu ağırlığın da etkisiyle, savunmadan saldırıya geçilmesine karar verildi ve Sinne’ye tabi köyler ile özellikle Avraman yağmalandı. Caf askerinin Merivan

⁹⁶⁰ BOA, HAT. 825 / 37411.

⁹⁶¹ BOA, HAT. 771 / 36182; BOA, HAT. 771 / 36182-C; BOA, HAT. 771 / 36182-D; BOA, HAT. 788 / 36768. Bu aşiret; İran, Irak’ın Erbil ve Süleymaniye bölgeleriyle Türkiye’de yayılım alanı göstermektedir. Bkz. İbrahim Bozkurt, *Aşiretler Tarihi*, İstanbul, Kitap Matbaası, 2009, s. 240.

⁹⁶² BOA, HAT. 797 / 36960.

⁹⁶³ BOA, HAT. 767 / 36141-A.

bölgesine kadar gittiği yağma harekâtında Bane'ye bağlı köyler ile Bane de ele geçirildi. Bölgede pek de alışık olunmayan bu tarz başarılar, Sultan II. Mahmud'u hayli memnun etti.⁹⁶⁴

Harita- 9 Mahmud Paşa'nın İran Topraklarına Düzenlediği Harekât

Kaynak: BOA, HRT.h. 103-1.

(1-Serdeşt, 2- Bane, 3- Sinne)

Elde ettiği başarılar, Mahmud Paşa'yı da heyecanlandırmıştı. Davud Paşa'ya gönderdiği Farsça mektubunda hayli özgüvenli olduğu sezilen Mahmud Paşa, Süleymaniye'de yedi sekiz bin civarında askerleri olduğunu ve bölgeye yirmi otuz bin aylıklı asker gönderilse, Kirmanşahan'ın dahi rahatlıkla fethedebileceğini dillendirmeye başlamıştı.⁹⁶⁵ Diğer taraftan uzun süredir İran'ın zaptında bulunan Zuhab Sancağı'na da harekât düzenlendi. Ele geçirilen Zuhab'a Ahmed Paşazade

⁹⁶⁴ BOA, HAT. 803 / 37117.

⁹⁶⁵ BOA, HAT. 803 / 37117-B. Bu kadar kuvvetli bir İran şahıyla mücadele etmenin ve Kirmanşahan'ı fethetmenin beş altı bin askerle mümkün olamayacağını beyan eden Davud Paşa'nın arzı için bkz. BOA, HAT. 803 / 37117-C.

Osman Bey tayin edildi ve bu sayede İran tarafından atanıp bölgeye tasarrufunda tutan Harici Abdülaziz Paşa da firar etti.⁹⁶⁶

İran, bu saldırıları karşılıksız bırakmamak için hızlıca harekete geçti. Davud Paşa, 22 Ağustos 1822 tarihli arzında, Feth Ali Şah'ın, Abdullah Mirza'yı Sinne Hanı Kürdistan Valisi Amanullah Han ile beraber Süleymaniye'ye saldırmak üzere görevlendirdiğini, Kirmanşahan'da bulunan şehzadenin ve onun damadı Kasım Han ile Serdarı İsa Han'ın da bu saldırılara katıldığını beyan etti. Bu yüzden ahalinin Kerkük'e nakledildiğini de söyleyen eden Davud Paşa, elden gelen mücadelenin verileceğini söylüyordu.⁹⁶⁷ Tehlike büyüktü fakat Davud Paşa'nın tatarları İsmail ve Ahmed'in getirdiği haberler, yüreklere su serpmişti. Mahmud Paşa, Diyarbekir Valisi Ali Paşa, askerleriyle Kerkük'te beklemişlerdi. Şehzade Mirza Abdullah ve Sinne Hanı Amanullah Han otuz bin kadar olduğu söylenen askerî kuvvetle Süleymaniye'ye girmişti. Fakat bölgede "illet-i müzmine" olarak tabir edilen veba hastalığı⁹⁶⁸ İran askerini kırmıştı.⁹⁶⁹ İran ordusunda iki bin yedi yüz askerin hastalıktan öldüğü belirtilirken can korkusuna kapılan kalan İran askerinin, topraklarına çekildiği ifade ediliyordu.⁹⁷⁰

Şah, açtığı cephelerde askerini kıran ve oğlunu alan salgın hastalığa rağmen saldırılarına devam etmek istiyordu. Osmanlı ordusunun yaşadığı Eleşkird bozgunundan sonra o bölgede hastalıktan kırılan İran askerleri, bu defa da aynı zamanlarda hücum kalktığı Süleymaniye'de yayılan hastalıktan kırılmış ve hayatta kalanlar tıpkı şark hattında olduğu gibi topraklarına dönmek zorunda kalmıştı.

Davud Paşa, 24 Eylül 1822 tarihli arzında İran kuvvetlerinin yeni bir harekâtını merkeze arz etmişti. Acem, takriben on beş bin askerle Kirmanşahan'dan

⁹⁶⁶ BOA, HAT. 803 / 37117-D.

⁹⁶⁷ BOA, HAT. 797 / 36960-A. Bu harekâta katılanlar arasında, Muhammed Kasım Han Kovanlı'nın tüfekçileri, Zülfikar Han-ı Semnanî, Motelleb Han ve Semnan askerleri, Fazlali Han Kovanlı da bulunmaktaydı. Bkz. Sepehr, a.g.e., s. 339.

⁹⁶⁸ Askerlerin vebadan kırıldığı, Davud Paşa'nın merkeze gönderdiği bir arzda açıkça ifade edilmişti. Bkz. BOA, HAT. 795 / 36868.

⁹⁶⁹ Sepehr, a.g.e., s. 340. Veba'dan ölenler arasında harekâta katılan Motellib Han-ı Damganî de bulunmaktaydı. Bkz. Sepehr, a.g.e., s. 340.

⁹⁷⁰ Verilen bilgiler arasında Sinne Hanı Amanullah'ın öldüğü ya da ölmek üzere olduğu ifade edilirken Şehzade Abdullah Mirza'nın da helâk olduğu söyleniyordu. BOA, HAT. 649 / 31765-E. Şehzade Abdullah Mirza'nın ordugâhında da yayılan hastalık birçok hanın canını almıştı ve Abdullah Mirza, Zencan'a dönmek zorunda kalmıştı. Bkz. Sepehr, a.g.e., s. 340. Bağdad'a hücum etmek için Bakuba'da bulunan Şehzade Muhammed Hüseyin Mirza'yı, veba engellemişti. Bkz. Hidayet, a.g.e., s. 7796.

Mendelicin'e gelmiş ve ahalisinin ekseriyeti Şii olan Mendelicin halkı, İran'a karşı koymadan tâbi olmuştu. İran kuvvetleri buradan, Bağdad'a çok yakın bir mesafede bulunan Bakuba'ya yerleşti.⁹⁷¹ Vaziyet karışık. Diyarbekir Valisi Ali Paşa da o sıralarda Kerkük'te eceliyle vefat etmişti. Mahmud Paşa da akabinde Süleymaniye'den Kerkük'e gelmişti.⁹⁷² Davud Paşa'ya göre şah, Bağdad için büyük bir saldırıya hazırlanıyordu ve bölgeye acilen yardım gönderilmesi şarttı. Bilhassa Behram Paşa'dan destek alınmalıydı. Bâbâlî, Davud Paşa'nın yaşadığı kaygıları haklı buluyordu. Dolayısıyla Behram Paşa'nın, bahane üretmeden ve geceyi gündüze katarak bir an evvel külliyetli asker ile Bağdad'a ulaşmasını gerekli görüyordu. Hatta oğlu Hüseyin Bey'in de kendisine katılması uygun olacaktı. Tüm bu fikirler Sultan II. Mahmud'un da onayını aldı ve kendisi, emrinin vakit kaybedilmeden icrasını istedi.⁹⁷³

İran saldırmaya başlamıştı. 12 Ekim 1822'de merkezi bilgilendiren Davud Paşa, bölgede bulunan aşiret kuvvetleri ve İran askerleri arasında çatışmalar yaşandığını bildiriyordu. Ayrıca Davud Paşa, bir miktar askerin aşiret süvarileriyle birleşerek harekete geçtiğini, Acem askerini Diyale'nin diğer yakasını çektiklerini ifade ediyordu. Burada yaşanan çatışmalarda, İran sergerdelerinden hayli zayıf vardı. Davud Paşa, kesilen kellelerden birkısmını İstanbul'a yollamış ve Sultan II. Mahmud'u verdiği bu haberle fevkalade mutlu etmişti. Kendisini mutlu eden kuluna iltifat dolu bir cevap yazılmasını uygun gören Sultan II. Mahmud bununla yetinmeyip Davud Paşa için "... *acaba kendüye bir kürk ile seyf gönderülse vakt ü hale göre münasib olur mu? ...*" diyerek Bâbâlî'den bunun acilen mülahaza edilip tarafına neticenin arzını istemişti.⁹⁷⁴

⁹⁷¹ BOA, HAT. 795 / 36868-D.

⁹⁷² Gerek Mahmud Paşa'nın gerekse de biraderi Osman Bey'in, korkuyla Süleymaniye'yi terk ettikleri beyan ediliyordu. Bu durum, bölgenin Kürt beyleri için elinden gelen her şeyi yaptığını beyan eden Davud Paşa'yı kızdırmıştı. Halbuki henüz Şehzade Abdullah Mirza, saldırıya bile geçmemişti. Mahmud Paşa, askerini önden Kerkük'e göndermiş kendisi de Erbil ile Kerkük arasında ikamet etmeye başlamıştı. Bkz. BOA, HAT. 795 / 36868-E.

⁹⁷³ BOA, HAT. 795 / 36868. Davud Paşa daha sonra bölgeye süvari askeri başbölükbaşısını, maiyetine asker vererek göndermiş ve İran'ın elinde olan Cesan ve Badra köyleri savaşılmadan alınmıştı. Bkz. BOA, HAT. 771 / 36182-E.

⁹⁷⁴ BOA, HAT. 803 / 37115; BOA, HAT. 803 / 37115-A. Bölgeye gitmesi emredilen Behram Paşa'nın bu çatışmalarda görev almadığı, Davud Paşa'nın Haleb Valisi Behram Paşa'ya olayların tafsilatını anlattığı kaimesinden anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, HAT. 809 / 37201-F.

İran'ın son saldırılarında geride duran ve kendisini sağlama alıp bir nevi mücadeleden kaçan Mahmud Paşa, Davud Paşa tarafından kara listeye alınmıştı. Davud Paşa püskürtülen İran akınlarının akabinde merkeze arzında, Mahmud Paşa'ya bunca lütufta bulunmasının hiçbir işe yaramadığını ve kendisinin kıymet bilmez bir adam olduğunu söylüyordu. Mahmud Paşa'nın tüm hatalarını kenara yazdığını gördüğümüz Davud Paşa, 1821 yılında ölen Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın hücumlarında Mahmud Paşa'nın başarı gösteremediğini de “... *sal-ı güzeste de gebermiş şehzade ile mukabele oldukda tabaver olamayub...*” sözleriyle beyan ettiği görülmüyordu. Davud Paşa, Mahmud Paşa'ya askerî desteğin de verildiğini ve Anadolu askerinin hizmetine gönderildiğini özellikle vurgulayarak kendisinin daha İran saldırmaya başlamadan, saldıracak şayiasıyla firar etmesini içine sindiremiyordu. Davud Paşa'ya göre Mahmud Paşa'nın savaş karnesine düşülecek en önemli not: “... *imrar-ı vakt iderek ne kendi mansıbını korudu ve ne imdad ve muavenetimizde bulundu...*” olmalıydı.⁹⁷⁵

Üstünün çizildiğini anlayan Mahmud Paşa çok vakit kaybetmeden hem Davud Paşa hem de Osmanlı Devleti ile bağını kopararak İran'ı tercih etti. Aynı zamanlarda Davud Paşa'dan affını talep eden Harici Abdullah Paşa'ya da yeşil ışık yakıldı ve kendisini gayretlendirmek için yazılan yazıda “... *evvel hizmet ve sadakatindir ve bu hizmet mukabilinde enva-i lutf ve inayete mazhar olursun...*” ifadeleri kullanıldı.⁹⁷⁶

Mahmud Paşa'nın taraf değiştirmesi beklenen bir gelişme değildi ve bu gelişme, Davud Paşa'yı kaygıya sevk etti. Abbas Mirza'nın şark hattında, ordusuna karşı koyamayan Osmanlı kuvvetlerinin hâinden aldığı cesaretle kendini güvende hissetmesi, onun Mahmud Paşa'yı yanına çekerek Köy ve Harir sancakları ile Erbil ve Kerkük'e saldıracağı ihtimalini doğurmuştu. Davud Paşa, Feth Ali Şah'tan da çok korkuyordu. Onu, “... *eslafinın birisine kıyas olmayub tevarihinde bile misli nâyâb...*” şeklinde tarif ederek merkeze, otuz seneye yaklaşan iktidarı, serveti ve

⁹⁷⁵ BOA, **HAT**. 771 / 36182-F. Mahmud Paşa, İran'ın son saldırılarında geride durmuştu. Fakat diğer taraftan daha önce yaptığı sınır ötesi harekâta, merkezin takdirini de kazanmıştı. Davud Paşa'nın kendisine bu kadar öfke duymasının altında, eski sorunların etkisi yadsınamazdı. O yüzden Davud Paşa, Mahmud Paşa'yı tek kalemde siler bir tavır takınıyor olabilirdi. Ayrıca o sıralarda Harici Abdullah Paşa da “beni affedin” çağrısında bulunmaya başlamıştı. Bkz. BOA, **HAT**. 771 / 36182-B.

⁹⁷⁶ BOA, **HAT**. 788 / 36765. Hıyanetlerin çoğaldığını gören Sultan II. Mahmud, safları daha sıkı tutmak adına bölgede görevli paşaları yanında görmek istiyordu. İlan-ı harp etmeden Osmanlı Devleti'ne karşı cephele açan İran'a karşı mücadelenin önemine vurgu yapan Sultan II. Mahmud, Bağdad Valisi Davud Paşa'ya yardım etmesi için yeni göreve gelen Musul Valisi Numanpaşazade Yahya Paşa'ya emir gönderiyordu. Bkz. BOA, **HAT**. 803 / 37115-C; BOA, **HAT**. 771 / 36182.

oğullarıyla gücünün zirvesinde bir şah resmi çiziyordu. Elbette şahın bu gücü, siyasi olmaktan da öteye geçiyordu. Davud Paşa, İran'ın talimli topçusu ve tophanesinin yanı sıra nizam-ı cedid askerine karşı “serbaz” tabir edilen talimli askerinin, şahın her oğlunun emrinde sayıca yirmi otuz bin civarında bulunduğunu da belirtiyordu. Bu asker, Irak'ın her tarafına saldırmak için dünden hazırды. Mevcut durum karşısında paşa acziyetini “... Haleb ve eyalat-ı saireden ceste ceste bu ana kadar maiyet-i senaveraname tayin buyurulan beş altı bin nefer-i amm askeriyle böyle bir cihangirlik daiyesinde olan İran şahıyla muharebe ve mukabele etmek daire-i imkândan birun olduğu muhtaç-ı beyan değildir...” diyerek ifade edecekti. Davud Paşa ayrıca, Mendelicin'in de İran istilasından bir an önce kurtarılmasını isterken bu yolda Behram Paşa'yı yardıma çağırıyor, zahire tüketmekten başka hiçbir semeresi olmayan nefir-i âm askerini de yerden yere vuruyordu.⁹⁷⁷

Mahmud Paşa da artık “hain”di ve Davud Paşa onun için rahatlıkla “haricî” sıfatını kullanıyordu. Üstelik İran safında yer aldığını gösteren davranışlar da sergilemeye başlamış, Acem askerlerini yanına alarak Kerkük'e gelmişti. Sabık Basra Mütessellimi olup bölgede de tanınırlığı olan Ebubekir, Kerkük mütessellimi olarak atanmasına rağmen İran safına geçerek Mahmud Paşa'ya katılmıştı. Davud Paşa, Behram Paşa'ya gönderdiği yazılarda, Ebubekir'in derdest edilmesi için yardım isterken, bölgede Mahmud Paşa'nın İran desteğiyle çıkarmış olduğu kaos ortamına nihayet vermek için de asker talep ediyordu.⁹⁷⁸

Mahmud Paşa tehlikesi git gide artıyordu. Paşa, Köysancak Kalesi'ni İran kuvvetleriyle birlikte muhasaraya almıştı. Arap aşiretleri yazdıkları mahzarlarda acil yardım gönderilmesini talep ediyordu. Köysancak Mutasarrıfı Halidpaşazade Mehmed Paşa muhasarayı yarmak için mücadele verse de Davud Paşa'ya göre mevcut beş altı bin ulûfeli askerle bu muhasaranın yarılması mümkün değildi. Merkez, Davud Paşa'nın asker konusundaki yorumlarını sızlanma olarak görmekteydi. Daha önce kendisine gönderilen Anadolu askerini işe yaramaz deyip dağıtarak geldikleri yerlere gönderen paşanın, mugalata yaptığı düşünülüyordu.

⁹⁷⁷ BOA, HAT. 818 / 37322-A; BOA, HAT. 818 / 37322-B.

⁹⁷⁸ BOA, HAT. 651 / 31812-2; BOA, HAT. 651 / 31812-A; BOA, HAT. 819 / 37341-B.

Fakat yine de merkezin, asker konusunu istişare edecek, Cidde Valisi İbrahim Paşa'nın bölgeye gitmesini dahi tekrar gündemine aldığı görülecekti.⁹⁷⁹

Abbas Mirza'nın emri altına giren Mahmud Paşa, Savuk Bulak (Soğuk Bulak) ve Serdeşt hanlarının binlerce askeriyle kuşattığı Köysancak, Erbil, Köprü ve Kerkük'e hâkim durumdaydı. Davud Paşa, elindeki asker yetersizliğini dikkate alarak ortamı gerekir hareketlerde bulunmamaya çalışıyordu.⁹⁸⁰ Fakat Mahmud Paşa kontrolü ele almıştı ve 1823 nevruzu yaklaşırken Davud Paşa, İran'ın bölgeye bir harekât düzenleyebileceğini söylüyordu.⁹⁸¹ Öte taraftan şaşılacak şekilde hem Mahmud Paşa hem de biraderi Osman Paşa, Davud Paşa'ya aracılarla mektup göndererek, tekrar saf değiştirmek istediklerini de beyan etmeye başlamışlardı.⁹⁸²

İçeriden ve dışarıdan köşeye sıkıştığını düşünen Davud Paşa, Anadolu'dan gelecek askeri yeterli görmemenin verdiği telaşla merkeze yazdığı yazılarda, şaşırtıcı olmaya başlamıştı. Davud Paşa, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın sefineleriyle Fars limanlarına asker sevk etmesini istiyordu. Şayiasının dahi İran

⁹⁷⁹ BOA, **HAT**. 818 / 37322. Köprü ile Kerkük arasında bulunan Helmin köyüne gelen Mahmud Paşa, yanına Kerkük Mütesellimi Ebubekir'i de almıştı. Bkz. BOA, **HAT**. 819 / 37341-D. Konuyla alakalı Kerkük'ten gelen mahzar için ise bkz. BOA, **HAT**. 819 / 37341-E. Ayrıca Musul Valisi Yahya Paşa'nın, Mahmud Paşa ile mücadele için Behram Paşa'dan destek istediği hattı için bkz. BOA, **HAT**. 651 / 31813-2.

⁹⁸⁰ BOA, **HAT**. 801 / 37086-D.

⁹⁸¹ BOA, **HAT**. 819 / 37341.

⁹⁸² BOA, **HAT**. 796 / 36902. Mahmud Paşa ve onunla beraber hareket eden Sabık Basra Mütesellimi Ebubekir Ağa Davud Paşa'ya yeşil ışık yakarken, merkeze ulaşan arzlarında Davud Paşa'yı şiddetle eleştirip idaresinden memnun olmadıklarını ve kendilerini bu noktaya getiren sebebin, Davud Paşa'nın hareketleri olduğunu beyan etmekten de geri durmuyorlardı. Bir tür savunma olarak da değerlendirilmesi gereken bu beyanlarda iki isim de kendilerini suçlu görmüyordu. Gürcü olan Davud Paşa'nın fırkasının ve özellikle Davud Paşa'nın Irak'ı harap ettiğini söyleyen Ebubekir Ağa, Davud Paşa'ya hiçbir şekilde yaranamayacağını anladıktan sonra Bağdad'dan firar ederek Baban'a geldiğini ve buradan İstanbul'a gelmek isterken Mahmud Paşa'nın kendisini engellemek, dertlerini merkeze yazmama noktasında onun tarafından ikna edildiğini söylüyordu. Hatta Ebubekir Ağa bu hususta başka bir teşebbüste daha bulunmuş, hazinedarına verdiği tahriratlarla kendisini İstanbul'a yollamıştı. Yolda yakalanan hazinedar, sorgulandıktan sonra durum anlaşılmış ve yanına verilen tatarla yola devam etmişti. Mahmud Paşa da arzında şikayetlerini anlatırken Acem'e sığınan Abdullah ve Mehmed Paşa'nın, Davud Paşa tarafından sahiplenilmesinin halk nezdinde kabul görmediğini ve bu isimlerin atamalarının huzursuzluğa sebep olduğunu söylüyordu. Neticede her iki isim de Devlet-i Aliye bendeliğinde irade ortaya koyma derdindeydi. Bâbiâli tüm bu hususları değerlendirdi ve söylenenleri çok inandırıcı bulmadı. Zira Ebubekir Ağa'nın Bağdad valisi yapılması gibi bir proje söz konusuydu ve Mahmud Paşa da kendisini parlatma derdindeydi. Tabiatıyla Mahmud Paşa da adamı göreve geldiğinde, bundan nemalanacaktı. Bekir Ağa'nın İstanbul'a varan hazinedarına da çözüm bulundu. Kendisinin geri dönmesi fesada mahal verebileceği ihtimaline karşı uygun bulunmadı ve sorgulandıktan sonra Dimetoka'ya sürülmesine karar verildi. Davud Paşa'nın da arkasından çevrilen dolaplardan haberdar olması için, hazinedarla gelen yazıların kendisine gönderilmesi düşünüldü. Sultan II. Mahmud, tüm bunları onaylarken aklında soru işaretleri vardı. Acaba Bağdad Valisi ne kadar masumdu? İran'la mücadelede neler yapıyordu? Sultan, bu hususların da müzakeresi için Bâbiâli'ye tekrar talimat verdi. Tüm detaylar için bkz. BOA, **HAT**. 390 / 20710; Doğan, **a.g.t.**, s. 95.

üzerinde etkisi olabileceği tahmin edilen bu ve benzeri teklifleri Bâbîâlî etraflica müzakere etti. Müzakere edilen hususlar arasında daha önce de gündeme gelen Cidde Valisi İbrahim Paşa'nın berren Bağdad'a yürümesi fikri de vardı. Bu konu, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya da yazılmış fakat kendisi henüz müspet veya menfi bir cevap vermemişti. Öte taraftan Mehmed Ali Paşa'nın Fars limanlarına asker çıkarma fikrini Bâbîâlî, iki açıdan yanlış buldu. Birincisi, teknik olarak bu işin mümkün olmamasıydı. Zira Mehmet Ali Paşa'nın Süveyş'te, Fars limanlarına asker çıkaracak kadar sefine ve donanması yoktu. İkincisi, bu fikir gerçekleştirilirse uluslararası siyaset bağlamında sonuçları olurdu. Çünkü Fars limanları “... İngiltereliye dokunur yerler...” dendi. Bâbîâlî, Davud Paşa'nın bunları bile bile yazmasının sebebini anlayamamıştı. O an için Davud Paşa'ya, İbrahim Paşa'nın Bağdad'a gitmesi konusunda, Mehmed Ali Paşa'dan gelecek cevabın bekleneceğinin söylenmesi kararlaştırıldı. Bu destek gerçekleşmeyecekti ancak Davud Paşa'nın sürekli askeri ve parayı merkezden istemesi de hoş karşılanmamıştı. Bağdad'da, beşer onar kuruş aylık verilerek birkaç cins askerden müteşekkil yirmi otuz bin nefer istihdam edilebilirdi. Davud Paşa, bu yola hiçbir şekilde başvurmuyordu. Bunu bilen Sultan II. Mahmud: “... Davud Paşa'nın hisset mizacı malum olmağla tokunaklı olmamak üzere Darphane Nazırı ve Kapıkethüdası tarafından iktizasına göre tahrir itdirülsün...” diyerek Davud Paşa'nın cimriliğinin yüzüne vurulmayarak diğer hususlarda da meşveret meclisinde kararlaştırılan cevapların kendisine yazılmasını emretti.⁹⁸³

Diğer taraftan Davud Paşa, 1823 Mayıs sonunda Mendelicin'in tekrar alınması için biraderi Ahmed Bey'i bolca sergerdeyle oraya göndermiş ve Ahmed Bey, Mendelicin harekâtında başarılı olmuştu. Alınan kırk bir adet Acem kellesini de İstanbul'a gönderen Davud Paşa, esir alınan bir hanın idamını istiyordu ancak İstanbul bunu uygun bulmadı.⁹⁸⁴ Bu harekât aynı zamanda iki ülke arasında imzalanan sulhtan önceki son harekâtı. İran, Mendelicin'de yaşadığı hezimet sonrası hayli öfkelenildi. Bilhassa bölge halkının önce kendilerine sonra Osmanlı Devleti'ne hıyanet ettiğini düşünen İran, iki ülkenin arasına fitne sokan halkın bu olaydan sonra

⁹⁸³ BOA, HAT. 798 / 37015. Zikredilen kapıkethüdası, Bağdad Kapıkethüdası Süleyman Efendi'dir.

⁹⁸⁴ BOA, HAT. 797 / 36975. Mendelicin Kalesi'nin geri alınmasındaki katkılarından dolayı Davud Paşa'nın, biraderi Ahmed Bey için “mirmiranlık” rütbesini talep ettiği yazısı için bkz. BOA, HAT. 483 / 23723.

kimseye faydasının olamayacağını beyan edip Mendelicin Kalesi'ni yıktırdı. İran kuvvetlerinin buradan yine Bağdad'a yürümesi ihtimalinden korkan Davud Paşa, diğer taraftan İran'ın düşüncesine de hak veriyordu. Çünkü o da Mendelicin halkından memnun değildi.⁹⁸⁵

Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın ölümünden sonra İran, Bağdad hattında beklediği başarıya ulaşamamıştı. Onun ölümünden sonra yapılan saldırıların büyük bir çoğunluğu, şark hattında devam eden çatışmaları bir nevi diri tutmak amaçlıydı. Bu yüzden burada iki kuvvet arasında yaşanan çatışmaların, 1821 yılı Kasım ayından sonra birçok sebep yüzünden seyrek hâle geldiği görülmekteydi. Salgın hastalık, bu sebeplerden biri ve en önemlisiydi. Muhammed Ali Mirza'nın ölümünün ardından İran kuvvetlerinin, genç ve deneyimsiz bir şehzade tarafından kontrol edilmesi, bunca hıyanet ve askerî hazırlıksızlığa rağmen Davud Paşa'nın başarılar elde etmesine kapı aralamıştı. En nihayetinde iki ana hatta birden mücadele eden İran ve Osmanlı devletlerinde, artık yorgunluk emareleri de görülmeye başlamıştı. İran bu noktada ilk adımı atarak, Abbas Mirza aracılığıyla sulha meyyal olduğunu da göstermişti. Bu uğurda Abbas Mirza'dan, dostluk yazıları ve sulh yapılmasıyla alakalı tahriratlar geliyordu. Fakat bu durum, Davud Paşa'yı ikna etmeye yeterli değildi. O, tedbirin elden bırakılmaması taraftarıydı ve bu düşüncesini de merkeze aynen böyle arz etti.⁹⁸⁶ Nitekim Davud Paşa, bu düşüncesinde haklı çıkacaktı. İki ülke arasında barış antlaşması yapıldıktan sonra Bağdad bölgesindeki sorunlar çok uzun süre çözüme kavuşturulamayacak ve İran antlaşma hükümlerine o bölgede asla sadık kalmayacaktı.

⁹⁸⁵ Konuyla alakalı belgeler için bkz. BOA, **HAT**. 783 / 36611; BOA, **HAT**. 783 / 36611-C; BOA, **HAT**. 783 / 36611-F.

⁹⁸⁶ Esasında Sultan II. Mahmud'un da İran'a hiçbir şekilde itimadı yoktu ve bu hususta Davud Paşa ile hemfikir olduğunu ama barıştan başka da çare olmadığını "... müşarun ileyh âkil ve müdebbir vezirdir yoluyla hareket edeceği malum ve meczum-ı hümayundur cenab-ı hak devlet-i aliyyemiz hakkında hayırlı suretle neticesini ihsan eyleye âmin" sözleriyle ifade etmişti. BOA, **HAT**. 797 / 36976.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BARIŞ GÖRÜŞMELERİNİN BAŞLAMASI VE ERZURUM ANTLAŞMASI

1 Diplomatik Müzakere Süreci

Osmanlı ve İran devletleri arasında 1820 yılının sonlarına doğru başlayan savaşta, 1821 ve 1822 yılları şiddetli çatışmalara sahne olmuş, 1823 yılına gelindiğindeyse çatışmaların şiddetinin azalmaya başladığı görülmüştü. Esasında her iki ülke de savaş içerisinde, birbiriyle çatışarak bir neticeye varamayacaklarını anlamışlardı. Bilhassa İran, iki İslam devleti arasında tesis edilecek barışın, kendilerine yakışacak bir tavır olduğunun bilincindeydi.⁹⁸⁷ Bu doğrultuda Abbas Mirza savaş sırasında, İran tarafından istenmeyen adam ilan edilen Hüsrev Paşa'nın yerine göreve gelen Rauf Paşa'ya yazdığı Farsça mektupta, kendisini iki ülkenin evladı gibi gördüğünü söylüyor ve aralarındaki sorunların ortadan kaldırılması için adamı Mirza Hacı Kasım'ı, elçi olarak Osmanlı tarafına göndereceğini ifade ediyordu.⁹⁸⁸

Öte yandan Feth Ali Şah da Davud Paşa ile görüşmesi için Bağdad'a Vakanüvis Muhammed Sadık Mervzî'yi gönderiyor, barışın tesis edilmesi için birtakım şartlar öne sürüyordu. Bağdad bölgesinde çatışmaların durması için, Feth Ali Şah'ın dört şartı vardı. İlki; Hanekin'den Bağdad'a kadar, imamların mezarlarını ziyaret için Irak'a giden İranlı ziyaretçilerden, "bac" adı altında para alınmamasıydı. İkincisi; Vehhabîler tarafından Kâzımeyn'e götürülen Necef hazinesinin, İran tarafından belirlenecek görevlilere teslim edilmesi idi. Üçüncüsü; Necef ve Kâzımeyn'deki Osmanlı memurlarının hoşgörülü, taassubla hareket etmeyen kişilerden seçilmesi ve bu sayede İranlı ziyaretçilere iyi davranılmasıydı. Ayrıca İranlıların şer'î işleri de Şii din görevlileri tarafından yapılmalıydı. Dördüncü ve son şart; ceza olarak 5000 tümen altın sikkenin İran'a ödenmesi ve bunun yıllık mutat hale getirilmesi idi. Bu şartları Davud Paşa'ya ileten Mervzî, onu ikna etmişti.

⁹⁸⁷ BOA, HAT. 769 / 36186-G.

⁹⁸⁸ BOA, HAT. 793 / 36838-L.

Akabinde İran'a döndü fakat bu şartların daha sonra tamamen antlaşma hükümlerine yansıdığını görmek mümkün olmadı.⁹⁸⁹

Her ne kadar bazı şartlar öne sürse de görüldüğü üzere sulh için ilk yeşil ışık yakan İran olmuştu. İran'ın, Osmanlı Devleti ile ateşkesi ve barışı tesis etmek için attığı ilk ciddi adım aslında, tespitlerimize göre 1822 yılının Ağustos ayında, Eleşkird'de Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bozgundan sonraya tesadüf ediyordu.⁹⁹⁰ Osmanlı kuvvetlerinin, İran kuvvetleri karşısında yaşadığı hezimetten sonra İran'ın bu tarz bir adım atması, savaşı önde götüren bir devletten beklenmeyecek bir hareketti. Ancak muharebe esnasında İran askerlerinin, bölgede ortaya çıkan salgından hayatlarını kaybetmeleri ve bu sebeple İran'ın Erzurum'a yürümekten vazgeçerek topraklarına geri çekilmesi, öyle görünüyor ki kendilerini bu adımları atmaya zorlamıştı. Ancak bu konuda tek sebebin olduğunu söylemek imkânsızdı. Farsça münşeat mecmualarından elde edilen bilgiler, Abbas Mirza'nın merkezden destek alamadığı için Osmanlı Devleti ile barışa mecbur kaldığı izlenimi de uyandırmaktaydı. Bu durum, Abbas Mirza'nın, Mutemedüddevle Neşat'a yazdığı mektupta kendisini göstermekteydi. Her zaman yüz binlik bir bütçeyle kendisinin desteklendiğinden dem vuran şehzade, ihsanlarının on binlere kadar düştüğünü söyleyerek merkezden para alamadığından dert yanmaktaydı. Öyle sanılıyor ki Abbas Mirza'nın merkezdeki muhalifleri, kendisiyle ilgili kara propoganda yaparak Feth Ali Şah'ı etkilemekteydi. Bir görüşe göre muhalifler, Abbas Mirza'nın para sızdırmak için savaş açtığını bile dillendirmekteydi. Netice itibarıyla tüm bu dedikoduların işe yaradığı görüldü ve Abbas Mirza'nın savaşmak için beklediği para kaynağı merkez tarafından kesildi.⁹⁹¹ Hatta olay öyle bir hâle geldi ki Feth Ali Şah,

⁹⁸⁹ Hidayet, **a.g.e.**, s. 7804-7805.

⁹⁹⁰ İran'ın burada attığı adıma ilk ciddi adım dememizin nedeni, bu adımla başlayan sürecin bir süre kesintiye uğrasa da iki ülkeyi barışa sevk etmiş olmasıyla birlikte birçok konunun bu adım sayesinde taraflarca müzakere edilmiş olmasıydı. Yoksa İran, bu adımdan önce de barışı talep eden girişimlerde bulunmuştu. Bunlardan biri, 1822 Şubat'ında Erzurum'a gelip eli boş dönen İran Elçisi Zeynelabidin'in girişimiydi. Daha sonra esir olarak İran'ın eline geçen Said Ağa aracılığıyla da İran, Rauf Paşa'ya barış teklif etmişti. Ancak 1822 Mayıs'ında yapılan bu teklife de Osmanlı tarafı sıcak bakmadı ve birkaç ay sonra İran kuvvetleri, Osmanlı ordusunu Eleşkird'de bozguna uğrattı. Bkz. Kalantari, **a.g.t.**, s. 145, 151, 152; Doğan, **a.g.t.**, s. 83. Sivaslı Said Ağa ile beraber yaklaşık 1000 kişinin esir alındığı hakkında bkz. Dunbulî, **a.g.e.**, s. 473.

⁹⁹¹ Cihangir Kaymakamî, "Metn-i Digeri ez Moahede-i Evvel-i Erzenelrum", **Berresiha-yı Tarihî**, Sal-ı Heştom, Şomare: 5, 1352, s. 20-21. Abbas Mirza'nın, Kaymakam'ın hattıyla Eminüddevle Sadrazam'a gönderdiği mektup da, barışa giden süreçte parasızlığın önemli bir etken olduğunu göstermekteydi. Rauf Paşa'dan Osmanlı'nın uşağı olarak bahseden Mirza, parasızlıktan Rauf Paşa'ya elçi göndermek zorunda olduklarını beyan etmekteydi. Mendelicin ve Bayezid'in teslimiyle Şehrizar

11 Haziran 1823 tarihinde bu dedikodulardan emin olmak için Azerbaycan'a kadar geldi. Seri bir şekilde sekiz günde Tahran'dan Hoy'a ulaşan Şah, oğlunun Rusların tahrikine kapıldığına inandığını ve kendisini görmesinin onun hayallerini bertaraf etmede işe yaracağını düşündüğü söylendi.⁹⁹² Yaşanan tüm bu gelişmeler neticesinde, şehzadenin de barış konusundaki adımları daha da artmış oldu.

Yukarıda da bahsedilen, ilişkilerin düzeltilmesi için Abbas Mirza tarafından Rauf Paşa'ya gönderilecek Mirza Hacı Kasım, Erzurum'a gelmişti. Rauf Paşa, İran'ın bu adımı kayıtsız kalmamak ve İran'ın niyetini net olarak anlamak için, elçi olarak gelip geri dönecek olan Mirza Hacı Kasım'ın yanına Hicabizâde Hüseyin Efendi'yi terfîk etti⁹⁹³ ve Erzurum'dan ayrılan heyet, Abbas Mirza ile görüşmek için Hoy'a gitti.⁹⁹⁴

Abbas Mirza, kendisiyle görüşmeye gelen Hicabizâde Hüseyin Efendi'den memnun kalmıştı. Hüseyin Efendi'nin getirdiği takrirden de dostluk sezdiğini ifade eden Abbas Mirza, Rauf Paşa'nın, daha önceki seraskerler gibi olmadığını duyduğunu söylemişti. Abbas Mirza'nın önceki seraskerler ifadesindeki hedefi, Rauf Paşa'dan önce iki ülke arasında sürekli gerginliği tırmandırdığı gözlenen Erzurum'daki idareciler ve özellikle Hüsrev Paşa ile Hafız Ali Paşa'ydı. Abbas Mirza, Hüseyin Efendi'nin sulh murahhası olup olmadığını da sorgulamış, eğer kendisi sulh için görevlendirildiyse bunun taraflarına bildirilmesini rica etmişti.⁹⁹⁵

Hüseyin Efendi'nin, Abbas Mirza ve heyetiyle yaptığı mülakat, İran'ın içerisinde olduğu savaşa ve barışa nasıl baktığının görülmesi açısından önemliydi. Çünkü Abbas Mirza bu görüşmede söyledikleriyle, çok içerlediği bazı hususlara dikkat çekmiş ve bundan sonrasındaki temennisini açıkça ifade etmişti. Mülakatın başında sözlerine, Hafız Ali Paşa'dan şikâyetini dile getirerek başlayan Abbas Mirza, kendisine İstanbul'dan gönderilen kılıçlara Hafız Ali Paşa tarafından el konulmasını ve üstüne üstlük paşanın, kılıçların İslam'a yaraşır olduğunu söyleyip, kendisini

ve Baban'ın da Osmanlı Devleti'nin elinde kalacağından ürken şehzade, çaresizliklerinin sebebini yine parasızlığa bağlamaktaydı. Kaymakamî, İran için istenilen şartlarda barış yapılamamasının sebebini, parasızlıktan kaynaklanan çaresizlik olarak ifade etmektedir. Bkz. Kaymakamî, **a.g.m.**, s. 22-23.

⁹⁹² Kaymakamî, **a.g.m.**, s. 24-25.

⁹⁹³ BOA, **HAT.** 793 / 36838-J.

⁹⁹⁴ Kalantari, **a.g.t.**, s. 156.

⁹⁹⁵ BOA, **HAT.** 801 / 37089-H.

tahkir etmesini çok yanlış bulduğunu beyan ederek devam etmişti. Ayrıca, babasının hac yolundaki haremine Erzurum'da saygısızlık yapıldığını belirten Abbas Mirza, Hüsrev Paşa'nın Sadık Bey meselesinde takındığı tavrın da kabul edilemez olduğunu söylemişti. Şaşırtıcı şekilde Sultan II. Mahmud'dan "Amca-yı Ekberim" diye bahseden Abbas Mirza, kendisinden malını mülkünü esirgemeyeceğini belirttikten sonra, eğer isterse ona Hoy ile Revan'ı dahi veririm demişti.⁹⁹⁶

Mülakat sonrası Hüseyin Efendi, Abbas Mirza tarafından görevlendirilen Divan Kâtibi Mirza Muhammed Takî ile sulha Osmanlı tarafının nasıl baktığını sormak ve Abbas Mirza'nın söylediklerini Rauf Paşa'ya bildirmek için 18 Eylül 1822 tarihinde Erzurum'a geldi.⁹⁹⁷ Hüseyin Efendi ile birlikte İran adına Erzurum'a gelen Takî de sulh için Rauf Paşa ile görüşecekti. Ordu defterdarının da hazır bulunacağı mülakata, İran'ın Osmanlı topraklarına saldırması sonucu, Osmanlı Devleti'nin buna cevap vermek zorunda kaldığı söylenerek giriş yapılmış ve barışı bozan tarafın, Osmanlı topraklarını yağmalayan İran olduğu söylenerek devam edilmişti. Rauf Paşa'nın, İran'ın Bağdad'daki hareketlerinin de kabul edilemez olduğunu beyanının akabinde söz sırası, Mirza Takî'ye geldi. Takî, Abbas Mirza'nın Hoy'da Hüseyin Efendi'ye söylediklerini büyük oranda tekrar etti ve aşiretlerin Osmanlı tarafından sahiplenilmesinin kabul edilemez olduğunu sözlerine ekledi. İran, hacılarına kötü davranıldığı için de hayli şikâyetçiydi. Rauf Paşa bu şikâyetleri, Osmanlı ve İranlı hacıların arasında asla bir fark olmadığını söyleyerek kabul etmediklerini dile getirdi ve onların her zaman Osmanlı memurları tarafından himaye edildiğinin altını çizdi.

Görüşmelere, daha sağlıklı yürütülmesi açısından iki gün ara verildi. Heyet, iki gün aranın ardından tekrar toplandığında bu kez, Bağdad'daki sorunlar ve İran'ın zapt ettiği yerler üzerinde konuşuldu. Rauf Paşa Takî'ye, İran'ın zapt ettiği yerlerin iadesi ve verilen hasarın tazmin edilmesi gerektiğini söylediğinde Takî, Osmanlı Devleti'nin de aşiretleri sahiplendiğini, Abdulhamid Paşa'nın, Bayezid ve Eleşkird'i İranlıların akçesiyle aldığını söylediği görüldü. Rauf Paşa, elçinin iddialarının kabul edilemez olduğunu beyan etmek adına saydığı yerlerin Osmanlı toprağı olduğunu ve

⁹⁹⁶ Kalantari, **a.g.t.**, s. 157, 158.

⁹⁹⁷ BOA, **HAT**. 795 / 36871; Kalantari, **a.g.t.**, s. 158. Mirza'nın gelişiyile alakalı yine bkz. Dunbuli, **a.g.e.**, s. 480.

aşiretlerin de kendi tebaaları sayıldığını söylemesi, elçi tarafından pek de hoş karşılanmadı. Rauf Paşa, barışa yanaşmaları için şartları olduğunu ve bu şartlar arasında kendileri için olmazsa olmaz olanların, aşiretlerin Osmanlı topraklarında kalması, İran'ın istila ettiği kale ve arazileri geri vermesi ve yağma edilen tüm malların tazmin edilmesi olduğunu yineledi. Rauf Paşa'dan Osmanlı tarafının barış şartlarını ve düşüncesini öğrenen Elçi Takî, tüm bunları Abbas Mirza'ya bildirmek üzere yola revan oldu. Rauf Paşa, elçiyi uğurladıktan sonra İstanbul'a, yapılan mülakatla ilgili gönderdiği arzında İran'ın, ele geçirdiği kaleleri ve arazileri teslim etmeye hazır olduğunu söylerken aşiretler maddesinde uzlaşmaya yanaşmadıklarını bildiriyordu. Havadisleri alan sultan, konuyu etraflıca müzakere edilmesi için şura meclisine havale ediyor, hemen karar vermekten kaçınarak bu yolla istişare mekanizmasını işletmiş ve sağlıklı karar almanın önünü açmış oluyordu.⁹⁹⁸

Sultan'ın emri üzerine İstanbul'da toplanan şura meclisi, İran'ın zapt ettiği kalelerin ve arazilerin iadesini ön şart olarak görmüş ve verilen zararlar tazmin edilinceye kadar Acem'in sözüne güvenilmemesi gerektiği sonucuna varmıştı. Aşiretler konusunu da müzakere eden şura, Haydaranlı ve Sepki aşiretlerinin Osmanlı tebaası olduğunda ve bu aşiretlerin İran'a verilmesinin söz konusu dahi edilemeyeceğinde mutabık kalmıştı.⁹⁹⁹

Rauf Paşa'nın, İran Elçisi Mirza Takî ile Erzurum'da yaptığı mülakatta, Osmanlı tarafına cevap vermesi için kırk gün süre tanınmıştı. Ayrıca İran, İngilizlerin Osmanlı tarafını ikna etmesi için, İstanbul'daki İngiliz Elçisi Strangford'tan yardım istemiş ve elçi de bu konuda gereken girişimde bulunmuştu.¹⁰⁰⁰ Burada, İngilizlerin hem İstanbul hem de Tahran'daki temsilcilerinin, iki ülkeyi barıştırmak için gösterdiği gayretlere bir parantez açmak gerekir. İngilizler, savaşın başından bu yana İran'ın saldırılarından vazgeçmesi gerektiğini ifade etmiş ve Osmanlı Devleti'ne, barış için kendilerine destek vereceklerini söylemişti. Aslında İngilizler, tarafların

⁹⁹⁸ BOA, HAT. 795 / 36871. Rauf Paşa, Osmanlı Devleti ile barışmak için çabalayan İran'a, Revan Serdarı Hüseyin Han'a yazdığı bir mektup üzerinden yüklenmişti. Barış konusunda iki devletin bir geçmişi olduğunu söyleyerek sözlerine başlayan paşa, fitne çıkaran tarafın İran olduğunu beyan etmişti. Fukaranın malını yağma eden İran'ın ruz-ı mahşerde hesap vereceğini belirtirken Rauf Paşa, kendilerine sığınan Magazberd Beyi Şerif'i de, "...üç yüz senelik devletine hain olan beş günde İran devletine sadık mı olur?" diyerek defterden sildiğini göstermişti. Bkz. BOA, HAT. 768 / 36167-C; Doğan, a.g.t., s. 91.

⁹⁹⁹ BOA, HAT. 796 / 36909.

¹⁰⁰⁰ Kalantari, a.g.t., s. 158, 159.

karşılıklı adımlarıyla savaşın nihayetlenebileceğinin farkındaydılar ve İran'ın agresifliğinin, Rusların onları tazyik etmesinden ileri geldiğini düşünmekteydiler.¹⁰⁰¹ Tüm bu kompozisyon içerisinde İngilizler esasında ne İran'ın ne de Osmanlı Devleti'nin tarafındaydı. İngilizler için amaç, Rusya'nın bölgedeki etkinliğini pasivize etmek için gereken siyaseti geliştirmektir. Nitekim Osmanlı Devleti de İngilizlerin asıl amacını çok iyi bilmekteydi. Örneğin arabulucu gibi davranıp İstanbul'a barışı telkin etmeye çalışan İngilizlerin bir yandan da Osmanlı toprağı Yemen'i istilası, doğal olarak sultanın bu devlete karşı iyi niyet beslemesine engel teşkil etmekteydi. Sultan, İngilizlerin, Rusya'nın İran üzerindeki etkisini kırmak için İran'ı barışa zorladığını görmekteydi ve bu sayede İran'ın Rusya'dan yüz çevireceğini düşünen İngilizlere prim vermemek için karşı siyaset geliştirmekteydi. Bu siyasetin çerçevesi, İngilizlerin arabuluculuğunun doğrudan kabul edilmeyerek oyalama taktiğine başvurulması ve bu şekilde zaman kazanılarak durumun tahlil edilmesi olarak çizilmiştir. Aynı zamanda merkez, saldırılara devam kararı almış ve İran topraklarını yağmalamaya başlamıştı. İran da topraklarına yapılan saldırılar karşısında sessiz kalmadı ve karşı saldırıya geçerek Osmanlı topraklarını talan etmeye başladı.¹⁰⁰²

Görüldüğü üzere Rauf Paşa ile Mirza Muhammed Takî'nin görüşmesinin ardından İran, kayda değer bir sonuç elde edememiştir. Bu yüzden, İngilizlerin İran misyonunda görevli George Willock ve İran Mütemedüddevesi Abdülvehhab İsfahanî, ne yapılması gerektiği üzerinde aralarında fikir teatisinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Yunanlılarla olan savaşının da değerlendirildiği ikilinin yazışmasında, İran ve Osmanlı savaşının nedenleri yine masaya yatırılmıştır. Haydaranlı Aşireti'nin yarattığı problem, Sadık Paşa'nın öldürülmesi ve sınır hattında görevli memurların kibirli tavırları bunlar arasındaydı. Fiilen iki senedir devam eden ve üçüncü yılına giren Osmanlı-İran savaşının tahribatı, artık çok büyüktü. Her ne kadar Abbas Mirza, Eleşkird'de Osmanlı ordusunu tarumar etse de aniden ortaya çıkan hastalık, onun hedefine ulaşmasına müsaade etmemiştir. Gerek Osmanlı memleketi gerek Azerbaycan köyleri, savaştan çok büyük zararlar görmüştü. Güvenlik ortadan kalmıştı ve halk tedirgindi. İranlı tacirlerin zararları ise; hayli fazlaydı. Ticaret yapamadıkları için vergi veremeyen İranlı tacirler, şahın

¹⁰⁰¹ TNA, FO. 78 / 108, Viscount Strangford'tan, Londra'ya. (10 Mayıs 1822).

¹⁰⁰² BOA, HAT. 781 / 36593; Kalantari, a.g.t., s. 160, 161.

hazinesine de doğrudan zarar vermeye başlamışlardı.¹⁰⁰³ Diğer yandan Abbas Mirza, bütçe yetersizliğinden dolayı savaşa devam edememekteydi. Tüm bu sebepler dolayısıyla barış yapılması, her açıdan son derece önemli bir hâl almıştı.

İki ülkenin tekrar silaha sarılması, Rusya haricinde zaten kimseyi memnun etmiyordu. Taraflar bu süreçte insan ve maddî kaynaklarını tüketiyor, siyasî, ticarî ve sosyal ilişkilerine telafisi güç zararlar veriyordu. Ayrıca İngilizler de gün geçtikçe uzayan bu savaşın, artık bitmesini istiyordu. Karşılıklı olarak yapılan yağmaların akabinde Abbas Mirza, son yapılan görüşmeleri hatırlatarak, Osmanlı tarafına kırk gün süre tanınmasına rağmen yedi aydır kendilerinin barış çağrılarına bir cevap verilmediğini ve dolayısıyla İran'ın hamle hakkının mahfuz olduğunu Rauf Paşa'ya yazdığı Farsça mektupta dile getiriyordu.¹⁰⁰⁴ İran'ın diplomatik baskıları, İran Kaymakamı Ferahanî tarafından da devam ettiriliyordu. O da Rauf Paşa'ya yazdığı Farsça mektupta, kendinden önceki İran kaymakamı olan babası İsa Ferahanî zamanında yapıldığı gibi onun da iki ülke arasında iyi ilişkilerin tesis edilmesine çalıştığını, taleplerine cevap aradıklarını, daha fazla Müslümanın ölmemesi için cevap vermelerinin münasip olacağını söylüyordu. Ayrıca Ferahanî, iki Müslüman ülkenin daha fazla zayıflamaması için, bir an önce barış yapılmasını da elzem görüyordu.¹⁰⁰⁵

Barış çağrılarının muhatabı Rauf Paşa, harp ve sulh seçeneklerinden hangisinin daha faydalı olduğunu netleştiremediği için, İran'dan gelen mektupları cevapsız bırakıyordu. Fakat İran ısrarcıydı. Kaymakam Ferahanî, Rauf Paşa'ya barış çağrısını yineleyen bir mektup daha yolladı. Defaatle taraflarından elçi gönderildiğini ve aylardır çağrılarına cevap alınamadığının yinelandığı mektupta, şer' en barışın en doğru yol olduğu belirtiliyordu. Mektup "... yef' alu'llahu mâ yeşâ ve yahkumu mâ yürid..." ayetleriyle sonlanırken İran, Allah'ın kudretine, hükmüne sadakatini

¹⁰⁰³ Golamhüseyn Mirza Salih, *Esnad-ı Resmî der Revabıt-ı Siyasî-i İran ba İngilis ve Rus ve Osmanî*, Cild-i Evvel, Tahran, Neşr-i Tarih-i İran, 1365, s. 262-265.

¹⁰⁰⁴ BOA, **HAT**. 798 / 36991-D. Abbas Mirza, Rauf Paşa'ya yazdığı bir başka Farsça mektupta, kendisinin devamlı sulha taraftar olduğunu ancak Osmanlı tarafının buna yanaşmadığını belirtmektedir. İki devlet arasında baba oğul ilişkisi olduğuna da vurgu yapan Mirza, bu sebeple saldırılarına son verdiğini beyan etmektedir. Bkz. Kitabhane-i Meclis-i Şura-yı İslamî-i İran, **Nusha-i Hattî**, No: 13657.

¹⁰⁰⁵ Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 253-254. Ferahanî'nin Rauf Paşa'ya yazdığı bir diğer mektubun tercümesi için bkz. BOA, **HAT**. 801 / 37089-İ.

vurguluyor¹⁰⁰⁶ ve bundan sonra yaşanacakların vebalini üzerinden attığını ima ediyordu.

İran, barış için Osmanlı Devleti'ni ikna etmeye çabalarken, İngilizlerin Tahran ve İstanbul misyonları yine devredeydi. İngiliz Kralı, başından beri İran'ı savaştan uzak tutmaya çalışırken kendilerinin arabulucu olduğunu da İran Devleti'ne iletmişti.¹⁰⁰⁷ Diğer yandan Abbas Mirza, Stratford Canning'e yazdığı bir mektupta, Osmanlı Devleti ile aralarının bozulmasına Kürt aşiretlerinin sebep olduğunu, her zaman barışa hazır olduklarını ve İngiltere olarak bundan haberdar olmalarını söylemişti.¹⁰⁰⁸ George Willock da İran Kaymakamı Ferahanî'den mektup alıyor ve Kaymakam mektubunda, Osmanlı ile barış için sıraladıkları şartları bilmelerinin, İngiltere'nin arabuluculuğunda faydalı olacağına inandığını söylüyordu.¹⁰⁰⁹ George Willock, Kaymakam Ferahanî'ye yazdığı mektupta ise; İstanbul'daki İngiliz elçisinin, Osmanlı Devleti'ni barış için teşvik edeceğini ve İstanbul'un İngilizlere güvendiğini belirterek¹⁰¹⁰, rollerinin öneminin İran tarafından bilinmesini sağlamaya çalışıyordu.

İki ülkenin arasını bulmaya çalışan İngilizler, gerek görüşmeler öncesi gerekse de sonrasında, Londra-İstanbul-Tahran hattındaki tüm diplomatik misyonlarını görevlendirmişti. 1821 yılı sonunda İngilizler artık, şiddetlenen savaşta barışın tercih edilmesi için Lord Strangford'a büyük sorumluluklar yüklüyordu.¹⁰¹¹ Özellikle Abbas Mirza ve Kaymakam Ferahanî ile sık sık yazışan misyon temsilcileri, barışa giden yolda kilit rol üstlenmişlerdi.¹⁰¹² Canning, Kaymakam Ferahanî'ye gönderdiği mektupta, Rauf Paşa'ya yapılan barış teklifinden bir şey çıkmasını umut ettiğini ifade

¹⁰⁰⁶ Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 255, 256. Mektupta geçen ayetlerin ilk kısmı Âl-i İmrân (3/40) diğer kısmı ise Mâide (5/1) sûrelerinden alınmıştır. Ayetler, Allah'ın dilediğini yapacağı ve dilediğine hükmedeceği anlamına gelmektedir.

¹⁰⁰⁷ BOA, **HAT**. 1316 / 51290-D.

¹⁰⁰⁸ Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 247.

¹⁰⁰⁹ Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 249-250.

¹⁰¹⁰ Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 260-261. Abbas Mirza'nın vezirinden George Willock'a giden bir yazıda, savaşın sebeplerine ait değerlendirmeler yer almaktaydı. İran; Kürtlerin fitne çıkardıklarını, züvvarlara ve tacirlere saldırılarda bulunulduğunu ve bazı diğer konuların da dostluğa aykırı olduğunu beyan ederek bunların halledilmesiyle barışın tesis edileceğini söylüyordu. Bkz. Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 261-262.

¹⁰¹¹ Adamiyat, **a.g.t.**, s. 252.

¹⁰¹² Savaşın başında İstanbul'da İngiliz Elçisi olarak bulunan Sir Robert Liston, savaşa önlemeye çalışmasına rağmen bunda başarılı olamamıştı lakin kendisinden sonra göreve gelen Strangford, uzlaşmacı tavrıyla iki ülke arasında diplomatik mekik dokuyarak barışın tesis edilmesinde önemli bir rol oynadı. Bkz. Adamiyat, **a.g.t.**, s. 250, 252.

ederken, Osmanlı Devleti'nin İran'a güvenmediğini de söylüyordu. Çözümün barışta olduğunu vurgulayan Canning, iki ülke arasında barışın sağlanması için, çok çabaladığını da sözlerine ekliyordu.¹⁰¹³

Uzun süredir İran'ın taleplerine cevap vermeyen Rauf Paşa, İran'ın sulha davet talebini bir kez daha iletme için Erzurum'a gelen Cafer Han ile¹⁰¹⁴ İran'a bir mektup göndererek tercihini değiştirecek ve barışa yeşil ışık yakan bir tavır takınacaktı. Rauf Paşa'nın bu mektubu, barış için yetkinin kendisine verildiğini ve bu yolda mesai sarf edeceğini açıkça beyan ediyordu.¹⁰¹⁵ Diğer yandan Rauf Paşa, "... *İranlıların kizb u duruğ ile meluf ...*" olduklarını vurgulayarak, harp seçeneğinin de masada olmasının önemine inanıyordu.¹⁰¹⁶ Ama artık İran ile barışı ciddi ciddi konuşmak için Rauf Paşa, Erzurum'a gönderilmesi için Abbas Mirza'dan memur talep etmişti.¹⁰¹⁷ Talep edilen bu memur, murahhaslık yetkisiyle ruhsatname alacak olan, Mirza Muhammed Ali Aştiyani'den başkası değildi.

Barış, gelinen noktada iki taraf için de artık tek seçenektir. Zira iki tarafı da buna zorlayan bazı nedenler söz konusuydu. Örneğin savaş esnasında zuhur eden salgın, bunlardan biriydi.¹⁰¹⁸ Diğer yandan Osmanlı ve İran devletleri arasında var olan ticaret, savaş nedeniyle uzun süredir yapılamıyordu. Geçmişten bu yana Osmanlı topraklarında ticaret yapan İranlıların çektiği sıkıntılara¹⁰¹⁹ ticaretin durmasının da eklenmesi, tacirleri isyan edecek raddeye vardırmıştı. Savaş, iki devletin ekonomisine, ticaret açısından da ciddi zararlar vermişti. Bu yüzden İranlı tacirler, Şah Feth Ali'yi sıkıştırmış, Rum isyanı ile uğraşan Müslüman bir ülkeye yardımcı olmak gerekirken kendisine, savaşa tutuşmanın anlamsız olduğunu

¹⁰¹³ Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 259-260.

¹⁰¹⁴ Abbas Mirza'nın, Rauf Paşa'yı tekrar barışa davet eden Farsça mektubunun tercümesi için bkz. BOA, **HAT.** 798 / 36991-F.

¹⁰¹⁵ BOA, **HAT.** 798 / 36991-A; BOA, **HAT.** 798 / 36991-B. Rauf Paşa'ya, İran ile eski sınırların korunması ve daha önceki antlaşmalara dayandırılması şartıyla, sulhu müzakere etmesi ve imzalaması yetkisi olan murahhaslık yetkisi verilmişti. Bu yetki, uzlaşamama durumunda, savaşa devam edebilme opsiyonuna da kendisine tanımaktaydı. Bkz. BOA, **HAT.** 783 / 36612; Cevdet, **a.g.e.** C. XII., s. 88; BOA, A. { **DVNS.NMH.d.** 10/386; BOA, A. { **DVNS.NMH.d.** 10/387.

¹⁰¹⁶ BOA, **HAT.** 798 / 36991. Bu konuda Rauf Paşa, saldırı planı dahi hazırlamış ve paşaları toplayarak İran'dan nasıl intikam alınacağını istişare etmişti. Bkz. BOA, **HAT.** 798 / 36993.

¹⁰¹⁷ Mirza Salih, **a.g.e.**, s. 257.

¹⁰¹⁸ Eralp Yaşar Azap, "1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi", **Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 2, 2020, s. 91.

¹⁰¹⁹ Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan İranlı tacirlerin, uzun süreden beri halledilemeyen sıkıntısı, vefatlarından sonra mallarının beytülmale bırakılmasıydı. İranlı tacirler, sadece bu mevzudan değil, hudut boylarında kendilerinden alınan fazla gümrük bedelinden de hayli bızardı. Bkz. BOA, **HAT.** 796 / 36952-A; BOA, **HAT.** 826 / 37453-D.

söylemişlerdi.¹⁰²⁰ İranlı tacirlerin dinî söylemleri de kullanarak Feth Ali Şah üzerinde kurduğu baskı, işe yarayacaktı. Buna ilave olarak Osmanlı Devleti'nin de gittikçe şiddetlenen Rum isyanı karşısında çaresiz kalması¹⁰²¹, artık müzakere masasında barışı ciddi olarak konuşmanın vaktinin geldiğini gösteriyordu.

Bu gelişmeler ve değerlendirmelerin akabinde, Rauf Paşa tarafından Abbas Mirza'dan müzakereler için talep edilen memur olan ve İran adına murahhaslık yetkisi alan Mirza Muhammed Ali Aştiyani'nin¹⁰²², şartları görüşmek üzere Erzurum'a geleceği haberi alındı.¹⁰²³ Aştiyani, 25 Haziran 1823 Salı günü, Erzurum'a ulaştı.¹⁰²⁴ Gelişmeleri an be an takip eden İngilizler de Abbas Mirza'nın İstanbul'daki İngiliz elçisini durumdan haberdar etmesiyle¹⁰²⁵ bir nebze rahatlamıştı.

Murahhas Elçi Aştiyani, 27 Haziran 1823 tarihinde, Rauf Paşa'nın Erzurum'daki valilik sarayına davet edildi. O gün, Erzurum'daki valilik sarayında Rauf Paşa, Şark Ordusu Defterdarı El-Hac Said Efendi, Aştiyani ve onun maiyetinde bulunan Mirza Hacı Emin ile Kethüda Mirza Ahmed hazır bulundular. 28 Haziran 1823 Cuma günü, ilk müzakere meclisi toplandı. Mecliste görüşmeler, murahhaslık ruhsatnamelerinin okunması, imzalanması ve mübadele edilmesiyle başladı.¹⁰²⁶

Müzakereler aslında, birçok husus açısından taslak bir metin üzerinden ilerleyecekti. 1746'da I. Mahmud ile Nadir Şah arasında yapılan Kerden / Kurdan Antlaşması¹⁰²⁷, müzakerelerde esas alınacak temel metindi.¹⁰²⁸ Bu temel metin içerisinde yer almayan ve iki ülkeyi birbirine düşüren aşiretler konusunun ise

¹⁰²⁰ Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 13; Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 228; Kalantari, **a.g.t.**, s. 164; Ateş, **a.g.e.**, s. 89; Çelik, **a.g.e.**, s. 179. Abbas Mirza'yı barışa sürükleyen sebeplerden biri olan ticaretin sekteye uğraması ve bundan neşet eden Azerbaycan bölgesindeki gelir kaybının önemi hakkında İngilizler de tespitlerde bulunmaktaydı. Bkz. Adamiyat, **a.g.t.**, s. 254.

¹⁰²¹ Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 13.

¹⁰²² Cevdet, **a.g.e.**, C. XII. s. 88; Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 229; Çelik, **a.g.e.**, s. 179; İran tarafından murahhas elçi tayin edilen Mirza Muhammed Ali'nin, Azerbaycan müstevfilerinden olduğu hakkında bkz. Kalantari, **a.g.t.**, s. 166; BOA, **HAT**. 815 / 37280-A.

¹⁰²³ BOA, **HAT**. 798 / 37016.

¹⁰²⁴ Cevdet, **a.g.e.**, C. XII., s. 88; Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 229. Cevdet Paşa ve Esad Efendi, Azerbaycan Defterdarı Mirza Muhammed Ali'nin Erzurum'a ulaşma tarihini 25 Haziran 1823 olarak vermektedir. Revan Serdarı Hüseyin Han ise 25 Haziran 1823 tarihinin, Mirza'nın, Erzurum'a gelmek için memur edildiği tarih olduğunu ifade etmektedir. Bkz. BOA, **HAT**. 795 / 36881.

¹⁰²⁵ BOA, **HAT**. 781 / 36595-A.

¹⁰²⁶ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 229; Doğan, **a.g.t.**, s. 97-98.

¹⁰²⁷ Literatürde her iki şekilde de yazımına rast geldiğimiz antlaşma isminin "Kurdan" şeklinde yazılmasını tercih eden önemli bir çalışma için bkz. Ateş, **a.g.e.**, s. 87. Ayrıca bu antlaşma için bkz. BOA, **A. { DVNS.NMH.d. 3, s. 58-60.**

¹⁰²⁸ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 229.

toplantının daha başında, sert tartışmalara yol açacağı anlaşılmıştı. İran tarafı, Sepki ve Haydaranlı aşiretlerinin İran'a ait aşiretler olduğunu söyleyerek söze başladı. Rauf Paşa, bunu asla kabul etmeyeceklerini söyleyerek hemen lafa girdi. Lafının devamında Paşa, iki taraf için de bu konunun müzakereleri durdurma noktasına taşıyabileceğini ve bu yüzden gerekirse, aşiretler meselesinin varılacak antlaşma sonrasında iki devlet arasında dostça çözülebileceğini söyleyerek, orta yolu bulmaya çalıştı. Ancak Aştiyani'nin çıkışı, müzakereleri bambaşka bir noktaya taşıdı. Kendisi, Abbas Mirza'dan bu hususta kesin emir aldığını ve böyle bir karara varmaya yetkisinin olmadığını beyan ederek, kendilerine bu konunun şehzadeye danışılması gerektiğini söyledi ve izin istedi. Bu doğrultuda Aştiyani, heyetinde bulunan Cafer Han'ı, şehzadeyle görüşmek üzere 4 Temmuz 1823 tarihinde İran'a gönderdi.¹⁰²⁹

Müzakerelere arası verilmesi, Rauf Paşa'da tedirginlik yaratmıştı. Kendisi, her şeyin en başa dönebileceği ihtimalini de düşünerek, askerî harekât seçeneğini de masada tutmaktaydı. Bu yüzden paşalardan müteşekkil bir heyeti Erzurum'da toplayarak, olası bir harekât üzerine planlamalar yapıldı.¹⁰³⁰ Aslında tekrar silaha sarılma ihtimalini İran da düşünmüştü. Tam yetki ile Aştiyani'yi Erzurum'a gönderen Abbas Mirza; Hoy, İrevan süvarileri ile Hasan Han'ın ordusuyla sınırda güvenlik tedbiri almaktaydı. Tüm bu planlama, barışın olmama ihtimalinin de güçlü olduğu düşünülerek yapılmaktaydı. Hatta Şehzade Abbas Mirza, Osmanlı Devleti'nin isteklerine rıza göstermeyi değil, bin kere savaşmayı tercih etmekteydi. Ona göre en iyi sulh, kendilerine uygulanan vergilerin kaldırılıp, hakaretlerden vazgeçilmesi üzerine kurgulanmalıydı.¹⁰³¹

Abbas Mirza ile görüşmek üzere İran'a giden Cafer Han, 22 Temmuz 1823 tarihinde Erzurum'a döndü ve onun dönüşüyle ertesi gün, ara verilen görüşmelere kaldığı yerden devam edildi. Müzakere meclisi, bir önceki heyetle toplandı. Vaktinde meclise gelmeyen Cafer Han'ın, en azından hayırlı bir haberle gelmesi umulmuştu.¹⁰³²

¹⁰²⁹ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 230.

¹⁰³⁰ Doğan, **a.g.t.**, s. 99.

¹⁰³¹ Kaymakamı, **a.g.m.**, s. 23-24.

¹⁰³² Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 231.

Cafer Han, şehzadeden getirdiği havadisleri, kendisinin öncelikle barışa talepkâr olduğunun bilinmesi gerektiğini söyleyerek anlatmaya başladı. Ardından Cafer Han, tacir ve İranlı hacılar konusunun çözüme bağlanmasının, çok önemli olduğuna vurgu yaptı. Ancak bir önceki mecliste kilitlenmeye sebep olan aşiret mevzusunda İran, taviz vermekte direniyordu. Sepki ve Haydaranlı aşiretleri, kesinlikle İran topraklarına dönmeliydi. İran'ın bu ısrarı, Osmanlı tarafının dengesini bozdu ve Cafer Han'a karşılık olarak Osmanlı tarafının, İran'ın sebepsiz yere saldırıları sonucu devletlerinin çok zarar gördüğünü ve mecburen saldırılara karşılık vermek zorunda kaldıklarını söylediği görüldü. En sonunda İran tarafına, Osmanlı askerinin Revan ve Azerbaycan sınırında beklediği söylenerek, göz dağı verilmeye çalışıldı.

İran tarafı, söylenenlere pek aldırış etmiyordu. Osmanlı tarafının sözlerine karşılık olarak da İran tarafı, Osmanlı paşalarının aşiretleri kışkırttığını ve aşiretlerin hane ile arazilerinin İran topraklarında olduğunu söylüyordu. Yani aşiretler İran'a aitti. Hatta İran tarafına göre yaşananlardaki vebal de Osmanlı Devleti'nin boynundaydı. Tansiyonun yükseldiğini anlayan İranlılar, bir anda aşiretlerin devletler arasında paylaşılması teklifini getirdi ve maslahatın antlaşmaya bırakılmasının uygun olacağını söyleyerek, görüşmelerin kesilmemesi için bir adım attı. Fakat sinirler gerilmişti. Müzakerelerin selameti açısından, meclisin ertesi gün toplanmasına karar verildi.¹⁰³³

Bir sonraki mecliste de aşiretler üzerinde yaşanan inatlaşmanın sürdüğü görüldü. Hatta meclis, bu yüzden iki kere toplanmak zorunda kaldı. Son meclise, Osman Paşa da katılmıştı. Müzakerelerin sürekli aşiretler maddesi üzerinden kilitlenmesine, Murahhas Elçi Aştiyani dışındaki İran heyeti artık tahammül edemez hâle gelmişti. Zira Osmanlı tarafı, elçinin inatlaşmasından dolayı ipleri koparabilirdi. Bu yüzden başta Cafer Han olmak üzere İran heyetinde yer alan diğer isimler, elçi Aştiyani'nin inadına son vermesini, aksi halde anlaşmaya varılamayacağını söylediler.¹⁰³⁴

İran heyetinin sağduyulu yaklaşımları, aşiretler konusunda orta yolun bulunmasına kapı araladı. Varılan uzlaşmaya göre; hâlihazırda Osmanlı toprağında

¹⁰³³ BOA, HAT. 806 / 37170; BOA, HAT. 1315 / 51273. (İlgili vesikalar, mükaleme mazbatalarıdır)

¹⁰³⁴ Doğan, a.g.t., s. 101.

bulanan Haydaranlı ve Sepki aşiretleri, orada yaşadıkları sürece İran toprağına tecavüz etmemeli ve bu hususta Osmanlı serhat memurları da gereken önlemi almalıydı. Eğer yeterli önlemler alınmaz ve aşiretler İran topraklarına saldırılarından vazgeçmezler ise; bu aşiretler Osmanlı Devleti tarafından asla sahiplenilmemeliydi. Ayrıca bu aşiretler, rızalarıyla İran toprağına giderlerse, Osmanlı Devleti buna müdahale etmemeli ve tekrar dönerlerse de onları kabul etmemeliydi. Buna mukabil İran da aşiretlerin, Osmanlı topraklarına saldırılarını engellemeliydi.

Aşiretler hususunda uzlaşmaya varılmasıyla konu, İranlı tacirlerin, Osmanlı Devleti ile yaptığı ticarete yaşadıkları sorunlara gelmişti. Bu mesele de İranlı tacirlere, Avrupalı tacirlere uygulanan gümrüğün uygulanmaması ve ölen tacirlerin mallarını el konulmaması teminatının verilmesiyle çözüme kavuştu.¹⁰³⁵

İki ülke arasında çözülmesi zor konulardan olan aşiretler, tacirler, hacılar ve diğer meselelerde sağlanan uzlaşma neticesinde, taraflar arasında mübadele olunacak temessüklerin yazılmasına karar verilmesiyle müzakereler son buldu.¹⁰³⁶ Ancak Rauf Paşa, unutulmuş bir şeyi Elçi Aştiyani'ye hatırlatarak adeta rol çalıyordu. O da Kerden Antlaşması'nda mevcut olan ve İranlıların halifeler ile sahabeye ettikleri hakaretlerden dolayı özür dilediklerini ihtiva eden maddenin, temessüklere eklenmesiydi. Zira Kerden Antlaşması, iki ülke arasında imzalanacak antlaşmada temel metindi ve buradaki maddelerin eksiksiz yenisine dercedilmesi, murahhas olarak Rauf Paşa'nın vazifesiydi.

Rauf Paşa'nın bu talebi, Aştiyani'yi tedirgin etti. Çünkü Feth Ali Şah, böyle bir maddenin temessüklere ilavesinden hiç memnun olmazdı. O yüzden kendisi, bunu açıkça Rauf Paşa'ya da söyledi. Fakat Rauf Paşa, sanki Aştiyani'nin müzakereler sırasındaki inadına cevap verircesine sadece özür kelimesinin tasdiknamelere eklenmesini önerdi. Bu sefer Aştiyani, daha da panikledi. Aştiyani, bu durumun da sıkıntı yaratacağını hatta tasdiknamenin, şah tarafından onaylanmayabileceğini dahi ima etti. Aştiyani'nin tedirginliğini sezen Rauf Paşa, çok da ısrarcı olmadı. Zira

¹⁰³⁵ BOA, HAT. 1315 / 51273.

¹⁰³⁶ Aynı vesika.

meselenin derinine inilirse İran, Nadir Şah'ın Caferiye mezhebini beşinci hak mezhep yapma teşebbüsünü dahi mevzu edebilirdi.¹⁰³⁷

Bu mesele de böyle kapanırken Aştiyani bu sefer, zann ediyoruz daha önce İran ve Rusya arasında 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması'ndaki bir maddeden yola çıkarak, taraflar arasında imzalanacak antlaşma metninde, Abbas Mirza'nın da veliaht sıfatıyla zikredilmesini talep etti. Kendisi buna gerekçe olarak da şahın ona sevgisi ile hürmetini gösterdi ve iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesi için şehzadenin, elinden gelen gayreti ortaya koyarak bunu hak ettiğini ifade etti. İran, Rusya ile imzaladığı antlaşmalarda (Gülistan ve Türkmençay) Abbas Mirza isminin veliaht olarak anılmasına yahut onu kasteden veliaht lafzının kullanılmasına, büyük önem atfetmişti. Çünkü Feth Ali Şah'tan sonra tahtın yegâne sahibi, babası hayattayken "Naibüs's-Saltana" ilan edilen Abbas Mirza idi. Burada amaç, uluslararası protokollerde onun isminin zikredilmesini sağlayarak, kendisinin dışarıda da meşruiyet elde etmesini temin etmektir. Bu doğrultuda İran, Osmanlı Devleti ile imzalanacak antlaşmada da Abbas Mirza'nın veliahtları olduğunu zikrettirmeye gayret etti. Bu durumu Rusya'dan sonra Osmanlı Devleti'nin de meşru görmesini isteyen İran diğer yandan, içeriye mesaj vererek belki de yaşanacak muhtemel çekişmelerin önüne kesmeyi istemekteydi.¹⁰³⁸

Rauf Paşa, bu konuda tasarrufta bulanamayacağını, yetkinin sadrazamda olduğunu Aştiyani'ye söyledikten sonra, taleplerinin kabul edilme ihtimali olduğunu beyan etti¹⁰³⁹ ve müzakereler, tüm maddeler üzerinde mutabakata varılarak sona erdi. Böylece iki ülke arasındaki savaş, barış yapılması dolayısıyla her iki hatta da nihayete ermiş oldu.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁷ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 233-234. Özur konusu, antlaşmada ayrı bir madde olarak yer almasa da antlaşma metninin esas kısmında, geçmişe atfen yeniden yürürlükte olacak hususların ifade edildiği yerde "tarziye" kelimesiyle zikredilerek, aslında İran'a kabul ettirilmiş oluyordu. Bkz. BOA, **A.İ. D.VN.DVE.d.** 43 / 1, s. 3.

¹⁰³⁸ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 234. İran ile Rusya arasında imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarında, Abbas Mirza'nın veliaht olduğuna yahut veliahtlığa atıf yapan maddeler için bkz. Türker, **a.g.e.**, s. 272; Nefisi, **a.g.e.**, s. 636.

¹⁰³⁹ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 234. İran'ın bu talebinin, antlaşma metninde yerine getirildiği görülmüştür. Bkz. BOA, **A.İ. D.VN.DVE.d.** 43 / 1, s. 3.

¹⁰⁴⁰ Barış dolayısıyla Rauf Paşa, sultan tarafından tebrik edilmişti. Bkz. BOA, **TSMA.e.** 1412/14. Ayrıca kendisinin ve Bağdad Valisi Davud Paşa'nın, sulh dolayısıyla kılıç ve hilatle ödüllendirildikleri hakkında da bkz. BOA, **HAT.** 796 / 36938; Doğan, **a.g.t.**, s. 104. Bir başka vesikada sultan, Rauf Paşa için ağır bir hançer hazırlatıldığını da söylemişti. Bkz. BOA, **HAT.** 796 / 36916.

Esasında müzakereler çatışmalı başlamış ve fırtınalı geçmişti. Bu konuda en büyük zorluğu da İran tarafı çekmişti. Zira Aştiyani'nin Kaymakam ile yaptığı yazışmalardan süzülen bilgiler, Rauf Paşa'nın müzakerelerdeki üstünlüğünü sarıh şekilde göstermekteydi. Aştiyani; Rauf Paşa'nın münazaraya vâkıf, zeki bir insan olduğundan söz ederek, karşısındakini hakir gören tavrının İran'ın hedefine ulaşmasındaki en büyük zorluk olarak görmekteydi. Kaymakam Ferahanî, Aştiyani'yi bu süreçte sakinleştirmeye çalışmış, kendisinin de en az onun kadar güçlü olduğundan bahsederek onun da tıpkı Rauf Paşa gibi diplomatik kaidelere uygun hareket etmesini salık vermişti. Elbette Rauf Paşa'nın devlet tecrübesi ile Aştiyani'ninki boy ölçüşecek seviyede değildi. Yine de Kaymakam Ferahanî ve Abbas Mirza, Aştiyani'yi motive etmeye çalışarak sonucun İran açısından hayırlı olması için gayret etmekteydi.¹⁰⁴¹ Tahran'dan ümitlerini kesen Kaymakam ve Abbas Mirza, Rauf Paşa'nın şartlarını kabul etmemek için direniş gösterdi lakin temsilcileri Aştiyani, bu direnişi yansıtabilecek bir tecrübeye ve yapıya sahip değildi. Bu konuda çok ısrarcı olan Abbas Mirza, ruh halini Aştiyani'ye yansıtmak için o kadar çaba sarfetmişti ki görüşmelerin tıkanıp aşiretler meselesinde kendisinin inisiyatifi ele almasını ona; “bu dünyada onur ve haysiyet denen bir şey var, onlardan aldığımız vilayetleri biz geri verelim, onlar iki üç Kürt taifesini geri vermesinler öyle mi? Sen insaf et...” mealinde sözlerle ifade etmişti. Keza Kaymakam Ferahanî de benzer ifadelerle Aştiyani'ye baskı yapmış; bugünlerin geride kalacağını, sulhun yararlarının ve zararlarının ebedi olduğunu, kötü günleri düşünmek gerektiğini, Safevilerin ve Nadir Şah'ın da iyilikler ve kötülükler bıraktığını söyledikten sonra, Rum vilayetlerinin verilip Kürt aşirelerinin alınmadan gelineceği bir antlaşmanın onları küçük düşüreceğini ifade ederek, İran'ın itibarının onun elinde olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştu.¹⁰⁴² Bununla da yetinmeyen Kaymakam; Baban, Köy, Harir ve Şehrizar vilayetlerinin alınmasında çaresiz kalınması halinde, antlaşmanın ilgili kısımlarında “elfaz-ı mübheme” ve “fıkaret-ı zu-ihmaleyn” tarzının benimsenerek, Aştiyani'nin antlaşma metninde şüpheli ve iki ihtimalli ifadelere yer vermesini tavsiye etmişti. Bu sayede Kaymakam, sonradan sözün İran'a ait olacağını düşünmüş ve bu yöntemin kendileri için son çare olan bir ilaç olduğunu söylemişti.¹⁰⁴³

¹⁰⁴¹ Kaymakamî, **a.g.m.**, s. 26-27.

¹⁰⁴² Kaymakamî, **a.g.m.**, s. 27-28-31.

¹⁰⁴³ Kaymakamî, **a.g.m.**, s. 30.

Aştıyani'nin bu tavsiyeye uyduğu ve diplomat olarak en azından bu noktada başarılı olduğu, antlaşma metnindeki muğlak ve İran'a fayda sağlayan bazı ifadelerden anlaşılrsa da daha sonradan metin üzerinde yapılan düzeltmeler, bu ifadelerin ortadan kaldırılmasına dönük olmuştur.¹⁰⁴⁴ Neticede tüm bu çabalar, antlaşmanın tamamen İran'ın menfaatleri doğrultusunda şekillenmesinde yeterli olmamış ve Osmanlı Devleti'nin Rauf Paşa'nın yeteneğiyle masada elde ettiği üstünlük, sahada kazanan İran'ın, diplomaside aynı sonuca ulaşmasına engel olmuştur.

Yer yer değinmeye çalıştığımız uluslararası ilişkiler bağlamında Osmanlı-İran barışına, savaş boyunca iki ülkenin muhatap kabul ettiği devletlerin de etkileri bulunmaktaydı ve bu yüzden bilhassa İngiltere ve Rusya'nın bu sürece kendi menfaatleri doğrultusunda müdahale etmeye çalıştığı görüldü. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Akdeniz ve Hindistan hattında etkili olmaya çalışarak Osmanlı ve İran devletleriyle politikalarına uygun ilişkiler geliştirmeye çalışan ve İngiltere'nin önünü alan Fransa, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra dünya siyasetinde eskisi kadar varolamayıp oyun dışı kalmıştı. Osmanlı ve İran coğrafyası üzerinden dışpolitik hedeflerine ulaşmak isteyen İngiltere ve Rusya da Fransa'nın sahnedan çekilmesiyle baş başa kaldı. Özellikle XIX yüzyılın başından itibaren Basra Körfezi'nde sahneye çıkan ve bölgede İran'a ait adalarla körfeze kıyısı olan Osmanlı toprakları üzerinden kendisine yeni üsler bulan İngiltere, Kafkaslar'daki Osmanlı ve İran topraklarını ciddi biçimde tehdit eden Rusya'nın en büyük siyasi rakibiydi. İngiltere, kolonisi olan Hindistan'ın güvenliğini tehdit eden her unsuru bertaraf etmeyi amaçlarken, Osmanlı ve İran topraklarına kıyısı olan körfezin güvenliğini sağlamaya mecburdu.¹⁰⁴⁵ Bu amaçları doğrultusunda Rusya'nın elinde ya da işgal edilmiş bir İran ve Osmanlı istemeyen İngiltere, yüzyılın başından beri hem Rusya hem Fransa'ya karşı Osmanlı ve İran devletleriyle olan siyasetinde ipleri yer yer gevşetip

¹⁰⁴⁴ Bu konuda iki tarafın da yoğun çaba sarf ettiği bilinmekteydi fakat İran, Kaymakamın riyasetinde düzenlenen metinde de yine iki anlama gelecek ifadeler kullanarak durumu lehine çevirmeye çalışmıştı. Düzenlenen son metin olduğu tahmin edilen ama eldeki Türkçe antlaşma metinleri ile asla bağdaşmayan Kaymakam'ın hattıyla yazılan Farsça ahidname suretinin ilk maddesi, bu durumu açıkça örneklemiştir. Türkçe antlaşma metinlerinin tamamında “devlet” olarak geçen ve Bağdad ve Kürdistan'daki atamalara müdahale meselesini ihtiva eden bu maddenin Farsçasında “devletyn” tabiri kullanılmış ve İran, bu konuda Aştıyani'ye verdiği öğüdü tashih edilen metinde uygulamaya çalışmıştır. Bu tabirin sonradan metne konulduğu aşikârdır zira Rauf Paşa ve Aştıyani arasında uzlaşma sağlanan temessük metinlerinde, “devletyn” tabiri yer almamaktadır. Dolayısıyla ifadenin, Kaymakam Ferahani'nin riyasetinde daha sonra tashih edilip tesis edilen metne konduğu anlaşılmaktadır. Kaymakamın hattıyla kaleme alınan madde için bkz. Kaymakamî, **a.g.m.**, s. 47.

¹⁰⁴⁵ Adamiyat, **a.g.t.**, s. 279.

yer yer gererek siyasetine cihet vermeye çalıştı. İki ülke arasındaki ipler gerildiğinde İngilizler, arkasına Rusya'nın geçeceğini düşündüğü bir İran'ın savaşı kazanmasını hatta Osmanlı Devleti'ne karşı böyle bir savaşa girişmesini, Osmanlı topraklarının ve İran'daki nüfusunun selameti açısından kaygı verici buluyordu. Dolayısıyla İngiltere, girişilen savaşta Osmanlı Devleti'nin özellikle Bağdad'da toprak kaybetmesini ve İran'ı rakibi Rusya'nın yanına geçmesini, dengesini sarsacak çok önemli olaylara gebe bir vaziyet olarak okudu. Bu açılardan hem İran hem Osmanlı devletlerinin toprak bütünlüğü İngiltere açısından fevkalade önemliydi ve İngilizler bu yüzden iki ülkenin savaşmasına en başından karşıydı. Tüm çabalarına rağmen savaşın çıkışına engel olamasa da İngilizler, olayları yatıştırarak uzayan savaşın barışla neticelenmesini sağlamakta başarılı oldu.

Diğer yandan 1804'ten itibaren yaklaşık on yıl İran'la, 1806'dan itibaren de altı yıl Osmanlı Devleti ile savaşan Rusya, güneye doğru genişlemek istiyor ve iki devletin de elinde kukla olması için mücadele veriyordu. Hedefine ulaşmaya çalışırken bu iki ülkenin iç ve dış siyasetindeki problemlerden de kendine fayda devşirme çalışan Rusya, özellikle Bükreş Antlaşması'ndan ve 1814'ten sonra Eflak-Boğdan üzerinden yürüttüğü yarar devşirme siyasetini, Mora'daki isyana tahvil ederek bunda başarılı da oluyordu.¹⁰⁴⁶ Üst üste yaptığı hamlelerle önce İran'ı, daha sonra da Osmanlı'yı Kafkaslar'da ve Balkanlar'da sıkıştıran Rusya, İngiltere'nin siyasetine karşı savaşa karşı istekli görünerek İran'ı destekliyor ve birçok açıdan kuşattığı Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı kaybetmesini amaçlayarak Rumeli'nde ve Balkanların kuzeyinde kazanmayı umuyordu. Daha sonraki gelişmeler her ne kadar bu minval üzere olsa da Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı destekler gördüğü İran'ı da savaş bitiminde işgal edecek, birçok İran hanlığını topraklarına katarak İran Azerbaycanı'nın içlerine kadar girecekti. Her ne kadar barış müzakerelerinde ön plana çıkan ve Osmanlı-İran arasındaki diplomatik ilişkileri büyük oranda tekrar başlatan İngiltere olsa da, savaş sonrasında hayli yorulmuş iki devletle ard arda yaptığı iki savaşla Rusya, aslında bu dörtlü arasından hem toprak hem güç kazanan tek devlet olarak ayrılacaktı.

¹⁰⁴⁶ Bu sürece detaylarıyla yer verip Rusya'nın siyasetini inceleyen çalışmanın ilgili bölümü için bkz. F. İsmail, "The Diplomatic Relations of the Ottoman Empire and the Great European Powers from 1806 to 1821", Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of London, 1975, s. 381-428.

2 İstanbul'a ve Tahran'a Elçi Gönderilmesi

Murahhaslar Rauf Paşa ve Aştıyani'nin üzerinde uzlaşma sağladığı maddeleri ihtiva eden metin, 28 Temmuz 1823 tarihinde resmîleştirildi¹⁰⁴⁷ ve taraflar arasında mübadele edilen temessüklerin¹⁰⁴⁸ ardından, tasdiknamelerin takdimi için karşılıklı elçilerin görevlendirilmesi sürecine geçildi.

Osmanlı Devleti, Sabık Divan-ı Hümayun Beylikçisi ve Anadolu Muhasebecisi Mehmed Necib Efendi'yi, "Orta Elçi" sıfatıyla İran'a elçi tayin etmişti.¹⁰⁴⁹ Necib Efendi, kendisine verilecek tasdikname ve mektuplarla, İran'a gidecekti.¹⁰⁵⁰ İran da aynı şekilde, tasdiknameyi İstanbul'a götürmesi için Kasım Han'ı¹⁰⁵¹, elçi olarak görevlendirmişti.¹⁰⁵²

Rauf Paşa tarafından gönderilen temessük doğrultusunda İstanbul'da hazırlanacak ve mühürlenecek tasdikname¹⁰⁵³ ile sultanın dostluk mektuplarını Tahran'a götürmek için yola çıkacak Osmanlı Elçisi Necib Efendi, hazırlıklarını tamamlayarak aldığı tasdikname ve mektuplarla birlikte, 13 Ağustos 1823 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı.¹⁰⁵⁴ Necib Efendi, Erzurum ve Kars yoluyla önce Revan'a gitti. Orada Revan Serdarı Hüseyin Han ile bir görüşme gerçekleştirdi ve Abdülhamid Paşa'nın borç mevzusu üzerinden Hüseyin Han ile epey bir söyleştikten sonra, Tebriz'e hareket etti. Tebriz'de, Abbas Mirza ile de görüştü ve onunla sohbet etme fırsatı elde etti. Mevzu, Rusya ve ittifak idi. Şehzade elçiye, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile güçlerini birleştirmek istediğini ve bu konuda kendisine bir cevap

¹⁰⁴⁷ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 233. Belirtilen tarihte üzerinde uzlaşılan maddeleri hâvî temessüklerin imzalandığı ve mühürlendiği hakkında bkz. Sepehr, **a.g.e.**, s. 348.

¹⁰⁴⁸ 1746 yılında I. Mahmud ile Nadir Şah arasında yapılan Kerden Antlaşması'nı esas alan antlaşmanın maddelerini içeren ve murahhaslar arasında mübadele edilen temessüğün Türkçe tercümesi için bkz. BOA, **HAT.** 815 / 37271-C. Osmanlı Devleti, artık İran ile savaşın sona erdiğini bildirmek için Bağdad Valisi Davud Paşa'yı da bilgilendirdi ve sulh temessüğünü kendisine göndererek durumun halka ilan edilmesini istedi. Davud Paşa, durumun halka ilan edildiğini merkeze arz ederken barışın da daim olmasını temenni etti. Bkz. BOA, **HAT.** 802 / 37104-A.

¹⁰⁴⁹ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 235-236; BOA, **HAT.** 801/37095.

¹⁰⁵⁰ BOA, **HAT.** 804 / 37126.

¹⁰⁵¹ Tebrizli Kasım Han, "Serheng" "سرهنګ" unvanına sahiptir. Bkz. Fazlullah Mirza Şirazî, **a.g.e.**, s. 585. Bu unvan askerî olarak Türkçe'de, "albay" rütbesini karşılamaktadır. Bkz. Kanar, **a.g.e.**, s. 574.

¹⁰⁵² BOA, **HAT.** 802 / 37100-C; BOA, **HAT.** 802 / 37100-D. Kasım Han'ın gelişi biraz gecikecekti. Kars Muhafızı Hasan Paşa'ya göre bu gecikmenin sebebi, şahın avda olması ve tasdiknameyi vaktinde onaylamamasıydı. Bkz. BOA, **HAT.** 801 / 37094-J.

¹⁰⁵³ BOA, **HAT.** 782 / 36602.

¹⁰⁵⁴ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 235-236.

verilmesini beklediğini söyledi. Necib Efendi, bu konuda yetkisinin olmadığını beyan ederken mevzuyu geçiştirmek istedi ancak şehzade, elçileri Kasım Han'a bu konuda talimat verildiğini ve onun kendilerine haber ileteceğini söyleyerek bu hususta ısrarcı olduklarını gösterdi.¹⁰⁵⁵

Bu sohbetin ardından ertesi gün Tebriz'den Tahran'a hareket eden Necib Efendi, on sekiz günde Tahran'a vardı. Tahran'a vardığında, Kaymakam Ebulkasım tarafından karşılandı.¹⁰⁵⁶ Sonra Eminüddeve Abdullah Han, Necib Efendi'ye refakat etti ve kendisini konağında misafir etti.¹⁰⁵⁷ Bir hafta ikametden sonra tasdikname takdimi için Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkan Necib Efendi, Sultan II. Mahmud'dan getirdiği mektubu da muhtemelen burada şaha takdim etti.¹⁰⁵⁸ Şah, yapılan antlaşmadan memnuniyet duyduğunu beyan etti ve ardından kendisiyle sohbe başladı. Sohbet, bu sefer Rum isyanı üzerineydi. Meselenin özünü merak eden şaha verdiği cevapta elçi, Tepedelenli Ali Paşa'nın bir devlet gibi kuvveti ve hazinesi olduğunu, hakkında ferman çıkınca Mora ile sair mahallerdeki reayayı tahrik ettiğini ve bunun isyan kabul edilerek paşanın cezasının kesildiğini ifade etti. Şah, meseleyi başka türlü gördüğünü söyledi ve işin içinde Rus parmağı olduğuna dikkat çekti. Sözlerine, tahrik edici gücün Rusya olduğunu ama elçinin bunu söylemekten imtina ettiğini düşündüğünü söyleyerek devam eden şaha Necib Efendi; kendisinin fikirlerine katılmadığını, Rusya ile Osmanlı Devleti'nin dost olduğunu söyleyerek mukabele etti. Sohbetin ardından şahtan dönüş için izin isteyen Necib Efendi, nevrüz bayramını da İran'da geçirmesinin uygun olacağı cevabını aldı ve huzurdan ayrıldı.

Tahran'da kaldığı süre zarfında, Süleymaniye'nin tahliyesi ve teslimiyle alakalı, Bağdad'dan gelen bir tacirin beyanları üzerinden tartışmalar yaşandı. Hatta ilişkiler o kadar gerildi ki Necib Efendi, muahedeye aykırı hareket edileceğini sezdiği için İstanbul'a tatar göndermeyi dahi düşündü. Ancak tartışma yatıştırıldı ve Necib Efendi İstanbul'a dönmek için Tahran'dan ayrılarak, on dört gün süren yolculuğun ardından Tebriz'e ulaştı. Burada tekrar şehzadeyle görüşen Necib Efendi,

¹⁰⁵⁵ BOA, HAT. 815 / 37281-B; BOA, HAT. 815 / 37281-A.

¹⁰⁵⁶ Hidayet, a.g.e., s. 7810.

¹⁰⁵⁷ Kalantari, a.g.e. s. 168.

¹⁰⁵⁸ Hidayet, a.g.e., s. 7810; BOA, HAT. 815 / 37281-A. İngiliz arşivindeki yazışmalarda, Feth Ali Şah'ın antlaşmaya Sultan II. Mahmud'a göre neden daha geç onay verdiği konusunda birtakım bilgiler bulunmaktadır. Şah, yapılan antlaşmanın muhtevassından memnun değildir. Antlaşmada özellikle sınırlardan hoşnutsuzluk ve İran'ın Bağdad'daki nüfuzunun kırılmasına yol açacak maddeler, şahın bu memnuniyetsizliğinde ön plana çıkan hususlar arasındadır. Bkz. Adamiyat, a.g.t., s. 268.

Tahran'daki vaktinin nasıl geçtiğini soran şehzadeye, Süleymaniye'nin hâlâ tahliye edilmemesinden duyulan rahatsızlığı dile getirdi. Şehzade de kendisine, Bağdad Valisi Davud Paşa'nın bölgedeki hareketlerinin tasvip edilemez olduğunu, züvvarlarına iyi davranılmadığı için Süleymaniye'yi tahliye etmediklerini söyledi. Elçi de şehzadeye, Davud Paşa'nın kaideleri bilecek bir devlet adamı olduğunu ve oradan gelen havadislerin asılsız olduğu cevabı verdi. Necib Efendi, şehzadenin sözlerinden rahatsızlık duymuş ve bir hayli de sinirlenmişti. Bu hâli, merkeze gönderdiği arzındaki ifadelerinde açıkça görülüyordu. “...*İranlu gibi hilekâr ve kemaliyle yalancı ve bi-ar bir millet...*” var mı?¹⁰⁵⁹

Elçi Necib Efendi, şehzadeyle mülakatının ardından Tebriz'den ayrıldı. Kars üzerinden 3 Mayıs 1824 tarihinde Erzurum'a geldi.¹⁰⁶⁰ Akabinde İstanbul'a gitmek üzere, Erzurum'dan hareket etti. İstanbul'a varan Necib Efendi, şahtan ve şehzadeden getirdiği mektupları Bâbâli'ye takdim etti. Daha sonra Divan-ı Hümayun kaleminde saklanacak olan mektuplar önce tercüme ettirildi ve sonrasında asıllarıyla birlikte Sultan II. Mahmud'a sunuldu.¹⁰⁶¹

Diğer yandan tasdiknameyi ve mektupları İstanbul'a ulaştırmak için yola çıkan İran Elçisi Kasım Han da 16 Ocak 1824 tarihinde Kars'a ulaşmıştı. Yanında, kalelerin tahliyesi ve teslimine memur edilen, Ali Bey de vardı. Elçi, bir iki gün Kars'ta kaldıktan sonra, yola devam edecekti.¹⁰⁶² Bu arada Kars Muhafızı Hasan Paşa, elçinin gelişinden kaynaklı “hoşamedî” ziyaretlerinin ve elçinin, masraflarını fazlalattığından yakınarak, Rauf Paşa'dan yardım istemişti.¹⁰⁶³ Zira elçinin ve beraberindekilerin başta yiyecek olmak üzere masrafları, teamül gereği Osmanlı Devleti tarafından karşılanmaktaydı. Bu durumun en güzel örneği, 24 Ocak 1824 tarihinde, İstanbul'a gitmek için Kars'tan Erzurum'a varan Elçi Kasım Han'a verilen günlük tayinatın listesinde görülmüştü. Bu listede, İranlıların damak zevkine uygun baharatların, yiyecek ve içeceklerin varlığı, listenin hazırlanmasına ehemmiyet verildiğinin de göstergesi gibiydi. Kasım Han'a ve maiyetine Erzurum'da günlük olarak: 125 kıyye nân-ı has, 6 koyun, 60 kıyye pirinç, 24 kıyye sade yağ, 5 kıyye bal,

¹⁰⁵⁹ BOA, HAT. 815 / 37281-B; BOA, HAT. 815/37281-A.

¹⁰⁶⁰ BOA, HAT. 815 / 37281

¹⁰⁶¹ BOA, HAT. 1560 / 71; BOA, A.{ DVNS.NMH.d. 10 / 449; BOA, A.{ DVNS.NMH.d. 10 / 450.

¹⁰⁶² BOA, HAT. 786 / 36677.

¹⁰⁶³ BOA, HAT. 782 / 36598-Ç.

25 kıyye süt, 1 kıyye nohut, 7 kıyye sirke, 8 kıyye süt, 25 tavuk, 50 yumurta, 6 kıyye şeker, 3 kıyye kahve, 1,5 kıyye bal mumu, 8 kıyye mum, 3 kıyye sabun, 80 dirhem kimyon, 10 kıyye soğan, 1 kıyye sarımsak, 4 kıyye peynir, 60 dirhem tarçın, 40 dirhem çay, 25 dirhem kakule, 5 dirhem safran, 25 dirhem karanfil verilmişti. Ayrıca yakacak ve hayvanların gıdası olarak günlük: 50 kıyye kömür, odun, saman ve 25 kıyye de arpa temin edilmişti.¹⁰⁶⁴

Ağırlanmasına hayli ehemmiyet verilen ve İstanbul'a tasdikname ile mektupları götürmek için Erzurum'dan ayrılan Kasım Han, 8 Mart 1824 tarihinde Bolu'ya vardı.¹⁰⁶⁵ 3 Nisan 1824 tarihinde de İstanbul'a ulaşan Kasım Han¹⁰⁶⁶, Abbas Mirza ve İran Kaymakamı Ferahanî'den gelen mektuplar ile tasdiknamenin teslimi için, Bâbâli'de Sadrazam ile görüştü.¹⁰⁶⁷ Daha sonra Kasım Han, ikamet ettiği Kapıcıbaşı Haşim Ağa'nın Aksaray'daki konağından¹⁰⁶⁸ alay ile alınarak, Topkapı Sarayı'na getirildi. Kendisine, Kubbealtı'nda resmî bir karşılama merasimi yapıldı ve ihşanlarda bulunuldu. Ardından arz odasına alınan Kasım Han, Feth Ali Şah'tan getirdiği mektubu, sultana takdim etti.¹⁰⁶⁹

Kasım Han'ın İstanbul'da bulunduğu sırada, önemli bir diplomatik kriz yaşanmıştı. Osmanlı Devleti, elçinin takdim ettiği tasdiknamenin, temessükle uyuşmadığını ve tasdiknamede tahrifat yapıldığını fark etmişti.¹⁰⁷⁰ Bu sebeple Kasım

¹⁰⁶⁴ BOA, MAD.d. 7035. s. 21.

¹⁰⁶⁵ BOA, HAT. 781/36586.

¹⁰⁶⁶ Cevdet, a.g.e., C. XII., s. 99.

¹⁰⁶⁷ BOA, HAT. 782 / 36597.

¹⁰⁶⁸ Cevdet, a.g.e., C. XII., s. 99.

¹⁰⁶⁹ Esad Efendi, a.g.e., s. 311. Abbas Mirza da İstanbul'a gönderdiği mektupta, eskiden ilişkilerin iyi olduğuna atıf yaparak kendisinin de bunun devamını arzuladığını ve antlaşmadan sonra iki devletin güçlerini birleştirmesi gerektiğini söylemiş, iki devleti bir gördüğünü vurguladıktan sonra bu şekilde düşmanları korkutacaklarını ifade etmiştir. Bkz. Şehzade Hac Ferhad Mirza, **Münşeat-ı Kaymakam Ferahanî**, Kitabfuruş-i İlmiye-i İslamiye-i Tahran, t.y., s. 122-126. Oğlu Abbas Mirza'yı iki devletin evladı mesabesinde gördüğünü söyleyen İran Şahı Feth Ali'nin, Kasım Han ile gelen mektubunun tercümesi için de bkz. BOA, A. { DVNS.NMH.d. 10/422.

¹⁰⁷⁰ Elçi Kasım Han'ın takdim ettiği ve birinci maddesi bariz tahrif edilmiş tasdikname olduğunu düşündüğümüz, Farsça tasdikname sureti, Türkçe tercümesi ile durumun daha iyi anlaşılması için, tercüme edilen Türkçe temessük ve takas edilen Türkçe temessük için bkz. BOA, HAT. 815 / 37271-A; BOA, HAT. 815 / 37271-B; BOA, HAT. 815 / 37271-C; BOA, HAT. 1438 / 59105. İran Devlet Arşivi'nden temin edilen ve bir münşeat mecmuasında nesta'lik hatla kaleme alınan Farsça muahede metni ile aynı olması gereken Osmanlı Arşivi'nde bulunan muahede metnini hâvî Farsça nüsha ve Türkçe muahede arasında, madde sayısı ile mâna açısından farklar bulunmaktadır. Nesta'lik hatlı Farsça muahedede, muahedenin Türkçesindeki hatime kısmı, sekizinci madde olarak yazılmıştır ve mesela altıncı maddenin Farsça ve Türkçesi arasında mâna farkı vardır. Bu yüzden antlaşma değerlendirilirken, ilgili Farsça muahede nüshası dikkate alınmayacak ve yerine aslına uygun olduğu düşünülen ama yine bazı farkları içerisinde barındırdığı görülen Farsça suret muahede metinleri ile

Han ile sorunu halletmek için, reisülküttabın hanesinde müzakere yürütüldü. Yanında, kendisinin İran'a dönüşünden sonra, İranlıların meselelerini halletmekle görevli olarak maslahatgüzar tayin edilen, Ağa Mustafa da vardı. Osmanlı tarafı, mevcut tasdiknamenin bu şekilde kabul edilemeyeceğinde ısrarcı olunca, gerilim tırmandı. Hatta İran tarafı, bu süreçte, antlaşmada olmayan bazı hususları dahi dile getirmeye başladı.¹⁰⁷¹ Mesele, reisülküttabın bürokratik yeteneğiyle halledildi, tashih edilen tasdikname Osmanlı tarafına takdim edildi ve böylece iki ülke krizi, çok da büyümeden atlatmış oldu.¹⁰⁷²

Elçilik vazifesini tamamlayan Kasım Han ve beraberindeki heyet, dönüş yoluna çıkmadan önce, mutat olduğu üzere tekrar Bâbâli'ye geldi. Burada önce reisülküttap ile görüşen heyete kahve, tatlı, nargile ve çubuk ikram edildi. Çubuk, Maslahatgüzar Ağa Mustafa'ya verilmişti. Kasım Han ve reisülküttap, nargile içtiler.

Osmanlı Arşivi'ndeki Farsça nüsha kullanılacaktır. Farkları mukayese için bkz. Osmanlı Arşivi'ndeki Farsça metin BOA, A.Ş. DVNS.NMH.d. 10 / 420. Nesta'lik hatlı Farsça muahede için bkz. Sazman-ı Esnad ve Kitabhane-i Millî-i Cumhuri-i İslâmî-i İran, No: 295 / 8038, s. 17-29. Muahedenin Türkçesi için bkz. BOA, A.Ş. DVN.DVE.d. 43 / 1. Ayrıca, Osmanlı Arşivi'nde, muahedenin Farsça nüshası olarak tabir ettiğimiz metin, özet sisteminde Feth Ali Şah'tan gelen tasdikname olarak tanımlanmıştır. Ancak metnin altında Abbas Mirza'nın mühür suretinin bulunması ve tarihinin tasdiknamenin İstanbul'a geliş tarihinden çok önce olması, bu belgenin tasdikname olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

¹⁰⁷¹ BOA, HAT. 781 / 36594; BOA, HAT. 814 / 37270.

¹⁰⁷² Antlaşmayı takdim için Tahran'a giden Necib Efendi'nin de götürdüğü nüshada problemler olduğu ve Feth Ali Şah'ın emriyle Kaymakam Ferahani'nin Elçi Necib Efendi ile Tahran'da metin üzerinde düzeltmeler yaptığı hakkında bilgiler vardır. Ancak bu bilgiyi veren kaynaklar ki Türkçe ana kaynaklarda ve vesikalarda böyle bir bilgiye rastlanamamıştır, metindeki düzeltmenin nerede veya nerelerde yapıldığı hususunda bir detay vermemektedir. Osmanlı Devleti'nin Necib Efendi ile gönderdiği nüshada düzeltme yapıldığı hakkında bkz. Hidayet, a.g.e., s. 7810. Diğer yandan, yarım asır önce bir makale kaleme alan Kaymakamî de birkaç varyantı olan Farsça muahede metninden bahsederken, Necib Efendi tarafından giden nüshanın düzeltilme süreci hakkında bilgiler vermektedir. Feth Ali Şah'a, Necib Efendi tarafından takdim edilen ve şah tarafından beğenilmeyen muahede metni, daha önce de söylendiği gibi Tebriz'den çağrılan Kaymakam Ferahani'nin riyasetinde tashih edilmiştir. Üzerinde uzun süre çalışılan metnin hangi kısımlarının düzeltilindiği hakkında net olarak burada da bir malumat bulunmamakla birlikte Ferahani'nin, kardeşi Mirza Musa Han'a yazdığı mektupta, sürecin nasıl tamamlandığına dair birtakım bilgiler bulunmaktadır. Kaymakam, tashih sürecinde, konuların, mekanların detaylıca değerlendirilip birkaç gün bu olayların geçmişinin okunduğundan bahsettikten sonra muahedenin Türkçe ve Farsça olarak ele alındığından söz etmektedir. Sürecin hayli uzun olduğunu kardeşine söyleyen Kaymakam Ferahani, riyasetindeki tashih meclisinin yapılanları onayladığına ve sulhun, Eleşkird'deki savaştan evla olduğuna işaret etmektedir. Ferahani'nin, bu son cümledeki savunma tarzındaki açıklamasının, muhalifler tarafından kendisinin ve Abbas Mirza'nın gaflet içerisinde Osmanlı Devleti ile anlaşıtlıklarına dair tezviratın yahut ithamların, boş olduğunu göstermek için yapıldığı sanılmaktadır. Bkz. Kaymakamî, a.g.m., s. 31-32. Kaçar dönemi tarihçileri, beğenilmeyen bu antlaşma ile ilgili malumat vermemektedir ancak Kaymakamî'nin kaleme aldığı makalede, düzeltilen muahedenin hangi kısımları üzerinde çalışıldığına dair net göstergeler bulunmasa da kendisi, Abbas Mirza tarafından Sultan II. Mahmud'a gönderilen mektuptan ve muahede suretinden bazı çıkarımlar yaparak konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır. Bu çıkarımlara göre Feth Ali Şah, antlaşmanın bazı maddelerinde yer almayan İran lafzı ile Baban, Kürdistan ve aşiretler konusunun yer aldığı maddeleri tashih ettirmiştir. Bkz. Kaymakamî, a.g.m., s. 35, 37.

Toplantı sonrası şerbet ve gül suyu ikramı oldu ve buhur resmi icra edildi. Daha sonra Kasım Han, Sadrazam'ın yanına çıktı. Sadrazam, yazılan mektupları, İran'a götürmesi için kendisine teslim etti. Ayrıca hazineden Kasım Han'a 12.500, Serkâtibi¹⁰⁷³ Muhammed Mirza ve yanındaki diğer kişilere 2500 kuruş yol harcırahı verildi. Burada Sadrazam, Elçi Kasım Han'a, altı bin kuruş kıymetinde murassa, Maslahatgüzar Ağa Mustafa'ya da 2000 kuruş kıymetinde minâ-kârî kutu da hediye etti.

1 Temmuz 1824 tarihinde bostancıbaşının sandalıyla Bahçekapısı'ndan uğurlanan Kasım Han'a, kendisine mihmandarlık yapan Haşim Ağa yağlı beş çifte ve yol mihmandarı Dergâh-ı Âli gediklilerinden Ahmed Ağa üç çifte kayıkla eşlik ettiler. Selimiye'ye varan Kasım Han, Türkmenoğlu'nun hanesinde bir gece konakladıktan sonra, ertesi gün İran'a gitmek üzere yola çıktı.¹⁰⁷⁴ Elçilerin tasdiknameleri takdim etmesi ve ülkelerine geri dönmesiyle, diplomatik süreç böylece tamamlanmış oldu. Ancak iki ülke arasındaki çatışma halinin antlaşmayla sona ermediği ve Bağdad bölgesinde gerginliklerin uzun bir süre devam ettiği de görüldü.

3 Erzurum Antlaşması

Savaşı bitiren, ilişkileri yeniden düzenleyen antlaşma, aslında 1746 yılında imzalanan Kerden Antlaşması'nın yenilenmesi ve ilave maddelerle birtakım sorunların bertaraf edilmeye çalışılmasından ibarettir.¹⁰⁷⁵ Bu anlamda antlaşmayı, askerî olarak İran'a üstünlük sağlayamayan Osmanlı Devleti'nin ve onu müzakere masasında temsil eden Rauf Paşa'nın, başarısı saymak gerekir. Zira Osmanlı Devleti, masadan toprak kaybetmeden ve kendisini zora sokacak tavizler vermeden kalkmayı başaramıştır. Hatta bu durum, dönemin önemli basın organlarından Times Gazetesi'nde de bu şekilde ele alınmıştır. Times Gazetesi, antlaşmanın Rauf Paşa'nın becerisi, düşünceleriyle şekillendiğini ve Rauf Paşa'nın, devlette sadrazamlık

¹⁰⁷³ “Kâtibüs's-Sırrı” olarak ifade edilen unvan, bizce “Serkâtib” olmalıdır. İfade için bkz. Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 325.

¹⁰⁷⁴ Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 325.

¹⁰⁷⁵ Kerden Antlaşması da bir bakıma Kasr-i Şirin Antlaşması'nı (1639) esas almaktaydı. Bkz. Abdolvahid Soofizadeh, “Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri”, **SUTAD**, S. 42, Güz 2017, s. 442.

makamına kadar çıkmış en yetenekli devlet adamı olma ününe sahip olduğunu yazmıştır.¹⁰⁷⁶ Bu durum sadece İngilizler açısından değil, İranlılar açısından da böyle görülmektedir. Savaşta yenilmiş ve toprak kaybetmiş bir durumda olan Osmanlı Devleti'nde بر کبر و غرور رومی “ber kebr u gurur-ı Rumî” rolünü üstelenen ve kibrinden Tahran ve Tebriz saraylarına temsilci dahi göndermeyen Rauf Paşa'nın, “galiba mağluba tahmil ettiği” ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁷ Dolayısıyla Erzurum Antlaşması, bir bakıma Rauf Paşa'nın bürokratik yeteneği ve zekâsı sayesinde Osmanlı Devleti açısından tavizler verilmeden tesis edilmiştir denilebilir.

Antlaşma metnini oluşturacak temessüklerin imzası ve müzakereler Erzurum'da gerçekleştiği için bu antlaşma, literatürde “Erzurum Antlaşması” yahut “I. Erzurum Antlaşması” olarak geçmektedir. Bu antlaşmaya I. Erzurum Antlaşması denmesinin sebebiyse; iki ülke arasında 1847 yılında imzalanan, bir Erzurum Antlaşması'nın daha bulunmasıdır.¹⁰⁷⁸

Antlaşma çerçeve olarak, bir esas, bir şart, yedi madde ve hatimeden oluşmaktadır. Antlaşmanın içeriğine ve değerlendirmesine geçmeden önce, Türkçe ve Farsça antlaşma metinlerini veren bazı nüshalar arasında, esası yer yer bozan birtakım farklara değinmek gerekmektedir. Örneğin antlaşmanın Türkçesi'ndeki şart kısmı, Ravzatü's-Safa'da ve Nasihü't-Tevarih'te esas ile birlikte verilirken bu durumun, Farsça nüshada olmadığı görülmektedir.¹⁰⁷⁹ Keza antlaşmanın ilk maddesinde Abbas Mirza'nın ismi, kendisi için kullanılan elkab ile dua kısmı, Osmanlı Arşivi'ndeki ve Esad Efendi'deki antlaşma metninde yer alırken, Ravzatü's-Safa'da ve Nasihü't-Tevarih'te yer almamıştır.¹⁰⁸⁰ Yine ikinci maddede “hilaf-ı şart bir nesne alınmayub” ibaresi, Osmanlı Arşivi'ndeki Farsça nüsha ve Türkçe antlaşma metninde varken Ravzatü's-Safa ve Nasihü't-Tevarih'te bu mânaya gelen bir ifade bulunmamaktadır.¹⁰⁸¹ Altıncı maddenin ise iki devletin tebaasını kapsaması için

¹⁰⁷⁶ **The Times** (London, England), Issue: 11965, Date: Monday, Sept. 1 1823, s. 2.

¹⁰⁷⁷ Kaymakamî, **a.g.m.**, s. 25. n

¹⁰⁷⁸ Melike Sarıkçioğlu, **Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)**, Ankara, TTK., 2013, s. 17; Abdolvahid Soofizadeh, **Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)**, Ankara, TTK., 2020, s. 88.

¹⁰⁷⁹ Sepehr, **a.g.e.**, s. 344-345, Farsça nüsha için bkz. BOA, A.İ DVNS.NMH.d. 10/420; Hidayet, **a.g.e.**, s. 7811-7812.

¹⁰⁸⁰ BOA, A.İ DVN.DVE.d. 43 / 1; Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 242; Sepehr, **a.g.e.**, s. 345; Hidayet, **a.g.e.**, s. 7812.

¹⁰⁸¹ BOA, A.İ DVN.DVE.d. 43 / 1; BOA, A.İ DVNS.NMH.d. 10 / 420; Hidayet, **a.g.e.**, s. 7813; Sepehr, **a.g.e.**, s. 346.

Türkçe metinde sona eklenen ifade, Farsça metinde başta yer almış ve anlam olarak maddenin bizce muğlak olmasına yol açmıştır.¹⁰⁸² Yine bu maddenin son kısmının, Osmanlı Arşivi'ndeki Farsça nüsha ile Ravzatü's-Safa ve Nasihü't-Tevarih'de bulunan suretlerinde, terekenin İran temsilcisi marifetiyle satılacağı belirtilirken, Türkçe antlaşmada ya da temessükte böyle bir ifade yer almamıştır.¹⁰⁸³ Osmanlı Arşivi'ndeki Türkçe muahede ve Farsça muahede nüshasının esas kısmında yer alan tarziye lafzının, Ravzatü's-Safa ve Nasihü't-Tevarih'de de zikredilmediği görülmüştür.¹⁰⁸⁴ Son olarak, Feth Ali Şah tarafından beğenilmediği için Kaymakam Ferahanî'nin riyasetinde tashih edilen Farsça antlaşma metninde de farklar bulunmaktadır. Kaymakamın hattıyla kaleme alındığı ifade edilen ve altında Hicri 1239 yılının Rebiülsani ayına ait bir tarih bulunan bu metnin, tashih edilmiş son metin olmasına rağmen Türkçe antlaşma metinlerinin hiç biriyle aynı olmadığı görülmektedir.¹⁰⁸⁵ Dolayısıyla iki ülkenin diploması tarihinde önemli bir yere sahip olan I. Erzurum Antlaşması'nın elimizde tek bir metni bulunmamaktadır. Elde edilen arşiv nüshaları ve iki ülkenin kroniklerinin eserlerindeki antlaşmalar birbirinden farklı ifadeler barındırmakta olup bu durum her iki tarafın elinde bulunan antlaşmanın kelime kelime aynı olmadığını ortaya koymaktadır.

Antlaşmaya geçerse; antlaşmanın esas kısmındaki metinde, 1746 yılında iki ülke arasında imzalanan muahededeki sınırların kabul edildiği, hacılar, tacirler, firarilerin verilmesi, esirlerin tahliyesi ve tarziye hususu gibi başlıkların yürürlükte olduğu belirtilmiştir. Ayrıca devletler arasında, her zaman dostluğun ve iyi ilişkilerin olması temenni edilmiştir.

¹⁰⁸² Bu durum, Farsça nüshada söz konusu değildir.

¹⁰⁸³ BOA, A. { DVN.DVE.d. 43 / 1; BOA, HAT. 1438/59105; BOA, A. { DVNS.NMH.d. 10 / 420; Hidayet, a.g.e., s. 7814; Sepehr, a.g.e., s. 348.

¹⁰⁸⁴ BOA, A. { DVN.DVE.d. 43 / 1; BOA, A. { DVNS.NMH.d. 10 / 420; Hidayet, a.g.e., s. 7811-7812; Sepehr, a.g.e., s. 344-345. İran İslam Cumhuriyeti tarafından basılan ve Osmanlı ile İran arasındaki resmî siyasi belgelerin seçmesinden oluşan eserde yer alan Erzurum Antlaşması'nın Farsça'sında da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan biri, Osmanlı Arşivi'ndeki Türkçe muahede ve Farsça muahede nüshasının esas kısmında yer alan "tarziye" lafzının, buradaki metinde de zikredilmemesidir. Ayrıca, Türkçe muahede nüshalarında ilk maddede Abbas Mirza için kullanılan dua ve elkab kısmı, yine bu metinde yoktur. Diğer yandan antlaşmanın altıncı maddesinde bulunup Türkçe nüshalarda yer almayan ve terekenin İran temsilcisi marifetiyle satılacağı hususu, buradaki Farsça metinde de yer almıştır. Bkz. **Gozide-i Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Dovre-i Kacariye (1211-1270)**, Cild-i Evvel, Tahran, Defter-i Motelaat-ı Siyasî ve Beynolmilleli, 1369, s. 295, 297.

¹⁰⁸⁵ Türkçe suretlerden farklı olan Farsça bu antlaşmanın birinci, dördüncü, beşinci ve altıncı maddelerindeki farkları ve antlaşma metnini görmek için bkz. Kaymakamî, a.g.m., s. 41-56.

Şart kısmında, bundan sonra iki devlet arasında soğukluğa ve sıkıntıya sebep olacak hususların kabul görmemesi ile Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde olup İran'ın gerek savaş sırasında gerek savaştan önce ele geçirdiği kaleler, araziler, kazalar, kasabalar ve köylerin, temessük tarihinden itibaren altmışıncı günün sonuna kadar Osmanlı Devleti'ne tamamen teslim edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Devamında, yapılan barışa hürmeten esirlerin tahliye edilerek dönüş yolunda ihtiyaç duyacakları gıda maddeleri temin edildikten sonra, iki taraf sınırlarına gönderilmeleri istenmiştir.

Birinci maddede ana çizgi, hiçbir devletin bir başka devletin içişlerine müdahalesinin söz konusu olamayacağı üzerine çizilmiştir. Devamında, iki ülke arasında yıllardır sorun yaratan Bağdad ve Kürdistan'da, işlerin nasıl yürütüleceği üzerinde durulmuştur. Maddeye göre; Bağdad'da ve Kürdistan'da bulunan yerlere İran Devleti'nin tecavüz ve taarruzunun olmayacağıyla buradaki eski ve yeni sancak mutasarrıflarının İran Devleti tarafından sahiplenilmeyeceği teminat altına alınmıştır. Ayrıca bu bölge halkından, iki devletten birinin yaylak ve kışlaklarına geçenler olursa bunlarla ilgili meselelerin çözümünde, İran Devleti Veliaht Şehzadesi Abbas Mirza ile Bağdad valisinin irtibat kurması istenmiştir.

İkinci maddede, İranlı hacılara ve ziyaretçilere (züvvar) eşit muamele yapılması, kendilerinden kanuna aykırı herhangi bir talepte bulunulmaması, atebat züvvarının tacir olmayanlarından “bac” vergisi talep edilmemesi ve tacir olanlarından eskisi gibi vergi alınması istenmiş, bu hususlara ilgili Osmanlı memurları tarafından dikkat edilmesi hüküm altına alınmıştır. Yine bu maddede, Şam'dan Hicaz'a giden hacılara da Surre Emini tarafından sahip çıkılması, sorunlarının yine onun marifetiyle halledilmesi, İran'dan hacca ve atebata giden İran şahı ile şehzadelerinin haremlerine hürmet edilmesine hükmedilmiştir. Diğer yandan bu maddeyle, İranlı tacirlerin, Osmanlı Devleti tebaası tacirlerle gümrük vergisi hususunda eşit muamele görmesi sağlanmış, mallarından bir defaya mahsus %4 kuruş gümrük vergisi alındıktan sonra kendilerine verilecek tezkere başka birinin eline verilmediği sürece bu tacirlerden tekrar gümrük vergisi alınmaması istenmiştir. Ayrıca, İranlı tacirlerin, İstanbul'a ticaret için getirdiği Kiraz çubuğunun¹⁰⁸⁶, inhisar

¹⁰⁸⁶ İranlı tüccarlar için önemli bir gelir kaynağı olan “Kiraz çubuğu”, aslında kiraz dalı, kiraz ağacıydı. Sağlam, kırmızı ve berrak olan kiraz dallarından, baston ve çubuk kamışı imal edilirdi.

alış-satışına göre satılabileceği ve iki devlet tacirlerinden birbirlerinin ülkelerinde ticaret yapanlara dostane muamele edilmesi gerektiği kayıt altına alınmıştır.

Üçüncü madde, iki ülke arasında savaşa neden olan Haydaranlı ve Sepki aşiretleriyle ilgilidir. Maddeye göre; bu aşiretlerden, Osmanlı devleti toprağında olanlar o topraklarda bulunduğu müddetçe İran topraklarına tecavüz etmemeli ve bu duruma, Osmanlı Devleti sınır memurları tarafından dikkat edilmelidir. Eğer bu aşiretler, İran topraklarına tecavüz eder ve buna engel olunamazsa Osmanlı Devleti bu aşiretleri sahiplenmemelidir. Keza bu aşiretler, kendi rızalarıyla İran topraklarına giderlerse Osmanlı Devleti bu duruma engel olmamalı, tekrar dönerlerse asla sahiplenip kabul etmemelidir. Aşiretler İran topraklarına geçtiğinde Osmanlı topraklarına saldırırsa bu durum da İran sınır memurları tarafından engellenmelidir.

Dördüncü madde, eskiden de olduğu gibi iki tarafa ait firarilerin sahiplenilip kabul edilmemesini içermektedir. Ayrıca bu maddeyle iki devlet topraklarına diğer devletin aşiret ve kabilelerinden geçenler olursa bunların sahiplenilmeyip kabul edilmemesi istenmektedir.

Beşinci madde, yine İranlı tacirleri ilgilendirmektedir. Bu maddeye göre; İstanbul'da ve sair Osmanlı beldelerinde, şer'en el konulan İranlı tüccarların malları, temessük tarihinden itibaren altmış günün sonunda yine şer'î usulle İran elçisinin nezaretinde sahiplerine verilmiş olmalıdır. Ayrıca bunun dışında, iki ülke arasındaki husumet sırasında, Osmanlı topraklarındaki İranlı tacir, hacı ve tebaaya ait Osmanlı vezirleri ve memurları tarafından el konulan bir mal varsa, o kimselerin tayin edecekleri vekillerle bu malları mahallerinden tahsil etmesi için ferman verilecektir.

Altıncı maddede göre; Osmanlı ve İran devletleri topraklarında, şer'î vasîsi ve çocuğu olmadan vefat edenlerin terekeleri kaydedilerek, güvenilir bir mahalde saklanacaktır. Eğer bu şekilde ölen şahsın daha sonra vârisi veya şer'î vekili ortaya çıkarsa tereke, saklanma kirası ve gerekli bedel alınarak o kimseye teslim edilecektir.

İran'da Kohgiluyi ve Fars eyaletlerinin ormanlarında sıklıkla yetişen bu ürününün ticaretinde piyasa, Şirazlıların elindeydi. Bu yüzden Azerbaycan'da Kiraz dalına, "Şiraz Çubuğu" yani "Şiraz Ağacı" denirdi. Bu ağaç nadir bulunduğu için çok da pahalıydı ve o dönemde yalnız elitler ona erişme fırsatına sahipti. Ayrıca o dönemde çubuk içmek çok yaygındı ve Şiraz bastonuna sahip olmak da bir nevi elitlik göstergesiydi. Bu yüzden bu ağaç, ticarî ve lüks metalar arasına girmişti. Azerbaycan'da da yaygın olan ve muahedede zikredilen bu ticarî üründen kastın, kiraz ağacı olduğu düşünülmektedir. Bir diğer ihtimal, çubuk olmasıdır. Bkz. Sepehr, a.g.e., s. 346.

Olur da burada saklanan tereke, yangın veya bir kaza nedeniyle zayi olursa, talep edilemeyecektir. Yine bu terekenin bir yıllık muhafaza süresi sonunda vârisi veya vasîsi ortaya çıkmazsa, terekenin satışı yapılacak ve bedeli saklanacaktır.

Son madde olan yedinci maddeye göre; her iki devletin dostluğunu teyit etmek amacıyla üç yılda bir görevlendirilecek şahısların, iki ülke topraklarında kalması sağlanacaktır. Ayrıca savaş sırasında, iki ülke tebaasından diğer tarafa geçip kötü davranışlarda bulunmuş olanlar, antlaşmanın hürmetine bu davranışlarından dolayı yargılanmayacaklardır.

Antlaşmanın hatime kısmında; iki tarafın bu şartları kabul ettiği ve tasdiknamelerin orta elçiler vasıtasıyla temessük tarihinden itibaren altmış gün içerisinde takas edileceği ifade edilmiştir. Temessük tarihi, antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihtir. Ayrıca Türkçe metinde, padişaha sunulan metnin onaylandıktan sonra, Elçi Necib Efendi'ye verildiği beyan edilmiştir.¹⁰⁸⁷

Antlaşma maddelerinin ilişkileri nasıl düzenlediğine, önemine ve sorunları çözüp çözmediğine de değinmek gerekmektedir. Esas kısmında sınırlar, hacılar, esirler, firariler gibi iki ülke arasında problem olan konuların nasıl çözülmesi gerektiğiyle alakalı bir önceki antlaşmaya atıf yapan 1823 Erzurum Antlaşması'nın, tarziye hususunda da bu tutumunu koruyarak, her ne kadar bazı Farsça nüshalarda yer almasa da mezhep ayrılığını yine gündemde tuttuğu görülmüştür. Ayrıca iki devlet arasındaki sınırların nerede başlayıp nerede bittiğiyle alakalı antlaşmada bir netliğin olmaması, sorunların ileriki yıllarda da devam etmesine ve özellikle kalelerin hangi devlete ait olduğu konusunda sorunlar çıkmasına yol açmıştır.

Şart kısmında İran, gerek savaş sırasında gerekse de savaştan önce zapt ettiği Osmanlı Devleti topraklarını teslim etmeyi taahhüt etmesine rağmen, özellikle Bağdad bölgesindeki sancaklarda çok uzun bir süre bu maddeye uymamış ve sancaklardan eline çekmekte direnmiştir.¹⁰⁸⁸ Ayrıca İran'ın bu tutumu, birinci maddeyi de uzun süre ihlal ettiğinin açık bir göstergesi olmuştur.

¹⁰⁸⁷ BOA, A. { DVN.DVE.d. 43 / 1; BOA, A. { DVNS.NMH.d. 10/420; Hidayet, a.g.e., s. 7811-7815; Sepehr; a.g.e., s. 334-349; Esad Efendi, a.g.e., s. 241-245; **Muahadat Mecmuası**, C. III, Ankara, TTK, 2008, s. 1-5. Antlaşmanın mukaddime sureti için bkz. BOA, AE.SMHD.II. 122 / 10042.

¹⁰⁸⁸ BOA, HAT. 808 / 37196-O; BOA, C.HR. 167 / 8326.

İkinci maddede, Osmanlı Devleti'nin İranlı hacılara ve züvvarlara nasıl davranması gerektiği bu antlaşmada da tekrar vurgulanmış ve bu vurguyla, mezhep farklılığı dolayısıyla Osmanlı memurlarının başına buyruk hareketlerinden neşet eden anlaşmazlıkların, sona ermesi amaçlanmıştır.¹⁰⁸⁹ Maddedeki önemli hususlardan biri de İranlı tacirlerin gümrük vergilerinin yeniden düzenlenmesi olmuştur. Uzun yıllardır vergi oranından bizar olan ve savaş sırasında hayli zarar eden İranlı tacirler, elde ettikleri yeni gümrük vergisi oranıyla rahat bir nefes almışlardır.¹⁰⁹⁰ Savaşın çıkışında ve bitişinde etkisi olan İranlı tacirler için antlaşmada düzenlenen başka bir madde de beşinci maddedir. Hatırlanacağı üzere, özellikle Hüsrev Paşa'nın Erzurum'da bulunduğu dönemde, birçok İranlının malına el konulmuştur. İran tarafından iki devlet arasındaki ilişkileri bozduğu düşünülen ve istenmeyen adam ilan edilen Hüsrev Paşa'nın el koyduğu mallar arasında, çok kıymetli kitaplar da yer almıştır. Mesela Paşa, Tebrizli İsmail oğlu Hacı Rıza'dan aldığı altın süslemeli ve cilalı bir adet Mushaf-ı Şerif ile Sadi-i Şirazi'nin meşhur eserleri Gülistan ve Bostan'ı, İbn-i Sina'ya ait olduğu düşünülen altın süslemeli bir cilt Kanun Fi't-Tıb ile Molla Mehdi Neraki'ye ait olduğu düşünülen altın süslemeli bir cilt Muharraku'l-Kulub'u ve altın süslemeli bir cilt Mesnevi'yi zimmetine geçirmiştir. Hüsrev Paşa ayrıca, Zencan sakinlerinden Hacı Allahverdi oğlu Hacı Bakır'ın altın süslemeli bir cilt Gülistan ve Bostan adlı kitabını da almış ve tüm bu kitaplar, savaş sırasında marifet-i şer' ile sahiplerine teslim edilmiştir.¹⁰⁹¹ Savaş sırasındaki bu örnek haricinde beşinci maddenin gereği olarak antlaşma sonrası, İranlı tacirlere ait el konulan malların sahiplerine iadesine de başlanmıştır.¹⁰⁹²

Son olarak değerlendirilmesi gereken husus, aşiretlerin durumudur. Savaşın çıkış sebeplerinden biri sayılan aşiretlerin, hangi ülkeye ait olduğu konusu üçüncü maddede ele alınmış, maddede bir nevi vatansız olarak görülen Haydaranlı ve Sepki aşiretlerinin serbest dolaşımına kapı aralayan ifadelerle yer verilerek, iki ülkenin de

¹⁰⁸⁹ Bu maddede, ticaret yapmayan züvvarların pazar vergisinden muafiyetinin belirtilmesi, atebat bölgesindeki normalleşmeye işaretti. Bkz. Ateş, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁰⁹⁰ Erzurum antlaşmalarıyla birlikte Osmanlı Devleti'ndeki İranlıların ve tüccarların statüleri konusundaki değişimler hakkında değerlendirmeler için bkz. Bruce Masters, "The Treaties of Erzurum (1823 and 1848) and the Changing Status of Iranians in the Ottoman Empire", **Iranian Studies** Vol: 24: Issue 1/4, 1991, s. 3-15.

¹⁰⁹¹ BOA, **HAT**. 812 / 37249-K.

¹⁰⁹² İranlı tacirlerin el konulan malları tek tek defterlere kaydedilmiş olup, bu mallar yavaş yavaş sahiplerine marifet-i şer' ile teslim edilmeye başlanmıştır. Hatta bu hususta, İran Elçisi Kasım Han Erzurum'dan geçerken, İranlı tacirlere ait malların teslimi için iltimasta bulunmuş ve tacirlerin malları teslim edilmiştir. Bkz. BOA, **HAT**. 796 / 36919.

aşiretlerden yer yer yararlanmasına zemin hazırlanmıştır. Bugünkü anlamda bir vatandaşlık kavramının henüz olmadığı o dönemlerde bu zemin, yüzyıl boyunca aşiretlerin sınır hattındaki ağırlıklarını muhafaza etmesinde, onlara bir avantaj sağlamıştır.

SONUÇ

Yüzyıllardır doğuda birbiriyle mücadele eden iki devlet arasındaki savaş, 1820 yılının sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin “Şark” ve “Bağdad” sınırındaki çatışmalarla başlamış, 1823 yılında imzalanan Erzurum Antlaşması ile sona ermişti. Aslında her iki ülke de bu savaşa başlarken büyük kazançlar elde edemeyeceğini çok iyi bilmekteydi. Nitekim savaş sonucunda imzalanan antlaşmaya bakıldığında, bu durum açık bir şekilde görülmekteydi. Ancak siyasî ve askerî açılarından Osmanlı Devleti'nin başarısız olarak nitelendirilebileceği bu savaşın, antlaşma hükümlerine bakılınca bu devlet açısından zararsız hatta neredeyse kârlı sonuçlanması dikkat çekici olmuştu. Askerî olarak rakibine üstünlük sağlayan İran açısından da birkaç husus haricinde neredeyse kazançsız sonuçlandığını söyleyebileceğimiz savaşın, neden bu şekilde neticelendiğinin sebepleri bulunmaktaydı.

İran, Rus diplomatlarının etkisi altındaydı ve bu diplomatlar, savaşın alevlenmesinde aktif rol oynamışlardı. İngiltere ise kendine yarayan bir siyasî iklimi tesis etmek maksadıyla iki devleti de savaşı bitirmeye teşvik etmişti. Gerek Rusya'nın gerekse de İngiltere'nin en başından bu yana savaşı takip ederek sürece istedikleri şekilde müdahale etmeye çalıştıkları göz önüne alındığında, İran'ın savaş sonucunda büyük siyasî kazançlar elde edememesinin neden ya da nedenleri daha iyi anlaşılabilir. Zaten savaş, toprak elde etmek üzerine çıkarılmış bir savaş değildi ve özellikle Rusya için amaç, Osmanlı ve İran'ın siyasî ve askerî olarak yıpratılmasıydı. Bunun da başarıya ulaştığı, savaş sonrasında her iki devletin yaşadığı siyasî ve askerî gelişmelere bakıldığında, net olarak görülmekteydi.

Ordusundaki birtakım eksikliklere rağmen İran'ın, genel olarak Osmanlı ordusuna üstünlük sağladığını söylemek lazımdır. Bu üstünlüğün bazı nedenlerine Osmanlı ordusunun neden başarısız olduğu sorusuna cevap aranırken değinilecekse de İran'ın savaştaki genel askerî üstünlüğünün neden daha lehine olacak şekilde masaya yansıtılamadığına dair sebeplere birkaç şey daha eklemek gerekir. Yukarıda sayılan dış sebepler haricinde bizce bu sebeplerden birisi de İran'ın bu savaşı, Osmanlı Devleti'nden toprak koparmak değil siyasî hedeflerine ulaşmak için bir araç olarak görmüş olmasıdır. İran'ın, başından beri her iki hatta da üstün götürdüğü

savaşta temel gayesi, Osmanlı Devleti'ne göz dağı vermek ve onu siyasî olarak yıpratarak bazı sorunlarda istediği çözümü elde etmeye çalışmaktır. Osmanlı Devleti'nden toprak alma amacıyla savaşı başlatmayan hatta İngilizler ve Ruslar tarafından buna müsaade edilmeyeceğini de çok iyi bilen İran, bu sebeple kendi başlattığı savaşı yine kendi bitirmek için girişimde bulunmuştur. Elbette bu girişimde, Abbas Mirza'nın merkezden istediği yardımları alamamanın etkisi olduğunu da belirtmek gerekir.

Masada üstünlük kuramayan İran'ın bu duruma gelmesine yol açan diğer önemli sebepler, savaş içerisinde meydana gelen beklenmeyen bazı hadiselerdir. Bu hadiseler, İran'ın istediklerini elde etmek için Osmanlı Devleti üzerinde yeterli siyasî baskıyı kuramamasına neden olmuştur. Bunlardan bir tanesi savaş sırasında İran ordusunu kıran salgın hastalık, bir diğeri de Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın beklenmeyen ölümüyle Bağdad hattının zayıflamasıdır. Bu sebepler, askerî olarak başarılı durumdaki İran ordusunu barışa zorlayan ve hedef küçültmesine yol açan gerekçeler arasında sayılabilir.

Bu çalışmanın temel meseleleri arasında, Osmanlı Devleti'nin, savaş sırasında ordusunun lojistik organizasyonunu ve insan seferberliğini nasıl gerçekleştirdiğiyle harekât kabiliyetinin nasıl olduğunun görülmesi de vardır. Bunu yaparken iki ordunun harekât sahasındaki durumu da ele alınarak, askerî vaziyetlerinin durumu incelenmeye çalışılmıştır. Bu inceleme, birbirine çok yakın zamanlarda ordularını modernize etmeye çalışan iki devletin bunu ne oranda başardığının sahada görülmesi açısından da önemlidir. Diğer yandan kuvvetlerin nicelik ve niteliği de mukayese edilmeye çalışılarak orduların ne durumda olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla tüm bu incelemeler, iki devletin savaşta askerî başarı / başarısızlık durumunun nedenlerini görmemizi kolaylaştırmıştır.

Kapsamlı olarak ordularını hemen hemen aynı dönemlerde modernize etmeye başlayan iki devletin pratikte bu gayretlerini test ettiği savaşlardan biri olan Osmanlı-İran savaşı, askerî sonuçları açısından bizlere birçok şey söylemektedir. İran ordusunda, Fransızlarla başlayıp İngilizlerle devam eden modernizasyondan nasıl neticeler elde edildiğini gösteren ilk test sahası 1804-1813 İran-Rus Harbi olsa da aslında dışına göre bir rakip olması dolayısıyla Osmanlı Devleti, İran için bu testin

esas uygulama sahasıdır. Süvari sınıfı hariç tutulduğunda piyadesini nispeten modern bir görünüme kavuşturan İran ordusu, sahadaki Osmanlı piyadesine karşı başarılıdır. Diğer yandan İran ordusunda yer alan süvarilerin, tipik yağmacılar gibi savaşması ve modernlikten uzan bir profil çizmesi, ordunun bu kanadının bir açıdan kırık olduğunun göstergesidir. Nitekim her iki devletin de süvari sınıfı büyük ölçüde aşiretlerden oluşmaktadır ve dolayısıyla modern bir süvariden beklenen savaşçı performansı bu aşiretlerde bulunmamaktadır.

Harp aletleri ile kullanılan silah ve mühimmatın karma bir yapı teşkil ettiği İran ordusu, Osmanlı ordusuyla mukayese edildiğinde bu açılardan üstün bir durumda değildir. Harekât sahasına ulaştırdığı asker itibarıyla da Osmanlı ordusunda yer alan asker sayısına yakın bir sayıda askeri cephelere sevk eden İran'ın, rakibine oranla savaş sırasında bu seferberlikten istediği askerî başarıyı elde ettiği söylenebilir. İran, şark hattında rakibine karşı bariz bir üstünlük sağlasa da yağma harekâtında süvari sınıfının Osmanlı süvarileri karşısında çok başarılı olamadığı görülmüştür. Bunun bizce en büyük sebebi, nitelik olarak Osmanlı ordusunda çarpışan aşiret süvarilerinin daha üstün olmasıdır.

İran ordusunun Osmanlı ordusu karşısındaki askerî başarıları, rakibinin mi kötü yoksa kendisinin mi iyi olduğu sorusuna aranacak cevaplarla aydınlatılabilir. Lojistik organizasyonu ile alakalı çok fazla fikir edinemediğimiz İran ordusunun başarılarının arkasında, yenilmez kuvvetlere sahip olması yatmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin, İran ile savaşa başladığı zamanlarda ortaya çıkan Rum isyanı ile meşgul olması, İran'ın Osmanlı Devleti karşısında askerî üstünlük kurmasındaki en büyük etkidir.

Rum isyanı, Osmanlı ordusunun asker seferberliğini ve lojistik orginazasyonunu tamamen etkileyen ve doğudaki orduyu çaresizliğe sevk eden yıpratıcı bir siyasî hadiseden yıkıcı bir askerî harekâta dönüşmüş, Osmanlı Devleti, Rumeli'de bulunan tüm askerî kuvvetini bu yüzden adalara sevk etmek zorunda kalarak isyanı bastırmak için elindeki tüm iyileri Mora için seferber etmiştir. Bu isyan öncelikle, Bağdad hattında İran ile çarpışan Davud Paşa kuvvetlerine gidecek askerî malzemenin ve gıda maddelerinin gidişine sekte vurmuş, Akdeniz kanalıyla Bağdad'ı besleyen İstanbul'un elinin kolunun bağlanmasına yol açmıştır. İran saldırıları karşısında kendi başının çaresine bakmak zorunda kalan Bağdad Valisi

Davud Paşa'ya, zaman zaman gönderilebilen ücretli askerlerin de pek bir faydası olmamıştır. Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın beklenmeyen ölümü, bu hattaki kayıpları azaltsa da Kürt aşiretlerinin yaptığı yağma harekâtı haricinde Osmanlı kuvvetleri cephede, İran karşısında başarı elde edememiştir.

İsyandan dolayı benzer sıkıntıların yaşandığı bir diğer savaş hattı olan şark hattında Osmanlı kuvvetleri, ordu düzeni olmayan ve büyük oranda savaşmayı bilmeyen kuvvetlerle İran karşısına çıktığı için, mağlubiyet kaçınılmaz olmuştur. Maddî olarak da buranın ihtiyaçlarına yetişemediği görülen Osmanlı Devleti, sırtını halka dayamasına rağmen topladığı bedeliyelerin de giderleri karşıladığı görülememiştir.

İran ordusu, Rum isyanı dolayısıyla her anlamda çaresiz yakaladığı Osmanlı ordusu karşısında askerî olarak üstün gelmiştir. Cepheye sevk edecek nitelikli askeri olmayan, askerin gıdasını vaktinde temin edemeyen, yeterli silah ve mühimmatı orduya ulaştıramayan Osmanlı Devleti'nin bu derece hazırlıksız yakalandığı bir harpten siyasî sonuçları itibarıyla neredeyse hasarsız kurtulması, bir bakıma İran'ın başarısızlığı yahut savaş esnasında ortaya çıkan salgının etkisi ile İranlı tüccarların baskılarının bu devleti masaya çekmek zorunda bırakmış olması olarak değerlendirilebilir. Bu konuda, orduya yeterli kaynak aktaramayan bir şahın var olduğundan da söz edilmelidir.

Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önceki son harbi de olan bu harp, savaşta neredeyse var olmayan ocağın tasviye sürecinin ve düzenli orduya geçişin hızlanmasına etki etmiş olabilir. Bununla ilgili elde net bir veri olmasa da uzun yıllardır ocak askerini cepheye gönderemeyen, savaş zamanı asker için ayanların eline bakan bir devlet haline gelen Osmanlı Devleti'nin bunu son olarak tecrübe ettiği harbin İran harbi olması, bu iddiayı biraz da olsa kuvvetlendirebilir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI, GAZETELER VE KÜTÜPHANELER*

A. T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Ali Emirî Mahmud II (AE. SMHD.II.)

Bâb-1 Âsafî Âmedî Kalemi (A.{ AMD)

Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümayun Kalemi (A.{ DVN)

Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümayun Düvel-i Ecnebiye Kalemi Defterleri (A.{

DVN.DVE.d.)

Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.{

DVNS.MHM.d.)

Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme-i Asakir Defterleri (A.{

DVNS.ASK.MHM.d.)

Bâb-1 Âsafî Divan-1 Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.{

DVNS.NMH.d.)

Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi (A.{ MKT)

Bâb-1 Âsafî Mektubî Kalemi Defterleri (A.{ MKT.d.)

Bâb-1 Âsafî Sadaret Kethüdası Kalemi (A.{ SKT.)

Bâb-1 Defterî Baş Muhasebe Nüzül Eminliği Defterleri (D.BŞM.NZE.d.)

* Yararlanılan arşiv belgeleri, defterleri ve gazetelerin numaraları yahut sair bilgileri, metin içerisindeki dipnotlarda verilmiştir.

Bâb-1 Defterî Mevkufat Kalemi Defterleri (**D.MKF.d.**)

Cevdet Adliye (**C.ADL**)

Cevdet Askeriye (**C.AS**)

Cevdet Dâhiliye (**C.DH**)

Cevdet Darbhane (**C.DRB**)

Cevdet Hariciye (**C.HR**)

Cevdet Maliye (**C.ML**)

Cevdet Zabtiye (**C.ZB**)

Hatt-1 Hümayun Tasnifi (**HAT**)

Haritalar (**HRT.h.**)

Maliyeden Müdevver Defterler (**MAD.d.**)

Muahedeler (**MHD**)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (**TSMA.e.**)

B. İNGİLİZ MİLLİ ARŞİVLERİ (TNA), Kew, Londra / İngiltere

Foreign Office (FO)

C. İRAN MİLLİ ARŞİVİ (Sazman-ı Esnad ve Kitabhane-i Millî-i Cumhurî-i İslamî- i İran)

D. GAZETELER

The Times (London, İngiltere)

**E. TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU MİLLET YAZMA ESER
KÜTÜPHANESİ**

Aeblg

F. KİTAPHANE-İ MECLİS-İ ŞURA-YI İSLAMÎ-İ İRAN

Nusha-i Hattî

2. İNTERNET KAYNAKLARI

<https://nisanyanmap.com/?y=ovakışla&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 8.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?yer=18611&haritasi=inkaya> (Erişim Tarihi: 9.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?yer=36569&haritasi=üçbölük> (Erişim Tarihi: 10.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?y=şüregel&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?y=mahmudi&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?y=piyonk&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?y=gümgüm&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?yer=6460&haritasi=güroymak> Erişim Tarihi (12.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?yer=1710&haritasi=tahir> (Erişim Tarihi: 12.02.2021).

<https://nisanyanmap.com/?y=keçivan&lv=&t=&cry=TR&ua=5> (Erişim Tarihi: 13.02.2021).

<https://www.vajehyab.com/?q=ویا> (Erişim Tarihi: 22.02.2021).

<http://www.yeditepehastanesi.com.tr/protein-fazlasi-yaga-donusuyor> (Erişim Tarihi: 15.05.2021).

<https://www.ttb.org.tr/td/td115/21.php> (Erişim Tarihi: 15.05.2021).

3. YAYIMLANMIŞ KAYNAKLAR, KİTAPLAR, MAKALELER VE TEZLER

Abdulla, Nejat: **İmparatorluk, Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması**, Çev: Mustafa Aslan, İstanbul, Avesta Yay., 2010.

Adamiyat, F.: “The Diplomatic Relations of Persia with Britian, Turkey and Russia 1815-1830”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of London, 1949.

Agoston, Gabor: **Osmanlı’da Savaş ve Serhat**, Çev. ve Haz: Kahraman Şakul, İstanbul, Timaş Yay., 2013.

Ağasi, Mehdi: **Tarih-i Hoy**, Tebriz, Moessese-i Tarih ve Ferheng-i İran, 1350.

Ahmed Cevdet (Paşa): **Tarih-i Cevdet**, C. X-XI-XII, Dersaadet 1301.

Ahmed Lütü (Efendi): **Tarih-i Lütü**, C. V, Dersaadet 1302.

Ahmed Rasim: **Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi**, C. IV, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya, 1328-1330.

Akçura, Yusuf: **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)**, Ankara, TTK, 2016.

Aksan, Virginia H.: **Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri: 1700-1870**, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017.

Al-Bustani, Mehdi Jawad Habib: “Bağdad’daki Kölemen Hâkimiyeti’nin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa’nın Valiliği (1749-1842)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1979.

Algar, Hamid: **Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period**, Berkeley, University of California, 1969.

Ali Kuli Mirza, **Eksiretü’t-Tevarih (Tarih-i Kacariye Ez Agaz Ta Sal 1259)**, Tahran 1370.

Allen, W.E.D- Muratoff, Paul: **Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.

Amanat, Abbas: “DAWLATŞĀH, MOHAMMAD-‘ALĪ MĪRZĀ”, **Encyclopedia Iranica**, Vol. VII, Fasc. 2, pp. 147-149.

Amanat, Abbas: “FATH-‘ALĪ SHAH QĀJĀR”, **Encyclopedia Iranica**, Vol. IX, Fasc. 4, pp. 407-421.

Amanat, Abbas: “Qajar Iran: A Historical Overview”, Editörler: Layla S. Diba-Maryam Ekhtiar, **Royal Persian Paintings The Qajar Epoch 1785-1925**, New York, I. B. Tauris, 1999.

Amanat, Abbas: **Iran: A Modern History**, New Haven / London, Yale University Press, 2017.

Anderson, Matthew Smith: **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2001.

Arancı, Gülsün: “Osmanlı’dan Günümüze Kars Köy Adları”, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2015.

Armaoğlu, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, İstanbul, Timaş Yay., 2016.

Ashraf, Assef: “From Khan to Shah: State, Society and Forming the Ties that Made Qajar Iran”, Doktora Tezi, Yale University, New Haven, 2016.

Aslanî, İbrahim- Azarniyuş, Zehra: “Abbas Mirza ve Islah-ı Erteş, Hemzeman ba Cengha-yı İran ve Rus”, **Tarih-i Pejohi**, Şomare:70, 1396, s. 7-32.

Aştiyani, Abbas İkbāl: **Tarih-i Mufasssal-ı İran Ez Sadr-ı İslam Ta İnkıraz-ı Kacariye**, İntişarat-ı Ketabhane-i Hayyam, t.y.

Ateş, Abdurrahman: “Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı İran Mücadeleleri”, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.

Ateş, Sabri: **Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak 1843-1914**, İstanbul, Küre Yay., 2020.

Atkin, Muriel: **Russia and Iran 1780-1828**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1980.

Atmaca, Metin: “Change and Continuity in the Perception of the Kurdish Lands in European and Ottoman Sources”, **The Journal of Mesopotamian Studies**, 3/1 Winter, 2018, s. 77-93.

Atmaca, Metin: “Frenk Keygan’ın Çocukları: Babanlar”, **Kürt Tarihi Dergisi Özel Sayısı: Kürt Mirlikleri**, Eylül-Ekim 2015, s. 36-41.

Atmaca, Metin: “Politics of Alliance and Rivalry on the Ottoman-Iranian Frontier: The Babans (1500-1851)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Albert Ludwigs University of Freiburg, 2013.

Averyanov, P.İ.: **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Çev: İbrahim Kale, İstanbul, Avesta Yay., 2010.

Aydın, H. Veli: “1821 Yunan İsyanı Sırasında Selanik Sancağı ve İsyanı Karşı Alınan Önlemler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXIII / 2, 2018, s. 303-334.

Aydın, Mustafa: “XIX. Yüzyılda Kafkaslar’da Nüfuz Mücadeleleri (1800-1830)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

Aydın, Suavi-Çiftçi, Erdal: **İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı: Fihristü’l-Aşâir Yorumlar ve Çeviriyazım**, İstanbul, İletişim Yay., 2021.

Aydoğmuşoğlu, Cihat: “Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.4, S. 19, 2011, s. 127-137.

Azap, Eralp Yaşar: “1820-1823 Osmanlı-İran Savaşında Ortaya Çıkan Salgın ve Bu Salgının Savaşa Etkisi”, **Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 2, 2020, s. 81-94.

Azap, Eralp Yaşar: “Sadakatle İhanet Arasında Bir İdarecinin Serencamı: Son Osmanlı-İran Savaşında Muş Mutasarrıfı Selim Paşa”, **Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2019, s. 663-675.

Balcı, Mustafa: “Finkesten Antlaşması ve Tarihi Bir Vesika Olarak Antlaşmanın Türkçe Metni”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 15, 2017, s. 19-27.

Behn, W.: “BĀBĀN” , **Encyclopedia Iranica**, Vol. III, Fasc. 3, p. 307.

Beydilli, Kemal, “Mahmud II”, **DİA**, C. 27, Ankara 2003, s. 352-357.

Beydilli, Kemal: “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C.I, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994.

Beydilli, Kemal: “Selim III”, **DİA**, C. 36, İstanbul 2009, s. 420-425.

Black, Jeremy: **Savaş ve Dünya: Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000**, Çev: Yeliz Özkan, Ankara, Dost Kitabevi, 2009.

Bournoutian, George A.: **The Khanate of Erevan Under Qajar Rule 1795-1828**, California / New York, Mazda Publishers, 1992.

Bournoution, George: “Husayn Qulî Khan Qazvînî, Sardar of Erevan: A Portrait of a Qajar Administrator”, **Iranian Studies**, Vol: 9, Issue: 2-3, 1976, s. 163-179.

Boyacı, Niyazi Kayahan: “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesi’nde İnsan Kaynakları Seferberliği”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Bozkurt, İbrahim: **Aşiretler Tarihi**, İstanbul, Kitap Matbaası, 2009.

Bozkurt, Rıza: “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Ülkenin Harekât Bakımından Bölgelere Ayrılması, İkmal ve İaşe İşleri, Haberleşme Sistemleri” **Askeri Tarih Bülteni**, Ankara, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yay., Yıl:13, S. 25, 1988, s. 1-4.

Braım, Kamaran Abdulrazzaq: “Davud Paşa Döneminde Irak’ın Siyasi Durumu ve Islahatlar 1817-1831”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2020.

Bruinessen, Martin Van: **Ağa Şeyh ve Devlet Kürdistan’ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi**, Çev: Banu Yalkut, İstanbul, İletişim Yay., 2018.

Busse, Heribert: “‘ABBĀS MĪRZĀ QAJAR”, **Encyclopedia Iranica**, Vol. I, Fasc. 1, pp. 79-84.

Ceylan, Ebubekir: **The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East**, London-New York, I.B.Tauris, 2011.

Cezar, Mustafa: **Osmanlı Tarihinde Levendler**, İstanbul, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yay., 1965.

Clausewitz, Carl Von: **Savaş Üzerine**, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul, May Yay., 1975.

Cronin, Stephanie: “Deserters, Converts, Cossacks and Revolutionaries: Russians in Iranian Military Service 1800-1920”, **Middle Eastern Studies**, Vol: 48, No:2, 2012, s. 147-182.

Cronin, Stephanie: “Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol: 50 Issue:1, Cambridge University Press, 2008, s. 197-226.

Cronin, Stephanie: “Sahten-i Yek Arteş-i Nov Islahat-ı Nizami der İran-ı Asr-ı Kacar”, **Ceng ve Solh der İran-ı Dovre-i Kacar ve Peyamedha-yı An der Gozeşte ve Eknun**, Editör: Roxane Fermanfermanian, Farsça Çev: Hasan Afşar, Tahran, Neşr-i Merkez, 1394.

Çakır, Coşkun: “Bir Malî Islahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tahlil ve Tenkidi”, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

Çelik, Yüksel: **Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası**, Ankara, TTK, 2013.

Çiftçi, Erdal: “Devlet-Aşiret Arasındaki Simbiyotik İlişki: 19. Yüzyılda Osmanlı-İran Sınır Bölgesinde Heyderan Aşireti”, Yay. Haz: Suvat Parin, **Türkiyede Aşiret Tartışmaları**, İstanbul, Bağlam Yay., 2019.

Çiftçi, Erdal: “Fragile Alliances in the Ottoman East: The Heyderan Tribe And the Empire 1820-1929”, Yayımlanmamış Doktora Tezi İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

Çiftçi, Erdal: “Ottoman Policy in the Ottoman-Iranian Borderland during the late 19th Century: The Case of Ebeğ”, **History Studies**, Vol: 8 Issue:1, 2016, s. 7-18.

Değirmenci, Salih: “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Siciline Göre: 1233-1241)”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Dinç, Fasih: “XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki-İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2016.

Doğan, Mehmet: “Mehmet Emin Rauf Paşa (1780-1860)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.

Dönmez, Ahmet: **Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2014.

Driaault, Edouard: **Napoleon'un Şark Siyaseti Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, Çev: Köprülüzade M. Fuad, Çeviriyazı: Selma Günaydın, Ankara, TTK, 2013.

Drouville, Gaspard: **Sefername-i Durovil**, Farsça Çev: Cevad Muhibbi, Kotb-ı İran Yay., 1337.

Dunbulî, Abdürrezzak Big: **Measir-i Sultaniye: Tarih-i Cengha-yı Evvel-i İran ve Rus be Zamime Tarih-i Cengha-yı Dovre-i Dovvom ez Tarih-i Zulkarneyn**, Tashih ve Tahşiye: Golamhüseyin Zergerinejad, Tahran, Ruzname-i İran, 1383.

Edmonds, C.J.: **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Çev: Serdar Şengül, Serap Ruken Şengül, İstanbul, Avesta Yay, 2003.

Eppel, Michael: "The Demise of Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", **Middle Eastern Studies**, 44:2, 2008, s. 237-258.

Eralp, Nejat: **Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar**, Ankara, TTK, 1993.

Erdekanî, Hüseyin Mahbubi: **Tarih-i Moessesat-ı Temeddun-ı Cedid Der İran**, Cild-i Evvel, Tahran, Moessese-i İnteşarat ve Çap-ı Danişgah-ı Tahran, 1370.

Erginyürek, Murat: "Van Gölü Kapalı Havzasında Yağış-Akım Analizleri ve Göl Seviye Değişimi", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2018.

Erinç, Sırrı: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yay., 1953.

Ertaş, M. Yaşar: "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhına Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", C. I: Tarih, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, **Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay.**, 2001, s. 161-172.

Ertaş, Mehmet Yaşar: "Osmanlı Savaş Organizasyonunda Zorlu Bir Süreç: Ordunun Toparlanması", **Türklük Araştırmaları Dergisi Mücteba İlgürel'e Armağan**, S. 19, 2008, s. 211-233.

Ertay, Mehmet Yaşar: **Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2000.

Farrokh, Kaveh: **Iran at War: 1500-1988**, Oxford / New York, Osprey Publishing, 2011.

Fasai, Hasan: **History of Persia Under Qajar Rule (Farsname-i Nasiri)**, Farsça'dan Çev: Heribert Busse, New York / London, Columbia University Press, 1972.

Fırat, Nezihi-Ökse, Necati-Çalhan, Özden: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918 1. Kısım**, C. III., Ankara, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yay., 1979.

Floor, Willem M.: **A Fiscal History of Iran in the Safavid and Qajar Periods 1500-1925**, New York, Bibliotheca Persica Press, 1999.

Fraser, James Baillie: **Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822**, London, Longman, 1825.

Gardan, Kont Alfred do: **Memuriyet-i Jeneral Gardan Der İran**, Çev: Abbas İkbal, Tahran, İntişarat-ı Nigah, 1362.

Garthwaite, Gene R.: **İran Tarihi**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2011.

Gencer, Fatih: “Merkezileştirme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 49, 2011, s. 75-96.

Gencer, Fatih: “Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Gencer, Fatih: “Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı”, **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 47, 2010, s. 197-216.

Gencer, Fatih: **Bitlis ve Muş'un Son Beyleri: Alaaddin Paşazadeler**, İstanbul, Libra Yay., 2019.

Genç, Serdar: “III. Ahmed Dönemi İran Seferlerinde Nakliyenin Sağlanması ve Nakliye Vasıtaları (1722-1725)”, **History Studies**, Vol: 4/1, 2012, s. 235-249.

Genç, Serdar: “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısındaki Şark Seferlerinde Van Gölü’nde Ulaşım”, **CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri**, İzmir 2011, s. 1405-1413.

Genç, Serdar: **Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2013.

Gezer, Ömer-Yeşil, Fatih: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürat Topçuluğu I (1773-1788): Top Döküm Teknolojisi, Bürokratik Yapı ve Konuşlanma”, **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, LII, 2018, s. 135-180.

Gozide-i Esnad-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Dovre-i Kacariye (1211-1270), Cild-i Evvel, Tahran, Defter-i Motelaat-ı Siyasî ve Beynolmileli, 1369.

Gökhan, İlyas: “1821-1823 Osmanlı-İran Savaşları ve Kayseri’ye Etkileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 113, İstanbul, 1998, s. 167-174.

Grantovski, E. A. : **Tarih-i İran Ez Zeman-ı Bastan Ta İmruz**, İntişarat-ı Puyes, 1980.

Güner, Selda: **Osmanlı Arabistanında Kıyam ve Tenkil Vehhabi-Suudiler (1744-1819)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2012.

Hakyemez, Cemil: **Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı**, İstanbul, Kitap Yay., 2004.

Halaçoğlu, Yusuf: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar”, **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, II., 1981, s. 123-132.

Halfin, Naftula Aranoviç: **19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadele**, Ankara, Kalite Matbaası, 1976.

Hambly, Gavin- Avery, Peter - Melville, Charles: **The Cambridge History Of Iran Vol 7 From Nadir Shah to The Islamic Republic**, Cambridge University Press, 1991.

Hathaway, Jane: **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları: 1516-1800**, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2016.

Hidayet, Rıza Kulu Han: **Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasırî (Cild-i Nohom Behş-i Dovvom Donbale-i Saltanat-ı Fethali Şah)**, Tahran 1380.

Hinz, Walther: **İslam'da Ölçü Sistemleri**, Çev: Acar Sevim, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yay., 1990.

Hosking, Geoffrey: **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev: Kezban Acar, İstanbul, İletişim Yay., 2011.

Ingram, Edward: **Britain's Persian Connection 1798-1828 Prelude to the Great Game in Asia**, Clarendon Press Oxford, 1992.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C. II., Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1998.

İlhan, Avni: "Atebât", **DİA**, C. 4, İstanbul 1991, s. 49-50.

İpşirli, Mehmet: "Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde", **DİA**, C. 1, İstanbul 1988, s. 285-286.

İran Ordusu Tarihçesi, Matbaa-i Askeriye, 1326.

İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla, Editör: Mihail Sergeyeviç İvanov, Rusçadan Çev: Hasan Demiroğlu, İstanbul, Selenge Yay., 2021.

İsmail, F.: "The Diplomatic Relations of the Ottoman Empire and the Great European Powers from 1806 to 1821", Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of London, 1975.

İşbilir, Ömer: "Savaş ve Bölgesel Ekonomi: İran Savaşlarında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu", **OTAM**, S. 21, 2007, s. 19-40.

İşbilir, Ömer: "Trabzon-Erzurum Arasında Savaş Malzemesi Taşımacılığı Örneğinde İran Seferlerinin Doğu Karadeniz Bölgesine Ekonomik Katkıları", Giresun Belediyesi, **Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler I**, 2008, s. 162-171.

İşbilir, Ömer: “XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

Jorga, Nicolae: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Nilüfer Epçeli, C. V, İstanbul, Yeditepe Yay., 2009.

Juber, P.A.: **Mosafiret be Ermenistan ve İran**, Farsça Çev: Mahmud Hidayet, Taban Matbaası, 1322.

Kalantari, Yahya: “Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1976.

Kâmil Paşa: **Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Cild-i Salis, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaası, 1325.

Kanar, Mehmet: **Farsça Dilbilgisi, Konuşma, Çeviri Tekniği, Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça Sözlük**, İstanbul, Say Yay., 2011.

Karadeniz, Yılmaz: **İran Tarihi (1700-1925)**, İstanbul, Selenge Yay., 2012.

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, C. V, Ankara, TTK, 2011.

Karataş, Yakup: **Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2014.

Kashanî Sabet, Firoozeh: **Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)**, Çev: Duygu Şendağ, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2018.

Kaymakamî, Cihangir: “Metn-i Digeri ez Moahede-i Evvel-i Erzenelrum”, **Berresiha-yı Tarihî**, Sal-ı Heştom, Şomare: 5, 1352, s. 15-56.

Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü, Haz: Ali Coşkun, Yılmaz Karaca, Ahmet Özkılınç v.d., İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2020.

Keçeci, Serkan: “The Grand Strategy of the Russian Empire in the Caucasus against Its Southern Rivals (1821-1833)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The London School of Economics and Political Science, London, 2016.

Kelly, Laurence: **Diplomacy and Murder in Tehran: Alexander Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia**, Tauris Parke Paperbacks, 2006.

Kerimov, Hatice: “Aleksy Petroviç Yermolov’un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Kerküklü Resul Hâvî (Efendi): **Tarih-i Devhatü'l-Vüzerâ ve Zeyl-i Gülşen-i Hulefa**, Bağdad 1246.

Kılıç, Orhan: “Orta ve Yeniçağda Van Gölü’nde Gemi Yapımı, Taşımacılık ve Ticaret”, **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, S. V/2, Aralık 2019, s. 1-24.

Kılıç, Orhan: “Yurtluk”, **DİA**, C. 43, İstanbul 2013, s. 615, s. 614-615.

Kılıç, Orhan: “Van Sancağı (1548-1648)”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1994.

Kılıç, Orhan: “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, S. 10, Ankara 1999, s. 119-137.

Kıranşan, Kemal: “Bulanık-Malazgirt Havzası’nın (Muş) Fiziki Coğrafyası”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2017.

Koç, Yener: “Nomadic Pastoral Tribes at the Intersection of the Ottoman, Persian and Russian Empires (1820s-1890s)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Kozanlu, Cemil: **Tarih-i Nizamî-i İran**, Cild-i Dovvom, Tahran 1315.

Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara, TTK, 2014.

Kurat, Akdes Nimet: **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara, TTK, 2011.

Kurşun, Zekeriya: “Dâvud Paşa, Kölemen”, **DİA**, C. 9, İstanbul 1994, s. 38-39.

Kurşun, Zekeriya: **Necid ve Ahse'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı**, Ankara, TTK., 1998.

Külbilge, İlker: "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Lazarev, M.S.- Mihoyan, Ş.X. – Vasilyeva, E.İ. vd.: **Kürdistan Tarihi**, Rusça'dan Çev: İbrahim Kale, İstanbul, Avesta Yay., 2001.

Longrigg, Stephen Hamsley: **Four Centuries of Modern Iraq**, Oxford, Clarendon Press, 1925.

Mahmud, Mahmud: **Tarih-i Revabit-ı Siyasi-i İran ve İngiliz Der Karn-ı Nuzdehom**, Cild-i Evvel, Tahran, İntişarat-ı İkbâl, 1353.

Mantran, Robert: **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II.**, Çev: Server Tanilli, İstanbul, Adam Yay., 2000.

Markham, Clement: **Tarih-i İran Der Dovre-i Kacar**, Farsça'ya Çev: Mirza Rahim Ferzane, 1367.

Martin, Vanessa: **Dovran-ı Kacar Çane-Zeni İtiraz ve Devlet Der İran Karn-ı Nuzdehom**, Çev: Efsane Monferid, Tahran 1389.

Masters, Bruce: "The Treaties of Erzurum (1823 and 1848) and the Changing Status of Iranians in the Ottoman Empire", **Iranian Studies** Vol: 24: Issue 1/4, 1991, s. 3-15.

Mehdevi, Abdurrıza Huşeng: **Tarih-i Revabit-ı Harici-i İran Ez İbtida-yı Dovran-ı Safeviye Ta Payan-ı Ceng-i Dovvom-ı Cehani (1500-1945)**, Tahran, İntişarat-ı Emir Kebir, 1355.

Morier, James: **A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople Between the Years 1810-1816**, London 1818.

Motellibî, Motellib: **İlat-ı Kirmanşahan ve Nakş-ı Anha Der Koşun-ı İran-ı Asr-ı Kacar**, Tahran, İntişarat-ı Sazman-ı Esnad ve Ketebthane-i Millî-i Cumhurî-i İslâmî-i İran, 1395.

Muahedat Mecmuası, C. III, Ankara, TTK, 2008.

Muhammed Hasan Seniyyüddeve İtimadüssaltana: **Tarih-i Muntazam-ı Nasırî**, Cild-i Sevvom, Tashih: Muhammed İsmail Rıdvanî, Tahran, Dünya-yı Kitab, 1363.

Murphey, Rhoads: **Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700**, Çev: M. Tanju Akad, İstanbul, Homer Kitapevi, 2007.

Musalı, Namiq: “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** (Asobid), C.2, S.4, 2018, s. 131-171.

Musevi Taberî, Seyid Mustafa: **Abbas Mirza Kacar: Şerh-i Hal ve Siyaset-i Hidemat-ı U**, Tahran, İntişarat-ı İbn-i Sina, 1353.

Naibyan, Celil- Berziger, Seccad- Boldaci, İbrahim Haksar: “Peyamedha-yı İctimai ve Siyasi-i Rekabet-i Mohammed Ali Mirza Devletşah ve Abbas Mirza”, **Motalaat-ı Tarih-i Ferhengi**, S. 13, 1391, s. 107-137.

Necmi, Nasır: **Abbas Mirza**, Tahran, İntişarat-ı İlmi, 1374.

Nefisî, Said: **Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran Der Dovre-i Muasır**, Tahran, Ahura, 1383.

Nieuwenhuis, Tom: **Politics and Society in Early Modern Iraq: Memluk Pashas Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831**, The Hague-Boston-London, Martinus Nijhoff Publishers, 1981.

Öner, Merve: “II. Mahmut Döneminde Kaleme Alınan 37 Numaralı (1823-1824) Kal’abend Defterinin Dönemsel Özelliklerinden Hareketle Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2020.

Örenç, Ali Fuat: **Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2011.

Özcan, Azmi: “Nadir Şah”, **DİA**, C. 32, İstanbul 2006, s. 276-277.

Özgüdenli, Osman Gazi: “Tümen”, **DİA**, C. 41., İstanbul 2012, s. 461-462.

Özkaplan Yurdakul, Nurcan: **İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi? Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları**, İstanbul, Kronik Kitap, 2019

Özoğlu, Hakan: **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, İstanbul, Kitap Yay., 2005.

Öztürk, Temel: **Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon**, Trabzon, Serander Yay., 2011.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II-III, İstanbul, MEB, 1983.

Pakrevan, Emine: **Abbas Mirza**, Çev: Kasım Sonevî, Tahran, Çeşme, 1376.

Palmer, Alan: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak, Alfa Yay., 2013.

Pamuk, Şevket: **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2014.

Porter, Robert Ker: **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820**, Vol. I, London 1821.

Rahmaniyan, Daryuş- Şehsevari, Soreyya: "Caygah-ı Atebat-ı Aliyat der Monasebat-ı İran ve Osmanî Asr-ı Kacar / Motale-i Movred-i Zovvar ve Haml-i Cenaiz", **Motalaat-ı Tarih-i Ferhengi**, S.15, 1391, s. 1-20.

Rich, Clauduis James: **Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh**, Vol. I., London: James Duncan, 1836.

Sabit: **Bağdad'da Kölemen Hükümeti'nin Teşkiliyle İnkırazına Dair Risaledir**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1292.

Safran, Semih: "M.İ.Kutuzov'un Hayatı ve Faaliyetleri (1745-1813)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Esad Efendi: **Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241/ 1821-1826)**, Haz: Ziya Yılmaz, İstanbul, OSAV, 2000.

Sakaoğlu, Necdet: **Osmanlı Tarihi Sözlüğü: Kavramlar, Kurumlar, Olaylar**, İstanbul, Alfa Yay., 2017.

Salih, Golamhüseyin Mirza: **Esnad-ı Resmî der Revabıt-ı Siyasî-i İran ba İngilis ve Rus ve Osmanî**, Cild-i Evvel, Tahran, Neşr-i Tarih-i İran, 1365.

Sarıkaya, Hüseyin: “Ahmed Vasıf Efendi ve Mehasinü’l-Asar ve Hakaiku’l-Ahbar’ı, 1209-1219 / 1794-1805 (İnceleme ve Metin)”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Sarıkcıoğlu, Melike: **Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)**, Ankara, TTK., 2013.

Savran, Ahmet: “Meyyafarikin”, **DİA**, C. 29, Ankara 2004, s. 511-512.

Sepehr, Muhammed Taki: **Nasihü’t-Tevarih Tarih-i Kacariye ez Agaz ta Payan-ı Saltanat-ı Feth Ali Şah**, Cild-i Evvel, Esatir, Tahran 1377.

Serheng Lamoş (La Mouche): **Tarih-i Türkiye**, Farsça Çev: Said Nefisî, Tahran, Komisyon-ı Maarif, 1316.

Sertoğlu, Midhat: **Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı**, C. V, Ankara, TTK, 2011.

Shahvar, Soli: “Domestic and External Considerations in the Struggle over Regency in Early Qajar Iran: The Princely Rivalry Between ‘Abbas Mirza and Muhammad-‘Ali Mirza”, **Middle Eastern Studies**, Vol: 56, No: 4, 2020, s. 549-569.

Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, Çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları 2010.

Shaw, Stanford J.: **Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Çeviren: Hür Güldü, İstanbul, Kapı Yay., 2008.

Soofizadeh, Abdolvahid: “Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri”, **SUTAD**, S. 42, Güz 2017, s. 437-449.

Soofizadeh, Abdolvahid: **Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)**, Ankara, TTK., 2020.

Soyluer, Serdal: “Doğu Anadolu’da Bir Osmanlı Top Dökümhanesi: Erzurum Tophanesi ve Yeniden Yapılandırılması Teşebbüsleri”, **OTAM**, S. 40, Güz 2016, s. 355-384.

Sultani, Muhammed Ali: **Cografya-yı Tarihî ve Tarih-i Mufasssal-ı Kirmanşahan**, C. III., Tahran 1373.

Sunar, M. Mert: “Hayvanlar”, Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir, **Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi**, 2015, s. 113-153.

Sunar, Mehmet Mert: “1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi’ni Çalışmaya Bir Girizgâh: Sefer İçin Asker Toplanması”, **History Studies**, Vol: X, S. 3, 2018, s. 239-256.

Sümer, Faruk: “Ağa Muhammed Şah”, **DİA**, C. 1, İstanbul 1988, s. 455-456.

Sümer, Faruk: “Kaçarlar”, **DİA**, C. 24, İstanbul, s. 51-53.

Süreyya, Mehmed: **Sicill-i Osmani veya Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye**, C. V, İstanbul 1308-1316.

Süreyya, Mehmed: **Sicill-i Osmani**, C. 3, Yay. Haz: Nuri Akbayır, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.

Sykes, Percy: **A History of Persia**, Vol. II., London 1930.

Şânîzâde Mehmed ‘Atâ’ullah Efendi: **Şânî-zâde Târîhi**, Haz: Ziya Yılmaz, C. II, İstanbul, Çamlıca Yay., 2008.

Şehbazî, Daryuş: **Tarih-i Koşun-ı Kacariye**, Tahran, Mahris Yay., 1397.

Şehristani, Nefise Vaiz, “Peyamedha-yı Sefer-i Ziyaret-i Bolendpayegan-ı Siyasi-i Kacar be Atebat ve Hac”, **Pejuheşha-yı Ulum-ı Tarihi**, S.15, 1396.

Şehzade Hac Ferhad Mirza: **Münşeat-ı Kaymakam Ferahanî**, Kitabfuruş-i İlmiye-i İslamiye-i Tahran, t.y.

Şemim, Ali Asgar: **İran Der Dovre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran 1387.

Şirazî, Fazlullah Mirza: **Tarih-i Zulkarneyn**, C. I, Tahran, Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslamî, 1380.

Şirazî, Mirza Salih: **Sefername-i Mirza Salih Şirazî**, Tashih: Muhammed Şehristani, Tahran 1347.

Tecer, Ahmet Vehbi: **Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay, 2001.

Tekdemir, Aziz: “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı”, **Karadeniz**, C. 1, S. 4, Ekim 2009, s. 77-95.

Tetik, Fatih- Soyluer, Serdal: “Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii”, **Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yay., 2013, s. 99-119.

Tozlu, Selahattin: “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, **Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay.**, Trabzon, 2002, s. 381-397.

Tozlu, Selahattin: “Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergahları (Yaz ve Kış Yolları)”, Anadolu’da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, **İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi**, İstanbul, 2002, s. 179-199.

Tuğluca, Murat: “Osmanlı’da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması”, **Belleten**, C. LXXX, S. 289, s. 773-796.

Türker, Özgür: **Güney Kafkasya’da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)**, Ankara, TTK, 2020.

Uçarol, Rifat: **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995.

Uluerler, Sıtkı: “Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza’nın Rolü (1800-1833)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 22, S. 2, Elazığ 2012, s. 308-319.

Uluerler, Sıtkı: “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009.

Unat, Faik Reşid: “Hüsrev Paşa’nın İran Elçisi Hudadad Han Hakkında Bir Arz Tezkeresi”, **Tarih Vesikaları**, C. I, S.1, Ankara, Maarif Matbaası, 1941, s. 369-373.

Unat, Faik Reşit: **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Ankara, TTK, 1968.

Uncu, Cem: “Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Kaçar Hanedanı’nın Dış Politikası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2018.

Uyar, Mesut- Erickson, Edward J.: **Osmanlı Askeri Tarihi**, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yay., 2020.

Uzun, Ömer Faruk: “1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi’nde Rus Ordusunun Tuna Harekâtı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.

Vali, Shahab: “Kaçar-Osmanlı Savaşlarında Guran Kürtleri Üzerine Manzum Bir Belge: Mîrzayê Kerendî’nin Ceng-name’si”, Editörler: İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, **Osmanlı Devleti ve Kürtler**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s. 263-291.

Watson, Robert Grant: **A History of Persia from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858**, Smith, Elder and Co., London 1866.

Williamson, Graham: “Ceng-i İran ve Osmanî (1821-1823) Borden-i Ceng ve Bahten-i Solh”, **Ceng ve Solh der Iran Dovre-i Kacar ve Peyamedha-yı An der Gozeşte ve Eknun**, Editör: Roxane Fermanfermanian, Farsça Çev: Hasan Afşar, Tahran, Neşr-i Merkez, 1394.

Wright, Denis: **İngilisyân Der İran**, Farsça Çev: Golamhüseyn Sadri Afşar, Tahran, İntişarat-ı Donya, 1357.

Yalçın, Tuğba: “Sivas’ın İki Yılı (1821-1822 Yılları 12 Numaralı Şer’iyye Sicil Defterine Göre)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2002.

Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin: “Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Sürecinde Avrupalıların İstihdam Edilmesi (1774-1839)”, **XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslam-Türk Medeniyeti ve Avrupa Uluslararası Sempozyum**, İstanbul, İsam, 2006, s. 421-448.

Yenidünya Gürgen, Süheyla: **Devletin Kahyası, Sultanın Efendisi Mehmed Said Halet Efendi**, İstanbul, Dergâh Yay., 2018.

Yenidünya, Süheyla: “XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nin Bağdat’ta Kölemen Hâkimiyetini Kaldırma Teşebbüsleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 182, Ekim 2009, s. 1-46.

Yeşil, Fatih-Gezer, Ömer: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürat Topçuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim, Muharebe Performansı ve Nizam-ı Cedid”, **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, LIII, 2019, s. 231-285.

Yeşil, Fatih: “Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar”, **Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yay., 2013, 79-97.

Yeşil, Fatih: **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2016.

Yeşil, Fatih: **Trajik Zafer: Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz’deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)**, İstanbul, Türkiye İşbankası Kültür Yay., 2017.

Yıldız, Gültekin: “Kara Kuvvetleri”, **Osmanlı Askeri Tarihi (1792-1918)**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yay., 2013, s. 35-77.

Yıldız, Gültekin: “Üniformalı Padişah: II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul, Editör: Coşkun Yılmaz, **Avrupa Kültür Başkanlığı**, İstanbul 2010.

Yıldız, Gültekin: **Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2009.

Yıldız, Hakan: **Haydi Osmanlı Sefere: Prut Seferi’nde Organizasyon ve Lojistik**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2006.

Yıldız, Hakkı Dursun: **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. XI, İstanbul, Çağ Yay., 1992.

Yılmaz, Ziya: “Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde”, **DİA**, C. 11, İstanbul 1995, s. 341-345.

Yüksel, Ahmet: “II. Mahmud Devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İstihbarat Faaliyetleri”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2012.

Yüksel, Ahmet: “Osmanlı Sefer Organizasyonlarına Taşradan Bir Bakış: Sivas Şehrinde Sefer Hazırlıkları (1787-1850)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2009.

Zergerinejad, Golamhüseyin: **Endişe ve Siyaset der İran-ı Kacar**, Cild-i Evvel, Tahran, Nigaristan-ı Endişe, 1398.

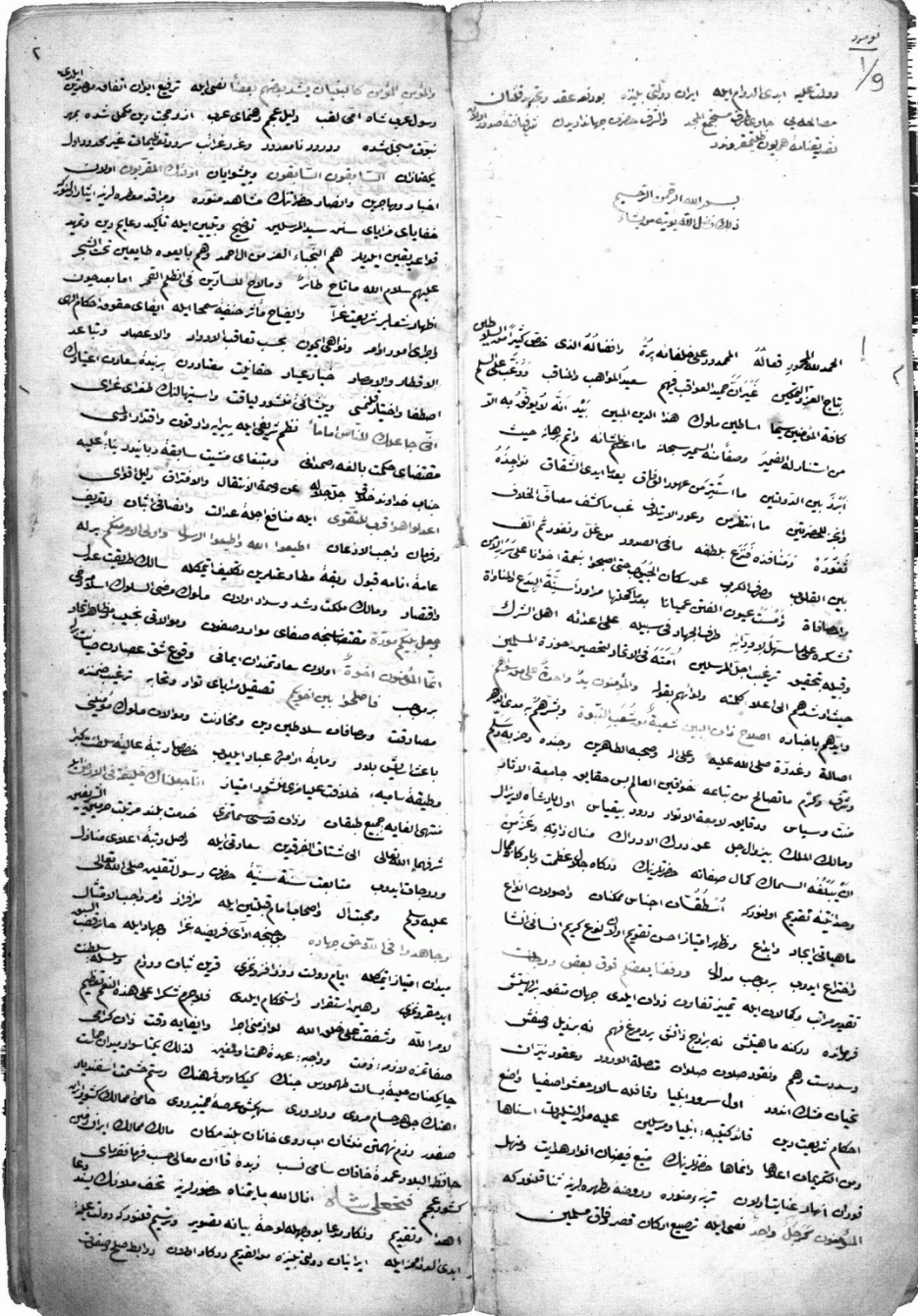
Zorer, Halil: “Başkale (Van) Havzası’nın Fiziki Coğrafyası”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2014.

1827-1828 Rus-İran Harbi, Çev: Ömer Halis, İstanbul Askerî Matbaa, 1932.

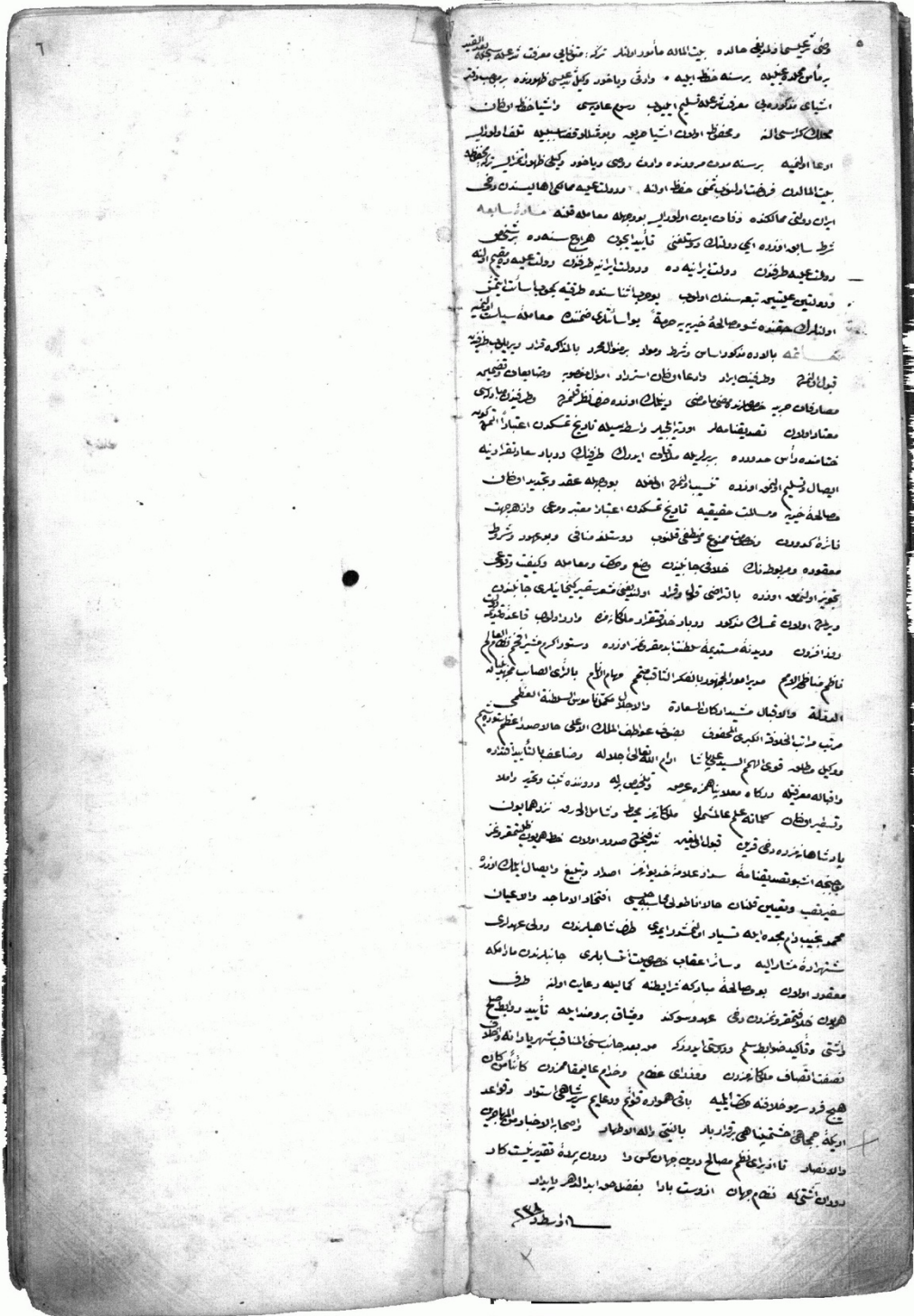
EKLER

EK-1

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI © (BOA)

A.DVN.DVE.d 043/1

A.DVN.DVE.d 043/1

اعلیٰ حضرت قدر قدرت کیوان حشمت ملک بخش ملک گیر آرایش
 تاج و سریر خدیو زمان و زمین جمال الاسلام و المسلمین جل
 الدنیا والدین غیاث الحق و الیقین تشریف من الماء الطین
 ظل الله المهدود فی الارضین حافظ حوزہ سلمانی باسط بساط جهان
 داو و همیشه جاہ سلیمان دستکاه انجم سپاہ اسلام سپا
 زینت بخش تخت کیان ملک ملوک جهان تاج بخش کامران
 شاهشاه ممالک ایران الخاقان بن الخاقان الغازی
 فتحعلی شاه خلد الله ملکہ و اقبالہ و حکم ماموریت عمره عرا
 دولت و شہریاری دوزخ علیای شوکت و جهان داری ملک
 الرقاب کیوان ہمت بر حصن فطنت ملک فزا ملک سارکن بکین
 جلال غصن بطیب اقبال پادشاہزادہ آزادہ و بے حد دولت
 علیہ ایران عباس میرزا غرضہ این عجب مملوک و چاکر

جان شاربو کالت نامه شاهی مخصوص کشته از جانب دولت علیه
 عثمانیه نیز با مرو فرمان علیحضرت کیوان منزلت شمس فلک شهبان
 بدراش تاجدار پادشاه اسلام پناه سلطان البرق خاقان
 البحرین خادم بحسین الشریفین ذوالشکوه والشهامه سلطان بن
 السلطان الغازی سلطان محمود خان ابدالله ملکه و قبله
 و کالت نامه جناب عزت نصاب ایالت شهاب جلالت کلبا
 متمم امور الجهور بکرا لثابت ممد قواعد الامور بالرای الصاب
 صدر اسبق اکرم والی ولایت ارزنه الروم و سرعبر جات
 شرق محمد امین ردوف پاشا دام مجده عطا و عنایت شده بود
 این عبد مملوک در مدینه منوره با جناب سرعبر مشارالیه بعد از
 مبادله و کالت نامه های مبارکه عقد محابس مکالمه کرده مصاحبه
 مبارکه باین آئین ترتیب و تعیین یافت **اساس** تاریخ

هزار و یکصد و پنجاه و نه هجری موجب مصالحه و عهدنامه که واقع
 حدود و سنو قدیمه و شرایط سابقه که از امر حجاج و تجار و رود فرار
 و تخلیه سبیل اسرا و اقامت شخص معین در دولتین علین باشد
 تماماً و کاملاً بین دولتین باقی و مرعی و معتبر بوده بارکان آن و
 من الوجوه خللی عارض نشده در مابین دولتین علین شرایط دستی و
 و مقتضای الفت و محبت ابد در کار باشد **شرایط** فیما بعد همیشه
 خصام آشوب و خصام در نیام بوده در میان دولتین معامله که
 موددی گردد و برودت و منافعی سلم و صفوت باشد و قوی
 نیابد و آنچه داخل حدود قدیمه دولت علیه عثمانیه میباشد چه در
 انشای حرب و چه مقدم بر آن که بدست اولیای دولت فخریه
 ایران آمده باشد از قلاع و اراضی و قصبات و قرا و از بارخ
 این ملک تا بخت تمام مدت شصت روز بطرف دولت عثمانی تماماً

تسلیم شود و مراعات حرمت این مصالح خیریت ختامه که قرار طرفین را
 بلاکتم و اخفاء تحلیله اسرار کرده و آنچه در اثنای راه محتاج الیه آنها شود
 از ماکولات و غیره عطا شده بهر حدت طرفین ایصال شوند
ماده اول طرفین و تین علیستین را در امور داخله یکدیگر مدخله نمایند
 فیما بعد از عباد و کرد و گشتان و حدود داخله و خارج مدخله نمایند
 ندانسته و در جمله محال که از توجهات سنجاق و کردستان داخل حد
 میباشند سبباً من الاسباب و وجهاً من الوجوه از طرف دولت علیه
 ایران مدخله و تصرف و تجاوز ننموده و در متصرفین سابق و لاحق
 تصاحب نشود و در حوالی مذکوره اگر از راه پای طرفین به سیاق
 و قساق عبور نمایند در باب رسومات عادی و سیلانی و قشاق
 و سایر دعاوی که وقوع یابد باین کلاه نواب و یعهد دولت ایران
 و والی بغداد و مخبره شده رفع نمایند که باعث که ورت بین لید و بین

ماده دوم با کسانی که از اهالی ایران بحسب مکرمه و مدینه منوره و یک
 بلاد اسلامی آمد و شد بنمایند مثال حجاج و تجار و زوار و مسرور
 اهالی بلاد اسلامی و رومیه معامله نمایند و از ایشان بسم و
 و سایر وجه خلاف قانون سرعیه اصلا چیزی مطالبه نشود
 و کدک از زوار عتبات عالیات مادامیکه مال تجارت نداشته
 باشد از ایشان چیزی مطالبه بجا و غنیه نشود و اگر مال تجارت
 داشته باشند موافق حساب گمرک مطالبه شده زیاده طلب نمایند
 و از طرف دولت ایران نیز با تجار طرف دولت عثمانی و اهالی
 ایشان بر این وجه معامله نمایند و بمقتضای شرایط سابقه فیما
 در حق حجاج و تجار دولت پناه شفیقه و احب ای شرایط قدیمه
 جانب و زرای عظام و میر میران کرام و سایر ضابطان حکام
 دولت عثمانی کمال دقت و رعایت شود و از شام سیر

الی حریم محرمین در ذیاب و ایاب از جانب امین صره هایون
 نظارت حال ایشان شود و خلاف شرایط هیچ وجه واقع نگردد
 و در حمایت ایشان دقت نماید و اگر در میان ایشان نزاع
 روی دهد امین صره هایون بمعرفت مقتدی که در میان آنهاست
 توجه برفع آن نماید و از مخدرات حرم شاهنشاهی و حریمهای
 شاهزاده های عظام و سایر اکابر دولت ایران که مکمل معظمت
 بقبات عالیات میروند و فراخور مرتب ایشان حرمت و عزت
 نمایند و کدک در خصوص رسومات کمرک تجار و اهالی ایران
 اهالی دولت پهنه عثمانی معامله شود و از مال تجارت ایشان
 یکدفعه بقرارداد یکصد قروش چهار قروش کمرک گرفته و بدست
 اهالی ایران شکره داده مبادامیکه از دست ایشان بدست
 دیگری منتقل نشده است از ایشان کمرک نگیرند و تجار ایران

لاجل التجاره چو توقیر از را که مدار الساعده اسلامبول و
 سایر بلاد روم می آورند در پیع و شره ابدان کثیر انحصار نشود بهر کس
 که خواهد پیع نماید و از تجار و شعبه و ایالی دولت عتقین که
 بمالک جانین آمد و شد نمایند مقصدی همه جامعه اسلامی
 معامله دوستانه شده از اید او اضرار محفوظ باشد **ماده سیم**
 عشره حیدر انلو و سیکلی که در مابین ولتین متنازع فیها بوده و
 در خاک دولت علیه عثمانی ساکن میباشند مادامیکه در سمت آنهاست
 اگر بحد و ممالک ایران تجاوز کرده خسارت بزنند سرحد داران
 در منع و تربیت ایشان دقت نمایند اگر از تجاوز و خسارت دست
 برند از جانب مامورین سرحدات منع پذیر نشوند از نصابت
 ایشان دولت عثمانی کفایت نماید و اگر ایشان برضا و عین خود
 بجانب ایران بگذرند دولت عثمانی ایشانرا منع و تصاحب نکند

و بعد از آنکه بطرف دولت پهنه ایران بگذرند بعد اگر بخاک
 عثمانی پاسبان قطعاً تصاحب و قبول ایشان نشود در صورتیکه
 بطرف ایران بگذرند آنوقت اگر از حد دولت عثمانی تجاوز
 کرده خسارت بزنند سرحد نشینان دولت پهنه ایران در
 و تجاوز ایشان وقت نمایند **ماده چهارم** بموجب شرط
 قدیم شاهی دولتین از جانین تصاحب نشود و کدک از جمله
 عشایر و ایلات هر کسی که بعد ازین از دولت عثمانی بدولت پهنه
 ایران وارد دولت فحیمه ایران بدولت علیه عثمانی بگذرد باید آن
 کدش تکان تصاحب شود **ماده پنجم** آنچه در در اسطنه
 و سایر ممالک دولت علیه عثمانی اموال تجارت ایران قبض
 حاکم شرع و دفتر محفوظ و نگاهداشته شده است از تاریخ
 این تمسک تا مدت شصت روز هر محلی که باشد بمعرفت فائز

مرقومه و معرفت شرع و معتقد دولت ایران بصاحبانها
 تسلیم شود و سواي اموال محفوظه آنکه در اثنای وقوع عداوت
 از حجاج و تجار و زوار و سایر اهالی ایران که در ممالک
 عثمانی از جانب بعضی وزراء و ضابطان جبر او قهر گرفته باشند
 بعد از افاده و اظهار دولت ایران از دولت پیه عثمانی فرما
 بر طبق آن بعد و وکیل آنها صادر که بعد از اثبات شرعی گرفته
 و تسلیم شود **ماده ششم** در ممالک دولت عثمانی از اهالی ایران
 کسانی که فوت میشوند اگر وارث و وصی شرعی نداشته باشند
 ما مورین بیت المال ترک که آن متوفی را بمعرفت شرع دفن کرد
 به ثبت سجل شرعی رسانیده و آن مال را بعینه در محل ما مرتباً
 یکسال حفظ نمایند تا وکیل و وصی شرعی او آمده بموجب ثبت
 سجل شرعیه اشیاء متروکه تسلیم شود و رسوم عادیه و کرایه محل

آن اشیاء را گرفته باشند و آن اشیاء اگر در مدت مذکوره
 حریق و تلف شود ادعای آن نشود و اگر در مدت مزبوره وارش
 و وصی نرسد ترک محفوظ را ما مورین بیت المال باطل معتمد
 دولت ایران فروخته من آنرا محفوظ نماید **ماده هشتم**
 بموجب شرط سابقه برای تأیید دوستی و مودت در هر سال
 یک نفر از طرف دولتین علینین مقیم و معتکف دربار یکدیگر باشند
 و هر کس از تبعه دولتین علینین که در اشای حرب بطرفین آمده
 باشند در حق ایشان بنا بخرمت مصاحبه خیره سیاست این
 اسانت نشود **ماده نهم** آنچه از اساس و شروط و موافق
 که در فوق مذکور شد بر منوال محرره که بالمد اکره قسار داده شد
 از طرفین قبول گشته ادعای اموال منسوبه و ضایعات و مصا
 حریره را از جانبین مضی ماضی کرده صرف نظر فرمایند و از جانب

دو تین علیتین المپان وسط از تاریخ این تنگ الی مدت شصت و
 در حد دو تین یکدیگر ملاقات کرده تصدیقها با شش
 طرفین ایصال و تسلیم شود تا این مصاحبه خیریه و مسالمت حقیقه
 تاریخ تحسیر تنگ مرز نوره معتبر و مرعی بوده از هر جهت نایره
 که ورت و خصوصیت منطقی و منافی طریقه دوستی و خلاف این
 عهد مشروطه معقوده مربوطه از جانب پس وضع و حرکتی و معالیه
 جایز دارند و از جانب جناب وکیل مشارالیه نظر بر خست
 کامله از جانب دولت عثمانی در این تاریخ هزار و دویست و
 سی و هشت نور و دهم شهر شریفه ذیقعه الحرام یوم شنبه
 تنگ مهور شده و از آنجا بپای این عهد مملوک دولت علیه
 ایران بر خست کامله خود اساس و شروط و مواد مذکوره را
 بوجه مشروطه قبول نمود این تنگ تحریر و بجانب وکیل مشارالیه

و تسليم شد با نحر و السعادة و اليمين و البركة و الحمد لله و لا و آخره و ظاهره و ظنا

صورت قرار نامه فارسی که فیما بین شاهنشاه رضوان جان کجایه
میر و محمد شاه نور الله مرقد و سلطان عبد المجید بن سلیمان

بسم الله الرحمن الرحيم

عرض از ترقیم و نگارش این کلمات خسته دلالات اینکه از مدتی با نظیر
چون فیما بین سلطنت جاوید آیت سینه و دولت دوران مدینه
ابدی الله و ام باد دولت علیه عثمانی بعضی عوارض و مشکلات
حدوث و وقوع یافته بود دنیا بر تقضای استیام اساس و سی و الف
وضوای سلم و صفوت و جبهه جامعه اسلامیه که میان دو عین درگاه
و افکار سلیکه که طرفین علین بدین متصف میشدند بالتسویه ای

ÖZGEÇMİŞ

Eralp Yaşar AZAP

İlk, orta ve lise tahsilini Ankara’da tamamladıktan sonra 2004 yılında yine aynı şehirde lisans eğitimine başladı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nden, 2008 yılında mezun oldu. 2010 yılında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde bulunan Osmanlı Arşivi’nde çalışmaya başladı. 2016 yılında Mimar Sinan Üniversitesi’nde yüksek lisans eğitimini tamamladı ve aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı’nda doktora eğitimine başladı. 2018-2019 yılları arasında dokuz ay süreyle İran’da araştırma yapmak için bulundu. Sultan II. Mahmud Dönemi, XIX. Yüzyıl Osmanlı-İran İlişkileri ve Feth Ali Şah Dönemi, çalışma alanları arasındadır.